



งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี: การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอน



โดย
นายสุทธินันท์ ศรีสมศักดิ์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาภาษาไทย

ภาควิชาภาษาไทย

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2558

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี: การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอน



วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาภาษาไทย

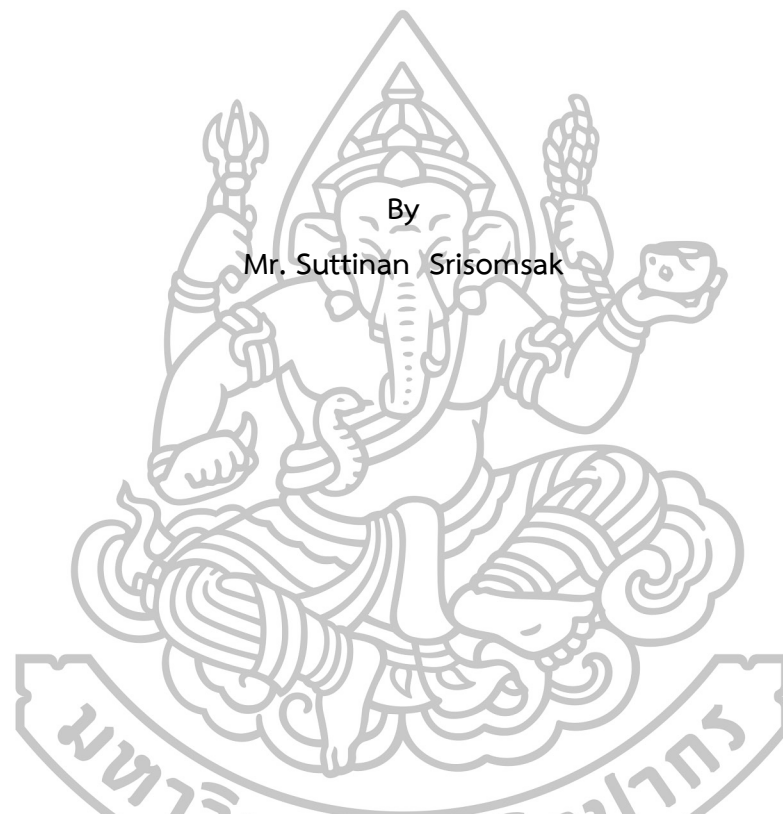
ภาควิชาภาษาไทย

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2558

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

PROSE WORKS OF CHAOPHRAYA PHRASADEJ SURENTRATHIBODI:
A STUDY AS DIDACTIC LITERATURE



A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree
Master of Arts Program in Thai

Department of Thai

Graduate School, Silpakorn University

Academic Year 2015

Copyright of Graduate School, Silpakorn University

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุมัติให้วิทยานิพนธ์เรื่อง “งานเขียน ร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี: การศึกษาในฐานวรรณคดีคำสอน” เสนอโดย นายสุทินันท์ ศรีสมศักดิ์ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย

.....
(รองศาสตราจารย์ ดร.ปานใจ ธารทัศน์วงศ์)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่.....เดือน.....พ.ศ.....

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

1. รองศาสตราจารย์จู่ไรรัตน์ ลักษณะศิริ
2. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วีรวัฒน์ อินทรพร

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ

(อาจารย์ ดร.อารีญา หุตินทะ)

...../...../.....

..... กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ปรเมินทร์ จารุวร)

...../...../.....

..... กรรมการ

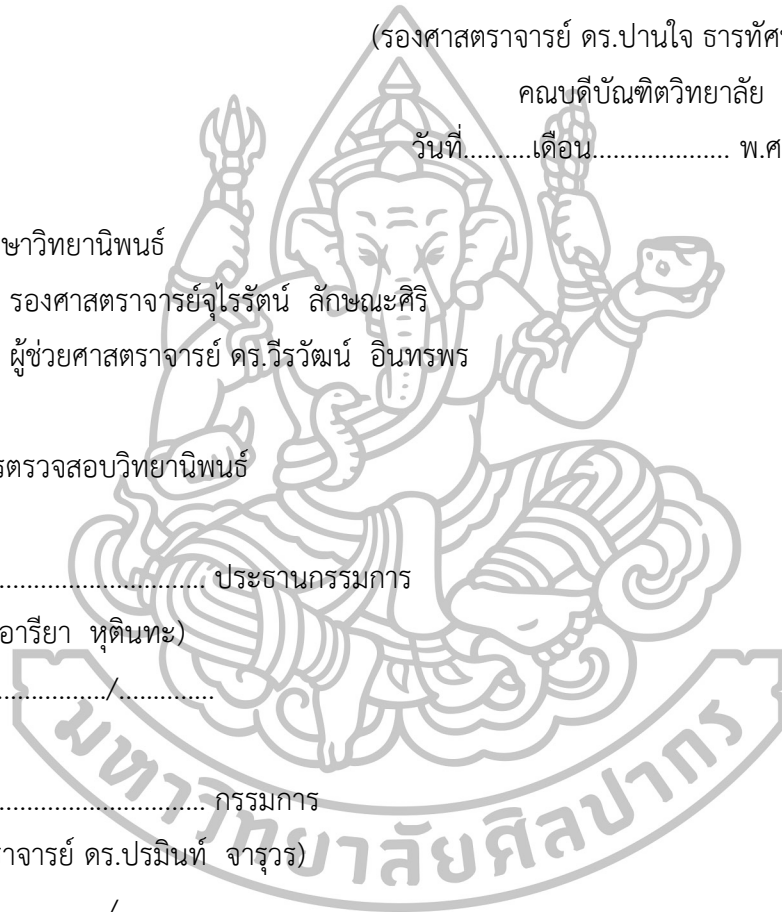
(รองศาสตราจารย์จู่ไรรัตน์ ลักษณะศิริ)

...../...../.....

..... กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วีรวัฒน์ อินทรพร)

...../...../.....



54202212: สาขาวิชาภาษาไทย

คำสำคัญ: เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี, วรรณคดีคำสอน

สุทธินันท์ ศรีสมศักดิ์: งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี: การศึกษาในฐานวรรณคดีคำสอน. อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์: รศ.จุไรรัตน์ ลักษณะศิริ และ ผศ.ดร.วีรวัฒน์ อินทรพร. 220 หน้า.

วิทยานิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเนื้อหาที่เป็นคำสอนในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี รวมทั้งศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างเนื้อหากับประวัติของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีและบริบททางสังคม และเพื่อศึกษากลวิธีการนำเสนอเนื้อหาคำสอนในงานเขียนร้อยแก้วของท่าน

ผลการศึกษาพบว่าปัจจัยที่ทำให้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีสร้างสรรค์งานเขียนร้อยแก้วที่มีเนื้อหาเป็นหลักคำสอนนี้เนื่องจากความต้องการที่จะพัฒนาคนให้มีศักยภาพเพียงพอต่อการพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้า โดยกลุ่มบุคคลที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมุ่งสอน ได้แก่ พระมหากษัตริย์ ข้าราชการ นักเรียน และผู้ประกอบอาชีพเฉพาะทาง ประกอบด้วยแพทย์ และนักการทูต

รูปแบบของงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมี 3 รูปแบบ ได้แก่ รูปแบบจดหมาย รูปแบบตำราเรียน และรูปแบบบันทึกคำสั่งสอน ซึ่งสอดคล้องกับเนื้อหาและกลุ่มบุคคลที่ท่านมุ่งที่จะสอน

เนื้อหาหลักคำสอนที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ได้แก่ หลักการดำเนินชีวิต หลักในการปฏิบัติตนต่อผู้อื่นและการวางตัวในสังคม หลักในการปกครอง หลักในการรับราชการ และหลักในการประกอบอาชีพเฉพาะทางอื่น ๆ ซึ่งประกอบด้วยแพทย์ และนักการทูต

กลวิธีการนำเสนอเนื้อหาคำสอนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี สามารถจำแนกเป็น 3 กลวิธี ได้แก่ กลวิธีการแต่ง กลวิธีการใช้ภาษา และกลวิธีการสอน โดยกลวิธีการแต่ง มีการตั้งชื่อเรื่องด้วยคำที่สั้นและง่าย การเปิดเรื่อง และการปิดเรื่องที่ช่วยกระตุ้นความสนใจและเน้นย้ำคำสอนของท่าน รวมทั้งการเสนอเรื่องที่เป็นการแสดงกระบวนการและความสัมพันธ์โดยการอธิบาย

ส่วนกลวิธีการใช้ภาษา ประกอบด้วยการใช้ภาษาในระดับคำ ซึ่งได้แก่ การใช้หมวดคำเกี่ยวกับการสอน เพื่อแสดงถึงสิ่งที่ควรกระทำและไม่ควรกระทำ การใช้คำซ้อนเพื่อบรรยายความหมาย และการใช้คำภาษาต่างประเทศ นอกจากนี้ยังมีการใช้ภาษาระดับข้อความ ได้แก่ การใช้สำนวนในการอธิบายเนื้อหาคำสอน การใช้ประโยคขนาดสั้นและยาวให้เหมาะสมกับเนื้อหาและกลุ่มเป้าหมายที่ท่านมุ่งสอน การใช้โวหารการเขียนประเภทเทศนาโวหารควบคู่กับอธิบายโวหาร บรรยายโวหาร และสาธกโวหาร และการใช้จินตลีลาแบบหรือหรือกึ่งทางการในการถ่ายทอดเนื้อหาคำสอน

กลวิธีการสอนเนื้อหาคำสอนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมีทั้งหมด 7 กลวิธี ได้แก่ การสอนโดยการใช้ความเปรียบ การสอนโดยตรง การสอนโดยการอธิบายซึ่งจำแนกเป็นเป็น 3 ประเภท คือ การอธิบายด้วยการขยายความ การอธิบายด้วยการแสดงพรรณนาของผู้แต่ง และการอธิบายชี้แจงให้เห็นผลดีและผลเสีย นอกจากนี้ยังมี การสอนโดยการตั้งคำถามนำ การสอนโดยผ่านพฤติกรรมของตัวละครสำคัญ การสอนโดยการใช้กลวิธีการอ้างถึง และการสอนโดยยกนิทานและอุทาหรณ์ประกอบ กลวิธีการสอนที่โดดเด่นที่สุด คือ การสอนโดยการใช้ความเปรียบ

ภาควิชาภาษาไทย

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ลายมือชื่อนักศึกษา.....

ปีการศึกษา 2558

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ 1. 2.

54202212: MAJOR : THAI

KEY WORD: CHAOPHRAYA PHRASADEJ SURENTRATHIBODI, DIDACTIC LITERATURE

SUTTINAN SRISOMSAK: PROSE WORKS OF CHAOPHRAYA PHRASADEJ SURENTRATHIBODI: A STUDY AS DIDACTIC LITERATURE. THESIS ADVISORS: ASSOC.PROF.JURAIKAT LAKSANASIRI AND ASST.PROF.WEERAWAT INTARAPORN,Ph.D. 220 pp.

The Thesis aims to study content of didactic in prose works of Chaophraya Phrasadej Surenrathibodi; and the relationship between content, the biography of Chaophraya Phrasadej Surenrathibodi, social context, and didactic of literature presentation in his prose works.

The result showed that the factors which effected on the Chaophraya Phrasadej Surenrathibodi's prose woks composition revealed in didactic tone was the desire to develop people's capacity for advancement of the country. The target groups of his teaching were King, civil servants, students and specialist principles consisting of physicians and diplomats.

There were 3 genres of the Chaophraya Phrasadej Surenrathibodi's prose woks which were letter genre, textbook genre and didactic note genre. These conformed to the content and his targets.

The Chaophraya Phrasadej Surenrathibodi's didactic content which appeared in his prose works were living principles, human relations and lifestyle principles; political science principles; governmental principals; and specialist principles consisting of physicians and diplomats.

There were 3 presentation techniques in Chaophraya Phrasadej Surenrathibodi's literature that were composition technique, language usage technique, and didactic technique.

Focusing on composition technique, it was naming the titles with concise words; the interesting motivation and emphasizing on his didactic points in closing; also, the presentation demonstrating with process and relationship through the description.

Language usage technique involved syntax usage which were word categories of didactic context for showing both proper and improper behaviors, hendiadys for meaning accentuation, and foreign languages usage. Moreover, there was statements usage which was idioms for content and didactic description; suitable sentences with content and target groups; the usage of figurative language consisting of didactic, descriptive, narrative, argumentative, and semi-formal style for passing on the didactic content.

Department of Thai

Graduate School, Silpakorn University

Student's signature

Academic Year 2015

Thesis Advisors' signature 1. 2.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์นี้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดีเนื่องด้วยข้าพเจ้าได้รับความเมตตาและการดูแลเอาใจใส่จากรองศาสตราจารย์จุไรรัตน์ ลักษณะศิริ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วีรวัฒน์ อินทรพร อาจารย์ผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์ ที่คอยให้คำแนะนำในการศึกษาวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ อีกทั้งยังสละเวลาตรวจแก้ไขและชี้แนะแนวทางอันมีประโยชน์ต่อการทำวิทยานิพนธ์ในครั้งนี้ ข้าพเจ้ารู้สึกซาบซึ้งในความกรุณาและขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

ขอกราบขอบพระคุณอาจารย์ ดร.อารีญา หุตินทะ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ปรมินท์ จารุวร ที่สละเวลาอันมีค่ามาเป็นกรรมการผู้สอบวิทยานิพนธ์ พร้อมทั้งให้ข้อเสนอแนะอันเป็นประโยชน์ต่อวิทยานิพนธ์นี้เป็นอย่างมาก

ขอกราบขอบพระคุณครูอาจารย์ทุกท่านที่มอบความรู้ความรัก บ่มเพาะข้าพเจ้าให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งในระดับปฐมวัยที่โรงเรียนสุรวิทยา ระดับประถมศึกษาที่โรงเรียนวัดอมรินทราราม ระดับมัธยมศึกษาที่โรงเรียนทวีธาภิเศก รวมทั้งคณาจารย์สาขาการสอนภาษาไทย ภาควิชาหลักสูตรและการสอน คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากรที่หล่อหลอมให้ข้าพเจ้ามีความแข็งแกร่งทางวิชาการ มีจิตวิญญาณแห่งความเป็นครู อีกทั้งกล้าหาญที่จะต่อสู้กับอุปสรรคทั้งปวง และคณาจารย์ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากรที่ได้ถ่ายทอดความรู้ และมอบความเมตตาแก่ข้าพเจ้าตลอดระยะเวลาที่ศึกษา

ขอกราบขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์จันทวรรณ เทวรักษ์ อดีตอาจารย์สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาหลักสูตรและการสอน คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ผู้เป็นหลานตาของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่ได้มอบเอกสารอันเป็นข้อมูลสำคัญของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เพื่อนำมาใช้ในการศึกษาครั้งนี้ อันทำให้วิทยานิพนธ์นี้มีเนื้อหาสมบูรณ์มากขึ้น

ขอกราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์กัญญรัตน์ เวชชศาสตร์ และคณะละครสมัครเล่นทับแก้วที่มอบโอกาสให้ข้าพเจ้าได้ร่วมแสดงละครเวทีเนื่องในวันมหาธีรราชเจ้า ทำให้ข้าพเจ้าซาบซึ้งและเข้าถึงความงามทางวรรณคดี อันสามารถนำมาปรับใช้ในการทำวิทยานิพนธ์นี้

ขอขอบคุณกัลยาณมิตรทุกคนทั้งเพื่อน ๆ โรงเรียนทวีธาภิเศก เพื่อน ๆ และรุ่นพี่รุ่นน้องวิชาเอกภาษาไทย คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร และเพื่อน ๆ หลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต รวมทั้งเพื่อนร่วมงานโรงเรียนสาธิตมหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐมทุกคนที่ให้มิตรภาพและกำลังใจในการศึกษาครั้งนี้เป็นอย่างดี

ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่หอสมุดพระราชวังสนามจันทร์ที่คอยอำนวยความสะดวกในการสืบค้นข้อมูล และบริการยืมคืนหนังสือด้วยไมตรีจิต

ขอขอบคุณอาจารย์วัลลี นวลหอม และอาจารย์ณัฐพล อยู่รุ่งเรื่องศักดิ์ ที่แนะนำข้อมูลทางประวัติศาสตร์อันช่วยเติมเต็มให้วิทยานิพนธ์เรื่องนี้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอขอบคุณนายทวิช ลักษณะสง่าที่อยู่เคียงข้างกันเสมอมาไม่ว่าจะยามทุกข์ หรือยามสุข และช่วยเติมเต็มคำว่า “ครอบครัว” ให้แก่ข้าพเจ้า

ท้ายสุดนี้ข้าพเจ้าขอกราบขอบพระคุณคุณย่าเฟื่องฟ้า ศรีสมศักดิ์ คุณพ่อพัฒนศิริ ศรีสมศักดิ์ และคุณแม่นิศา พักตร์สิริ ผู้มีพระคุณเปี่ยมล้นเหนือยิ่งกว่าสิ่งใด ๆ ขอบคุณสำหรับความรัก ความเมตตา ความเอาใจใส่ที่มีให้ข้าพเจ้าอย่างมีวันหมดสิ้นเสมอมา



สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญตาราง.....	ญ
บทที่	
1 บทนำ.....	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	11
สมมติฐานการวิจัย.....	12
ขอบเขตของการวิจัย.....	12
ข้อตกลงเบื้องต้น.....	13
วิธีดำเนินการวิจัย.....	13
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	14
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	17
2 ภูมิหลังและบริบททางสังคมที่มีผลต่อการสร้างงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จ สุเรนทรธิบดี.....	18
สภาพสังคมสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6.....	18
ประวัติของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทรธิบดี.....	29
งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทรธิบดี.....	35
3 เนื้อหาคำสอนในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทรธิบดี.....	47
กลุ่มบุคคลที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทรธิบดีมุ่งสอน.....	47
พระมหากษัตริย์.....	47
ข้าราชการ.....	55
นักเรียน.....	58
ผู้ประกอบการวิชาชีพแพทย์และนักการทูต.....	62

บทที่		หน้า
3	หลักคำสอนในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี.....	65
	หลักในการดำเนินชีวิต.....	66
	หลักในการปฏิบัติตนต่อผู้อื่นและการวางตัวในสังคม.....	77
	หลักในการปกครอง.....	82
	หลักในการรับราชการ.....	91
	หลักในการประกอบอาชีพเฉพาะทางอื่น ๆ.....	93
4	กลวิธีการนำเสนอเนื้อหาคำสอนในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จ สุเรนทราธิบดี.....	105
	กลวิธีการแต่ง.....	106
	การตั้งชื่อเรื่อง.....	108
	การเปิดเรื่อง.....	115
	การเสนอเรื่อง.....	120
	การปิดเรื่อง.....	127
	กลวิธีการใช้ภาษา.....	132
	การใช้ภาษาในระดับคำ.....	132
	การใช้ภาษาในระดับข้อความ.....	151
	กลวิธีการสอน.....	172
	กลวิธีการสอนโดยการใช้ความเปรียบ.....	174
	กลวิธีการสอนโดยตรง.....	184
	กลวิธีการสอนโดยการอธิบาย.....	186
	กลวิธีการสอนโดยตั้งคำถาม.....	189
	กลวิธีการสอนผ่านพฤติกรรมของตัวละครสำคัญ.....	190
	กลวิธีการสอนด้วยการกล่าวอ้างถึง.....	193
	กลวิธีการสอนโดยยกนิทานหรืออุทาหรณ์ประกอบ.....	196
5	สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ.....	198
	สรุปผล และอภิปรายผลการวิจัย.....	198
	ข้อเสนอแนะ.....	209
	รายการอ้างอิง.....	210
	ประวัติผู้วิจัย.....	220

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
1	แสดงรายชื่องานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่ใช้ศึกษา.....	12
2	แสดงคำทับศัพท์ภาษาอังกฤษที่พบในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จ สุเรนทราธิบดี.....	148
3	แสดงคำทับศัพท์ภาษาอังกฤษพร้อมมีตัวอักษรโรมันกำกับในงานเขียนร้อยแก้วของ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี.....	150
4	แสดงความเปรียบเทียบโดยส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบเป็นสิ่งที่ อยู่ในธรรมชาติ.....	175
5	แสดงความเปรียบเทียบโดยส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบเป็น สิ่งของ หรือสิ่งประดิษฐ์ที่มนุษย์สร้างขึ้น.....	178
6	แสดงความเปรียบเทียบโดยส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบเป็น บุคคล.....	179
7	แสดงความเปรียบเทียบโดยส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบเป็น พฤติกรรมของมนุษย์.....	180
8	แสดงความเปรียบเทียบโดยส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบเป็นลักษณะนิสัยของมนุษย์ ส่วนที่นำมา เปรียบเทียบเป็นธรรมชาติ.....	181
9	แสดงความเปรียบเทียบโดยส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบเป็นลักษณะนิสัยของมนุษย์ ส่วนที่นำมา เปรียบเทียบเป็นสิ่งประดิษฐ์.....	181
10	แสดงความเปรียบเทียบโดยส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบเป็น สิ่งประดิษฐ์.....	182
11	แสดงความเปรียบเทียบโดยส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบเป็นลักษณะนิสัยของมนุษย์ ส่วนที่ นำมาเปรียบเทียบเป็นลักษณะทางกายภาพของมนุษย์.....	183

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เป็นยุคสมัยที่บ้านเมืองได้รับผลกระทบจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกอันสืบเนื่องมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา แม้ว่าสยามในขณะนั้นจะไม่ได้รับผลกระทบโดยตรง แต่ก็เป็นภัยต่อสยามอย่างยิ่ง เพราะการที่ชาติตะวันตกสามารถยึดครองประเทศที่ตั้งล้อมรอบไว้ได้ทั้งหมดทั้งการเข้ายึดครองเวียดนามกับกัมพูชาของฝรั่งเศส และการเข้ายึดครองพม่าของอังกฤษ ได้นั้นย่อมสะท้อนให้เห็นว่าภัยจากจักรวรรดินิยมตะวันตกเหล่านี้กำลังจะเข้ามาคุกคามสยามในไม่ช้า ทำให้มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการปฏิรูปบ้านเมืองให้เจริญตามแบบตะวันตก เพื่อให้ชาวตะวันตกยอมรับประเทศไทยในฐานะประเทศที่เจริญแล้ว โดยการปฏิรูปดังกล่าวปรากฏอย่างเด่นชัดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งในด้านการปกครอง สังคม กฎหมาย รวมทั้งการศึกษา จนอาจกล่าวได้ว่าเป็นยุคของการปฏิรูปประเทศอย่างแท้จริง¹

ทั้งนี้ในช่วงรอยต่อแห่งยุคสมัยจักรวรรดินิยมตะวันตกเข้ามามีอิทธิพลต่อสังคมสยามนี้ รัฐบาลสยามได้พยายามปรับปรุงบ้านเมืองมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ที่ทรงศึกษาภาษาอังกฤษและวิทยาการต่าง ๆ จากตะวันตกเพื่อให้ทรงมีความรู้เท่าทัน รวมทั้งทรงปรับปรุงขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ให้ทันสมัยตามแบบชาติตะวันตก เช่น การให้ราษฎรเฝ้ารับเสด็จพระราชดำเนิน การให้ราษฎรรักษาบ้านเมืองให้สะอาด การมีธรรมเนียมให้ข้าราชการสวมเสื้อเวลาเข้าเฝ้า² รวมทั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดให้ยกเลิกธรรมเนียมการหมอบคลาน เพราะทรงเห็นว่าเป็นการกดขี่แก่กัน³ การปรับปรุงธรรมเนียมข้างต้นเป็นเพียงการปรับปรุงด้านกายภาพ การที่จะทำให้บ้านเมืองเจริญได้นั้นต้องอาศัยการพัฒนาทางด้านสติปัญญา และคุณธรรมของราษฎรให้เจริญตามไปด้วย ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดแนวคิด

¹ วุฒิชัย มูลศิลป์, “การปฏิรูปการศึกษาสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง พ.ศ. 2475,” ใน **200 ปี ของการศึกษาไทย** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2525), 43.

² ประเสริฐ อนุสร, วินัย พงศ์ศรีเพียร และประสาธ สอ้านวงศ์, **บรรณาธิการ, ประวัติศาสตร์ไทยจะเรียนจะสอนกันอย่างไร** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา กรมศาสนา, 2543), 216.

³ ส. พลายน้อย (นามแฝง), **พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ พระปิยมหาราช** (กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ, 2553), 137-139.

ที่จะปฏิรูปการศึกษาของสยาม เพื่อให้ราษฎรมีความรู้ความสามารถ กอปรด้วยคุณธรรมเพื่อเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้า

การปฏิรูปการศึกษานั้นมีขึ้นอย่างเป็นรูปธรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากทรงเล็งเห็นว่าการให้ศึกษาแก่ราษฎรเป็นสิ่งที่จำเป็นอย่างยิ่ง ถือเป็นการพัฒนาทรัพยากรบุคคลอันเป็นกำลังสำคัญของชาติให้มีความรู้ความสามารถเพียงพอที่จะพัฒนาบ้านเมืองได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังพระบรมราโชวาทตอนหนึ่งที่ว่า

วิชาหนังสือเป็นวิชาที่นับถือ และเป็นที่สรรเสริญแต่โบราณ ว่าป็นวิชาอย่างประเสริฐ ซึ่งผู้ที่ป็นใหญ่ยิ่ง นับแต่พระมหากษัตริย์เป็นต้นจนตลอดราษฎรพลเมืองสมควรแลจำป็นจะต้องรู้ เพราะป็นวิชาที่อาจทำให้การทั้งปวงสำเร็จไปได้ทุกสิ่งทุกอย่าง...เพราะฉะนั้น ฉันทจึงได้มีความมุ่งหมายที่จะจัดการเล่าเรียนทั่วไป ทั้งบ้านทั้งเมือง ให้ป็นการรุ่งเรืองเจริญขึ้นโดยเร็ว⁴

ในการดำเนินตามพระราชปณิธานดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่อาจที่จะทรงกระทำได้แต่เพียงพระองค์เดียว แต่จำต้องอาศัยข้าราชการที่ทรงสามารถไว้วางพระราชหฤทัยได้ทั้งในความรู้ และความสามารถมาช่วยแบ่งเบาพระราชภาระ ซึ่งบุคคลที่เป็นกำลังสำคัญท่านหนึ่งในการปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยของพระองค์ นั่นคือ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี มีนามเดิมว่า หม่อมราชวงศ์เปี้ย มาลากุล เป็นโอรสองค์ใหญ่ในพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรจรัสวงศ์ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ และหม่อมเปี่ยม เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นผู้ที่มีสติปัญญาดี เมื่อเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบก็สามารถเรียนจบประโยค 1 และประโยค 2 ได้ภายใน 1 ปีเท่านั้นซึ่งนับว่าเร็วกว่านักเรียนในรุ่นเดียวกัน ต่อมาท่านได้เข้ารับราชการในกรมศึกษาธิการในสมัยที่สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงดำรงตำแหน่งเป็นอธิบดี ทั้งนี้ด้วยความรู้ความสามารถของท่าน เมื่อมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยก็โปรดให้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ซึ่งขณะนั้นมีบรรดาศักดิ์เป็น

⁴ “พระบรมราโชวาท ณ โรงเรียนพระตำหนักเดิมสวนกุหลาบ เมื่อวันที่ 23 มีนาคม 2427,” ใน เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511), 20.

หลวงไพศาลศิลปศาสตร์ตามไปเป็นเลขาประจำพระองค์เพียงคนเดียว⁵ แสดงให้เห็นว่าท่านเป็นที่ไว้วางพระทัยของสมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาภาพเป็นอย่างมาก

เนื่องด้วยอุปนิสัยของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่มีความซื่อสัตย์ มีความคิดลุ่มลึกเฉลียวฉลาด กล่าวพูดกล้าทำในสิ่งที่ท่านเห็นว่าถูกต้องของคลองธรรม⁶ ทำให้ท่านได้รับมอบหมายหน้าที่จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ตามเสด็จพระราชดำเนินสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธไปทรงศึกษาต่อ ณ ประเทศอังกฤษในฐานะพระอภิบาล⁷ ในขณะนั้นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดียังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรียพจนกิจ ทั้งนี้สิ่งที่เป็นเรื่องยืนยันอย่างชัดเจนว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชหฤทัยเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นอย่างมาก คือ พระองค์ได้ทรงมอบหมายให้ท่านเป็นผู้จัดการศึกษา และดูแลความประพฤติของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอทั้งหลาย ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่พระราชทานแก่พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ว่า

...ลูกชาย 2 คนนี้ (สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ) ก็ไม่เคยมีความวิวาทบาดหมางกัน มีความรักใคร่กันมาก แต่เป็นคนนิสัยไม่สู้เหมือนกันเสียทีเดียวนัก...ขอให้ช่วยคิดอ่านให้รักใคร่กันให้จงได้ ขอให้เจ้าว่ากล่าวอย่ามีความเกรงใจว่าไม่ใช่หน้าที่ของตัวเอง ถ้าเห็นแก่เราแล้วขอให้ว่ากล่าวและทะนุบำรุงตามผิดแลชอบ

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 107)

ในการตามเสด็จพระราชดำเนินสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธไปศึกษาต่อ ณ ประเทศอังกฤษครั้งนี้ นอกจากเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ขณะนั้นดำรงตำแหน่งเป็นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์) จะมีฐานะเป็นพระอภิบาลแล้ว ยังมีหน้าที่ไปศึกษาแบบแผนการจัดการศึกษาในประเทศต่าง ๆ⁸ ตามพระราชดำริสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อนำมาปรับใช้กับการจัดการศึกษาของสยามที่ยังดำเนินการอย่างไม่เป็นระเบียบมากนักให้มีระบบมากขึ้น สาเหตุที่ทรงเลือกเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีให้ทำหน้าที่นี้ เนื่องมาจากความพึงพอใจพระราชหฤทัยที่

⁵ สุมณ อมรวิวัฒน์, สวัสดิ์ จงกล และไพฑูรย์ สีนลรัตน์, “ปรีชาญาณด้านการศึกษาศาสตร์ของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล),” ใน ปรีชาญาณ : บทวิเคราะห์ด้านการศึกษา (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541), 425-430.

⁶ ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิ์กุล ณ อยุธยา, “บทความเสด็จเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี,” สดุดีบุคคลสำคัญ 1 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สามเจริญพานิช, 2525), 98.

⁷ บัวบาน (นามแฝง), “พระอภิบาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว,” วชิราวุธานุสรณ์สาร 4, 2 (6 เมษายน 2527): 52-57.

⁸ ประพัฒน์ ตรีณรงค์, ชีวิตและงานของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ (พระนคร: อุดมศึกษา, 2504), 199.

ท่านได้จัดการศึกษาแต่พระเจ้าลูกยาเธอได้ดีสมพระราชประสงค์ ดังปรากฏในคำกราบบังคมทูลของ
เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีว่า

...ด้วยซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าคิดอ่านดำริวิธีการที่จะแก้ไขบำรุง
การศึกษาเล่าเรียนของนักเรียนสยาม ณ ประเทศยุโรปนี้ให้เล่าเรียนได้ความรู้วิชาอันดีและให้
สำเร็จได้โดยเร็ว มิให้ต้องเสียเวลาเล่าเรียนอยู่มาก ให้เปลืองพระราชทรัพย์เกินกว่าสมควรที่จะ
เป็นได้นั้น พระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้าฯ หาที่สุดมิได้...

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 238-239)

ในการนี้ท่านได้ส่งความเห็นที่จะจัดการศึกษาของนักเรียนสยามในประเทศอังกฤษมา
กราบบังคมทูลซึ่งท่านทำได้อย่างละเอียด ครบถ้วนทุกด้าน⁹ ซึ่งต่อมากระทรวงธรรมการ
(กระทรวงศึกษาธิการในปัจจุบัน) ได้นำไปพิจารณาและร่างเป็น “โครงการศึกษาในกรุงสยาม”
ออกมาเมื่อวันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ.2441 ถือได้ว่าเป็นการวางระบบโครงสร้างทางการศึกษาของสยาม
ฉบับแรก¹⁰

เมื่อกลับมาประเทศสยาม เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้จัดการศึกษาให้แก่
โรงเรียนมหาดเล็กหลวงในรัชกาลที่ 5 (ต่อมาเปลี่ยนเป็นโรงเรียนข้าราชการพลเรือน และจุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัยในปัจจุบัน) และได้ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ ปลัดทูลฉลอง และเสนาบดี
กระทรวงธรรมการตามลำดับ¹¹ ซึ่งระหว่างที่ท่านดำรงตำแหน่งดังกล่าว ท่านยังได้รับมอบหมาย
หน้าที่ให้ทำงานสำคัญอีกหลายหน้าที่ ได้แก่ ทูตพิเศษออกไปรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัวที่ประเทศญี่ปุ่น องคมนตรี กรรมการหอพุทธสังคหะและกรรมสัมปาทิกหอพระสมุทวชิร-
ญาณ สมาชิกเสือป่ารุ่นแรก อุปนายกสภากรรมการกลางจัดลูกเสือ สภานายกจัดตั้งสามัคยาจารย์
ฯลฯ¹² ซึ่งต่อมาใน พ.ศ.2458 ท่านได้กราบบังคมทูลลาออกจากตำแหน่งเนื่องจากปัญหาทางด้าน
สุขภาพ

ช่วงระยะเวลาที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีรับราชการอยู่นี้ ท่านได้ประพันธ์งาน
เขียนไว้หลายเรื่อง ได้แก่ หนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พลเมืองดี

⁹ วุฒิชัย มูลศิลป์, สมเด็จพระปิยมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ:
พิมพ์คำ, 2554), 79.

¹⁰ สุขุม อมรวิวัฒน์, สวัสดิ์ จงกล และไพฑูริย์ สีนลารัตน์, “ปรัชญาญาณด้านการศึกษาของเจ้าพระยา
พระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล).” *ปรัชญาญาณ: บทวิเคราะห์ด้านการศึกษา*, 433.

¹¹ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล, “เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (หม่อมราชวงศ์เปีย มาลากุล),”
ครูไทย 200 ปี (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2525), 67.

¹² ประพัฒน์ ตริณรงค์, *ชีวิตและงานของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ*, 336.

แบบเรียนจรรยาสมบัติของผู้ดี จรรยาแพทย์ อักษรวิธี พงศาวดารย่อ คำเทียบ ร.ล. แบบเรียนราชการกรมมหาดเล็ก เป็นต้น¹³ ทั้งนี้งานเขียนของท่านส่วนใหญ่จะเป็นงานเขียนประเภทร้อยแก้ว จะมีเนื้อหาที่เน้นไปในด้านให้ความรู้ ควบคู่กับการมุ่งอบรมคุณธรรมและจริยธรรมเป็นสำคัญ เช่น เรื่องสมบัติของผู้ดี ซึ่งใช้เป็นแบบเรียนสำหรับนักเรียนในโรงเรียนฝึกหัดราชการ นับว่าเป็นงานเขียนที่มีชื่อเสียงที่สุดเรื่องหนึ่งของท่านและอยู่ควบคู่กับวงการการศึกษาของไทยมาเป็นเวลาร่วม 100 ปี รวมทั้งมีการพิมพ์เกินกว่าหนึ่งล้านเล่ม¹⁴ โดยมีเนื้อหาที่มุ่งเน้นสอนให้คนประพฤติตนตั้งอยู่ในความดีทั้งกาย วาจา และใจไม่ว่าต่อหน้าและลับหลังผู้อื่น อยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข รวมทั้งสะท้อนให้เห็นแนวคิดทางการศึกษาที่ก้าวหน้าของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีอันเป็นผลมาจากการที่ท่านทำหน้าที่เป็นพระอภิบาล และนักเรียนไทยในยุโรปอยู่หลายปี ทำให้นำแนวคิดการดำรงตนแบบผู้ดีอังกฤษ หรือ English gentleman มาปรับใช้กับนักเรียนในประเทศสยาม¹⁵

นอกจากนี้ ยังมีเรื่องพลเมืองดี ที่แต่งขึ้นเพื่อเป็นหนังสือสอนอ่านสำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษา มีเนื้อหาที่ให้ความรู้เกี่ยวกับประเทศไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยเริ่มตั้งแต่ระบบการเมืองปกครอง สิทธิและหน้าที่ของพลเมืองที่มีต่อชาติ ประเทศเพื่อนบ้าน รวมทั้งประวัติศาสตร์ของชาติ นอกจากนี้ยังให้ความรู้เกี่ยวกับวิทยาศาสตร์ ขนบธรรมเนียมประเพณี สถานที่สำคัญของชาติ ระบบการศึกษา หลักเศรษฐศาสตร์ และการประกอบอาชีพ อีกทั้งได้ปลูกฝังค่านิยมของความเป็นพลเมืองดีที่จะต้องประพฤติตนตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งการสอดแทรกความรู้ดังกล่าวมานี้ทำให้เรื่องพลเมืองดีเป็นแบบเรียนที่มีประโยชน์มากกว่าหนังสือสอนอ่านทั่วไป เพราะเมื่อเรียนจบเรื่อง นอกจากนักเรียนจะสามารถอ่านหนังสือได้คล่องขึ้นแล้ว ยังจะช่วยเสริมสร้างความรู้ที่สำคัญต่อการดำเนินชีวิตตามวิถีพลเมืองที่ดีในสังคม ดังที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้แสดงความเห็นในคำนำของเรื่องไว้ว่าความรู้เหล่านี้ “...เป็นความรู้สำหรับช่วยความคิดที่จะประกอบกิจการต่าง ๆ อันเราต้องทำ ต้องพบปะอยู่รอบตัวเราเองทุกวัน ๆ จัดว่าเป็นความรู้อันจำเป็นที่ทุก ๆ คนพึงจะมีสำหรับตัว” (พลเมืองดี หน้าคำนำ)

เนื่องด้วยเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเคยดำรงตำแหน่งเป็นผู้บังคับบัญชาชั้นสูงของราชแพทยาลัย ซึ่งเป็นโรงเรียนสำหรับสอนวิชาแพทย์แห่งแรกของประเทศไทย ท่านจึงได้ให้ความเอาใจใส่กับโรงเรียนแห่งนี้เป็นอย่างมาก ทั้งจัดหาครูอาจารย์ ปรับปรุงหลักสูตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับ

¹³ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, “ประวัติมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี,” วารสารจันทร์เกษม ฉบับพิเศษ (มีนาคม-เมษายน 2510): 8-9.

¹⁴ มารค ตามไท และสิริเพ็ญ พิริยจิตรกรกิจ, “สมบัติของผู้ดี,” วารสารร่มพฤษ์ 17, 2 (ตุลาคม 2541-มกราคม 2542), 94.

¹⁵ โกวิทย์ วงศ์สุรวัฒน์, “เอกสารลำดับที่ 10 ย้อนพินิจสังคมไทยในสมบัติผู้ดี.” ใน 100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ ลำดับที่ 1. 225-249. วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ:โครงการวิจัย “100 เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย, 2552), 233.

การที่ท่านดำเนินการสอนศีลธรรมและจริยธรรมให้แก่นักเรียนแพทย์ด้วยตัวท่านเอง¹⁶ ซึ่งคำสอนดังกล่าวได้ถูกรวบรวมตีพิมพ์โดยใช้ชื่อว่า “จรรยาแพทย์” มีเนื้อหามุ่งสอนจริยธรรมสำหรับผู้เป็นแพทย์ รวมทั้งธรรมะสำหรับบุคคลทั่วไปด้วย แม้กระทั่งในหนังสือกราบบังคมทูลรายงานของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับการจัดการศึกษาให้แก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอ ณ ประเทศอังกฤษ ที่มีเนื้อหาเป็นการรายงานเหตุการณ์ต่าง ๆ อันเน้นข้อเท็จจริงเป็นหลัก ก็ยังพบว่ามีการแทรกข้อคิดเห็น หรือความรู้สึกต่าง ๆ ของท่านเพื่อเป็นการแนะนำหรือไขข้อข้องพระราชหฤทัยแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงทัศนะหรือแนวคิดของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีอันเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านอย่างยิ่ง อีกทั้งยังสะท้อนถึงคุณลักษณะความเป็นครูของท่านได้อย่างเด่นชัด สมเป็นบุคลากรสำคัญทางการศึกษาคนหนึ่งของประเทศไทย และท่านถือว่าเป็นกวีสำคัญคนหนึ่งที่สร้างสรรค์วรรณคดีคำสอนในสมัยรัชกาลที่ 5¹⁷

จากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษางานเขียนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีซึ่งส่วนใหญ่มีรูปแบบร้อยแก้วพบว่างานเขียนของท่านมีลักษณะที่สอดคล้องกับคำจำกัดความของวรรณคดีคำสอนตามที่นักวิชาการหลายท่านกล่าวไว้ อาทิ ปัญญา บริสุทธิ์ กล่าวว่

วรรณคดีคำสอน หมายถึง หนังสือที่แต่งขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์จะใช้สั่งสอนศีลธรรม จรรยาและข้อปฏิบัติอันดีงาม เป็นคุณประโยชน์ต่อชีวิต วรรณคดีประเภทนี้อาจจะมีรูปแบบเป็นคำประพันธ์ร้อยกรองชนิดใดชนิดหนึ่งก็ได้ หรือเป็นคำประพันธ์หลาย ๆ ชนิดอย่างรวมกันก็ได้ เช่น วรรณคดีประเภทฉันท์... อาจจะเป็นรูปเล่มโดยสมบูรณ์เพียงเรื่องเดียวโดยตลอด หรือจะเป็นข้อความแทรกอยู่เป็นตอน ๆ ในเรื่องใดเรื่องหนึ่งก็ได้¹⁸

ศรีสุตา จรียากุล ได้อธิบายความหมายของวรรณคดีคำสอนว่า “เป็นวรรณคดีที่มีเนื้อหาเป็นเชิงสั่งสอนทั้งในทางโลกและทางธรรม”¹⁹ การสอนทางโลกนั้นเป็นการสอนวิชาการความรู้หรือวิชาชีพต่าง ๆ ส่วนการสอนทางธรรมจะเป็นการสอนแนวคิดทางศาสนาเพื่อบรรลุเป้าหมายขั้นสูงสุด

¹⁶ อวย เกตุสิงห์, “เจ้าพระยาพระเสด็จฯ กับโรงเรียนแพทย์,” วารสารจันทร์เกษม ฉบับพิเศษ (มีนาคม-เมษายน 2510): 54-59.

¹⁷ สุภาพร คงศิริรัตน์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมคำสอนสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเรื่องศรีสวัสดิ์วัตร,” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531), 67-68.

¹⁸ ปัญญา บริสุทธิ์, วิเคราะห์วรรณคดีไทยโดยประเภท (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2534), 8.

¹⁹ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, สาขาวิชาศึกษาศาสตร์, เอกสารการสอนชุดวิชา ภาษาไทย 4: วรรณคดีไทย หน่วยที่ 8-15 (นนทบุรี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2533), 5.

ตามความเชื่อทางศาสนา รวมทั้งสอนจริยธรรมสำหรับเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต นอกจากนี้ยังจำแนกเนื้อหาสาระของวรรณคดีคำสอนของไทยไว้เป็น 2 ลักษณะ ได้แก่ ลักษณะแรกจะเป็นการสอนพุทธศาสนาและจริยธรรมซึ่งเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต และลักษณะที่สองเป็นการสอนการดำเนินชีวิตในสังคม โดยเน้นหน้าที่ของมนุษย์ที่พึงปฏิบัติต่อกัน²⁰

ทั้งนี้เมื่อศึกษาความหมายของวรรณคดีคำสอนตามทัศนะของชาวตะวันตกแล้วพบว่ามีความคิดคล้ายกัน กล่าวคือวรรณคดีคำสอนนั้นแต่งขึ้นเพื่อใช้สำหรับสั่งสอนศีลธรรมจรรยาหรือให้แง่คิดในการดำเนินชีวิต รวมทั้งให้ความรู้วิชาการต่าง ๆ เช่นการให้คำนิยามคำว่า “วรรณคดีคำสอน” หรือ Didactic Literature ของ M.H. Abrams ว่า

วรรณคดีคำสอน ได้แก่ งานวรรณกรรมที่มุ่งอธิบายความรู้สาขาต่าง ๆ ที่เป็นด้านทฤษฎี ศีลธรรม และด้านปฏิบัติ มิฉะนั้นก็เอาหัวข้อในเรื่องศีลธรรม ศาสนา หรือปรัชญา หรือลัทธิมากล่าวในรูปแบบที่จะให้ความประทับใจและชักจูงใจ...วรรณกรรมคำสอนอาจนำหลักเกณฑ์และวิธีการของวรรณกรรมจินตนาการมาใช้โดยใช้รูปแบบการเล่าเรื่องหรือรูปแบบละครเพื่อให้ความเพลิดเพลินทางสุนทรียภาพและเพื่อเพิ่มความสนใจ²¹

จากคำจำกัดความข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า “วรรณคดีคำสอน” นั้นเป็นวรรณคดีที่มีเนื้อหามุ่งเน้นที่จะให้ความรู้ต่าง ๆ รวมทั้งการสั่งสอนศีลธรรม จริยธรรม และการประพฤติปฏิบัติตนให้ดีงาม โดยไม่จำกัดว่ามีเนื้อหาเป็นคำสอนตลอดทั้งเรื่อง หากแต่แทรกอยู่ในเรื่องได้ ซึ่งในการนำเสนอเนื้อหาคำสอนนั้นจะต้องมีศิลปะการถ่ายทอดที่ทำให้ผู้อ่านเกิดความประทับใจและเห็นคล้อยตาม ลักษณะเช่นนี้ทำให้วรรณคดีคำสอนนั้นแตกต่างกับวรรณกรรมตำรา ตามที่หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณได้ให้ความหมายของตำราว่าเป็นหนังสือที่มุ่งให้ความรู้เช่นเดียวกัน ไม่สนใจกับความเพลิดเพลินของผู้อ่าน รวมทั้งไม่คำนึงถึงศิลปะการประพันธ์²² ฉะนั้นวรรณคดีคำสอนจะต้องเป็นวรรณคดีที่มุ่งเน้นสั่งสอนความรู้และจริยธรรมผ่านศิลปะการประพันธ์ที่ช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจและได้รับสุนทรียภาพประกอบด้วย

ทั้งนี้เมื่อพิจารณางานเขียนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีพบว่าส่วนใหญ่มีเนื้อหาคำสอนที่ให้ความรู้ อีกทั้งยังสอดแทรกจริยธรรมและแนวทางในการดำเนินชีวิตไว้ด้วย โดย

²⁰ เรื่องเดียวกัน, 5.

²¹ เอ็ม. เอช. อับรามส์, *อธิบายศัพท์วรรณคดี*, แปลจาก A glossary of literary terms, แปลโดยทองสุข เกตุโรจน์ (กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ, 2529), 78-80.

²² วิทยาลัยครูสุรินทร์, *ประสบการณ์จากการเขียนตำราและเอกสารวิชาการ* (สุรินทร์: วิทยาลัยครูสุรินทร์, 2525), 1-2, อ้างถึงใน บันลือ พฤษะวัน และดำรง ศิริเจริญ, *เทคนิคและประสบการณ์การเขียนตำราทางการศึกษา*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2533), 8.

เนื้อหาคำสอนนั้นมีลักษณะเป็นคำสอนตลอดทั้งเรื่อง เช่น พลเมืองดี สมบัติของผู้ดี จรรยาแพทย์ ฯลฯ รวมทั้งมีบางเรื่องที่ว่าแม้ว่าจะเป็นงานเขียนที่มุ่งนำเสนอข่าวสารเป็นหลัก หากแต่ข่าวสารเหล่านี้ก็สะท้อนแนวคิด สอดแทรกความรู้และข้อคิดเห็นที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านด้วย ดังในหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่ท่านถวายนามว่าความเห็นแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าการปฏิบัติพระราชภารกิจต่าง ๆ ทำให้พระองค์ไม่สบายพระราชหฤทัย ฉะนั้นจึงควรรหาความสำราญให้แก่พระองค์เองบ้าง ดังตัวอย่าง

...ผู้ที่ทำการด้วยความคิดใช้ความคิดมาก ต้องการความสำราญใจมากกว่าคนชนิดอื่น เพราะเหตุต้องการที่ใช้ความคิดเปลืองความคิดมาก ย่อมมีความวิตกวิจารณ์หมกมุ่นรู้งอยู่ภายใน เพราะฉะนั้น ต้องอาศัยหาความรื่นรมย์เบิกบานมาดับให้ลบล้างความหมกมุ่น ทั้งเป็นเครื่องบำรุงความคิดให้เกิดต่อไปในพักหนึ่ง ๆ ฉันทก็ดี ต้นไม้มีแต่แสงแดดเผาผากแห้งอยู่อย่างเดียว มิได้มีเวลาที่น้ำค้างและฝนประพรมให้ชุ่มชื้นเลย ถึงไม้นั้นจะสูบน้ำและฝนในแผ่นดินเป็นอาหาร ก็คงจะอยู่ไม่ได้สักวัน

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 77)

นอกจากนี้ผู้วิจัยยังพบว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีใช้กลวิธีหรือศิลปะการประพันธ์ต่าง ๆ เข้ามาช่วยในการถ่ายทอดเนื้อหาคำสอน ทำให้ท่านสามารถถ่ายทอดเนื้อหาคำสอนไปยังบุคคลต่าง ๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ และสัมฤทธิ์ผลตามที่ท่านปรารถนา โดยจุดเด่นในการนำเสนอเนื้อหาคำสอนของท่าน คือ กลวิธีการใช้ความเปรียบสำหรับการสอนเนื้อหาที่ยากแก่การเข้าใจ เช่น หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมักเลือกหยิบยกเอาสิ่งแวดล้อมที่พบเห็นได้ในชีวิตประจำวันมาเปรียบเทียบให้เห็นภาพชัดเจน เช่น การอธิบายเรื่องกิเลสในเรื่องจรรยาแพทย์ ที่มีการเปรียบเทียบกิเลสเหมือนกับฝุ่นละอองที่หากปล่อยให้จับหนาทึบที่ภาชนะก็จะทำให้ภาชนะนั้นหมดความงดงามลงไป เปรียบดังจิตใจของมนุษย์ที่หากปล่อยให้กิเลสเข้าครอบงำก็จะพบกับความเศร้าหมอง เป็นบ่อเกิดของการกระทำความชั่ว ดังตัวอย่าง

...กิเลสเหล่านี้เมื่อบุคคลปล่อยให้จับหนาทึบอยู่ดวงจิตมาก ๆ ขึ้น ความเศร้าหมองลามกก็สะสมมากที่ เปรียบเช่นละอองธุลีซึ่งปลิวมาสะสมอยู่บนเครื่องแต่งเครื่องตั้งในเหย้าเรือนทุก ๆ วัน ถ้าเจ้าของไม่หมั่นเช็ดมันกวาดก็จะเกรอะกรังไว้จนหนาแน่น ความลามกนั้นก็จับกินภาชนะสิ่งของจนผิวเสียงาม เป็นต้นว่าเครื่องเหล็กก็จะเกิดสนิมขึ้น กิเลสต่าง ๆ อย่างละเล็กละน้อยถ้าสะสมไว้ให้เกิดความลามกแก่จิตใจ ก็ย่อมเป็นบ่อเกิดแห่งบาปอกุศลประดุจเดียวกัน...

(จรรยาแพทย์ หน้า 72)

อีกทั้งยังพบว่าท่านใช้กลวิธีหยาบคายเอาเหตุการณ์ที่ได้ประสบมาเป็นอุทาหรณ์ ทำให้การนำเสนอของท่านมีความชัดเจนและสมเหตุสมผลเป็นอย่างยิ่ง ดังเช่นการที่ท่านสอนเรื่องการบริหารราชการแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหนังสือกราบบังคมทูลฯ ความว่า

...ในยุโรปทุกวันนี้ เห็นว่าข้างกรุงเทพฯ อ่อนแอและฉะฉานในการที่ควรจะริบรัดนั้นเหลือประมาณทั้งฝ่ายควรที่จะริบรัดการใหม่ให้เดินไป และที่จะแก้ไขการเก่าที่เปล่าประโยชน์...ให้หมดไป เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ไม่แลเห็นกำแพงอันใดจะป้องกันริบรัดร้ายแรงซึ่งอาจจะมิมาในวันในพรุ่งนี้ได้ ว่าอย่างง่าย ๆ เพียงนั่งอยู่ ปลอ่ยให้เข้าร่วมตรงเสียเนื่อง ๆ เสมอไปเท่านั้น เมืองก็อาจเป็นฝรั่งเศษไปได้โดยง่าย ๆ เจียบ ๆ โดยพริบตาเดียว มีตัวอย่างที่น่ากลัว เช่น หลวงวังกรมการ เมืองฉะเชิงเทรา ที่เกิดความในเร็ว ๆ นี้ เป็นต้น ก็เห็นได้ว่า ลงคนใหม่ ๆ และมีตำแหน่งรับราชการอยู่ด้วยก็ยังมี “ตกใจไปต่างด้าว ย่างเท้าไปต่างแดน” ดังนี้...

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 81)

นอกจากนี้ในด้านกลวิธีการใช้ภาษา เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเน้นใช้คำไทยที่เข้าใจได้ง่าย ทำให้ผู้อ่านเข้าใจสารที่ท่านต้องการสื่อได้เป็นอย่างดี เช่น ในเรื่อง *พลเมืองดี* ที่มีการผูกเรื่องให้นายเมืองมาอาศัยกับนายมันผู้เป็นลุง ในตอนเริ่มเรื่องผู้เขียนได้บรรยายเหตุการณ์ด้วยภาษาที่เรียบง่าย ให้อารมณ์ที่ชัดเจน มีการเรียงเหตุการณ์ตามลำดับเวลา ทำให้ผู้อ่านเข้าใจเหตุการณ์หรือสารที่ผู้เขียนต้องการสื่อได้เป็นอย่างดี

มีบ้าน ๆ หนึ่งอยู่ตำบลสามเสนในกรุงเทพฯ เจ้าของบ้านชื่อนายมัน ภรรยาชื่อนาง มันคนนี้เป็นคนได้เคยทำราชการเมืองมามาก และเคยเที่ยวเตร่มาแทบทุกทิศทุกทาง ทั้งในและนอกพระราชอาณาเขตร์ แก่เป็นคนมีทรัพย์สมบัติเป็นปึกแผ่น มีที่ดินและไร่นา มีโรงเลื่อย โรงสี ก็หลายแห่ง...

...วันหนึ่งเวลาเช้า นายมันไปตักบาตรอยู่ที่หน้าบ้านด้านข้างถนนใหญ่ ครั้นเสร็จแล้วก็เดินเที่ยวดูให้บ่าวของแกรคน้ำพวนดินต้นไม้ และเอาข้าวที่เหลือตักบาตรไปโปรยให้ไก่ให้นก และปลาต่าง ๆ ตามสระและร่องคูในบ้านของแกกิน...

(พลเมืองดี หน้า 3)

อย่างไรก็ตาม ในการกราบบังคมทูลรายงานพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้น ภาษาที่ใช้จำเป็นต้องใช้คำราชาศัพท์ในการโต้ตอบเพื่อความเหมาะสมกับพระอิสริยยศอิสริยยศศักดิ์ของผู้ที่ท่านสื่อสารด้วย รวมทั้งบุคคลที่ท่านกล่าวถึง ทั้งนี้การใช้คำราชาศัพท์ในบางครั้งก็มีการใช้แบบลำลองบ้าง กล่าวคือ ปรากฏการขนานพระนามเจ้านายที่เสด็จประทับที่ต่างประเทศอย่างย่อ เช่น ขนานพระนามพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอภากร ว่า “พระองค์อภากร” หรือ “พระองค์อภา” เป็นต้น

ดังที่กล่าวไว้ข้างต้นว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมักเน้นการใช้คำไทย หากแต่ในงานเขียนบางเรื่องกลับปรากฏการใช้คำทับศัพท์ภาษาอังกฤษโดยเฉพาะในหนังสือ *กราบบังคมทูลฯ* ที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีต้องเดินทางไปทำงานยังทวีปยุโรป และพบบางส่วนในเรื่อง *จรจรยาแพทย์* ทั้งนี้เนื่องจากต้องกล่าวถึงสถานที่ และบุคคลในต่างประเทศที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งศัพท์เฉพาะในวงการแพทย์ ซึ่งการใช้คำทับศัพท์ที่ใช้จะปรากฏในรูปการถ่ายทอดเป็นตัวอักษรไทย ดังตัวอย่าง

การส่วนเฉพาะพระองค์แห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารนั้น ในระหว่างนี้มี *มิสเตอร์ทอมสัน* ได้ผ่อนผันเวลาว่างเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรที่ซึ่งเป็นที่สำคัญสำหรับการงานต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ในที่ประทับด้วยพระเนตร คือ ที่ประชุม *ปาเลียเมนต์ ศาลชำระความ ศาลโปลิศ* เป็นต้น

(หนังสือ *กราบบังคมทูลฯ* หน้า 15)

จากตัวอย่างข้างต้นปรากฏการใช้คำทับศัพท์ว่า *มิสเตอร์* (คำเรียกนำหน้าผู้ชาย) *ปาเลียเมนต์* (รัฐสภา) *โปลิศ* (ตำรวจ) อันเป็นวงศัพท์ใหม่สำหรับคนไทยในสมัยนั้น เป็นการแสดงให้เห็นว่าแม้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจะนิยมการใช้คำไทยสักเพียงใด หากแต่คำภาษาต่างประเทศก็มีความสำคัญต่อการสื่อสารในช่วงสมัยที่ประเทศสยามในขณะนั้นรับเอาวิทยาการต่าง ๆ จากชาติตะวันตกมาใช้ปรับปรุงประเทศให้พัฒนาทัดเทียมนานาอารยประเทศ ทำให้ต้องรับเอาภาษาของชาติตะวันตกอย่างเช่น ภาษาอังกฤษ เข้ามาใช้เป็นจำนวนมากจนทำให้ไม่สามารถบัญญัติศัพท์ได้ทัน ซึ่งการใช้ทับศัพท์นั้นนอกจากจะใช้สื่อความหมายแล้ว ยังเป็นการสร้างความรู้สึกความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เช่น ตอนที่ท่านไปสอนศีลธรรมให้นักเรียนแพทย์ ท่านก็ใช้คำทับศัพท์ที่เป็นศัพท์ทางวิชาการแพทย์ ทำให้เกิดความเข้าใจที่ตรงกัน และให้ความรู้สึกที่เป็นพวกพ้องเดียวกันอีกด้วย เช่น *เบรณ* (สมอง) *สเปเชียลิสต์* (แพทย์ผู้ชำนาญพิเศษ) เป็นต้น ทั้งนี้ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีไม่ได้ใช้เพียงคำทับศัพท์ที่เป็นการถ่ายทอดออกมาเป็นอักษรไทยเท่านั้น ท่านยังใช้คำทับศัพท์ในรูปของอักษรโรมันอีกด้วย ดังปรากฏในเรื่อง *สมบัติของผู้ดี* ที่ในแต่ละภาคจะมีการกำกับชื่อภาษาอังกฤษเอาไว้ด้วย เช่น ภาคหนึ่ง ผู้ดีย่อมมีความเรียบร้อย Good-mannered, ภาคสอง ผู้ดีย่อมไม่ทำอุจาดลามก Tidy, ภาคสาม ผู้ดีย่อมมีสัมมาคารวะ Polite เป็นต้น

ทั้งนี้ ในการใช้ภาษา เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดียังใช้สำนวนไทย เพื่อเปรียบเทียบให้เห็นถึงอารมณ์ความรู้สึกของผู้เขียน อีกทั้งเพื่อขมวดประเด็นที่ท่านได้กล่าวเอาไว้ก่อนหน้านี้ให้กระชับ หรือสรุปให้เข้าใจผ่านการใช้สำนวนอย่างง่าย ๆ ของท่านเอง ดังเช่นตัวอย่างต่อไปนี้ที่กล่าว

ว่าเมื่อเราเป็นคนดีก็ไม่ควรไปยุ่งเกี่ยวกับไม่คนพาล เพราะจะกลายเป็นการเอาพินเสนไปแลกกับเกลือ ซึ่งหมายถึง ได้ตอบหรือทะเลาะกับคนพาลหรือคนที่มีฐานะต่ำกว่า เป็นการไม่สมควร²³

...เมื่อช่างพาลก่อเหตุวิวาทขึ้นแล้ว ฝ่ายช่างดีก็จะไปขอยืมอาการแห่งนิสัยพาลมาตอบโต้ เพื่อจะเอาชนะให้เท่าทันถึงแค้นกัน ดังนี้โบราณย่อมกล่าวว่ “เอาพินเสนไปแลกเกลือ” จริงอยู่หรือไม่ เพราะเหตุว่ถ้าฝ่ายช่างดีแพ้ก็เสียแค้นเสียตัว เสียความดีที่ได้ประพฤติมาเปล่า ๆ แม้ชนะก็จะเอาชื่อเสียงเกียรติยศอันใดแก่ที่มีชื่อว่าชนะคนพาล

(จรรยาแพทย์ หน้า 95)

จากการวิเคราะห์งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเบื้องต้น ผู้วิจัยพบว่า แม้งานเขียนร้อยแก้วของท่านจะมีเนื้อหาที่น่าสนใจความรู้ ให้แง่คิดทางจริยธรรมและแนวทางในการดำเนินชีวิต แต่ท่านก็ใช้กลวิธีการสอนอันหลากหลายมาใช้ในการอธิบายขยายความ อีกทั้งยังเลือกสรรคำที่เหมาะสมสละสลวย ทำให้ผู้อ่านเข้าใจเนื้อหาและได้รับอารมณ์ในการอ่าน ได้มากขึ้น ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีในฐานะวรรณคดีคำสอน เพื่อสะท้อนให้เห็นว่างานเขียนของท่านเปี่ยมไปด้วยคุณค่าทางปัญญา และภาษาที่งดงาม ควรค่าที่จะได้รับการเผยแพร่ในวงกว้างให้ชนรุ่นหลังได้ตระหนักถึงภูมิปัญญาของบรรพชนที่มอบไว้ให้ รวมทั้งเป็นการเชิดชูเกียรติคุณของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เนื่องในโอกาสที่ท่านได้รับการยกย่องจากองค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ให้เป็นบุคคลสำคัญของโลกในด้านการศึกษา สังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ ใน พ.ศ.2560 อีกด้วย

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาเนื้อหาที่เป็นคำสอนในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี รวมทั้งศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างเนื้อหา กับประวัติของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีและบริบททางสังคม
2. เพื่อศึกษากลวิธีการนำเสนอเนื้อหาคำสอนในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี อันประกอบด้วยกลวิธีการแต่ง กลวิธีการใช้ภาษา และกลวิธีการสอน

²³ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2545, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2556), 1435.

สมมติฐานการวิจัย

1. งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมีลักษณะเด่นทางด้านเนื้อหาที่เป็นคำสอนซึ่งเหมาะกับสภาพสังคมในสมัยนั้น
2. งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมีกลวิธีการนำเสนอที่เหมาะสมกับเนื้อหาคำสอนและกลุ่มบุคคล ทำให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจในสิ่งที่ผู้แต่งต้องการสื่อ

ขอบเขตของการวิจัย

ผู้วิจัยกำหนดศึกษาเฉพาะงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจำนวน 7 เรื่อง เท่าที่ค้นพบต้นฉบับพิมพ์ ดังนี้

ตารางที่ 1 แสดงรายชื่องานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่ใช้ศึกษา

ลำดับ	ชื่องานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี	ปีที่ประพันธ์
1	หนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ. 113-118	2438-2443
2	สมบัติของผู้ดี	2444
3	จรรยาแพทย์	2452
4	พลเมืองดี	2455
5	คำสั่งสอนของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ กรรมการกลางจัดการลูกเสือ ซึ่งได้กล่าวแก่ลูกเสือกองหนุนในการแจกเหรียญลูกเสือกองหนุน	2456
6	ช่วยเพื่อน	2456
7	เตือนเพื่อน	2457

ข้อตกลงเบื้องต้น

1. การสะกดคำต่าง ๆ ในการยกตัวอย่างเนื้อหาจากงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจะคงตามอักขรวิธีที่ปรากฏในต้นฉบับเดิม
2. เนื่องจากผู้ประพันธ์ได้รับการเลื่อนบรรดาศักดิ์หลายครั้งในระหว่างที่ประพันธ์งานเขียน ได้แก่ หลวงไพศาลศิลปศาสตร์ (พ.ศ.2431) พระมนตรีพจนกิจ (พ.ศ.2435) พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ (พ.ศ.2436) และเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (พ.ศ.2456) ฉะนั้นในการอ้างอิงข้อมูลผู้วิจัยจะระบุชื่อที่เป็นบรรดาศักดิ์สุดท้ายของผู้ประพันธ์ คือ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี
3. คำย่อที่ใช้ในการอ้างอิงข้อมูล มีดังนี้
 - หนังสือกราบบังคมทูลฯ ใช้แทน หนังสือกราบบังคมทูลของพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ. 113-118
 - คำสั่งสอนลูกเสือฯ ใช้แทน คำสั่งสอนของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ กรรมการกลาง จัดการลูกเสือซึ่งได้กล่าวแก่ลูกเสือกองหนุนในการแจกเหรียญลูกเสือกองหนุน
- ส่วนงานเขียนร้อยแก้วเรื่องอื่นจะอ้างอิงโดยการคงชื่อเรื่องตามเดิม
4. ในการอ้างอิงข้อความที่ยกตัวอย่างมาจากงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้น ผู้วิจัยใช้การระบุชื่อเรื่อง และเลขหน้าในวงเล็บไว้ท้ายข้อความ เช่น (เดือนเพ็ญ หน้า 1)
5. เนื่องจากในต้นฉบับหนังสือกราบบังคมทูลฯ ได้รับความเสียหายจากเหตุการณ์ที่เรือลำเลียงของกรมในอ่าวสิงคโปร์ ทำให้หนังสือนี้ชำรุด และมีบางส่วนที่เนื้อหาที่เลอะเลือนจนอ่านไม่ออก ฉะนั้นข้อความส่วนใดที่ผู้วิจัยมาเป็นตัวอย่าง จะใช้สัญลักษณ์ [...] แทนส่วนของข้อความที่เสียหายไป

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาเรื่อง “งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี: การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอน” นี้เป็นการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์ มีลำดับการวิจัยดังนี้

1. ศึกษาประวัติและผลงานของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี รวมทั้งบริบททางสังคมในสมัยของผู้ประพันธ์
2. ศึกษาข้อมูลและเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับ การศึกษา งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี
3. กำหนดขอบเขตการวิจัย คัดเลือกข้อมูลที่ใช้ในการวิจัย

4. ศึกษาข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูล แล้วเรียบเรียงเพื่อนำเสนอในแต่ละบท ในหัวข้อต่อไป

4.1 ศึกษาวัตถุประสงค์ในการเขียน และเนื้อหา

4.2 ศึกษากลวิธีการใช้ภาษา และกลวิธีการนำเสนอ

5. สรุปผลการวิจัยและนำเสนอในรูปแบบการวิจัย

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม ได้แก่

1. เอกสารและงานวิจัยเกี่ยวกับการศึกษาวรรณคดีคำสอน
 2. เอกสารและงานวิจัยเกี่ยวกับเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี
- ดังรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. เอกสารและงานวิจัยเกี่ยวกับการศึกษาวรรณคดีคำสอน มีดังนี้

วัฒนา มุลเมืองแสน²⁴ ได้ศึกษานวนิยายอิงพุทธศาสนาของไทยในฐานะวรรณกรรมร่วมสมัยของนักเขียนนวนิยาย 4 คน สุชีพ ปุญญานุภาพ ธรรมโฆษ ทวี วรรณ และวศิน อินทสระ จากการศึกษาได้บทสรุปว่าหลักพุทธปรัชญามีอิทธิพลต่อนวนิยายพุทธศาสนา นักเขียนใช้พุทธปรัชญาเป็นแนวทางในการดำเนินเรื่อง หลักธรรมที่เป็นพุทธปรัชญาเหล่านี้ ได้แก่ ความเป็นอนิจจังของชีวิต การแสวงหาวิธีการคลายความทุกข์ สัมมาทิฐิ กฎแห่งกรรม และความสันโดษ นอกจากนี้ยังแทรกการสอนจริยธรรม หรือหลักธรรมที่ควรประพฤติและควรละ ได้แก่ ส่วนที่ควรประพฤติ คือความกตัญญู ความเพียรเพื่อความสำเร็จ ความเมตตาและการให้อภัย ความเสียสละ และความเป็นกัลยาณมิตร ส่วนที่ควรระวังคือ ความรัก ส่วนที่ควรละคือ อบายมุข

นิยะดา เหล่าสุนทร และคณะ²⁵ ได้ศึกษาภูมิปัญญาของคนไทยที่ปรากฏในวรรณกรรมคำสอนของไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งแบ่งออกเป็นหลายหมวดตามกลุ่มเป้าหมายที่ผู้ประพันธ์ต้องการสอน ได้แก่ วรรณกรรมคำสอนสำหรับกษัตริย์ ราชเสวก (ขุนนาง) บุรุษ สตรี และเด็ก ซึ่งวรรณกรรมแต่ละเรื่องนั้นล้วนมีบทบาทในการวางมาตรฐานหรือแบบแผนของสังคมที่พึงปรารถนาเพื่อคนในสังคมรู้จักบทบาท หน้าที่ของตน และสามารถประพฤติตนได้อย่าง

²⁴ วัฒนา มุลเมืองแสน, “นวนิยายพุทธศาสนาของไทย : วรรณกรรมคำสอนร่วมสมัย,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาวรรณคดีเปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539).

²⁵ นิยะดา เหล่าสุนทร และคณะ. ภูมิปัญญาของคนไทย: ศึกษาจากวรรณกรรมคำสอน. (กรุงเทพฯ: กองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540).

เหมาะสม สร้างความมั่นคงให้แก่สังคม และประเทศชาติ แสดงให้เห็นภูมิปัญญาของคนไทยที่รู้จักใช้
วรรณกรรมให้เป็นมากกว่าเป็นแหล่งสำเร็จอารมณ์ หากแต่ใช้เป็นเครื่องมือที่ช่วยให้สังคมเกิดความ
สงบสุขนอกเหนือไปจากกฎหมาย และธรรมเนียมจารีตต่าง ๆ

ฉันทานาถ สังขประดิษฐ์²⁶ ได้ศึกษาคอลัมน์ตอบปัญหาชีวิตที่เขียนขึ้นช่วง พ.ศ.2500-
2541 จำนวน 8 คอลัมน์ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาคอลัมน์เหล่านี้ในฐานะวรรณกรรมคำสอนใน
ด้านองค์ประกอบ ศิลปะการใช้ภาษา กลวิธีการสอน และคุณค่า ผลการศึกษาพบว่ารูปแบบของ
คอลัมน์มีลักษณะรูปแบบเป็นการถามตอบ และรูปแบบการเล่าเรื่อง ซึ่งคอลัมน์เหล่านี้มีเนื้อหา
เกี่ยวกับบทบาทของบุคคลต่างสถานภาพ ความรัก การปฏิบัติตนต่อบุคคลร่วมสังคม การศึกษาการ
ประกอบอาชีพ และการควบคุมภาวะอารมณ์ ในด้านศิลปะการใช้ภาษาพบว่ามีการใช้ถ้อยคำที่เป็น
ภาษาพูดที่เข้าใจง่าย ตรงไปตรงมา และใช้สรรพนามในลักษณะคำเรียกญาติและชื่อเล่นอันก่อให้เกิด
ความไว้วางใจ เชื่อใจ รวมทั้งใช้สำนวนไทยเพื่อให้เข้าใจในคำสอนมากขึ้น ส่วนกลวิธีการสอนนั้นจะใช้
ภาพพจน์เปรียบเทียบ การยกอุทาหรณ์ และการใช้ความรู้ต่าง ๆ ทั้งทางพุทธศาสนา จิตวิทยา
ประวัติศาสตร์ช่วยเสริมให้คำสอนมีเหตุผล น่าเชื่อถือ

สายวรุณ น้อยนิมิตร²⁷ ได้ศึกษาอรรถกถาชาดกในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทย และ
ความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาคุณค่าและความสำคัญของ
วรรณคดีเรื่องดังกล่าวในฐานะวรรณคดีคำสอน รวมทั้งศึกษาความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอน เรื่อง
อื่น ซึ่งจากการศึกษาพบว่าอรรถกถามีสาระคำสอนที่สามารถสอนคนทั่วไปนอกเหนือจากบรรพชิตได้
คำสอนที่เป็นหลักสำคัญ ได้แก่ หลักในการดำเนินชีวิต การปฏิบัติตนต่อผู้อื่น การครองเรือน การ
ปกครอง อรรถกถาชาดกนั้นมีลักษณะเด่นในการสร้างเรื่องเพื่อสอน โดยเฉพาะการแสดงหลักธรรมที่
เป็นเรื่องเปรียบเทียบหรือเป็นอุทาหรณ์ ซึ่งมีอิทธิพลต่อการเป็นนิทานสาธกในวรรณคดีคำสอนเรื่อง
อื่น นอกจากนี้อรรถกถาชาดกยังมีคุณค่าและความสำคัญต่อวรรณคดีไทยหลายด้าน ได้แก่ ด้านที่เป็น
วรรณคดีคำสอน ด้านที่เป็นต้นแบบของวรรณคดีชาดกที่แต่งในประเทศไทย รวมทั้งในด้านที่มีอิทธิพล
ต่อองค์ประกอบของวรรณคดี โดยเฉพาะเนื้อเรื่อง อนุภาคต่าง ๆ และตัวละคร

²⁶ ฉันทานาถ สังขประดิษฐ์, “คอลัมน์ตอบปัญหาชีวิต: การศึกษาในฐานะวรรณกรรมคำสอนร่วม
สมัย,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
ศิลปากร, 2542).

²⁷ สายวรุณ น้อยนิมิตร, “อรรถกถาชาดก: การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทยและความ
สัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย สาขาวิชาภาษาไทย
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542).

สุจิตรา จงสถิตยวัฒนา²⁸ ได้ศึกษาพุทธธรรมที่ปรากฏในกวีนิพนธ์สมัยใหม่ อันมีลักษณะแตกต่างกับวรรณคดีคำสอนโบราณ เนื่องจากคำสอนที่ปรากฏในกวีนิพนธ์เหล่านี้จะแฝงอยู่ในบทประพันธ์ ไม่ได้ปรากฏอย่างเด่นชัด ซึ่งผู้วิจัยก็สามารถวิเคราะห์สารที่กวีต้องการสื่อออกมาได้เป็นอย่างดี ทำให้เห็นถึงข้อแนะนำ ข้อคิด หรือทัศนคติของกวีที่แฝงอยู่ และทำให้เห็นว่าหลักธรรมทางพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์ของกวีไทยสมัยใหม่ อีกทั้งยังมีลักษณะเป็นวรรณคดีคำสอนที่มุ่งสอนให้พัฒนาตนเองเพื่อสร้างสรรค์สิ่งดีงามให้กับสังคม ปลุกเร้าให้มนุษย์ดำรงชีวิตอยู่อย่างมีอุดมคติ รวมทั้งสามารถเข้าใจธรรมชาติของชีวิตและจิตใจของตน เพื่อให้ใช้ชีวิตอย่างปราศจากทุกข์และไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน

2. เอกสารและงานวิจัยเกี่ยวกับเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี มีดังนี้

หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ²⁹ ได้ศึกษางานวรรณกรรมของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ได้แก่ พลเมืองดี จรรยาแพทย์ และหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ซึ่งได้ตั้งข้อสังเกตว่าเรื่องพลเมืองดีเป็นหนังสือที่ให้ความรู้เป็นอย่างดีแม้ว่าเนื้อหาบางส่วนอาจจะทันสมัยไปแล้ว แต่หากจะนำมาใช้เป็นหนังสือเรียนควรจะใช้ในระดับชั้นสูงเพื่อให้เห็นถึงสำนวนภาษาที่ใช้ ส่วนเรื่องจรรยาแพทย์นั้นเป็นหนังสือที่ไม่ได้ให้ประโยชน์แก่แพทย์เท่านั้น แต่ยังพลเมืองทั่วไปก็สามารถรับประโยชน์จากการอ่านหนังสือเรื่องนี้เช่นกัน และหนังสือกราบบังคมทูลฯ เป็นหนังสือที่สะท้อนลักษณะนิสัยของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีว่าเป็นคนที่เข้มแข็ง ซื่อสัตย์ สุจริต รวมทั้งเสียสละ เห็นแก่ประโยชน์ของประเทศชาติเป็นสำคัญ

เจือ สตะเวทิน³⁰ ได้ศึกษา “ท่วงทำนองเขียนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี” ซึ่งผู้เขียนได้ศึกษาการใช้ถ้อยคำในงานร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเรื่องพลเมืองดี และจรรยาแพทย์ ซึ่งพบว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนิยมใช้คำไทยแท้ มีความหมายที่ดีและถูกต้อง นอกจากนี้ยังใช้กลวิธีการอธิบายแบบไทยซึ่งมี 3 วิธี ได้แก่ ซีม้าเลียบคาย คือ การอธิบายความแบบอ้อมค้อมไปมา แล้วค่อยเข้าสู่ประเด็น กระต่ายติดแก้ว คือ การให้ คำนิยามหรือคำจำกัดความแล้วมีประโยชน์ขยายให้เข้าใจมากขึ้น และนกแก้วบ่อนลูก คือ การค่อย ๆ อธิบายให้เข้าใจทีละน้อย

²⁸ สุจิตรา จงสถิตยวัฒนา. **พุทธธรรมในกวีนิพนธ์ไทยสมัยใหม่**. (กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544).

²⁹ หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ “ความคิดเห็นเล็ก ๆ น้อย ๆ ในการฉลอง,” **วารสารจันทร์เกษม ฉบับพิเศษ (มีนาคม-เมษายน 2510): 14-18.**

³⁰ เจือ สตะเวทิน, “ท่วงทำนองเขียนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี,” **วารสารจันทร์เกษม ฉบับพิเศษ (มีนาคม-เมษายน 2510): 54-59.**

วาริ ธีระจิตร³¹ ได้ศึกษาแนวคิดทางการศึกษาของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการศึกษาของประเทศไทยในช่วง พ.ศ.2436-2459 ซึ่งเป็นช่วงที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมีส่วนเกี่ยวข้อง รวมทั้งศึกษาแนวคิดทางการศึกษาของท่านด้วย ซึ่งผลการศึกษาพบว่า มูลเหตุสำคัญที่ทำให้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีสนใจในเรื่องการศึกษา คือ เนื่องจากท่านมีหน้าที่จัดการศึกษาถวายพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้รับมอบหมายให้สืบสวนการศึกษาของประเทศอังกฤษด้วย โดยแนวคิดทางการศึกษาที่เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ได้เสนอมานั้นมีหลายแนวคิด ได้แก่ การเตรียมความพร้อมก่อนส่งนักเรียนไปศึกษาต่างประเทศ การแบ่งระดับการศึกษาตามแนวการจัดการศึกษาของประเทศอังกฤษ การวางแผนแนวคิดในการจัดการศึกษาในระดับสามัญศึกษาและวิสามัญศึกษา รวมทั้งการขยายการศึกษาออกไปทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค อันเป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาประเทศ ซึ่งแนวคิดต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนมีคุณประโยชน์ต่อการจัดการศึกษาของไทยในสมัยต่อมา

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้ทราบถึงสภาพสังคมสยามสมัยรัชกาลที่ 5 และประวัติของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่มีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์งานเขียนร้อยแก้วของท่าน
2. ทำให้ทราบแนวคิดและเนื้อหาคำสอนที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี
3. ทำให้ทราบถึงกลวิธีการนำเสนอเนื้อหาคำสอนในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี
4. ทำให้เห็นถึงคุณค่าที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีในฐานะวรรณคดีคำสอน

³¹ วาริ ธีระจิตร, รายงานผลการวิจัย แนวคิดทางการศึกษาของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525).

บทที่ 2
ภูมิหลังและบริบททางสังคมที่มีผลต่อการสร้างงานเขียนร้อยแก้ว
ของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นบุคคลสำคัญที่มีความรู้ความสามารถ และมีผลงานอันโดดเด่นที่สร้างคุณูปการแก่ประเทศชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการวางรากฐาน การศึกษาสมัยใหม่ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ท่านสร้างสรรค์งานเขียนที่มีเนื้อหา มุ่งนำเสนอความรู้ พัฒนาความคิด เพิ่มพูนสติปัญญาแก่ผู้อ่าน ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นปัญญาชนผู้ที่จะเป็น กำลังสำคัญในการพัฒนาบ้านเมืองต่อไป ทั้งนี้ ในการศึกษางานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีให้เข้าใจลึกซึ้ง จำเป็นที่จะต้องศึกษาถึงเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่มีผลต่อการสร้างสรรค์ งานเขียนร้อยแก้วของท่าน ทั้งด้านสภาพสังคมนับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ซึ่งอาจกล่าว ได้ว่าเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของสังคมสยาม รวมทั้งประวัติของท่านทั้งด้านการอบรมเลี้ยงดู การศึกษา และการทำงานในบทบาทหน้าที่ต่าง ๆ อันจะนำไปสู่การคลี่คลายให้เห็นถึงบทบาทของงานเขียน ร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่มีต่อสังคมสยามในขณะนั้น

สภาพสังคมสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ถึงรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เป็นยุคสมัยที่ประเทศ สยามถูกแทรกแซงจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เนื่องมาจากแนวความคิดของ ผู้นำของชาติต่าง ๆ ในทวีปยุโรปที่เห็นว่า หากจะครองโลกก็ต้องครองเอเชียให้ได้เสียก่อน¹ โดยที่ใน ขณะนั้นประเทศที่มีความยิ่งใหญ่ของเอเชียคือประเทศจีน เพราะเป็นประเทศที่มีทรัพยากรธรรมชาติ และทรัพยากรมนุษย์จำนวนมาก ทำให้ประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสซึ่งเป็นฐานอำนาจสำคัญของทวีป ยุโรปต่างพยายามเข้ามายึดครองประเทศจีน อันส่งผลกระทบต่อประเทศต่าง ๆ ในทวีปเอเชีย รวมทั้ง ประเทศสยามด้วย

¹ ไกรฤกษ์ นานา, “รัชกาลที่ 4 ทรงคิดอย่างไรกับการเสียดินแดน “ครั้งแรก?”,” *คันธารัตนโกสินทร์* สิ่งที่เราผู้อาจไม่ใช่ทั้งหมด (กรุงเทพฯ: มติชน, 2552), 74.

อิทธิพลของลัทธิจักรวรรดินิยมที่เข้ามาในดินแดนทวีปเอเชีย และทำให้ประเทศสยามเริ่มตระหนักถึงภัยอันตรายที่อาจเกิดขึ้นในไม่ช้า ก็คือ การที่ประเทศอังกฤษสามารถยึดครองประเทศพม่า ซึ่งเป็นประเทศที่มีความสัมพันธ์ทางด้านศึกสงครามกับสยามมาช้านาน ใน พ.ศ.2368 อีกทั้งการที่ประเทศ จีนพ่ายแพ้ให้กับประเทศอังกฤษในสงครามฝิ่น² ใน พ.ศ.2399 ทำให้ประเทศสยามเกิดการปรับกระบวนทัศน์ ค่านิยมและยอมรับความยิ่งใหญ่ของอังกฤษ นอกจากนี้ประเทศฝรั่งเศสก็มีความพยายามอย่างยิ่งที่จะแสวงหาที่มั่นในอินโดจีน แม้ว่าประเทศสยามจะเป็นประเทศที่ตั้งอยู่นอกเส้นทางคมนาคมระหว่างตะวันตกและตะวันออก (out of track) แต่ก็มีภูมิประเทศและทำเลที่เหมาะสมสำหรับเป็นเมืองท่า เป็นศูนย์กลางของการค้าขาย อีกทั้งความอุดมสมบูรณ์ทางด้านทรัพยากรทำให้เป็นปัจจัยที่ดึงดูดชาวตะวันตกให้เข้ามาครอบครองเพื่อกอบโกยผลประโยชน์ ดังที่หนังสือ *Le Royaume de Siam 1811* ของ M.A. De Gre'han หรือพระยาสยามธรรานุรักษ์ กงสุลสยามประจำกรุงปารีส ได้กล่าวถึงความมั่งคั่งของประเทศสยามไว้ว่า “ราชอาณาจักรแห่งนี้ คือ ดินแดนที่ร่ำรวยที่สุดแห่งหนึ่งในบรรดารัฐต่าง ๆ ในทางตะวันออกไกล...”³ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ.2394 พระองค์จึงทรงตระหนักว่าสมควรแก่เวลาแล้วที่ประเทศสยามจะต้องยอมเปิดสัมพันธภาพกับประเทศตะวันตกโดยทำสนธิสัญญาในลักษณะใหม่ และปรับปรุงบ้านเมืองให้ก้าวหน้าทัดเทียมนานาอารยประเทศ⁴ ทั้งนี้เนื่องมาจากขณะผนวชได้ทรงศึกษาข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ จากหนังสือพิมพ์และตำราภาษาต่างประเทศที่ชาวต่างชาตินำเข้ามาถวาย และทรงแลกเปลี่ยนข้อคิดเห็นรวมถึงความรู้กับชาวต่างชาติอยู่เสมอ ทำให้ทรงเข้าใจสถานการณ์ของโลกและปัญหาที่ประเทศสยามต้องเผชิญ⁵

² สงครามฝิ่น เป็นสงครามระหว่างประเทศจีนในสมัยราชวงศ์ชิงซึ่งเป็นราชวงศ์สุดท้ายของจีนกับอังกฤษในช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 สงครามฝิ่นเกิดขึ้น 2 ครั้ง ครั้งแรกเกิดขึ้นในปี พ.ศ.2377 และครั้งที่สองเกิดขึ้นในปี พ.ศ.2399 (สุมาลี สุขदानนท์, **สงครามฝิ่น**, เข้าถึงเมื่อ 13 กรกฎาคม 2557, เข้าถึงได้จาก <http://www.tri.chula.ac.th/triresearch/hongkongport/poppy.html>)

³ พระยาสยามธรรานุรักษ์, (M.A. De Gre'han), **ราชอาณาจักรสยาม พ.ศ.2411** (นนทบุรี: โรงพิมพ์ชาติรี ศิลปสนอง, 2543), 1-2, อ้างถึงในมลิวัลย์ แดงแก้วฟ้า, “สองศตวรรษบนเส้นทางเมืองไทย” (เอกสารประกอบการสอนรายวิชา 415 150 ประวัติศาสตร์ไทย ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547), 41.

⁴ คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, **ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 – พ.ศ.2475** (กรุงเทพฯ: กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2525), 90.

⁵ วงเดือน นาราสัจจ์ และชมพูนุท นาศิริภักษ์, “ความรู้พื้นฐานประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์,” ใน **ประวัติศาสตร์ไทยจะเรียนจะสอนกันอย่างไร**, ประเสริฐ ญ นคร, วินัย พงศ์ศรีเพียร และประสาธ สอ้านวงศ์, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา กรมศาสนา, 2543), 214-216.

ชาติตะวันตกในกรุงรัตนโกสินทร์ที่เข้ามาในช่วงแรกนั้นเป็นแบบการเจริญสัมพันธไมตรี ทางด้านการค้า โดยปรากฏตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 เป็นต้น มาที่มีพระบรมราชานุญาตให้ตั้งสถานกงสุลโปรตุเกสขึ้น เนื่องมาจากรัฐบาลโปรตุเกสได้ช่วยเหลือ สยามในด้านการจัดหาปืนคาบศิลาส่งมาขายให้ ซึ่งสถานกงสุลที่ตั้งขึ้นนี้มีจุดประสงค์เพื่อการดูแล การค้าของโปรตุเกสให้ดำเนินไปโดยสะดวก⁶ จนถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 พระองค์ทรงเปลี่ยนแปลงนโยบายต่างประเทศ โดยทรงเจริญสัมพันธไมตรีกับ ชาติตะวันตกมากขึ้นทำให้มีการตั้งสถานกงสุลของชาติตะวันตกในประเทศไทยสยามเป็นจำนวนมากทั้ง อังกฤษ ฝรั่งเศส อเมริกา ฯลฯ ซึ่งส่งผลดีต่อระบบเศรษฐกิจและสังคมของสยาม ก่อให้เกิดการ เปลี่ยนแปลงทางสังคมอย่างเห็นได้ชัด สังเกตได้จากการที่รัฐบาลสยามได้รับคำร้องขอจากกงสุล อังกฤษ อเมริกา และฝรั่งเศส ว่าให้บุคคลองลัดตั้งแต่บางนามาตลอดคลองผดุงกรุงเกษม⁷ เพื่อสะดวก ต่อการขนส่งสินค้า รวมทั้งให้สร้างถนนสายต่าง ๆ ภายในพระนคร และบริเวณโดยรอบ เพื่อให้สอด รับกับกิจกรรมของชาวต่างชาติ ทั้งการขี่ม้าหรือนั่งรถม้าสำหรับสัญจร การเล่นกีฬาบริเวณนอก พระบรมมหาราชวัง ทำให้กรุงเทพฯ มีคลองและถนนเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก วิถีชีวิตของคนสยามใน พระนครได้เปลี่ยนแปลงไปจากแต่เดิม จากที่นิยมสัญจรกันทางน้ำ ก็หันมาใช้ถนนในการสัญจรมากขึ้น ไม่เว้นกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงรถม้าด้วยพระองค์เอง บางครั้งก็ทรงหยุด รถเพื่อรับผู้ร้องทุกข์ของราษฎร หรือมีพระราชปฏิสันถารอย่างไม่ทรงถือพระองค์⁸ ทำให้ราษฎรที่ เคยมีความเกรงกลัวในพระราชอำนาจเกิดความรู้สึกผูกพันและใกล้ชิดกับพระองค์มากขึ้น มีการแผ้ว ถางบริเวณที่รกร้างต่าง ๆ ตามการขยายตัวของถนนและการสร้างอาคารต่าง ๆ สำหรับทำการค้า มี การตั้งตลาดริมถนนเป็นจำนวนมากซึ่งส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ริมถนนเจริญกรุง เช่น ตลาดท้าวเวียง ตลาด บางรัก ตลาดบ้านหม้อ นอกจากนี้ความเจริญทางด้านวิทยาการต่าง ๆ ปรากฏอย่างเด่นชัดในรัชสมัย นี้ ทั้งสะพานใหม่ อาคารที่มีสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ รวมทั้งเรือกลไฟ โรงสีไฟ โรงพิมพ์ outhouse เครื่องอุปโภคบริโภคที่ทันสมัยกว่าช่วงต้นรัตนโกสินทร์

ในขณะเดียวกัน ชาติตะวันตกที่เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศสยามอันสร้างความ เจริญก้าวหน้าให้กับประเทศสยามก็ได้แผ่ขยายทางการเมือง อันเนื่องมาจากอิทธิพลของลัทธิจักรวรรดิ นิยมตะวันตกด้วย ซึ่งเป็นการทำให้เสถียรภาพของสังคมสยามสั่นคลอน ดังปรากฏอย่างเด่นชัดในการ ทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ใน พ.ศ.2398 เมื่อรัฐบาลอังกฤษแต่งตั้งเซอร์จอห์น เบาว์ริงเป็น อัครราชทูต เชิญพระราชสาส์นของพระนางเจ้าวิกตอเรียเพื่อที่จะมาเจรจาขอทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและ

⁶ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านสังคม (กรุงเทพฯ: ศิลปา-บรรณาคาร, 2545), 190.

⁷ เรื่องเดียวกัน, 193.

⁸ เรื่องเดียวกัน, 198.

การค้า ซึ่งประเทศสยามต้องยินยอมทำสนธิสัญญาด้วยเพราะเกรงว่าอังกฤษจะใช้นโยบายเรือปืน ดังเช่นที่ปฏิบัติต่อจีนและพม่า⁹ ทั้งนี้ ข้อตกลงในสนธิสัญญาเบาว์ริงนั้นเป็นการบังคับให้สยามยกเลิก ระบบผูกขาดของพระคลังสินค้า แล้วหันมาใช้วิธีการเก็บภาษีแทน อีกทั้งยังให้คนในบังคับอังกฤษในประเทศสยามไม่ต้องขึ้นกับกฎหมายของสยาม หรือที่เรียกว่าสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ซึ่งทำให้สยาม เสียเปรียบในด้านการค้า รายได้สำคัญของประเทศสูญเสียไปเป็นจำนวนมาก รวมทั้งอำนาจทางด้านการปกครองก็ถูกลดทอนลงอันเนื่องมาจากการสูญเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขต แม้ว่าสนธิสัญญานี้จะทำให้สยามเสียเปรียบเพียงใด แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังทรงสนับสนุนให้ สนธิสัญญาฉบับนี้เกิดขึ้นเพื่อสร้างความประทับใจให้อังกฤษเห็น¹⁰ จนอาจกล่าวได้ว่าสยามยอม เสียเปรียบเพื่อให้ประเทศชาติรอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคม และเมื่อพิจารณาให้ดีจะเห็นว่า สนธิสัญญานี้ก็มีข้อดีเช่นกัน กล่าวคือ ทำให้เศรษฐกิจของสยามขยายตัวอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะข้าว ดีบุก และไม้สัก เปรียบเสมือนเป็นประตูบานแรกที่ทำให้ประเทศสยามเปิดออกไปสู่ประชาคมโลก ก้าวเข้าสู่ความเป็นอารยประเทศมากขึ้น นอกจากนี้อิทธิพลจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ยังเป็น ตัวกระตุ้นให้สังคมปรับเปลี่ยนจากแต่เดิมที่เป็นสังคมศักดินา อันเป็นสังคมที่มีการกำหนดสิทธิและ หน้าที่ของคนในสังคมอย่างแน่นอน กล่าวคือบุคคลใดจะมีสิทธิหรือหน้าที่ในสังคมมากน้อยเพียงใดจะ ขึ้นอยู่กับ ศักดินาของบุคคลนั้นเป็นเครื่องกำหนด¹¹ ราษฎรส่วนใหญ่ของประเทศอยู่ในสถานภาพไพร่ และทาสซึ่งต้องอยู่ภายใต้อำนาจของชนชั้นปกครอง ไม่มีสิทธิเสรีภาพเท่าที่ควร มาเป็นสังคมที่ราษฎร มีความเสมอภาคทางกฎหมายมากขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงบ้านเมืองนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำ แบบค่อยเป็นค่อยไป ไม่ก่อให้เกิดการกระทบกระเทือนผลประโยชน์ของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งในทันที¹² โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับขุนนางตระกูลขุนนางซึ่งมีอำนาจมาก ทั้งนี้พระองค์จึงทรงเลือกที่จะ เปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมบางประการที่เกี่ยวข้องกับพระองค์ก่อน อาทิ การโปรดให้ขุนนางสวมเสื้อเวลา เข้าเฝ้า ด้วยเพราะทรงเห็นว่า “คนที่ไม่ได้สวมเสื้อเหมือนเปลือยกาย ร่างกายจะเป็นเกลื่อนกลากก็ดี หรือเหงื่อออกก็ดี โสโครกนัก ประเทศอื่น ๆ ที่เป็นประเทศใหญ่ เขาก็สวมเสื้อหมดทุกภาษา”¹³ นอกจากนี้พระองค์ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกประเพณีห้ามราษฎรเข้าเฝ้าเวลาเสด็จพระ

⁹ วงเดือน นาราสัจจ์ และชมพูนุท นาศิริรักษ์, “ความรู้พื้นฐานประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์”, 216.

¹⁰ ไกรฤกษ์ นานา, *เบื้องหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงและประวัติศาสตร์พิสดารของ Sir John Bowring* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2555), 46.

¹¹ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, *ลักษณะไทย เล่ม 1* (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2525), 9.

¹² วงเดือน นาราสัจจ์ และชมพูนุท นาศิริรักษ์, “ความรู้พื้นฐานประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์”, 510.

¹³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 1* (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504), 6.

ราชดำเนิน เพื่อให้ราษฎรเข้าถึงพระมหากษัตริย์ได้ง่ายขึ้น รวมทั้งการเสด็จประพาสเยี่ยมราษฎรตามหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงห่วงใยอาณาประชาราษฎร์ที่อยู่ห่างไกล ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่ปรากฏในรัชสมัยก่อนหน้า

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงผูกมิตรกับอังกฤษแล้ว พระองค์ยังสนพระราชหฤทัยที่จะสานสัมพันธ์ไมตรีกับฝรั่งเศสด้วยเหตุผลที่สังฆราชปาเลอกัวให้ว่าจักรพรรดินโปเลียนที่ 3 แห่งฝรั่งเศสมีความยิ่งใหญ่ไม่แพ้พระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งอังกฤษ¹⁴ ซึ่งการดำเนินนโยบายผูกมิตรกับสองประเทศมหาอำนาจในขณะนั้นถือเป็นพระวิเทโศบายที่เปี่ยมด้วยพระอัจฉริยภาพเป็นอย่างมาก แต่ถึงแม้ว่าสยามจะพยายามโอนอ่อนผ่อนตามเพียงใด ประเทศมหาอำนาจทั้ง 2 ประเทศก็พยายามเข้ามายึดครองดินแดนของประเทศสยาม เพื่อหวังประโยชน์ทางการค้าและทรัพยากรธรรมชาติ จนท้ายที่สุดสยามก็จำต้องเสียดินแดนเขมรส่วนนอกให้แก่ฝรั่งเศสในช่วงปลายรัชสมัย (พ.ศ.2410) ทั้งนี้เพื่อรักษาอธิปไตยส่วนใหญ่ของชาติเอาไว้ ซึ่งพระราชกรณียกิจต่าง ๆ เหล่านี้แสดงให้เห็นถึงพระวิสัยทัศน์ที่กว้างไกล และทันสมัยเป็นอย่างยิ่ง

การส่งเสริมให้ชาวสยามรู้ภาษาอังกฤษมากขึ้น นับเป็นสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใส่พระราชหฤทัยเป็นอย่างมาก เพราะทรงเห็นว่าการศึกษาภาษาอังกฤษจะเป็นปัจจัยสำคัญที่จะเข้าถึงวิทยาการต่าง ๆ ของชาติตะวันตก โดยพระองค์ทรงเป็นผู้นำในการเรียนรู้ภาษานี้ตั้งแต่ยังทรงพระผนวช โดยหมั่นหาความรู้ทางด้านภาษาอังกฤษกับมิชชันนารีที่เข้ามาเผยแผ่คริสต์ศาสนาในประเทศสยาม ทำให้พระองค์รอบรู้ในวิทยาการสมัยใหม่ของชาวตะวันตก นอกจากนี้พระองค์จะเรียนรู้ภาษาอังกฤษแล้ว ยังพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ภรรยาของหมอสอนศาสนาชาวอเมริกันเข้ามาสอนวิชาภาษาอังกฤษแก่สตรีชาววัง¹⁵ ต่อมาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จางนางแอนนา เลียวโนเวนส์ สตรีชาวอังกฤษจากสิงคโปร์มาถวายการสอนพระราชโอรสและพระราชธิดาในพระบรมมหาราชวัง และให้จัดตั้งที่อยู่ของมิชชันนารีเพื่อให้อสอนภาษาอังกฤษและวิทยาการใหม่ ๆ โดยเสรี¹⁶ แต่การศึกษาในขณะนั้นยังจำกัดอยู่เพียงเหล่าเจ้านายและขุนนางเท่านั้น และด้วยการศึกษาวิทยาการตะวันตกจนซ้ำของของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งในด้านวิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ ทำให้พระองค์ทรงสามารถคำนวณการเกิดสุริยุปราคาเต็มดวงล่วงหน้าได้อย่างแม่นยำถึง 2 ปีก่อนการเกิดขึ้นจริงในวันที่ 18 สิงหาคม พ.ศ.2411 ที่ตำบลหว้ากอ จังหวัด

¹⁴ ไกรฤกษ์ นานา, “กุศโลบายของรัชกาลที่ 4 จากเอกสารต่างประเทศฉบับใหม่,” *ค้นหารัตนโกสินทร์ สิ่งที่เราไม่รู้ อาจไม่ใช่ทั้งหมด* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2552), 103.

¹⁵ ชัย เรื่องศิลป์, *ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านสังคม* (กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาคาร, 2545), 171.

¹⁶ กนกวลี ชูชัยยะ และกฤษฎา บุญยสมิต, *ประวัติศาสตร์ไทย สมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2475* (กรุงเทพฯ: เกรท เอ็ดดูเคชั่น, 2552), 83.

ประจวบคีรีขันธ์ ยังผลให้พระกิตติคุณของพระองค์เป็นที่เลื่องลือและยกย่องในหมู่ชาวต่างชาติเป็นอย่างมาก

อิทธิพลของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกที่ส่งผลกระทบต่อสังคมสยามเป็นไปอย่างต่อเนื่อง จากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้เพิ่มความรุนแรงมากขึ้น เมื่อประเทศเพื่อนบ้านที่ตั้งรายล้อมประเทศสยามต่างตกเป็นเมืองขึ้นของชาติตะวันตก เช่น เวียดนามตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศสใน พ.ศ.2427 พม่าตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษใน พ.ศ.2429 อีกทั้งประเทศฝรั่งเศสยังมีความต้องการที่จะยึดครองลาวและเขมรซึ่งเป็นเมืองประเทศราชของสยาม ส่วนอังกฤษต้องการจะยึดครองมลายูที่อยู่ตอนใต้ของประเทศสยามเป็นเมืองขึ้น¹⁷ ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงเร่งปฏิรูปประเทศให้เจริญทัดเทียมนานาอารยประเทศ อีกทั้งยังต้องทรงดำเนินวิเทศব্যัตินต่างประเทศด้วยความรอบคอบ

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องทรงเผชิญกับปัญหาการคุกคามของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกแล้ว พระองค์ยังทรงพบปัญหาเกี่ยวกับเสถียรภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์และความล้มเหลวของระบบการบริหารราชการ¹⁸ ซึ่งถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงขึ้นครองราชย์ขณะที่ยังทรงไม่บรรลุนิติภาวะและต้องมีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ แต่พระองค์ก็ยังทรงชวนช่วยศึกษาแผนงานปกครองบ้านเมืองต่าง ๆ ให้รู้เท่าทันประเทศตะวันตก¹⁹ เมื่อพระองค์ผ่านพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 ใน พ.ศ.2416 พระองค์จึงทรงมุ่งมั่นที่จะปฏิรูปประเทศในหลาย ๆ ส่วนทั้งการปกครอง สังคม การศึกษา เป็นต้น ทั้งนี้พระองค์ได้นำความรู้จากการศึกษาแบบตะวันตกที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดให้ ประกอบกับการเสด็จประพาสประเทศต่าง ๆ ทั้งในทวีปเอเชีย เช่น สิงคโปร์ ไซปรัส อินเดีย ฯลฯ ในทวีปยุโรป เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส รัสเซีย ฯลฯ ทำให้พระองค์ได้ทอดพระเนตรกิจการและวิทยาการของประเทศต่าง ๆ เหล่านั้นแล้วทรงนำมาปรับใช้กับประเทศสยาม นอกจากนี้พระองค์ยังทรงใช้เวลาว่างในการเสด็จประพาสต้นด้วยการปลอมพระองค์เป็นสามัญชนเพื่อทรงเยี่ยมราษฎรในหัวเมืองอันห่างไกล ทำให้ทรงทราบถึงความเป็นอยู่ ความรู้สึกนึกคิดที่แท้จริงของราษฎร พระองค์จึงทรงสามารถแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้อง และนำมาซึ่งความเปลี่ยนแปลงในหลาย ๆ ด้านในรัชสมัยของพระองค์

การปฏิรูปบ้านเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นทรงเริ่มจากด้านการเมืองการปกครอง โดยในช่วงต้นของรัชสมัย พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งสภา

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, 175.

¹⁸ วงเดือน นาราสัจจ์ และชมพูนุท นาศิริรักษ์, “ความรู้พื้นฐานประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์”, 217.

¹⁹ เกริกฤทธิ ไทคุณธนะภพ, รัชกาลที่ 5 ปฏิรูปสังคมสยาม และจดหมายเหตุความทรงจำของโลก (กรุงเทพฯ: สยามความรู้, 2555), 120.

ที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) และสภาที่ปรึกษาในพระองค์ (Privy Council) เพื่อทำหน้าที่ในการออกกฎหมายและยกเลิกกฎหมาย รวมทั้งยกเลิกประเพณีโบราณต่าง ๆ ที่เห็นว่าไม่เหมาะสมกับสภาพสังคมในสมัยนั้น จนกระทั่งเกิดความขัดแย้งระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลหรือวังหน้า อันมีสาเหตุมาจากความหวาดระแวงซึ่งกันและกันจนเกือบจะมีการปะทะกันระหว่างกัน ทำให้การดำเนินงานของสภาทั้งสองมีอันต้องหยุดชะงักลง และส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการปกครองโดยการพยายามสร้างความมั่นคงในการสืบราชสันตติวงศ์ด้วยการยกเลิกตำแหน่งวังหน้า แล้วสถาปนาตำแหน่งรัชทายาทคือสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ครั้น พ.ศ.2430 ได้มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการปกครองอีกครั้งโดยมีพระราชดำริที่จะเปลี่ยนแปลงอำนาจรัฐจากแบบโบราณซึ่งเป็นเป็นนครรัฐ มีศูนย์กลางอำนาจกระจายไปตามหัวเมืองต่าง ๆ ให้เป็นอาณาจักรเดียวกัน²⁰ มาเป็นสถานภาพแบบรัฐชาติสมัยใหม่ อันเป็นแนวคิดการจัดรูปแบบการปกครองแบบตะวันตกที่มีการกำหนดจำนวนประชากร และอาณาเขตที่แน่นอน มีอำนาจอธิปไตยเป็นของตนเอง รวมทั้งราษฎรในรัฐนั้นมีความรู้สึกเป็นชาติเดียวกันซึ่งจะก่อให้เกิดความมั่นคงและเสถียรภาพทางการเมือง ทั้งนี้แนวคิดเรื่องรัฐชาตินั้นได้เริ่มก่อตัวมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงสถาปนาพระสยามเทวาธิราชขึ้นเป็นเทพดาประจำกรุงสยาม อีกทั้งยังทรงกำหนดประวัติศาสตร์ร่วมกันของชาวสยามโดยถือเอากรุงสุโขทัยเป็นจุดเริ่มต้นประวัติศาสตร์ชาติสยามอีกด้วย²¹ ครั้นในสมัยรัชกาลที่ 5 พระองค์ทรงดำเนินนโยบายแนวคิดรัฐชาติอย่างต่อเนื่องโดยทรงแบ่งการปกครองออกเป็น 3 ส่วนหลัก ๆ ได้แก่ ส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค และส่วนท้องถิ่น ในส่วนกลางได้มีพระบรมราชโองการประกาศตั้งกระทรวงทั้งสิ้น 12 กระทรวงซึ่งครอบคลุมในการบริหารประเทศ เพราะทรงเห็นว่าการปกครองแบบเดิมไม่เหมาะสมกับภัยคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก²² ส่วนในภูมิภาคนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการบริหารราชการในรูปแบบมณฑลเทศาภิบาลใน พ.ศ.2445 โดยการรวมหัวเมืองต่าง ๆ เข้าเป็นมณฑล มีข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้ครองมณฑลขึ้นตรงต่อกระทรวงมหาดไทย เพื่อแสดงให้เห็นชาติตะวันตกเห็นว่าดินแดนต่าง ๆ ที่อยู่โดยรอบอาณาจักรสยามนั้นเป็นส่วนหนึ่งของ

²⁰ วารุณี โอสธารมย์, “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ.2411-2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิตศึกษาด้านประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), 49.

²¹ โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, **การเมืองการปกครองของไทย: หลายมิติ** (กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2547), 29.

²² พลโทหญิง สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, **ประวัติศาสตร์ไทย สมัยรัตนโกสินทร์: การปฏิรูปการปกครอง** (กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2536), 27-28.

ราชอาณาจักรสยาม²³ ส่วนการปกครองส่วนท้องถิ่นนั้นให้แบ่งย่อยเป็นมณฑล เมือง อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน โดยราษฎรมีสิทธิเลือกผู้ปกครองตนเองในระดับหมู่บ้าน ทั้งนี้การปฏิรูปการปกครองที่รวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางนี้ทำให้การปกครองเป็นเอกภาพ ประเทศชาติมีความเข้มแข็งขึ้นทั้งด้าน เศรษฐกิจและสังคมซึ่งสอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมืองอันเป็นผลกระทบจากลัทธิ จักรวรรดินิยมตะวันตก

ในการปฏิรูปทางสังคมนั้นเป็นการปรับปรุงที่ต่อเนื่องมาจากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอันเกี่ยวกับธรรมเนียมที่แสดงถึงความไม่เจริญในสายตาของชาวต่างชาติ ได้แก่ การยกเลิกธรรมเนียมการหมอบคลานในขณะเข้าเฝ้า เพราะทรงเห็นว่าเป็นการกดขี่ทำความลำบาก ให้แก่ผู้น้อย และดูไม่งามเมื่ออยู่ในที่ประชุมเดียวกันกับชาวต่างชาติ²⁴ รวมทั้งปรับเปลี่ยนเครื่องแต่ง กายของชนชั้นสูงให้มีความเป็นสากลมากขึ้น คือ ให้ผู้ชายแต่งกายด้วยชุดราชปะแตน สวมหมวก เสื้อนอกติดกระดุม 5 เม็ด สวมถุงเท้ารองเท้า และตัดผมทรงอย่างผู้ชายชาวตะวันตก ส่วนผู้หญิง ตัดผมสั้น นุ่งโจงกระเบน นอกจากนี้การปฏิรูปสังคมที่ปรากฏเด่นชัดที่สุดในรัชสมัยของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ การประกาศเลิกทาส โดยทรงได้รับข่าวสารการเลิก ทาสในสหรัฐอเมริกา และทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องปลดปล่อยภาระอันหนักของทาส²⁵ การเลิก ทาสของพระองค์ใช้เวลานาน 31 ปีด้วยความประณีตประนอม ทำให้ไม่เกิดเป็นปัญหาสงครามกลาง เมืองเหมือนในสหรัฐอเมริกาจนทาสค่อย ๆ หดไปจากสังคมสยาม อีกทั้งในการดำเนินการ ปลดปล่อยทาสให้เป็นอิสระ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการศึกษาให้แก่ลูกทาสที่เป็นไทเพื่อ จะได้มีวิชาความรู้ติดตัวไปใช้ประกอบอาชีพ แสดงให้เห็นพระปรีชาสามารถ และพระวิสัยทัศน์อัน สุขุมรอบคอบ จากพระราชกรณียกิจสำคัญนี้ทำให้ W.A.R. Wood นักประวัติศาสตร์ได้กล่าวยกย่อง พระองค์ว่า ไม่น่าสงสัยได้เลยว่าพระเกียรติคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ การ เลิกทาส...ด้วยเหตุผลนี้เพียงข้อเดียวก็เป็นการสมควรยิ่งที่พระองค์จะได้รับการถวายพระราชสมัญญา นามว่า “มหาราช”²⁶

นอกจากการปฏิรูปทางด้านการปกครอง และสังคมแล้ว การปฏิรูปการศึกษาที่ถือว่ามี ความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน ทั้งนี้เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นว่า

²³ โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, การเมืองการปกครองของไทย: หลายมิติ, 40.

²⁴ ส. พลายน้อย (นามแฝง), พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ พระปิยมหาราช (กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ, 2553), 139-140.

²⁵ คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2475, 513-514.

²⁶ กนกวลี ชูชัยยะ และกฤษฎา บุญยสมิต, ประวัติศาสตร์ไทย สมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2475, 144.

การพัฒนาบ้านเมืองให้ทันสมัยทัดเทียมชาติตะวันตกนั้นจำเป็นต้องสร้างกำลังคนที่มีความรู้ความสามารถมาช่วยบริหารราชการแผ่นดิน ซึ่งพระองค์ทรงพยายามอย่างยิ่งที่จะสร้างค่านิยมในการศึกษาระบบโรงเรียนแบบตะวันตกให้แก่ราษฎรมากขึ้น เห็นได้จากการตั้งโรงเรียนขึ้นสำหรับเจ้านายและราษฎรทั้งในและนอกพระบรมมหาราชวัง รวมทั้งโรงเรียนขนาดเล็กหรือสำนักฝึกหัดข้าราชการพลเรือน และยังทรงตั้งกรมศึกษาธิการขึ้น เพื่อดูแลรับผิดชอบเกี่ยวกับการศึกษาในระบบโรงเรียน²⁷ ทำให้การศึกษาของสยามขยายตัวและมีระบบระเบียบมากขึ้น อีกทั้งยังมีการส่งพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่มีความรู้ความสามารถไปศึกษาต่อยังต่างประเทศเพื่อที่จะนำความรู้มาพัฒนาประเทศ แต่ปรากฏว่าไม่ได้ผลที่ดีเท่าที่ควร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ (หม่อมราชวงศ์เปีย มาลากุล) และพระยาสุรียานุวัตร (เกิด บุนนาค) ช่วยกันศึกษาแบบแผนการศึกษาของประเทศอังกฤษและฝรั่งเศส แล้วเรียบเรียงขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ซึ่งภายหลังได้กลายเป็นโครงแผนการศึกษาในกรุงสยาม²⁸

การจัดระบบการศึกษาให้มีลักษณะรูปแบบเป็นตะวันตกนั้นเป็นเครื่องช่วยฝึกฝนราษฎรในด้านวิชาการและเทคนิควิทยา อีกทั้งยังปลูกฝังความคิดเห็นอันเป็นอุดมการณ์ของสังคมซึ่งสอดคล้องกับอุดมการณ์หลักของรัฐ²⁹ กล่าวคือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือของรัฐในการรวมชาติ โดยอาศัยวัดอันเป็นศูนย์กลางความเชื่อดั้งเดิมทางสังคมที่กระจายอยู่ตามหัวเมืองเป็นตัวช่วยในการถ่ายทอดความรู้อย่างที่เคยปฏิบัติมาในอดีตประสานกับความรู้และอุดมการณ์ที่ส่วนกลางพึงให้ราษฎรได้รับ อาทิ ทักษะการอ่านเขียนตามแบบภาษาไทยภาคกลาง ประวัติศาสตร์สยาม รวมทั้งความรู้อันเป็นอุดมการณ์ทางสังคมอันเป็นที่ยอมรับของส่วนกลาง นอกจากการจัดการศึกษาจะมุ่งเน้นให้ราษฎรนำความรู้ในวิชาการต่าง ๆ ไปใช้สร้างความสำเร็จต่อราชการและชีวิตความเป็นอยู่แล้ว พระองค์ยังทรงกำหนดเป้าหมายของการศึกษาว่าเป็นเครื่องมือในการสั่งสอนจริยธรรม ธรรมประเพณีปฏิบัติ อันจะนำไปสู่ความเป็นพลเมืองที่ดีของประเทศชาติ อีกทั้งยังเกื้อกูลพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนสืบไป³⁰

ด้วยรูปแบบการจัดศึกษารูปแบบใหม่นี้ส่งผลให้เกิดความเคลื่อนไหวทางสังคมในรัชสมัยของพระองค์เป็นอย่างมาก เพราะได้สร้างบุคลากรที่มีความรู้และประสบการณ์แบบตะวันตก และมีความเห็นว่าการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นรูปแบบที่ล้าหลังอันเป็นอุปสรรคในการพัฒนาประเทศ เห็นได้จากการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องการปกครองในระบบรัฐสภาของกลุ่ม

²⁷ วุฒิชัย มูลศิลป์, สมเด็จพระปิยมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ, 2554), 163.

²⁸ เรื่องเดียวกัน, 79-81.

²⁹ วารุณี โอสธามย์, “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ.2411-2475”, 56.

³⁰ เรื่องเดียวกัน, 62.

หัวก้าวหน้า ร.ศ.130 (พ.ศ.2428) รวมทั้งปัญญาชนที่เป็นนักเขียนเชิงสังคม เช่น เทียนวรรณ (ต.ว.ส. วัฒนาโก) และ ก.ศ.ร.กุหลาบที่มิ่งงานเขียนเรียกร้องให้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองโดยให้ราษฎรมีส่วนร่วมในการบริหารประเทศ อันจะนำไปสู่ความเจริญทัดเทียมกับอารยประเทศ³¹

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 เป็นยุคที่ลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกส่งผลกระทบต่อสังคมสยามน้อยลง แต่พระองค์ก็ยังไม่ไว้วางพระราชหฤทัยนัก เห็นได้จากการปรับปรุงกองทัพให้เป็นระบบและเข้มแข็งขึ้น คือการตั้งกระทรวงทหารเรือ โดยได้รับอิทธิพลมาจากประเทศอังกฤษเพื่อปกป้องอcipไทยเหนือ่านน้ำ ซึ่งพระองค์อาจจะทรงเห็นบทเรียนจากกรณีพิพาทสยามกับฝรั่งเศสในปี ร.ศ.112 ที่ฝรั่งเศสนำเรือรบมาปิดปากอ่าวไทยเพื่อข่มขู่เรียกร้องในการยึดครองดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง นอกจากนี้พระองค์ยังมีพระราชดำริที่จะฝึกฝนพลเรือนให้มีความเข้มแข็งมีระเบียบวินัยโดยทรงจัดตั้งกิจการลูกเสือและเสือป่า ซึ่งกิจการนี้นับว่าเป็นการแสดงความเป็นประเทศอารยะในประชาคมโลก ต่อมาในปี พ.ศ.2457 พระองค์ได้ส่งกองทัพสยามเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่ 1 โดยเข้ากับฝ่ายสัมพันธมิตร ซึ่งในที่สุดก็เป็นฝ่ายชนะ ทำให้ประเทศสยามใช้กรณีนี้เป็นข้อเรียกร้องในการยกเลิกสนธิสัญญาที่ไม่เป็นธรรมกับนานาประเทศ อีกทั้งยังทำให้ประเทศสยามเป็นที่รู้จักมากขึ้น และเป็นการยกระดับให้ประเทศสยามมีฐานะและสิทธิเทียบเท่าประเทศสัมพันธมิตรทั้งหลาย

แม้ว่าอิทธิพลจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกจะเบาบางลง หากแต่ยังมีปัญหาทางชนกลุ่มน้อย นั่นคือ กลุ่มชาวจีนที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในประเทศสยามซึ่งมีเป็นจำนวนมาก และได้สร้างความเดือดร้อนให้แก่คนไทยเป็นอย่างมาก เนื่องจากชาวจีนนั้นได้เข้ามามีบทบาทในภาคส่วนต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านเศรษฐกิจ ชาวจีนมีธุรกิจค้าขายจนร่ำรวย ดังนั้นเมื่อชาวจีนผู้เป็นเจ้าของธุรกิจได้รวมตัวกันหยุดกิจการเพื่อประท้วงเรื่องเงินผูกปี้³² ส่งผลให้คนไทยได้รับความเดือดร้อน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงใช้เหตุการณ์เหล่านี้มาเป็นเครื่องมือในการกระตุ้นความรู้สึกเป็นชาตินิยมของคนสยาม³³ ตั้งสะท้อนผ่านงานพระราชนิพนธ์หลายเรื่อง อาทิ บทละครพูดเรื่องหัวใจนักรบ บทความต่าง ๆ ในหนังสือพิมพ์ เป็นต้น เพื่อปลุกฝังให้ราษฎรเกิดความสามัคคี เกิดความรักและหวงแหนชาติบ้านเมือง ซึ่งเป็นหนทางไปสู่ความเจริญของประเทศ

³¹ มลิวัลย์ แดงแก้วฟ้า, “สองศตวรรษบนเส้นทางเมืองไทย”, 88-90.

³² เงินผูกปี้คือเงินที่รัฐบาลสยามเรียกเก็บจากคนจีนที่อาศัยในประเทศสยามแทนการเกณฑ์แรงงาน ชาวจีนคนใดมีปี้ครั้งที่ข้อมือแสดงว่าได้เสียเงินดังกล่าวแล้ว (ศรีศักร ชูสวัสดิ์, “ผูกปี้: การจัดเก็บเงินค่าแรงงานแทนการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยรัตนโกสินทร์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), ๕๗.)

³³ จิระพันธ์ ขาดิชนิชา, “การดำเนินนโยบายชาตินิยมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (ปริญญาานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ วิชาเอกประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2538), ข.

ทางด้านโครงสร้างสังคมสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นได้เปลี่ยนแปลงอย่างมาก เพราะคนสยามได้รับการศึกษาแบบตะวันตกเพิ่มมากขึ้น เกิดการขยายการศึกษาออกไปยังภาคส่วนต่าง ๆ อีกทั้งพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ของสยามพระองค์แรกที่สามารถการศึกษาจากต่างประเทศ พระองค์จึงมีบทบาทสำคัญในการนำประเทศสยามเข้าสู่สังคมวัฒนธรรมสากลมากขึ้น ยังผลให้วัฒนธรรมตะวันตกเข้ามามีอิทธิพลในสังคมสยามอย่างเห็นได้ชัด ทั้งการใช้นามสกุล แนวคิดเรื่องภรรยาคนเดียว จัดตั้งกองเสือป่า แนวคิดประชาธิปไตย แปลวรรณคดีภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย³⁴ และที่ชัดเจนที่สุดในการพาประเทศสยามออกประกาศต่อสายตาชาวโลกคือการเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่ 1 โดยเป็นฝ่ายสัมพันธมิตร

ในการปรับปรุงประเทศในรัชสมัยนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำแนวคิดตะวันตกที่ทรงไปศึกษา ณ ประเทศอังกฤษมาปรับใช้ในการปกครองประเทศ แนวคิดที่สำคัญคือ แนวคิดการปกครองแบบประชาธิปไตย โดยทรงมีพระราชดำริเรื่องนี้มาตั้งแต่ก่อนสำเร็จการศึกษาในประเทศอังกฤษ ซึ่งเมื่อพระองค์เสด็จนิวัติกลับประเทศสยาม และขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ.2453 ได้นำแนวคิดดังกล่าวมาต่อยอดด้วยการสร้างเมืองจำลอง “ดุสิตธานี” ในพระราชวังดุสิต เพื่อเป็นสถานที่ทดลองรูปแบบการปกครองแบบประชาธิปไตยให้เป็นที่รู้จักมากขึ้น ซึ่งถึงแม้ว่าพระราชดำรินี้จะไม่ผลสำเร็จเท่าที่ควร เพราะจำกัดอยู่เฉพาะกับบุคคลชั้นสูง แต่ก็ถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นที่ดีที่ทำให้การปกครองระบอบนี้เป็นที่รู้จักมากขึ้น

การพัฒนาการศึกษาก็เป็นพระราชกรณียกิจอีกประการหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวสนพระราชหฤทัยไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าด้านอื่น ๆ เพราะทรงเห็นว่าปัญหาต่าง ๆ ของประเทศจะเบาบางลงได้เพราะราษฎรมีการศึกษา ดังพระราชดำรัสของพระองค์ว่า

การศึกษาย่อมเป็นการสำคัญยิ่งและเป็นต้นเหตุแห่งความเจริญของบ้านเมือง...เราตั้งใจที่จะทำนุบำรุงการศึกษาของบ้านเมืองเราอยู่เสมอ...ประเทศทั้งหลายย่อมเจริญได้ด้วยการศึกษา ประเทศใดปราศจากการศึกษา ประเทศนั้นต้องเป็นป่าเถื่อน...³⁵

พระราชกรณียกิจด้านการศึกษาที่สำคัญคือการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ.2464 ซึ่งเป็นการศึกษาภาคบังคับอย่างเป็นทางการได้เริ่มต้นขึ้น ทำให้โครงสร้างทางสังคมเปลี่ยนแปลงไป เพราะทุกคนมีโอกาสได้เล่าเรียนอย่างเท่าเทียมกัน มีการขยายโอกาสทางการศึกษา

³⁴ คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2475, 525- 526.

³⁵ จมื่นอมรรตวรณารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช), พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 9 (พระชนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2514), 131.

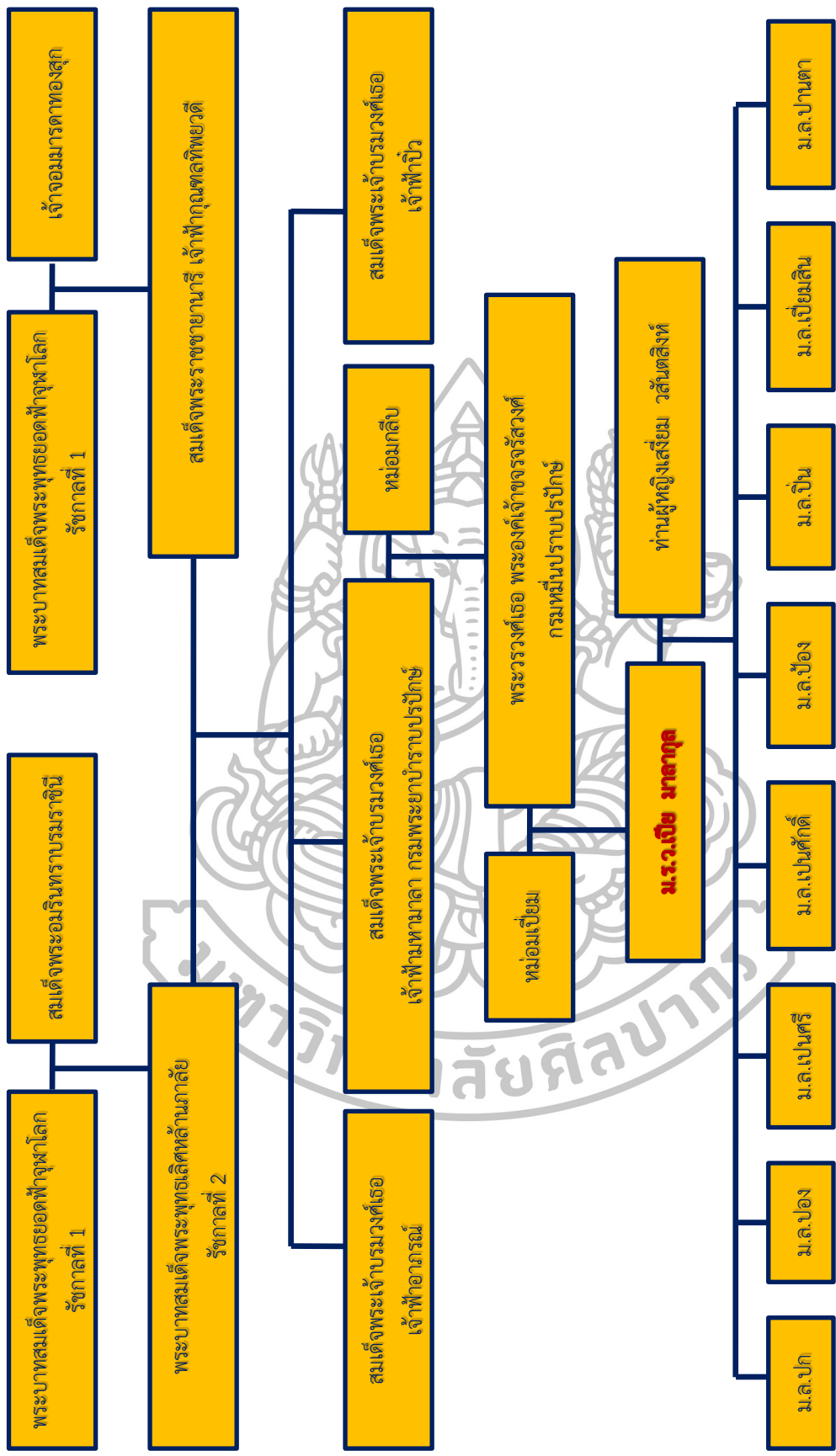
ไปทั่วประเทศ รวมทั้งการขยายการศึกษาในระดับที่สูงขึ้น มีการจัดตั้งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกซึ่งพัฒนามาจากโรงเรียนสำหรับฝึกหัดวิชาข้าราชการพลเรือนและโรงเรียนมหาดเล็ก ทั้งนี้จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยจัดตั้งโดยมีจุดประสงค์สำหรับผู้ต้องการศึกษาวิชาชั้นสูงทุกคน ซึ่งกว้างกว่าจุดหมายของโรงเรียนข้าราชการพลเรือนที่เน้นผลิตบุคลากรสำหรับราชการในกระทรวง ทบวง กรมต่าง ๆ ทำให้เกิดการศึกษาด้านวิชาชีพมากขึ้นอันเป็นประโยชน์ต่อเยาวชนและประเทศสยามอย่างยิ่งยวด

จะเห็นได้ว่าในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ประเทศสยามต้องประสบความเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมเป็นอย่างมาก ซึ่งมาจากทั้งปัจจัยภายใน ได้แก่ ฐานอำนาจเก่าอย่างขุนนางในราชสำนัก รวมไปถึงระเบียบราชการอันล้าสมัย และปัจจัยภายนอกอย่างลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก เป็นต้น ซึ่งต้องอาศัยบุคลากรหลายภาคส่วนมาช่วยกันแก้ไข และปฏิรูปบ้านเมืองให้ขับเคลื่อนไปได้ หนึ่งในบุคคลที่เป็นกำลังสำคัญในการปฏิรูปบ้านเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านการศึกษานั้น จำเป็นต้องกล่าวถึงเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ผู้ซึ่งเป็นดั่งฟันเฟืองชิ้นสำคัญในการขับเคลื่อนและวางรากฐานระบบการศึกษาของสยามให้เจริญมาจนถึงปัจจุบัน รวมทั้งยังสร้างสรรค์งานเขียนอันทรงคุณค่าไว้ให้คนไทยได้ศึกษาอีกเป็นจำนวนมาก ดังจะกล่าวในหัวข้อถัดไป

ประวัติของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี มีนามเดิมว่า หม่อมราชวงศ์เปีย มาลากุล เป็นโอรสองค์ใหญ่ในพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรจรัสวงศ์ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ ผู้เป็นพระโอรสในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ต้นราชสกุล “มาลากุล” กับหม่อมเปี่ยม ท่านเกิดเมื่อวันอังคาร ขึ้น 12 ค่ำ เดือน 5 ปีเถาะ จ.ศ.1229 ซึ่งตรงกับวันที่ 16 เมษายน พ.ศ. 2410 เมื่อถึงกำหนดที่จะตัดจุก ท่านได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เข้าร่วมพระราชพิธีโกนจุก ณ พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ในการนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงตัดจุกหม่อมราชวงศ์เปีย มาลากุลด้วยพระองค์เอง ซึ่งนับเป็นครั้งแรกที่มีการตัดจุกหม่อมราชวงศ์ในรัชสมัยของพระองค์³⁶

³⁶ ประพัฒน์ ตรีณรงค์, ชีวิตและงานของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ (พระนคร: อุดมศึกษา, 2504), 19.



แผนภูมิที่ 1 แสดงพงศาวดีของราชสกุลมาลากุล

ในด้านการศึกษา หม่อมราชวงศ์เปี้ยได้เข้าศึกษาที่สำนักหม่อมเจ้าหญิงปุก โดยศึกษาเกี่ยวกับการอ่านการเขียน จนเมื่อมีพื้นฐานดีแล้วจึงเข้าศึกษาต่อที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ทั้งนี้ก่อนที่เข้าศึกษาต่อที่โรงเรียนดังกล่าว พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ พระบิดาของท่านมีพระประสงค์จะให้ท่านฝึกการช่างศิลปกรรม เนื่องจากพระองค์ทรงบังคับบัญชากรมช่างสิบหมู่ แต่หม่อมราชวงศ์เปี้ยไม่ได้มีอุปนิสัยที่ชอบทางด้านงานศิลป์ พระองค์จึงถวายท่านให้อยู่ในพระอุปการะของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพซึ่งขณะนั้นทรงบัญชาการโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ³⁷ ขณะที่เรียนอยู่ที่โรงเรียนแห่งนี้ท่านสามารถเรียนได้ดีเป็นที่ยกย่องตั้งที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้กล่าวไว้ว่า

เจ้าพระยาพระเสด็จ... กอบด้วยมีอุปนิสัยทั้งน้ำใจรักในวิชาหนังสือ พอเข้าโรงเรียนไม่ช้าก็ปรากฏความสามารถในการเล่าเรียน ผิดกับนักเรียนโดยมาก ครั้งนั้นวิธีไล่หนังสือไทยจัดเป็น 2 ประโยค นักเรียนสามัญเรียน 3 ปี จึงไล่ประโยค 1 แล้วเรียนต่อไปอีกปี 1 จึงเข้าไล่ประโยค 2 หม่อมราชวงศ์เปี้ยไปอยู่โรงเรียนปีเดียวไปได้บริบูรณ์ทั้ง 2 ประโยค เป็นการประหลาดมาก ไม่เคยมีนักเรียนคนอื่นเหมือนมาก่อน³⁸

ด้วยความเฉลียวฉลาดและความสนใจในการเรียนของหม่อมราชวงศ์เปี้ยส่งผลให้ท่านสามารถเรียนจบประโยค 1 และประโยค 2 ได้ภายในเวลา 1 ปี ซึ่งตามปกตินักเรียนทั่วไปต้องใช้เวลารวมถึง 4 ปี ท่านจึงได้รับพระราชทานรางวัลพิเศษในการไล่หนังสือ

เมื่อหม่อมราชวงศ์เปี้ยสำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบแล้วท่านได้เข้ารับราชการที่กรมศึกษาธิการในตำแหน่งเสมียนเบื้องต้น ซึ่งขณะที่ท่านรับราชการนี้ท่านยังสนใจในด้านภาษาอังกฤษจึงพยายามฝึกฝนจนมีความรู้ความสามารถเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ และต่อมาท่านได้รับการเลื่อนตำแหน่งเป็นเสมียนเอก เป็นนายเวร จนได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น *หลวงไพศาลศิลปศาสตร์*

ใน พ.ศ.2431 พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจักรจรัสวงศ์ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ได้ทรงส่งขอท่านผู้หญิงเสงี่ยม บุตรีหลวงอนุรักษ์ภูเบศ (สิงโต) และทรงจัดงานแต่งงานให้ หลวงไพศาลศิลปศาสตร์ได้อาศัยอยู่ที่บ้านของท่านผู้หญิงเสงี่ยมที่ถนนอัษฎางค์ จากนั้นได้ย้ายอยู่บ้านหลังใหม่ที่ถนน

³⁷ วาริ ธีระจิตร, รายงานผลการวิจัย แนวคิดทางการศึกษาของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), 6.

³⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษา ปรีดยุบันแห่งประเทศสยาม ภาคที่ 1 (พ.ศ.2414-2434) (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2480), ๗.

หลางหลวง และได้อยู่จนถึงแก่อสัญกรรม³⁹ ครั้นแต่งงานได้เพียง 3 เดือน ท่านก็ต้องมีความจำเป็นต้องไปราชการยังต่างประเทศในฐานะเลขานุการของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ที่ออกไปส่งเสด็จพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 4 พระองค์⁴⁰ และถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่พระเจ้ากรุงเยอรมนี ออสเตรีย สวีเดน เดนมาร์ก และประธานาธิบดีของประเทศฝรั่งเศส แล้วตรวจราชการในยุโรป พม่า และอินเดียด้วย⁴¹ อีกทั้งเมื่อกลับจากราชการต่างประเทศได้ไม่นานท่านก็ต้องไปราชการยังต่างประเทศอีกครั้งใน พ.ศ.2433 โดยครั้งนี้หลางไพศาล ศิลปศาสตร์ต้องตามเสด็จสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชที่จะเสด็จไปเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศญี่ปุ่น รวมทั้งเยี่ยมเยียนหัวเมืองต่างประเทศตามระยะทางที่เสด็จกลับ ได้แก่ เมืองฮ่องกง มะเกา ไช่ง่อน และสมิทอ⁴² จากการที่หลางไพศาลศิลปศาสตร์ต้องเดินทางตามเสด็จไปราชการยังต่างประเทศถึง 2 ครั้งเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความสามารถ และความเป็นที่ไว้วางพระทัยของท่านได้เป็นอย่างดี

ใน พ.ศ.2435 หลางไพศาลศิลปศาสตร์ได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพไปรับราชการในกระทรวงมหาดไทยในตำแหน่งเลขานุการเสนาบดี และได้ตามเสด็จเสนาบดีไปตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้และฝ่ายเหนือรวมทั้งฝ่ายตะวันตกและตะวันออกอยู่หลายครั้ง⁴³ จนได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจ และใน พ.ศ.2436 ท่านก็ได้เลื่อนปลัดกรมกองทะเลเปียน ครั้นในปีเดียวกันนั่นเอง สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถได้มีพระราชเสาวนีย์ถึงเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขอตัวพระมนตรีพจนกิจให้ตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธที่เสด็จไปศึกษาต่อ ณ ประเทศอังกฤษในฐานะพระอภิบาลและพระอาจารย์พิเศษส่วนพระองค์ และได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ นอกจากนี้ท่านยังได้รับตำแหน่งเป็นเลขานุการสถานทูตสยาม ณ กรุงลอนดอน แล้วเลื่อนขึ้นเป็นอุปทูต และอัครราชทูตพิเศษประจำราชสำนักอังกฤษ ฮอลแลนด์ เบลเยียม และสำนักสหปาสิรัฐ

³⁹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, “ประวัติมหาดำรงเอก เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี,”

วารสารจันทร์เกษม ฉบับพิเศษ (มีนาคม-เมษายน 2510): 12.

⁴⁰ ประพัฒน์ ตรีณรงค์, ชีวิตและงานของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ, 64.

⁴¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, “ประวัติมหาดำรงเอก เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี,” 7.

⁴² หม่อมเจ้าดำรงศดาร์รงค์ เทวกุล, พระประวัติสมเด็จพระราชปิตุลา บรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าฯ กรม

พระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชฯ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472), 102.

⁴³ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ผู้รวบรวม, ตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาคาร, 2542), 149.

อเมริกา⁴⁴ (ประเทศสหรัฐอเมริกา) ทั้งนี้การที่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้ปฏิบัติหน้าที่อันสำคัญนี้ สืบเนื่องมาจากคุณลักษณะที่ปรากฏในประกาศตั้งเจ้าพระยาว่า

พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เป็นผู้มีสติปัญญาวิจารณ์อย่างสุขุม มีความสามารถน้อยใหญ่ ได้กระทำความดีไว้ในราชการเป็นอันมาก ทั้งเป็นผู้มีอัธยาศัยเยือกเย็นมั่นคง ทั้งตั้งใจปฏิบัติราชการกิจต้องพระบรมราโชบาย ซึ่งเข้าใจถ่องแท้ เพราะเป็นผู้ที่ได้เคยทรงคุ้นและรับราชการใกล้ชิดพระองค์อย่างสนิท มีความโอบอ้อมอารี เป็นที่นิยมแห่งชนโดยมาก ตั้งตนไว้ในที่สมควรแก่เกียรติยศที่ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยง⁴⁵

ภารกิจอีกประการหนึ่งที่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ต้องทำขณะที่ปฏิบัติราชการที่ประเทศอังกฤษก็คือการสืบสวนแบบการจัดการศึกษาของประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปร่วมกับพระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค) อัครราชทูตสยามประจำฝรั่งเศสเพื่อเรียบเรียงขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เหตุที่ทรงให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ทำหน้าที่นี้สืบเนื่องมาจากพระองค์ทรงพอพระราชหฤทัยในการจัดการศึกษาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกเธอเป็นอย่างมากนั่นเอง ซึ่งผลการศึกษานี้ได้นำมาพิจารณาและร่างเป็นโครงการศึกษาในกรุงสยาม เมื่อวันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ.2441

ใน พ.ศ.2442 พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ได้เดินทางกลับมากลางกรุงเทพฯ และได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการโรงเรียนมหาดเล็กหลวง เนื่องจากทรงมีพระราชดำริว่า “พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์มีความเหมาะสมด้วยเป็นผู้มีชื่อเสียงในการเรียนวิชาความรู้มาตั้งแต่ยังเป็นนักเรียน และได้ไปเป็นครูของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชอยู่ประเทศอังกฤษหลายปี ...ได้เคยรับราชการในกระทรวงธรรมการและกระทรวงมหาดไทย เข้าใจระเบียบราชการพลเรือนอยู่แล้ว...”⁴⁶ แต่ท่านก็ปฏิบัติหน้าที่ในตำแหน่งได้เพียง 3 ปีก็ได้รับการแต่งตั้งให้มาดำรงตำแหน่งเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการแทนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ กรมพระจันทบุรีนฤนาถที่ทรงย้ายไปอยู่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ อีกทั้งพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ก็ยังดำรงตำแหน่งปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการที่ยังว่างอีก 1 ตำแหน่งด้วย

ครั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการในกระทรวงธรรมการใหม่ทั้งหมด ทำให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ได้เลื่อนขึ้นเป็นรองเสนาบดี

⁴⁴ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, “ประวัติมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี”, 6.

⁴⁵ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ผู้รวบรวม, *ตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์*, 152.

⁴⁶ วุฒิชัย มูลศิลป์, *สมเด็จพระปิยมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา*, 122.

กระทรวงธรรมการ ต่อมาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกรออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ และยกขึ้นเป็นเสนาบดีที่ปรึกษา⁴⁷ ในการนี้จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์เป็นผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ และได้เป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการใน พ.ศ.2445

เมื่อ พ.ศ.2456 พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ได้รับพระราชทานสุพรรณบัฏสถาปนาขึ้นเป็น *เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ศรีวิสุทธิสุริยศักดิ์ อรรคพทุทธสาสนวโรประการ ศิลปะสารทพิศาลศึกษานุกิจ บัณฑิตการานุกรักษ์ สามัคยาจารย์วิบูลย์ มาลากุลบริพัตร บรมขัตตราชวามิภักดิ์ เสมอธรรมจักรมรุธาธร ศุภกิจจานุศรอาชาวธาโยไศรย พุทธาทีไตรรัตนธาดา อภัยพิริยปรากรมพาหุ*⁴⁸

ตลอดระยะเวลาที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีดำรงตำแหน่งอันเกี่ยวข้องกับการศึกษา ท่านได้ทุ่มเทกำลังความรู้ สติปัญญาในการจัดการ และแก้ไขปัญหาต่าง ๆ เพื่อให้การศึกษาของชาติ สอดคล้องกับนโยบายแห่งรัฐที่ต้องการบุคลากรที่มีคุณภาพ มีความรู้ความสามารถในการทำงานตาม กระทรวงต่าง ๆ รวมทั้งมีความประพฤติที่ดี นับได้ว่าท่านเป็นกำลังสำคัญในการปฏิรูปการศึกษาทั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวให้มีความทันสมัย มีระเบียบแบบแผน แนวคิดในการจัดการศึกษาของท่านนั้นมุ่งเน้นให้ราษฎรทุกคนมีสิทธิได้เล่าเรียนในขั้นพื้นฐาน กล่าวคือ มีความรู้พื้นฐานพอที่จะนำไปใช้ในการประกอบอาชีพได้อย่างสะดวกยิ่งขึ้น นอกจากนี้ท่านยังเห็นถึงความสำคัญของการขัดเกลาจิตใจของคนเราให้ตั้งมั่นอยู่ในความดี โดยท่านเสนอว่าการศึกษาความรู้ในขั้นพื้นฐานนั้นควรจะเน้นเรื่องความเป็นพลเมืองดีควบคู่ไปกับวิชาความรู้ด้วย ดังเช่นตำราเรียนที่ท่านได้แต่งไว้เป็นจำนวนมาก ซึ่งล้วนแต่ให้แง่คิด และความรู้เหมาะสำหรับการนำไปใช้ในสังคมที่กำลังความเปลี่ยนแปลงไปสู่ความเจริญ อาทิ *เรื่องพลเมืองดี สมบัติของผู้ดี จรรยาแพทย์ อักษรวิธี พงศาวดารย่อ คำเทียบ ร, ล* เป็นต้น งานเขียนเหล่านี้ล้วนมีแนวคิดมาจากที่จะปรับปรุงการศึกษาของนักเรียน เพราะเห็นว่าตำราเรียนภาษาไทยเป็นสิ่งที่จำเป็นมากต่อการจัดการเรียนรู้ในยุคสมัยที่ตำราเรียนส่วนใหญ่เป็นภาษาต่างประเทศ

ใน พ.ศ.2457 เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีป่วยเป็นโรคเส้นประสาทพิการ (Acute Neurastnia) อีกทั้งยังมีภาวะแทรกซ้อนไข้มาลาเรีย จึงได้กราบถวายบังคมลาไปพักฟื้นร่างกายที่หัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ จากนั้นก็ย้ายมาที่บางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่ออาการทุเลาแล้วจึงกลับมาที่กรุงเทพฯ อีกครั้ง ต่อมาใน พ.ศ.2458 ท่านได้กราบบังคมทูลลาออกจากราชการด้วยปัญหาทางด้านสุขภาพ รับพระราชทานเบี้ยบำนาญ จนในช่วงปลายปีเดียวกันนั้นอาการของโรคกลับกำเริบและทรุดหนักลง ครั้นถึงวันที่ 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2459 ท่านได้ถึงแก่อสัญกรรมอย่างสงบ

⁴⁷ ประพัฒน์ ตรีณรงค์, *ชีวิตและงานของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ*, 394.

⁴⁸ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง-ราชานุภาพ, *ผู้รวบรวม, ตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาคาร, 2542), 152.

ในการนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานโกศมณฑปและเครื่องประดับเกียรติยศอย่างราชตระกูล และทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตเกล้าฯ แก่บุตรและภรรยาของท่านไว้ด้วย⁴⁹

จากประวัติของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีข้างต้น จะเห็นว่าความสำเร็จในชีวิตของท่านนั้นมิได้มีปัจจัยมาจากการที่เกิดในตระกูลที่ดีเท่านั้น หากแต่เกิดจากความวิริยะอุตสาหะ ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรค ใฝ่รู้ใฝ่เรียน อีกทั้งยังเกิดจากอุปนิสัยซื่อสัตย์สุจริตทำให้ท่านได้รับความไว้วางใจให้ปฏิบัติหน้าที่และภารกิจต่าง ๆ ซึ่งล้วนแต่หล่อหลอมให้ท่านเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถ มีวิสัยทัศน์กว้างไกล รวมทั้งมีจิตใจเอื้อต่อการเป็นครูผู้รักในการให้ความรู้แก่ผู้อื่น

งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

เนื่องด้วยเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นผู้ที่ทำงานในแวดวงการศึกษาทั้งเป็นผู้ไปศึกษาดูงานการจัดการศึกษา ณ ทวีปยุโรป อีกทั้งเมื่อกลับมาประเทศไทยก็รับราชการที่กระทรวงธรรมการ เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนมหาดเล็ก เป็นสภานายกจัดตั้งสมาคมคณาจารย์สมาคม เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนแพทย์ลัย ทำให้ท่านเป็นผู้ที่มีประสบการณ์ที่ส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้องกับการศึกษา อันส่งผลงานเขียนของท่านที่มุ่งเน้นนำเสนอให้ความรู้ ข้อคิดแก่ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาวิจัย นับได้ว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีใช้งานเขียนของท่านเป็นเครื่องมือในการพัฒนาคนซึ่งสอดคล้องกับสภาพสังคมสยามในขณะนั้นที่จำต้องเร่งปฏิรูปให้มีความเจริญทัดเทียมประเทศต่าง ๆ เพื่อให้รอดพ้นจากการถูกรุกรานจากอิทธิพลลัทธิจักรวรรดินิยมที่แทรกซึมเข้ามา

งานเขียนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมีเป็นจำนวนมาก มีทั้งในรูปแบบร้อยกรอง และร้อยแก้ว งานเขียนร้อยกรองของท่าน ได้แก่ *แบบกวีนิพนธ์ชำระตัดตอนมาลงพิมพ์ไว้เป็นชุด ๆ เพลงสามัคคีชุมนุม* เป็นต้น ส่วนงานเขียนร้อยแก้ว ได้แก่ *พลเมืองดี สมบัติของผู้ดี จรรยาแพทย์ อักขระวิธ พงศาวดารย่อ คำเทียบ ร.ล. ช่วยเพื่อน เตือนเพื่อน* เป็นต้น⁵⁰ ซึ่งงานเขียนเกือบทั้งหมดประพันธ์ขึ้นในช่วงที่ท่านปฏิบัติในกระทรวงธรรมการ ส่งผลให้งานเขียนหลาย ๆ เรื่องจะเป็นการให้ความรู้ควบคู่กับการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรม เนื่องจากท่านเห็นว่าคนที่มีคุณภาพจะก่อปรด้วยความรู้ทางวิชาการอย่างเดียวไม่ได้ แต่จะต้องมีคุณธรรมจริยธรรมด้วย ดังที่ท่านได้กำหนดหลักในการจัดการเรียนการสอนที่เน้นเรื่องจรรยาบรรณควบคู่กับวิชาความรู้ใน “กฎว่าด้วยการสอนวิชา” ว่า

⁴⁹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, “ประวัติมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี,” 13.

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, 8-9.

ความรู้อย่างเดียวแต่ไม่ประพฤติ ความรู้จะไม่เป็นคุณแก่ตัวผู้รู้เท่าใดเลย บางทีถึงจะมีความรู้มากเท่าใด แต่ความประพฤติของผู้นั้นไม่ชอบด้วยความนิยมและขนบธรรมเนียมประเพณีก็ไม่อาจที่จะเอาตัวรอดได้ เพราะฉะนั้นหน้าที่ของครูบาอาจารย์ย่อมต้องเป็นธุระเอาใจใส่ในการสั่งสอน ในส่วนความประพฤติด้วยมิให้ละเลยเสีย⁵¹

นอกจากนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของบ้านเมืองที่ต้องการสร้างบุคลากรของชาติให้มีคุณภาพ มีความรู้ควบคู่กับคุณธรรม เพื่อเป็นตัวขับเคลื่อนสำคัญในการพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญทัดเทียมชาติตะวันตกทั้งหลาย และป้องกันอธิปไตยของชาติเอาไว้ให้มั่นคง

จากการศึกษาผลงานงานเขียนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ผู้วิจัยพบว่างานเขียนส่วนใหญ่ของท่านมีรูปแบบเป็นงานเขียนร้อยแก้ว ทั้งนี้เนื่องมาจากในสมัยที่ท่านประพันธ์นั้นตรงกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นยุคที่งานเขียนร้อยแก้วเฟื่องฟูและเป็นที่ยอมรับของคนในสังคมสยามมาก จนชั้นนำของสยามที่ไปศึกษาต่างประเทศได้พยายามนำเอาวัฒนธรรมด้านหนังสือและรูปแบบการเขียนในต่างประเทศ อาทิ การเขียนบทความและบันเทิงคดีร้อยแก้วลงในหนังสือพิมพ์และนิตยสาร⁵² ซึ่งได้รับความนิยมเป็นอย่างดี และทำให้เกิดงานเขียนในรูปแบบนี้เป็นจำนวนมาก ดังนั้นการที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเลือกสร้างสรรค์ผลงานให้ออกมาเป็นงานเขียนร้อยแก้วนี้ก็นับได้ว่าท่านเป็นผู้ที่มีแนวคิดทันสมัยเป็นอย่างมาก

เมื่อพิจารณาเนื้อหาของงานเขียนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี จะพบว่ามึลักษณะเป็นวรรณคดีคำสอน (Didactic Literature) ซึ่งมีนักวิชาการทางด้านภาษาไทยหลายท่านได้ให้คำนิยามของ “วรรณคดีคำสอน” เอาไว้ดังที่กล่าวไปแล้วในบทที่ 1 ซึ่งสามารถสรุปลักษณะของวรรณคดีคำสอนได้ดังนี้

1. วรรณคดีคำสอนเป็นงานที่ไม่จำกัดรูปแบบของการประพันธ์ จะเป็นร้อยแก้ว หรือร้อยกรองก็ได้
2. วรรณคดีคำสอนมีวัตถุประสงค์เพื่อสั่งสอน หรือให้แนวทางในการปฏิบัติตนให้ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม รวมทั้งให้ความรู้ และทฤษฎีต่าง ๆ
3. เนื้อหาของคำสอนในเรื่องจะปรากฏตลอดทั้งเรื่อง หรือปรากฏเพียงบางช่วงของเรื่องก็ได้

⁵¹ สุมน อมรวิวัฒน์, สวัสดิ์ จงกล และไพฑูริย์ สีนลารัตน์, **ปรัชญาญาณ: บทวิเคราะห์ด้านการศึกษา** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541), 446.

⁵² บาทัน อิมสำราญ, “นวนิยายและเรื่องสั้นของไทย” (เอกสารประกอบการสอนรายวิชา 411 231 ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2548), 43.

คุณลักษณะทั้ง 3 ประการที่กล่าวมาข้างต้นล้วนสอดคล้องกับลักษณะงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นอย่างดี เพราะงานเขียนหลายเรื่องของท่านมีเนื้อหาเป็นคำสอนตลอดทั้งเรื่อง เช่น *พลเมืองดี สมบัติของผู้ดี จรรยาแพทย์* ฯลฯ รวมทั้งมีบางเรื่องที่มีแม้ว่าจะเป็นงานเขียนที่มุ่งนำเสนอข่าวสารเป็นหลัก หากแต่ข่าวสารเหล่านี้ก็ล้วนให้ความรู้แก่ผู้อ่าน และมีการแทรกข้อคิดเห็นที่เป็นคำสอนด้วย ดังปรากฏใน*หนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี* เป็นต้น อย่างไรก็ตามสิ่งที่ช่วยงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นวรรณคดีคำสอนที่สมบูรณ์ได้นั้นคือ ศิลปะในการประพันธ์ เพราะเป็นเครื่องมือที่ช่วยจำแนกวรรณคดีให้แตกต่างไปจากตำราวิชาการ ดังที่หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้กล่าวว่า

วรรณคดีย่อมสัมพันธ์กับภาษาอย่างใกล้ชิด ภาษาที่ใช้ในวรรณคดีย่อมไม่เหมือนภาษาเชิงวิทยาศาสตร์ หรือที่ใช้ในหนังสือประวัติศาสตร์ หรือวิชาการอื่น ๆ เพราะภารกิจของวรรณคดีแตกต่างไปจากวิชาที่ว่านั้น...ภาษาของวรรณคดีคือภาษาที่บรรจงเลือกสรรมาเพื่อกระเทบอารมณ์...สรุปแล้วคือ พันธกิจวรรณคดีที่มีต่อการใช้ภาษาเพื่อบันเทิง หรือจรรโลง หรือยก หรือกตอารมณ์ ยิ่งความรื่นเริงให้เกิดเพราะภาษายังความโศกเศร้าให้เกิด โดยอาศัยถ้อยคำที่ใช้ และ
โดยกลศิลป์ต่าง ๆ ⁵³

ทั้งนี้ งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้น แม้วามักจะเรียบเรียงด้วยคำไทยเป็นส่วนใหญ่ ไม่ได้สร้างศัพท์ให้วิจิตรด้วยภาษาบาลีสันสกฤต หากแต่สื่อความหมายได้ตรงและชัดเจน รวมทั้งสามารถแผ่ขยายได้ในบางครั้ง เช่น การตั้งชื่อตัวละครในเรื่อง *พลเมืองดี* ที่ใช้คำไทยง่าย ๆ เช่น นายเมือง นายเถื่อน เป็นต้น ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงบุคลิกลักษณะ หรือความเป็นไปของตัวละครได้อย่างลึกซึ้ง รวมทั้งในการอธิบายเนื้อความต่าง ๆ ที่เข้าใจยาก ท่านก็ใช้กลวิธีการเปรียบเทียบให้เห็นภาพ อีกทั้งยังสามารถโน้มน้าวใจผู้อ่านเกิดความรู้สึกร่วมไปด้วย เช่น ในเรื่อง *จรรยาแพทย์* ในตอนที่ท่านอธิบายถึงผลเสียของคนที่มีใจอาฆาตพยาบาทว่า “เหมือนกับน้ำที่ร้อนจนเดือดพล่านเป็นฟอง ย่อมไม่สงบสงัดที่จะให้เราเห็นเงาได้ ตัวอย่างเช่นกับนักเรียน ไปมีเหตุทะเลาะวิวาทกับใครมาแล้วมานั่งฟังเลกเชอร์ แต่ใจนั้นเดือดพล่านอยู่ ระวังสติอารมณ์ลงไปไม่ได้ ฟังเลกเชอร์ก็ไม่เข้าใจ...” (จรรยาแพทย์ หน้า 80) เพราะฉะนั้นเมื่อผู้อ่านอ่านงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีแล้ว สิ่งที่ได้รับนอกเหนือจากเนื้อหาสาระข้อคิดที่ดี สามารถนำไปปรับใช้กับชีวิต ก็คือ ความสุนทรีย์ทางภาษานั้นเอง

⁵³ บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, หม่อมหลวง, *วิเคราะห์วรรณคดีไทย*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522), 5.

เมื่อพิจารณางานเขียนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีให้ละเอียดแล้วจะเห็นว่างานเขียนร้อยแก้วของท่านใช้รูปแบบที่หลากหลายทั้งในรูปแบบจดหมาย ตำราเรียน บันทึกราคำสั่งสอน เป็นต้น แม้ว่างานเขียนบางเรื่องท่านก็ไม่ได้ประสงค์ที่จะให้พิมพ์ออกเผยแพร่ เช่น *หนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี* แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ.113-118 แต่ท่านก็ยังใช้ภาษาอย่างประณีตเพื่อถ่ายทอดเนื้อหาการสอนที่ท่านต้องการจะสื่อได้เป็นอย่างดี ทำให้งานเขียนร้อยแก้วของท่านเป็นงานที่มีคุณค่าทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ สังคม รวมไปถึงด้านจริยธรรม ทั้งนี้จากการศึกษางานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีทั้งหมด 7 เรื่อง ผู้วิจัยสามารถแบ่งรูปแบบงานเขียนร้อยแก้วออกเป็น 3 รูปแบบ ได้แก่

1. รูปแบบจดหมาย
2. รูปแบบตำราเรียน
3. รูปแบบบันทึกราคำสั่งสอน

งานเขียนร้อยแก้วแต่ละรูปแบบมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. รูปแบบจดหมาย

งานเขียนร้อยแก้วในรูปแบบจดหมาย ได้แก่ *หนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี* แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ.113-118 เป็นหนังสือที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนำความกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในขณะที่ทำหน้าที่พระอภิบาลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร และพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์อื่น ๆ ที่ทรงศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ ตั้งแต่ พ.ศ. 2437-2442 รวมทั้งเป็นอัครราชทูตพิเศษประจำราชสำนักเซนต์เจมส์ในกรุงลอนดอน หนังสือกราบบังคมทูลฯ นี้มีจำนวนทั้งสิ้น 67 ฉบับ ทั้งนี้ หนังสือกราบบังคมทูลบางส่วนได้สูญหายไป อีกทั้งบางฉบับก็มีข้อความบางตอนขาดหายไปอันเนื่องมาจากกระดาษต้นฉบับนั้นเปื่อย ดังที่หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ได้เล่าไว้ในคำนำของหนังสือว่า

ต้นฉบับนั้นเจ้าพระยาพระเสด็จได้รวบรวมเย็บเล่มไว้ตั้งแต่ครั้งอยู่ลอนดอน หาได้มาเพียง 2 เล่ม เข้าใจว่ายังมีอีก 2 หรือ 3 เล่ม เรื่องซึ่งขาดหายไปเป็นตอน ๆ เล่มที่หาพบนั้นกระดาษเปื่อยยุ่ย เพราะมีอายุตั้ง 60 ปีแล้ว ทั้งเมื่อชนกลับจากยุโรป เรือลำเลียงของล่มลงในอ่าวสิงคโปร์ หนังสือและเสื้อผ้าลงไปจมอยู่ก้นทะเลถึง 3 วัน จึงเอาขึ้นมาได้ เอกสารจึงขาดวินเลอะเลือนเสียหายหลายตอน

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า ค)

เนื้อหาในหนังสือกราบบังคมทูลฯ จะเป็นการรายงานถึงพระจริยาวัตรของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ รวมทั้งแนวทางการจัดการศึกษาถวายสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และ พระเจ้าลูกยาเธอ ซึ่งเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้แสดงให้เห็นถึงความสามารถและวิสัยทัศน์ เกี่ยวกับการจัดการศึกษาของท่านได้เป็นอย่างดี เช่นการที่จัดการศึกษาให้สมเด็จพระเจ้า ลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกเธอทุกพระองค์ศึกษาพระวิทยาทั้งทางฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน เพราะเห็นว่า ประเทศจะขับเคลื่อนไปได้นั้นต้องอาศัยกำลังจากทั้งสองฝ่าย ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “...การพลเรือน ย่อมเป็นกำลังของทหาร เมื่อพิจารณาอีกทางหนึ่ง การพลเรือนย่อมเรียกว่าเป็นหน้าที่สำหรับบำรุง บ้านเมือง การทหารเป็นการฝ่ายที่จะป้องกันความย่ำยีของราชศัตรูภายนอก...” (หนังสือกราบบังคม ทูลฯ หน้า 51)

นอกจากนี้ ในเนื้อหาบางตอนเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดียังทูลถวายคำแนะนำ เรื่องข้อราชการบ้านเมืองต่าง ๆ แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อเป็นการแบ่งเบา พระราชภาระของพระองค์ เช่น การแนะนำเรื่องการทำนุบำรุงรักษาบ้านเมือง รวมทั้งในบางครั้งที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงท้อพระราชหฤทัย เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีก็ จะถวายกำลังพระราชหฤทัยให้พระองค์คลายจากความทุกข์โศกนั้น แสดงให้เห็นถึงความเป็นข้าราช- บริพารที่จงรักภักดี และทำงานด้วยใจที่สุจริตของท่าน

2. รูปแบบตำราเรียน

งานเขียนรูปแบบนี้ประพันธ์ขึ้นในช่วงที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีปฏิบัติหน้าที่ ในกระทรวงธรรมการ ซึ่งเป็นช่วงของการวางระบบการศึกษาของชาติให้เป็นมาตรฐาน โดยการ ปรับปรุงแผนการศึกษาของชาติ เพิ่มเติมตัดทอนให้เหมาะสม ปรับปรุงหลักสูตรให้ทันสมัยสอดคล้องกับ ความต้องการของบ้านเมือง ปรับปรุงครู และเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวกับการศึกษาให้มีคุณภาพ และขยาย โอกาสทางการศึกษาไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ท่านได้มีส่วนในการแต่งตำราเรียนเพื่อใช้ในโรงเรียนต่าง ๆ เช่น โรงเรียนสำหรับฝึกหัดข้าราชการพลเรือน ได้แก่ *เรื่องสมบัติของผู้ดี* และ *จรรยาแพทย์* ซึ่งจัดเป็น ตำราเรียนที่เน้นปลูกฝังคุณธรรม ดังรายละเอียดต่อไปนี้

2.1 สมบัติของผู้ดี เป็นหนังสือที่แต่งขึ้นเพื่อใช้เป็นแบบเรียนคติธรรมสำหรับ โรงเรียนฝึกหัดราชการ แต่งขึ้นเมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้รับการแต่งตั้งเป็นเสนาบดี กระทรวงธรรมการใน พ.ศ.2445 โดยผสมผสานแนวทางสัปปุริสธรรมของพระพุทธศาสนาเข้ากับ

ลักษณะของ English Gentleman⁵⁴ ในเนื้อเรื่องแบ่งคุณสมบัติของผู้ดีไว้ 10 ภาค ซึ่งแต่ละภาคจะแบ่งเป็นข้อย่อย ๆ รวมทั้งสิ้น 136 ข้อครอบคลุมทั้งกายจริยา วาจจริยา และมนโจริยา ได้แก่

ภาคหนึ่ง ผู้ดีย่อมมีความเรียบร้อย (Good-mannered) กล่าวคือ ผู้ดีจะต้องมีกิริยามารยาทที่ดี และสุภาพเรียบร้อย ประกอบด้วยคุณลักษณะ 13 ประการดังนี้ ในส่วนกายกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องไม่ข้ามศีรษะผู้อื่น ไม่ทำกริยาล่วงเกินถูกต้องผู้อื่นซึ่งไม่การหยอกล้อในฐานะเพื่อน รู้จักที่ต่ำที่สูง ไม่ส่งเสียงดังรบกวนขณะที่ผู้อื่นกำลังทำธุระ ในขณะที่มีการประชุม และขณะที่ผู้อื่นกำลังฟังอะไรอยู่ อีกทั้งยังไม่ทำกริยาเสียงดังในบ้านผู้อื่น ส่วนวจกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องไม่พูดสอดแทรก ไม่พูดจากระโชกกระชาก ไม่พูดด้วยเสียงดังเกินความพอดี ไม่พูดจาหักหาญดั่งต้นเอาแต่ใจตน และไม่พูดจาหยาบคาย และส่วนมนโกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องไม่เป็นคนที่มึนจิตใจฟุ้งซ่าน รวมทั้งไม่มีจิตใจที่บันดาลโทสะจนเสียกิริยา

ภาคสอง ผู้ดีย่อมไม่ทำอุจาดลามก (Tidy) กล่าวคือ ผู้ดีต้องเป็นผู้ที่มีระเบียบแบบแผนในการดำเนินชีวิต ประกอบด้วยคุณลักษณะ 11 ประการดังนี้ ในส่วนกายกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องไม่หาวหรือเรอ รวมทั้งไม่ล้วงปากหรือจุม และไม่แต่งตัวหรือเปลี่ยนเสื้อผ้าในที่สาธารณะ กิจกรรมใดควรทำในที่รโหฐานก็ไม่ควรในที่สาธารณะ ไม่ถ่มน้ำลายหรือเสลดด้วยเสียงในอันดังในที่สาธารณะ รวมทั้งไม่หยิบจับอาหารของผู้อื่นด้วยมือเปล่า และแต่งกายด้วยเสื้อผ้าที่สะอาด ส่วนวจกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องไม่กล่าวถึงสิ่งโสโครก และเรื่องลามกหรือสิ่งที่ควรละอายในที่สาธารณะ และส่วนมนโกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องมีจิตใจรักความสะอาด และรักษาความเรียบร้อย

ภาคสาม ผู้ดีย่อมมีสัมมาคารวะ (Polite) กล่าวคือ ผู้ดีจะต้องเป็นผู้ที่มีกิริยาสุภาพ มีความอ่อนน้อมถ่อมตัว ให้เกียรติผู้อื่น ประกอบด้วยคุณลักษณะ 15 ประการดังนี้ ส่วนกายกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องถอดหมวกเมื่ออยู่ในที่ร่ม รวมทั้งในศาสนสถานหรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ผู้น้อยต้องแสดงความเคารพผู้ใหญ่ก่อน สุภาพบุรุษต้องเคารพสุภาพสตรีก่อน แม้ว่าผู้ใดก็ตามมาเคารพเราก่อนก็ต้องแสดงความเคารพตอบ นอกจากนี้ผู้ดียังต้องนั่งให้สุภาพเมื่อนั่งอยู่ต่อหน้าผู้ใหญ่ ไม่ทัดหรือคาบบุหรี และไม่สูบบุหรีให้ควั่นรมผู้อื่น อีกทั้งไม่ลบหลู่ผู้ที่มาเคารพเรา หรือที่เคารพของผู้อื่น ส่วนวจกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องกล่าวขอโทษเมื่อทำกริยาล่วงเกิน หรือทำผิดพลาดกับผู้อื่น รวมทั้งกล่าวขอบคุณเมื่อมีผู้ให้ความช่วยเหลือ และไม่พูดจาหยอกล้อหรือล้อเลียนผู้ใหญ่ และส่วนมนโกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องเคารพเชื้อฟังกผู้ใหญ่ ได้แก่ บิดามารดา อาจารย์ บุคคลผู้มีพระคุณด้วยความจริงใจ รวมทั้งมีจิตใจเมตตา กรุณากับผู้น้อย

⁵⁴ โกวิท วงศ์สุรวัฒน์. “เอกสารลำดับที่ 10 ย้อนพินิจสังคมไทยในสมบัติผู้ดี.” ใน 100 เอกสาร

สำคัญ : สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 1. 225-249. วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: โครงการวิจัย “100 เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย, 2552), 233.

ภาคสี่ ผู้ดียอมมีกิริยาเป็นที่รัก (Sociable) กล่าวคือ ผู้ดีต้องเป็นผู้ที่เข้ากับคนอื่นได้ง่าย รู้จักการเข้าสังคม หรือรู้จักกาลเทศะ ประกอบด้วยคุณลักษณะ 13 ประการดังนี้ ในส่วนกายกรรมนั้นผู้จะต้องไม่ทำกิริยาร่าเริงในขณะที่ผู้อื่นมีความทุกข์ ในทางตรงกันข้ามผู้ดีก็ต้องไม่ทำกิริยาแสดงออกถึงความทุกข์ในขณะที่ผู้อื่นกำลังมีความสุข นอกจากนี้ต้องต้อนรับผู้มาเยือนด้วยความยิ้มแย้มแจ่มใส อย่าให้นั่งคอยนาน และไม่จ้องดูนาฬิกาขณะที่แขกมาเยี่ยมเยียน รวมทั้งเมื่อเราไปบ้านผู้อื่นก็ต้องไม่นั่งนานเกินไป ไม่จ้องมองผู้อื่นจนผิดปกติ และไม่ใช้กิริยาบู้ใบ้หรือกระซิบกระซาบกับผู้อื่นในเวลาที่อยู่ต่อหน้าคู่สนทนาอีกคนหนึ่ง ส่วนวจีกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องไม่กล่าววาจาชมหรือตำหนิรูปลักษณะของผู้อื่นจนเกิดความกระดากอาย และไม่กล่าววาจาต่อหน้าและสุภาพสตรีในที่สาธารณะ และส่วนมโนกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องกิริยาอัชฌาสัยอันดี

ภาคห้า ผู้ดียอมเป็นผู้มีสง่า (Respectable) กล่าวคือ ผู้ดีต้องมีกิริยาท่าทางอันสง่างาม เป็นที่น่านับถือของผู้พบเห็น ประกอบด้วยคุณลักษณะ 8 ประการดังนี้ ในส่วนกายกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องมีกิริยาอันผึ่งผายองอาจไม่ว่าจะอยู่ในที่สาธารณะ ที่รโหฐาน หรือสถานการณใด ๆ ก็ตาม ส่วนวจีกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องพูดจาฉะฉานชัดถ้อยชัดคำ และส่วนมโนกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องจิตใจที่รู้จักผิดชอบชั่วดี มีความกล้าหาญ มีใจเป็นนักเลง คือมีน้ำใจนักกีฬา มีความอดทน มีปฏิภาณไหวพริบ

ภาคหก ผู้ดียอมไม่เห็นแก่ตัวถ้อยเดียว (Unselfish) กล่าวคือ ผู้ดีต้องคำนึงถึงประโยชน์ของส่วนรวมของหมู่คณะเป็นสำคัญ ประกอบด้วยคุณลักษณะ 20 ประการดังนี้ ในส่วนกายกรรมกล่าวว่าในการทำงานเป็นหมู่คณะผู้ดีต้องไม่เอาใจเอาเปรียบผู้ใหญ่หรือสุภาพสตรี ไม่ช่วงชิงหาโอกาสเพื่อตนเอง เมื่อผู้หนึ่งสนทนากับอีกผู้หนึ่งก็ไม่ไปแย่งคู่สนทนาของเขาไปเพื่อธุระของตนเอง หรือบอกความลับซึ่งกันและกัน ไม่แสดงกิริยาไม่พอใจในสิ่งของที่ผู้อื่นหยิบยื่นให้ ไม่หยิบฉวยสิ่งที่เป็นของส่วนกลางมาไว้กับตนจนเกินพอดี รวมทั้งไม่ยู่หนึ่งเมื่อผู้อื่นจ่ายเงินแทนให้ และมีผู้ใดให้สิ่งของหรือเลี้ยงดูเราก็ต้องตอบแทน ส่วนวจีกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องไม่สอบถามราคา รวมทั้งไม่วิจารณ์เชิงตำหนิสิ่งของที่มีผู้อื่นนำมามอบให้ตน เมื่อผู้ใดกล่าววาจาสรรเสริญเราก็ต้องถ่อมตนเสมอ ไม่สนทนาแต่เรื่องของตนเองจนผู้อื่นไม่มีโอกาสได้พูด และไม่กล่าวธุระของตนแทรกในระหว่างที่ผู้อื่นกำลังสนทนากันอยู่ และส่วนมโนกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องไม่ปรารถนาสิ่งของของเพื่อน ไม่เป็นผู้ที่พริ้วขอสิ่งของจากผู้อื่น ไม่พึงใจการหยิบยืมสิ่งของซึ่งกันและกัน ไม่ปิดความรับผิดชอบของตนให้ผู้อื่น ไม่มีจิตริษยา ไม่หวังพึ่งพาแต่ผู้อื่น และไม่เป็นผู้ที่ชอบโอ้อวดตนเอง

ภาคเจ็ด ผู้ดียอมเป็นผู้ใจดี (Kind-hearted) กล่าวคือ ผู้ดีจะต้องมีจิตใจที่ดี ใจบุญสุนทาน คิดแต่สิ่งที่ดี ประกอบด้วยคุณลักษณะ 8 ประการดังนี้ ในส่วนกายกรรมนั้นผู้ดีต้องไม่แสดงอาการเยาะเย้ยเมื่อผู้อื่นทำผิดพลาด เมื่อพบสิ่งของใดตกหล่นหรือเสียหายต้องแจ้งให้เจ้าของทราบ และเมื่อเกิดเหตุร้ายเกิดกับผู้ใดก็ต้องรีบช่วยเหลือ ส่วนวจีกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องไม่ใช้วาจาให้ร้ายผู้อื่น

และส่วนมโนกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องไม่ซ้ำเติมผู้ที่กำลังเสียที มีความเมตตากรุณาโอบอ้อมอารี รวมทั้งมีจิตใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อผู้อื่น และไม่มีจิตใจอาฆาตจองเวร

ภาคแปด ผู้ดียอมปฏิบัติงานดี (Orderly) กล่าวคือ ผู้ดีต้องเป็นผู้ที่มีระเบียบวินัยในการทำงาน มีความรับผิดชอบในหน้าที่ของตน และไม่ปล่อยงานให้ค้างค้ำ ประกอบด้วยคุณลักษณะ 13 ประการดังนี้ ในส่วนกายกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องยอมมีระเบียบแบบแผนในการทำงาน และไม่ทำงานแต่เฉพาะเมื่อมีคนพบเห็นเพื่อหวังคำสรรเสริญเท่านั้น ส่วนวจีกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องมีคำพูดที่น่าเชื่อถือ และเป็นคนต้องรักษาคำพูด และส่วนมโนกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องตรงต่อเวลา ไม่มีนิสัยเกียจคร้าน ไม่เพเลิดเพลินจนเสียการงาน ไม่กลัวต่อความยากลำบาก มีความคิดเป็นระบบระเบียบ เชื่อฟังผู้บังคับบัญชา มีความมุ่งมั่นในการทำงาน เมื่อลงมือทำสิ่งใดก็ทำงานประสบความสำเร็จ และไม่ตั้งตนในสิ่งที่รู้ว่าผิด

ภาคเก้า ผู้ดียอมไม่ประพฤติชั่ว (Good-character) กล่าวคือ ผู้ดีต้องเป็นผู้ที่มีความประพฤติดี ประกอบด้วยคุณลักษณะ 11 ประการดังนี้ ในส่วนกายกรรมกล่าวว่าผู้ดีจะต้องทำตนเป็นคนพาลระรานผู้อื่น ไม่ข่มเหงผู้ที่อ่อนด้อยกว่า ไม่เสพสุราจนมึนเมา ไม่เล่นการพนันเพื่อปรารถนาทรัพย์ ไม่พึงใจในสตรีที่มีคู่ครองแล้ว และไม่ถือเอาของของผู้อื่นมาเป็นของตน ส่วนวจีกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องไม่กล่าววาจาส่อเสียดหรือยุยงให้ผู้อื่นแตกคอกัน รวมทั้งไม่เป็นคนที่ชอบสอพลอประจบประแจง และส่วนมโนกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องไม่ปองร้ายผู้อื่น ไม่คิดหาความสุขหรือผลประโยชน์บนความทุกข์ยากของผู้อื่น และรู้จักยับยั้งชั่งใจตนเอง

ภาคสิบ ผู้ดียอมสุจริตซื่อตรง (Honest) กล่าวคือ ผู้ดีต้องเป็นผู้ที่มีความซื่อสัตย์และยุติธรรม ประกอบด้วยคุณลักษณะ 24 ประการดังนี้ ในส่วนกายกรรมนั้นกล่าวว่าผู้ดีต้องไม่ละลาบละล้วงเข้าบ้านผู้อื่นก่อนได้รับอนุญาต ไม่สอดส่ายสายตาแสดงถึงความอยากรู้อยากเห็นในบ้านผู้อื่น ไม่เปิดดูจดหมายหรือสมุดบันทึกของผู้อื่นโดยไม่ได้รับอนุญาต ไม่เปิดดูหนังสือและนั่งโต๊ะเขียนหนังสือของผู้อื่น ไม่แทรกเข้ากลุ่มสนทนาที่เราไม่ได้รับการเชิญ ไม่แอบฟังหรือแอบดูความลับของผู้อื่น ไม่แสดงอาการอยากรู้อยากเห็นเรื่องของผู้อื่น และต้องเคาะประตูทุกครั้งหากจะเข้าห้องของใคร ส่วนวจีกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องไม่ถามถึงเรื่องส่วนตัวของผู้อื่น เช่น เงินเดือน ข้อความในสมุด หรือเรื่องในครอบครัว รวมทั้งไม่นำเรื่องในครอบครัว รวมทั้งความลับ และเรื่องไม่ดีของผู้อื่นมาเปิดเผย นอกจากนี้ผู้ดียังต้องไม่พูดจากลับลอกเชื่อถือไม่ได้ ไม่สับสนและไม่พูดปด และส่วนมโนกรรมกล่าวว่าผู้ดีต้องมีจิตใจตั้งมั่นอยู่ในความดี มีความกตัญญูรู้คุณ และเป็นคนเสมอต้นเสมอปลายจนเป็นที่ไว้วางใจของผู้อื่น

2.2 พลเมืองดี แม้ว่างานเขียนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจะเน้นไปทางให้ความรู้ และปลูกฝังคุณธรรมต่าง ๆ แต่ท่านก็ไม่ได้สอนแบบตรงไปตรงมาเพียงอย่างเดียว บางครั้งท่านก็ใช้วิธีการผูกเรื่องราว มีตัวละครซึ่งดำเนินไปโดยสอดแทรกเกร็ดความรู้ และพฤติกรรมอันพึงประสงค์ผ่านพฤติกรรมของตัวละคร ทำให้ผู้อ่านซึมซับสิ่งเหล่านี้ไปพร้อมกับความเพลิดเพลิน ซึ่งลักษณะเช่นนี้ปรากฏในเรื่อง *พลเมืองดี* อันเป็นหนังสือสอนอ่านสำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษา รวมทั้งเป็นหนังสือที่มีเนื้อหาปลูกฝังความเป็นพลเมืองดีให้แก่นักเรียนผ่านตัวละครเอก คือ นายเมือง ซึ่งแต่เดิมชื่อนายเลื่อน เป็นชาวสวรรค์โลก กำพร้าพ่อแม่ตั้งแต่วัยเด็ก จึงมาขออาศัยกับนายมันผู้เป็นลุง โดยนายมันจะเป็นผู้บ่มเพาะขัดเกลา และพัฒนานายเมืองจนกลายเป็นพลเมืองดีที่สมบูรณ์ผ่านเหตุการณ์ต่าง ๆ มากมายในเรื่อง

เนื้อหาของเรื่อง *พลเมืองดี* แบ่งเป็นบทต่าง ๆ ทั้งสิ้น 29 บท แต่ละบทจะมีสถานการณ์ที่ให้นายมันได้สอนหรือชี้แนะนายเมือง โดยมีทั้งที่เป็นสาระความรู้ เช่น ความรู้เกี่ยวกับประเทศสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยเริ่มตั้งแต่ระบบการเมืองปกครอง สิทธิและหน้าที่ของพลเมืองที่มีต่อชาติ ประเทศเพื่อนบ้าน รวมทั้งประวัติศาสตร์ของชาติ นอกจากนี้ยังให้ความรู้เกี่ยวกับวิทยาศาสตร์ ขนบธรรมเนียมประเพณี สถานที่สำคัญของชาติ ระบบการศึกษา หลักเศรษฐศาสตร์ และการประกอบอาชีพ อีกทั้งยังมีปลูกฝังค่านิยมของความเป็นพลเมืองดีที่จะต้องประพฤติตนตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งความรู้เหล่านี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเห็นว่าจะช่วยเสริมสร้างความรู้ที่สำคัญให้แก่นักเรียนหรือผู้อื่นเพื่อใช้ในการดำเนินชีวิตตามวิถีพลเมืองที่ดีในสังคม ดังที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้แสดงความเห็นในคำนำของเรื่องไว้ว่าความรู้เหล่านี้ “...เป็นความรู้สำหรับช่วยความคิดที่จะประกอบกิจการต่าง ๆ อันเราต้องทำ ต้องพบปะอยู่รอบตัวเราเองทุกวัน ๆ จัดว่าเป็นความรู้อันจำเป็นที่ทุก ๆ คนพึงจะมีสำหรับตัว...” (พลเมืองดี หน้า คำนำ)

3. รูปแบบบันทึกคำสั่งสอน

เนื่องจากเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ปฏิบัติหน้าที่ที่เกี่ยวกับการศึกษา อีกทั้งยังเป็นผู้มีความรู้ความสามารถ มีคุณธรรม ท่านจึงมักถ่ายทอดเนื้อหาคำสั่งสอน ข้อคิดเห็นต่าง ๆ เพื่อเป็นเครื่องประดับสมองให้แก่ผู้อ่าน ผู้ฟัง ดังที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้กล่าวไว้ว่า “...ในส่วนที่เกี่ยวกับคนทั้งหลาย ท่านตั้งใจเพื่อแม่และหวังประโยชน์โดยวาจาคุณอยู่เป็นนิตย์...”⁵⁵ ซึ่งบันทึกคำสั่งสอนบางเรื่องเป็นการบันทึกคำสั่งสอนของท่านที่กล่าวในวาระต่าง ๆ อาทิ *คำสั่งสอนของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ กรรมการกลางจัดการลูกเสือซึ่งได้กล่าวแก่ลูกเสือกองหนุนในการแจกเหรียญลูกเสือกองหนุน* เป็นต้น และก็มีบันทึกคำสั่งสอนบางเรื่องที่ท่านตั้งใจเขียนขึ้นเพื่อเป็นเครื่องเตือนใจ และ

⁵⁵ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, “ประวัติมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี”, 9.

ช่วยชี้แนวทางในการประพฤติตนให้ถูกต้อง อาทิ *ช่วยเพื่อน* และ *เตือนเพื่อน* ซึ่งแต่ละเรื่องมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

3.1 จรรยาแพทย์ เป็นหนังสือรวมการบรรยายคำสอนเรื่องศีลธรรมจรรยาให้แก่ นักเรียนแพทย์ในขณะที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดียังเป็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ผู้บังคับบัญชา ชั้นสูงของราชแพทยาลัย ทั้งนี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้เสียสละเวลาและกำลังกายกำลัง ความคิดเรียบเรียงหัวข้อการสอนขึ้นสำหรับแพทย์โดยเฉพาะ โดยยึดหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เป็นสำคัญ และไปสอนด้วยตนเอง⁵⁶ ท่านได้บรรยายตั้งแต่วันเสาร์ที่ 3 สิงหาคม พ.ศ.2451 ถึงวันเสาร์ที่ 26 มิถุนายน พ.ศ.2452 รวม 14 ครั้ง

เรื่อง *จรรยาแพทย์* นั้นเน้นเนื้อหาที่ต้องการบ่มเพาะศีลธรรมจรรยาให้แก่ นักเรียนแพทย์ให้เป็นผู้ที่ประพฤติดีทั้งกาย วาจา และใจ เป็นผู้ประกอบวิชาชีพด้วยความสุจริตและดำเนินชีวิตในสังคมอย่างมีความสุข โดยเนื้อหาแบ่งออกเป็น 3 ตอน ได้แก่

ตอนที่ 1 เป็นบทนำที่ว่าด้วยความสำคัญของการศึกษาธรรม และธรรมะที่ทุกคนควรมี เช่น สัตตสัทธรรม ได้แก่ ศรัทธา (ความเชื่อถือ) หิริ (ความละอายต่อความชั่ว) โอตตัปปะ (ความเกรงกลัวต่อความชั่ว) พาหุสัจจะ (ความรู้ที่ได้ศึกษามาก) วิริยะ (ความเพียร) สติ (ความยังคิด) และปัญญา (ความรู้แจ้ง)

ตอนที่ 2 เป็นธรรมะเฉพาะสำหรับนักเรียนแพทย์ที่แพทย์ คือ อิทธิบาท 4 (ธรรมะที่ทำให้ประสบความสำเร็จ) วุฒิธรรม 4 (ธรรมะที่ทำให้ปัญญาออกงาม) นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงคุณลักษณะของผู้ที่เหมาะสมจะเป็นแพทย์ คือ กล้าหาญไม่สยดสยอง มีใจมั่นคง ไม่ประหม่า ตื่นเต้น และอดทนต่อความเหนื่อยยาก และได้กล่าวถึงคุณธรรมที่นักเรียนแพทย์พึงมี 4 ประการ ได้แก่ ธรรมะที่จะช่วยให้เป็นผู้มีวิชาดี คือ ความพินิจพิเคราะห์ ความถี่ถ้วน ความพยายาม และความหมั่น ธรรมะที่จะทำให้มีผู้นิยมนับถือ คือ ความประพฤติดี กิริยาสุภาพ วาจาอ่อนหวาน และใจสุจริต ธรรมะที่ทำให้เป็นคนใจดี คือ เมตตา กรุณา เอื้อเฟื้อ และเอาใจใส่ และธรรมะที่จะทำให้เป็นคนเที่ยงธรรม คือ ไม่ลำเอียงเพราะรัก เพราะโกรธ เพราะกลัว และเพราะหลงผิด

ตอนที่ 3 ว่าด้วยเรื่องธรรมะทั่วไปที่ทุกคนรวมทั้งแพทย์ควรรู้ และควรนำไปปฏิบัติในการดำเนินชีวิตให้ราบรื่น เช่น โลกธรรม 8 (เหตุแห่งความพอใจและไม่พอใจ) กุศลมูล 3 (รากเหง้าของความดีความชั่ว) อุปกิเลส 16 (เหตุชวนให้เศร้าหมอง) พรหมวิหาร 4 (ธรรมแห่งผู้เป็นใหญ่) และทศ 6 (การปฏิบัติแก่ผู้ที่เกี่ยวข้องในชีวิตและสังคม) เป็นต้น

⁵⁶ อวย เกตุสิงห์, “เจ้าพระยาพระเสด็จฯ กับโรงเรียนแพทย์,” *วารสารจันทร์เกษม ฉบับพิเศษ* (มีนาคม-เมษายน 2510): 50-51.

3.2 คำสั่งสอนของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ กรรมการกลางจัดการลูกเสือซึ่งได้กล่าวแก่ลูกเสือกองหนุนในการแจกเหรียญลูกเสือกองหนุน เป็นคำสั่งสอนที่กล่าวไว้เมื่อวันที่ 8 กันยายน พ.ศ.2456 ทั้งนี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นสมาชิกเสือป่ารุ่นแรก รวมทั้งได้เป็นผู้ตรวจการใหญ่และอุปนายกของสภากรรมการกลางใน พ.ศ.2457 แทนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ⁵⁷

เนื้อหาคำสั่งสอนจะเป็นการเตือนใจลูกเสือกองหนุนให้ยังคงระลึกตนอยู่เสมอว่าเป็นลูกเสือแม้ว่าจะไม่ได้ประจำกองลูกเสือแล้วก็ตาม ฉะนั้นจะต้องปฏิบัติหน้าที่ของลูกเสือตามลักษณะปกครองลูกเสือ เช่น ให้รู้จักระลึกถึงพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รักษาติบ้านเมือง และนับถือเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ให้มีใจโอบอ้อมอารี รักเพื่อนมนุษย์ ไม่เอารัตเอาเปรียบผู้อื่นในทางที่ผิด ให้มีความรู้ทางเสือป่า เป็นต้น นอกจากนี้ยังให้คงความประพฤติที่ดีงามเช่นนี้ตลอดเวลา และกล่าวถึงความสำคัญของลูกเสือในฐานะเป็นเครื่องมือบ่มเพาะพลเมืองที่ดีให้แก่ชาติบ้านเมือง

3.3 ช่วยเพื่อน เป็นหนังสือที่จัดทำขึ้นเนื่องในการพระราชเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิงปุก ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 2 สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมพระนราธิวาสราชนครินทร์ ซึ่งมีศักดิ์เป็นอาของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่ทรงสอนอักษรสมัย (วิชาหนังสือว่าด้วยการอ่านการเขียน)⁵⁸ ให้ท่านก่อนที่จะศึกษาที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ โดยการจัดพิมพ์เรื่องนี้ก็เพื่อเป็นการแสดงมุทิตาจิตแก่หม่อมเจ้าหญิงปุก ดังที่กล่าวไว้ในคำนำของเรื่องว่า

ถือเอาคำแนะนำอันเป็นเครื่องแจกจ่ายแก่ผู้ที่มาช่วยเหลือในการทำศพนี้เป็นกุศลอย่างหนึ่ง แต่การแจกในงานศพนี้ เพียงเท่านั้นยังหาพอแก่ใจไม่ เพราะเหตุว่าผู้มรณภาพมีคุณอันหนักแก่ข้าพเจ้าอยู่ ข้าพเจ้ายังมีความปรารถนาที่จะทำการกุศลสิ่งไร เพื่ออุทิศให้แก่ผู้มรณภาพให้เพียงพอแก่ใจยิ่งขึ้น ข้าพเจ้าจึงได้คิดว่าอะไรจะเป็นประโยชน์ที่จะพึงกระทำ⁵⁹

⁵⁷ จมื่นอมรรตธรรมารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช), *เสือป่าและลูกเสือในประวัติศาสตร์รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอน 1* (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2511), 49.

⁵⁸ ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542* (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, 2546), 1225.

⁵⁹ ประพัฒน์ ตรีณรงค์, *ชีวิตและงานของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ*, 21.

เนื้อหาของเรื่องช่วยเพื่อนจะกล่าวถึงข้อเสนอแนะในการรักษาสุขภาพ คุณแลสุขภาพร่างกายให้แข็งแรง แนะนำแพทย์ที่ดีน่าเชื่อถือ ซึ่งการที่จะรักษาร่างกายให้ดีนั้นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้กล่าวว่าให้ปฏิบัติในหนังสือพลเมืองดีที่มีการแนะนำการรักษาสุขภาพและการป้องกันโรคภัยไข้เจ็บไว้แล้ว รวมทั้งแนะนำให้พบแพทย์แผนปัจจุบัน เพราะจะสามารถวินิจฉัยและรักษาโรคได้ประสิทธิภาพดีกว่า

3.4 เตือนเพื่อน เป็นหนังสือคำสอนที่มุ่งเน้นสั่งสอนข้าราชการใหม่ที่กำลังจะเข้าทำงานหรือเพิ่งเข้าทำงานให้รู้จักประพฤติปฏิบัติตนให้สมกับบทบาทหน้าที่ ให้รู้จักรักษาเกียรติยศแห่งความเป็นข้าราชการด้วยการรักษาไว้ซึ่งทรัพย์สมบัติที่หามาได้ รู้จักประหยัดอดออม อีกทั้งยังให้เห็นถึงความสำคัญของที่อยู่อาศัย ควรอดออมทรัพย์สินเพื่อที่จะซื้อหาบ้านเป็นของตนเอง และให้รู้จักเลือกคู่ครองที่เหมาะสมกับกาลเวลา และสภาพของตน กล่าวคือ ข้าราชการที่เพิ่งทำงานใหม่ไม่ควรรีบหาคู่ครอง ควรสร้างเนื้อสร้างตัวให้มั่นคง เมื่อจะเลือกคู่ครองก็เลือกคู่ครองที่มีความประพฤติดี และมีความสามารถในการบริหารจัดการธุระภายในครอบครัวได้

ความหลากหลายของรูปแบบในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นทั้งรูปแบบจดหมาย ตำราเรียน และบันทึกคำสั่งสอนนั้นขึ้นอยู่กับเนื้อหาคำสอนที่ท่านต้องการนำเสนอ รวมทั้งกลุ่มบุคคลที่ท่านมุ่งสอนด้วย ซึ่งการใช้รูปแบบงานเขียนที่แตกต่างกันนี้เองทำให้งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมีความน่าสนใจ และเป็นประโยชน์ต่อการถ่ายทอดเนื้อหาคำสอนเป็นอย่างยิ่ง

จากสภาพสังคมสยามนับตั้งแต่การแผ่อิทธิพลเข้ามาของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก ทำให้เกิดการแรงกระตุ้นให้มีการปรับปรุงพัฒนาบ้านเมืองในหลายด้านเพื่อให้เป็นที่ยอมรับจากนานาชาติ รวมทั้งเพื่อเตรียมความพร้อมในการรับมือกับสถานการณ์ต่าง ๆ การพัฒนาคนให้มีคุณภาพนับเป็นเป้าหมายหลักที่ต้องกระทำให้สำเร็จ ซึ่งเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ดินนั้นมีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาคนให้มีการศึกษา โดยใช้งานเขียนของท่านเป็นสื่อในการถ่ายทอดความรู้ ความคิดต่าง ๆ นอกเหนือไปจากการมีส่วนร่วมในจัดระบบการศึกษาแบบสมัยใหม่ ทำให้งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นงานเขียนที่มีคุณค่ายิ่งต่อการพัฒนาชาติ

บทที่ 3

เนื้อหาคำสอนในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

เนื่องจากสภาพการณ์ทางสังคมสยามในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 มีการเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างมากอันมีอิทธิพลมาจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกอาทิอังกฤษ และฝรั่งเศสที่เข้ามาคุกคามประเทศสยามอย่างต่อเนื่อง ประกอบกับความล้าหลังของบ้านเมืองอันมีการบริหารราชการแผ่นดินที่ไม่เหมาะสมกับยุคสมัย เพราะเป็นระบบบริหารราชการที่ปรับใช้กันมาตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแห่งกรุงศรีอยุธยา ทำให้การบริหารราชการแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่มีประสิทธิภาพเท่าที่ควร จนก่อให้เกิดแรงกดดันจากเหล่าขุนนางผู้มีอำนาจในการปกครองประเทศ ทำให้เกิดแนวคิดที่จะปฏิรูปบ้านเมืองให้ทันสมัย รวมไปถึงการพัฒนาคนให้มีประสิทธิภาพโดยใช้งานเขียนเป็นเครื่องมือหนึ่งที่จะช่วยพัฒนาศักยภาพของคนในชาติให้มีสติปัญญา รู้คิด เป็นคนดีที่มีคุณภาพเพื่อเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศ แนวคิดดังกล่าวนับเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีสร้างสรรค์งานเขียนร้อยแก้วที่มุ่งสร้างงานวิชาการความรู้ให้ควบคู่กับการปมเพาะจิตใจให้เป็นผู้ที่มีคุณธรรม

กลุ่มบุคคลที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมุ่งสอน

เมื่อพิจารณางานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจะพบว่าเนื้อหาส่วนใหญ่เป็นคำสอนที่มุ่งสอนบุคคล 4 กลุ่ม คือ พระมหากษัตริย์ ข้าราชการ นักเรียน และผู้ประกอบวิชาชีพแพทย์และนักรบ ทุกรูปแบบ อย่างไรก็ตามแม้ท่านจะมุ่งสอนบุคคลทั้ง 4 กลุ่มดังกล่าว แต่บุคคลทั่วไปในสังคมสยามสมัยนั้นก็สามารถอ่านและนำคำสอนที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของท่านไปปรับใช้กับตัวเองได้เช่นกัน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. พระมหากษัตริย์

พระมหากษัตริย์เป็นบุคคลสำคัญที่มีฐานะอันดรสูงสุดและเป็นสถาบันซึ่งเป็นศูนย์รวมของอำนาจการเมืองการปกครองทางสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับสังคมสยามที่ผูกพันกับสถาบันนี้สืบเนื่องมาเป็นเวลานานร้อยปี ดังที่หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้กล่าวไว้ว่า “สังคมไทย (สยามในขณะนั้น) เป็นสังคมที่ไม่เคยไร้กษัตริย์ ตั้งแต่โบราณกาลลงมาไม่ว่าคนไทยจะไปตั้งรกรากสร้างบ้านเมือง

ลงที่ไหน บ้านเมืองก็จะต้องมีกษัตริย์ขึ้น...”¹ คนไทยนั้นถือว่าพระมหากษัตริย์เป็นดั่งเจ้าชีวิตที่มีสิทธิ์ขาดเหนือชีวิตของตนซึ่งเป็นอิทธิพลที่ได้รับจากศาสนาพราหมณ์ผ่านอาณาจักรขอมตั้งแต่รัชสมัยของพระมหากษัตริย์ราชินี 1 (ลิไทย) พระมหากษัตริย์จึงได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นเทพเจ้า หรือที่เรียกว่า “ลัทธิเทวราชา” ด้วยคติความเชื่อนี้ทำให้เกิดระเบียบวิธีการและกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่ทำให้คนมีความเห็นคล้อยตามลัทธิว่าพระมหากษัตริย์เป็นเทพเจ้าจริง ๆ เช่น มีกฎบังคับไว้ว่าพระมหากษัตริย์นั้นต้องประทับในที่นั่งที่สูงกว่าผู้อื่น รวมทั้งมีการใช้คำราชาศัพท์สำหรับพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์² แต่เนื่องด้วยสังคมสยามเป็นสังคมพุทธศาสนา ทำให้การรับอิทธิพลของคติความเชื่อนี้ผ่อนคลายลง กล่าวคือ ไม่เข้มงวดเท่าประเพณีของขอมนั่นเอง เห็นได้จากพระมหากษัตริย์ไทยจะยึดถือหลักทศพิธราชธรรม และจักรวรรดิวัตร 12 ซึ่งเป็นคติทางพุทธศาสนา โดยพระมหากษัตริย์จะไม่ใช้เป็นเพียงเทพเจ้าที่เห็นแก่ความสุขของตนฝ่ายเดียว แต่ต้องเห็นแก่ความสุขของราษฎรทำให้พระมหากษัตริย์ไทยมีฐานะเป็นธรรมราชาด้วย แต่อย่างไรก็ตามภาพลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ที่อยู่ในจิตสำนึกของราษฎรก็ยังเป็นผู้ที่เปี่ยมไปด้วยพระราชอำนาจ และสมควรแก่ความเคารพความยำเกรงอย่างที่สุด ฉะนั้นการกระทำใด ๆ ที่จะปฏิบัติต่อองค์พระมหากษัตริย์นั้นจะต้องผ่านกระบวนการคิดมาเป็นอย่างดี

ในการบริหารราชแผ่นดิน พระมหากษัตริย์มีอำนาจจะกระทำได้เพียงพระองค์เดียว หากแต่ต้องอาศัยเหล่าเสนาอำมาตย์หรือข้าราชการมาเป็นกำลังเสริมในการบริหารประเทศ โดยหน้าที่ที่สำคัญประการหนึ่งของข้าราชการคือการเป็นที่ปรึกษาข้อราชการต่าง ๆ ดังที่ปรากฏในราชনীติ (หลักการปกครอง) ว่า

พระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใด ไม่มีนักปราชญ์เป็นที่ปรึกษา ไม่ทรงเชื่อคำบุโรหิต ข้าเฝ้าผู้รักดี และพระสหายร่วมพระทัย ทรงมีแต่ความรู้ หลีกเลี้ยงไปตามพอพระทัย พระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น ก็เป็นดังคนตาบอดที่ไม่มีคนจูง ไม่นานเท่าไรก็จะถึงความพินาศเพราะศัตรู³

ผู้ที่ทำหน้าที่ถวายคำปรึกษานี้จะต้องเป็นผู้ที่มีความคิดไตร่ตรองรอบคอบ มีใจที่สุจริตเที่ยงธรรม อีกทั้งยังต้องมีเป็นผู้ที่มีความจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์เป็นอย่างมาก โดยส่วนใหญ่จะเป็นพระบรมวงศ์ หรือข้าราชการที่มีความใกล้ชิด และไว้วางพระราชหฤทัย ซึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ที่พระองค์ไว้วางพระราชหฤทัยและเป็นที่ปรึกษาในส่วนราชการแผ่นดิน รวมไปถึงเรื่องส่วนพระองค์ ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราช-

¹ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, สถาบันพระมหากษัตริย์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แสงรุ่งการพิมพ์, 2523), 6.

² เรื่องเดียวกัน, 11-42.

³ พราหมณ์นันทญาณ, ราชনীติ (กรุงเทพฯ: สือดี, 2545), 97.

นุภาพ พระอนุชาต่างพระมารดา ซึ่งเป็นพระบรมวงศ์พระองค์สำคัญที่ถวายงานรับใช้รัชกาลที่ 5 มา โดยตลอดจนพระองค์เคยตรัสเปรียบเปรยว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาภาพเปรียบกับแขนซ้ายขวาคู่กับ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ⁴ นอกจากนี้ยังมีข้าราชการบริพารหรือขุนนางอีกหลายคนที่เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยให้ปฏิบัติราชการในหน้าที่สำคัญรวมทั้งทรงปรึกษาหารือเกี่ยวกับข้อราชการต่าง ๆ เช่น เจ้าพระยาอมราช (ปั้น สุขุม) ที่รัชกาลที่ 5 ทรงมอบหมายให้ไปถวายพระอักษรไทยแก่พระเจ้าลูกยาเธอที่เสด็จไปศึกษาวิทยาการต่าง ๆ ในทวีปยุโรป และเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ที่ได้รับมอบหมายให้ไปเป็นพระอภิบาลผู้คอยจัดการและดูแลการศึกษาของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ รวมถึงพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์อื่น ๆ ที่ไปศึกษา ณ ทวีปยุโรป

การได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกอบกับการอุปนิสัยส่วนตัวของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่เป็นคนมีอัธยาศัยสุภาพมั่นคง ซื่อสัตย์ต่อหน้าที่การงาน อีกทั้งยังตั้งใจปฏิบัติราชการต้องตามพระบรมราชโองการ⁵ ทำให้ท่านกล้าที่จะเสนอแนวคิดหรือให้คำแนะนำเกี่ยวกับการบริหารราชการแผ่นดินและแนวทางการดำเนินพระชนม์ชีพแก่รัชกาลที่ 5 อย่างตรงไปตรงมา ดังปรากฏในหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ.113-118 ซึ่งเป็นเอกสารที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีใช้สื่อสารกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยตรงเพียงพระองค์เดียว ถึงแม้ว่าเนื้อหาส่วนใหญ่จะเป็นการรายงานเกี่ยวกับพระจริยาวัตรด้านต่าง ๆ ของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ที่กำลังทรงศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ รวมทั้งความคืบหน้าเกี่ยวกับราชการต่าง ๆ ที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีทรงสนองตามพระบรมราชโองการ แต่ในบางครั้งท่านก็สอดแทรกข้อเสนอแนะและข้อคิดบางประการเพื่อแบ่งเบาพระราชภาระ หรือให้กำลังใจพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้สะท้อนให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงทางด้านงานวรรณคดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งวรรณคดีคำสอนที่มุ่งเน้นการสอนพระมหากษัตริย์ แม้ว่าเจตจำนงของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจะไม่ได้มุ่งหวังให้งานเขียนชิ้นนี้มีฐานะเป็นวรรณคดี หากแต่ด้วยลีลาการประพันธ์อันสละสลวยของท่านประกอบกับแง่คิดความรู้ต่าง ๆ ที่สะท้อนออกมา ทำให้หนังสือกราบบังคมทูลฯ เล่มนี้มีลักษณะเป็นวรรณคดีคำสอนที่มุ่งให้ข้อเสนอแนะแก่พระมหากษัตริย์ นอกจากนี้หนังสือกราบบังคมทูลฯ เล่มนี้ยังบ่งชี้ให้เห็นถึงความ

⁴ ดวงดาว ยังสามารถ, “พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องบทบาทของพระมหากษัตริย์ในสังคมสยาม : ศึกษาจากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534), 145.

⁵ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, “ประวัติมหาดำรงอภัยเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี,” วารสารจันทร์เกษม ฉบับพิเศษ (มีนาคม-เมษายน 2510): 9-10.

เปลี่ยนแปลงของสังคมสยามเกี่ยวกับสถานภาพพระมหากษัตริย์ที่แม้ว่าจะยังคงความเป็นสมมติเทพอยู่แต่ก็ได้ลดน้อยลงไปแล้ว ราษฎรจึงสามารถใกล้ชิดและเกิดความรู้สึกผูกพันกับพระองค์ได้มากขึ้น

จากการศึกษาวรรณคดีคำสอนในประเทศไทยพบว่าวรรณคดีที่มีเนื้อหาเป็นการสอนหน้าที่และราชธรรมสำหรับพระมหากษัตริย์นั้นมีจำนวนไม่มาก วรรณคดีคำสอนในลักษณะนี้ที่มีชื่อเสียง ได้แก่ ราโฆวาทชาดก โลกนิติปกรณ์ โคลงทศรถสอนพระราม เสียวสวาสดีคำกลอน นิทานสิบสองเหลี่ยม เป็นต้น⁶ แต่เมื่อพิจารณาเนื้อหาคำสอนเบื้องต้นแล้วจะพบว่าส่วนใหญ่เป็นการมุ่งสอนพระมหากษัตริย์เกี่ยวกับหลักการปกครองบ้านเมืองและจริยธรรมสำหรับนักปกครองเป็นหลักโดยไม่ได้มุ่งเน้นเจาะจงไปที่พระมหากษัตริย์พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง เว้นแต่เรื่องราโฆวาทชาดกที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธไสยาสน์แห่งถวายสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ที่มีรูปแบบการแต่งกล่าวถึงพระโพธิสัตว์ที่เสวยพระชาติเป็นพระวิทิตย कुमार ต่อมาได้สละราชสมบัติให้แก่พระสุทนต์-กุมารผู้เป็นพระอนุชาต่างพระมารดาเพื่อออกบวชแล้วก็ได้ตรัสสอนคุณธรรม 38 ประการที่พระราชทานฟังมี⁷ เรื่องราโฆวาทชาดกนี้มีลักษณะการผูกเรื่องเป็นนิทานเพื่อเป็นคติสอนใจแก่พระมหากษัตริย์ เฉกเช่นเดียวกับโคลงทศรถสอนพระราม ที่แต่งขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย⁸ โดยผู้แต่งเลือกเอาเหตุการณ์จากเรื่องรามเกียรติ์ในตอนที่ทำวทศรถให้โอรสแก่พระราชโอรส คือพระรามถึงหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ที่พึงปฏิบัติต่อเหล่าข้าราชการและราษฎร โดยสอนให้มีความเมตตา รักราษฎร ละจากความโลภ โกรธ หลง รวมทั้งให้ทำนุบำรุงบ้านเมืองให้มีความเจริญรุ่งเรือง ราษฎรมีความสุขสวัสดิ์ หรือในเรื่องนิทานสิบสองเหลี่ยม⁹ ซึ่งเชื่อว่าเป็นนิทานที่มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรี

⁶ สายวรุณ น้อยนิมิตร, “อรรถกถาชาดก: การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทยและความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศึกษาศาสตร์ สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542), 218.

⁷ เรื่องเดียวกัน, 219.

⁸ เดิมเชื่อว่าแต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่ต่อมาเล็กดา อิมใจได้ศึกษาเปรียบเทียบโคลง 5 เรื่อง ได้แก่ ราชาอนุวัตร โคลงประดิษฐ์พระร่วง โคลงพาลีสอนน้อง โคลงราชสวัสดิ์ และโคลงทศรถสอนพระราม กับโคลงชะลอพระพุทธไสยาสน์ พระราชนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พบว่าโคลงทั้ง 5 เรื่องมีเนื้อหา วิธีการแต่ง สำนวนโวหาร และการใช้คำที่คล้ายคลึงกับโคลงชะลอพระพุทธไสยาสน์ จึงสรุปได้ว่าโคลงทั้ง 5 เรื่องนี้เป็นพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (เล็กดา อิมใจ, “การศึกษาเปรียบเทียบโคลงพระราชนิพนธ์ 6 เรื่องในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศึกษาศาสตร์ สาขาวิชาจารึกภาษาไทย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), 186.)

⁹ เมื่อครั้งราชบัณฑิตสภาจะจัดพิมพ์นิทานเรื่องนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเห็นว่าชื่อเรื่องนิทานสิบสองเหลี่ยมเป็นชื่อที่ไม่ชวนอ่าน จึงตั้งชื่อให้ว่า “นิทานอิหร่านราชธรรม” เพราะเป็นนิทานที่เชื่อว่าเป็นของชาวเปอร์เซียหรืออิหร่านที่ว่าด้วยเรื่องราชธรรม หรือธรรมะสำหรับนักปกครอง. ดู กุสุมา รักษมณี, “นิทานราชธรรมเปอร์เซีย,” ศิลปวัฒนธรรม 25, 10 (สิงหาคม 2547): 112.

อยุธยา มีเนื้อเรื่องกล่าวถึงพระเจ้ามามุนทรงทราบว่าพระเจ้าหรมุก ทรงสร้างพระมณฑปที่มี 12 เหลี่ยมเพื่อบรรจุพระศพของพระเจ้าเนาสุวรรณผู้เป็นพระราชบิดา ในพระมณฑปนั้นมีจารึกนิทานและคติธรรม พระเจ้ามามุนทรงต้องการศึกษาราชธรรมเหล่านี้จึงเสด็จไปยังพระมณฑปนั้นซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองมะตะวินแล้วอ่านคติธรรมและนิทานต่าง ๆ ที่จารึกไว้ที่พระมณฑป แล้วทรงยึดหลักธรรมคำสอนในจารึกเป็นแนวทางในการปกครองบ้านเมืองจนได้รับการยกย่องว่าเป็นกษัตริย์ผู้ทรงธรรม¹⁰ ทั้งนี้สาระสำคัญของนิทานเรื่องนี้เน้นเรื่องลักษณะของนักปกครองที่ดี ดังความในพระราชปรารภของพระเจ้ามามุนว่า “...เปนบัญญัติแลนิทานทำนองคลองธรรมไว้ในมณฑปนั้นทั้ง 12 เหลี่ยมสำหรับพระมหากษัตริย์แลเสนาบดีจะได้ปรนนิบัติตาม ให้อาณาประชาราษฎร์อยู่เย็นเปนสุข...”¹¹

ทั้งนี้ผู้วิจัยมีข้อสังเกตเพิ่มเติมเกี่ยวกับวรรณคดีคำสอนที่มุ่งสอนพระมหากษัตริย์ดังที่กล่าวมาข้างต้นว่าวรรณคดีทุกเรื่องมีการสมมติตัวละครหรือสถานการณ์ขึ้นมาให้เป็นผู้สอนราชธรรมต่าง ๆ ดังเช่นที่ทำวทศรณในเรื่องรามเกียรติ์ และจารึกในพระมณฑปของพระเจ้าเนาสุวรรณในนิทานสิบสองเหลี่ยมได้รับหน้าที่ให้ถ่ายทอดคำสอนดังกล่าว อีกทั้งพระมหากษัตริย์ในเรื่องก็เป็นเพียงตัวละครที่ถูกสมมติขึ้นมาหรือได้เค้ามาจากเรื่องจริงแล้วปรับเปลี่ยนตามจินตนาการของกวีเช่นกัน ดังเช่น พระราม และพระเจ้าเนาสุวรรณ เป็นต้น นอกจากนี้ผู้วิจัยยังเห็นว่าตัวละครเหล่านี้ล้วนมีสถานภาพที่สูงกว่าพระมหากษัตริย์ในเรื่องทั้งมีสถานภาพเป็นพระราชบิดา รวมทั้งสถานภาพที่เป็นบูรพกษัตริย์ทำให้มีความชอบธรรมที่จะให้คำสอนแก่พระมหากษัตริย์ในเรื่อง โดยคำสอนที่ปรากฏนั้นสามารถเป็นแนวทางที่พระมหากษัตริย์สามารถนำไปใช้ในการบริหารบ้านเมืองได้ในแต่ละเรื่อง

ในหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาคักดีเป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ.113-118 นี้มีเนื้อความหลายตอนที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ถวายคำแนะนำเกี่ยวหลักการบริหารราชการต่าง ๆ โดยจะเห็นอย่างชัดเจนในตอนที่เกิดเหตุการณ์ที่สยามต้องเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสียดพระราชมหัทธยเป็นอย่างมากจนไม่อาจกลืนน้ำพระเนตรไว้ได้¹² ดังปรากฏในคำบอกเล่าความทรงจำของมหาเสวกเอกพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ โกรธฤกษ์) ที่เล่าให้บุตรชายฟังว่า

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, 110.

¹¹ สยาม ภัทรานุประวัติ, “นิทานสิบสองเหลี่ยม: วรรณกรรมภูมิปัญญาไทยในบริบทความสัมพันธ์ไทย-อิหร่าน,” ใน 100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 9 (นิทานสิบสองเหลี่ยมและไตรเพท), วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2554), 59.

¹² วุฒิชัย มูลศิลป์, วิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ป้อมพระจุลจอมเกล้ากับการรักษาเอกราชของชาติ (กรุงเทพฯ: ชมรมเด็ก, 2548), 212.

พ่อเองคราวนั้น ได้เห็นน้ำพระเนตรของพระองค์ไหล ในขณะที่ทรงเสียพระราชหฤทัยอย่างสุดซึ้ง แต่ในที่สุดพระองค์ก็ทรงหักพระทัยได้ ทรงรับสั่งเป็นเชิงปรารภว่า การเสียดินแดนแต่เพียงเล็กน้อยตามชายพระราชอาณาจักรซึ่งเราเองก็ทำนุบำรุงรักษาให้เจริญเต็มที่ไม่ได้นั้น ก็เปรียบเหมือนกับเสียปลายนิ้วของเราไป ยังไกลอยู่ รักษาหัวใจกับตัวไว้ให้ดีก็แล้วกัน...¹³

ด้วยความทุกข์โศกที่รุ่มร่าพระราชหฤทัยของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกอบความเหนื่อยล้าจากการทรงประกอบพระราชกรณียกิจอย่างหนัก ทำให้พระองค์ถึงกับทรงพระประชวร และทรงทอดอาลัยในพระชนม์ชีพ จนถึงกับไม่ปรารถนาจะดำรงพระชนม์ชีพเสียแล้ว ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่พระองค์พระราชทานแก่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความว่า

๑ เจ็บนานหนักอกผู้ บริรักษ์ ปวงเอย
คิดใคร่ลาหาญหัก ปลดเปลื้อง
ความเหนื่อยแห่งสุจัก พลันสร้าง
ตุ๊กสู่ภพเบื้อง หน้ำน้นพลันเชชม

๑ เป็นผีสามยอดแล้ว ยังราย สำนอ
ปวดเจ็บใครจักหมาย เชื้อได้
ใช้เป็นแต่ส่วนกาย เศียรกลัด กลุ้มแฮ
ใครต่อเป็นจิ้งผู้ น้ำน้นเห็นจริง

๑ ตะปุดอกใหญ่ตรึง บาทา อยู่เฮย
จิ้งบอจลิลลา คลองได้
เชิญผู้ที่ไม่เมตตา แก่สัตว์ ปวงแฮ
ชักตะปุนี้ให้ ส่งข้าอัญชยม

๑ เจ็บนานหนักนายนิศย์ มะนะเรื่องบำรุงกาย
ส่วนจิตต์บมิสบาย ศิระกลุ้มอุราตรึง

๑ แม่หายก็ปล้นยาก จะลำบากฤทัยพึง
ตรีแต่จะถูกรึง อุระรัตและอัตรา

๑ กลัวเป็นทวิราช บตรีป้องอยู่ชยา
เสียเมืองจิงนินทา บละเว็นถ่วงวาย

¹³ ขจร สุขพานิช, **ข้อมูลประวัติศาสตร์: สมัยบางกอก** (กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2524), 252.

๑ คิดใดจะเที่ยงแท้
สบหน้ามนุษย์อายุ

ก็พบซึ่งเงื่อนสาย
จึงจะอดแลเลยสูญ¹⁴

เมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ทราบข่าวพระอาการประชวรของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านก็ได้รับทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือกราบบังคมทูลเพื่อให้อำนาจใจแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นหลักแห่งแผ่นดิน เพื่อพระองค์จะได้ทรงคลายจากความทุกข์ทเวษที่รบกวนพระราชหฤทัย ดังความในหนังสือกราบบังคมทูลความว่า

...พระโรคเล็กน้อยยังมีรบกวนเบียดเบียนความสำราญอยู่เสมอ ทั้งแว่ว ๆ ดูเหมือนว่า ได้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงทอดพระหฤทัยเสียวว่าพระโรคคงไม่หายเป็นปกติ ด้วยพระกายเสื่อมโทรมชราลง ไม่มีพระราชหฤทัยที่จะทรงยินดีต่อโลกนี้ ในทางพระราชดำริเช่นนี้ ข้าพระพุทธเจ้าต้องขอพระราชทานถวายบังคมทูลโดยตรงว่า ไม่เป็นที่ชอบพึงใจเลย เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ตรงกับสุภาชิตว่า “ตีตนก่อนไข้...ต้นเหตุเมื่อจะทรงพระประชวรคราวใหญ่นั้น จะได้เป็นด้วยพระชราหรือพระโรคภายในอันบังเกิดขึ้นตามเวลาตามคราวก็หาไม่ เห็นด้วยเกล้าฯ แท้ว่า ความทรมานพระกายจนชอกช้ำเหลือเกิน ประกอบกับการใช้พระราชดำริในส่วนที่จัดราชการสำคัญต่าง ๆ และในการพระราชชีวิตต่าง ๆ ด้วยราชกิจภายนอกทั้งภายในมากมาย ทำให้พระกายชอกช้ำเกิดก่อพระโรคขึ้น ครั้นเมื่อหายพระประชวรคราวสำคัญนั้นแล้ว ก็ยังไม่วายพระราชธุระ รุมรังในพระหฤทัย หรือจะว่าเพิ่มเติมอยู่เสมอก็ว่าได้ เหตุนี้จึงทำให้พระโรคสิ้นสูญไปได้ตั้งที่แท้ จะเรียกได้ว่าพระโรคเกิดแต่ในพระราชหฤทัย มิใช่พระโรคอันเกิดด้วยพระชราและสมัยที่ควรเป็น

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 74-75)

ข้อความข้างต้นเป็นการสอนให้เห็นถึงความเป็นไปของร่างกายมนุษย์ที่สัมพันธ์กับจิตใจ อันเป็นปรัชญาชีวิตที่พุทธศาสนิกชนรับรู้ว่าจิตใจและร่างกายทำงานสัมพันธ์กัน การที่จิตใจมีความเศร้าหมองอาจส่งผลให้ร่างกายเกิดโรคร้ายไข้เจ็บดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสพอยู่ คำสอนนี้สะท้อนให้เห็นถึงความใกล้ชิดระหว่างพระมหากษัตริย์กับขุนนาง โดยเฉพาะขุนนางเช่นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่สามารถถวายความคิดเห็นแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างตรงไปตรงมา ทั้งนี้เป็นผลมาจากภาพลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ในยุคสมัยนี้ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือ พระองค์ทรงมีสถานภาพเป็นมนุษย์มากขึ้น มีอาการ และความรู้สึกเฉกเช่นมนุษย์ปุถุชนทั่วไป แต่อย่างไรก็ตามพระองค์ก็ยังเป็นมนุษย์ปุถุชนที่มี

¹⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระกวีนิพนธ์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุง-นุกุลกิจ, 2519), 24-25.

อำนาจนำเคาพยาบาล เปี่ยมไปด้วยบารมีของความเป็นผู้นำรัฐสมัยใหม่ตั้งอุดมการณ์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นให้สอดคล้องกับการปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดิน นอกจากจะมีการสอนหรือให้ข้อเสนอแนะตรง ๆ แล้ว บางครั้งคำสอนนี้ก็ได้อุดแทรกเข้ากับ การรายงานพระจริยาวัตรของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกเธอพระองค์ต่าง ๆ เฉกเช่นที่ ท่านได้รายงานถึงการอภิบาลว่าได้ปลูกฝังให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธมีความปรองดองกับพระบรมวงศ์ผู้เป็นอนุชาพระองค์อื่น ๆ เพราะเห็นว่าความปรองดองก่อให้เกิดความสามัคคีกลมเกลียวขึ้นในหมู่พระญาติวงศ์จะช่วยให้พระมหากษัตริย์หรือนักปกครองมีผู้ช่วยคอยสอดส่องดูแลในราชกิจต่าง ๆ เปรียบเสมือนแขนขาที่ช่วยอำนวยความสะดวกให้แก่ร่างกาย อันเป็นผลดีต่อการบริหารราชการแผ่นดิน ดังตัวอย่าง

ในชั้นต้นเมื่อแรกสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กับพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ เสด็จออกไปถึง พวกข้าพระพุทธเจ้าได้ตั้งใจที่จะคอยระวังและคิดอ่านชักจูงความสามัคคี ให้บังเกิดเป็นไปในระหว่างทุก ๆ พระองค์ เพื่อประสงค์แห่งความดีต่าง ๆ ที่จะมีแก่พระบรมราชวงศ์ ด้วยความสมัครสมานสรณันใด ก็ยอมทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทและรู้กัน อยู่ในพวกที่รักเจ้าอยู่แล้ว ว่าอย่างต้น ๆ ก็ “รักไว้ดีกว่าชิง” พยานแห่งความประสงค์เหล่านี้ ได้กระทำปรากฏอยู่หลายคราว...แต่ธรรมชาติความรักใคร่ความคุ้นเคยในระหว่างคนทั้งหลาย ย่อมไม่เท่าไม่เสมอกันได้เป็นปกติ บางคนที่ชอบกันน้อย บ้างก็สนิทสนมกันได้มากเป็นธรรมดา แต่ความที่ปรองดองกันเป็นปกติ ไม่กระด้างกระเดื่องห่างเหิน หรือแตกร้างกันไม่ปรากฏให้เป็นที่ยอมรับกันได้ว่าชอบช้านั้นมารักช้านั้นน้อยแล้วก็...[...]ไมตรีเป็นของสำคัญที่จะสำแดงให้เห็นได้ตลอดถึงการที่จะเป็นไปทุกสิ่งทุกอย่าง จนกระทั่งความดีและความร้ายที่จะบังเกิดมี ถ้าพิจารณาและระวังตรวจตราอยู่เสมอแล้ว ก็ย่อมจะล่วงรู้ได้ก่อนการณที่จะบังเกิดเป็นไป ภายหน้า แม้จะลุดลุดตาไปก็น้อย...

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 20-22)

จากตัวอย่างทั้งหลายที่กล่าวมาแสดงให้เห็นถึงการทำหน้าที่อย่างเต็มความสามารถและ กอปรด้วยความซื่อสัตย์ เห็นแก่ประโยชน์ของพระบรมวงศ์และประเทศชาติของเจ้าพระยาพระเสด็จ สุเรนทราธิบดี เพราะเมื่อได้รับมอบหมายให้ไปเป็นพระอภิบาลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอถึงประเทศอังกฤษ มีภารกิจต้องปฏิบัติเป็นจำนวนมาก แต่ก็ยังคำนึงถึงประโยชน์ประเทศชาติ และองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่ไม่ว่างวันจึงได้กราบบังคมทูล รายงานเสนอแนะข้อคิดอันเป็นประโยชน์ เป็นการแบ่งเบาพระราชภาระของพระองค์ได้เป็นอย่างดี

2. ข้าราชการ

ข้าราชการเป็นบุคคลกลุ่มหนึ่งของสังคมที่ทำงานและคอยแบ่งเบาภาระให้แก่รัฐ หรือ พระมหากษัตริย์ ดังที่หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมชนั้นกล่าวว่า “...เมื่อประมุขแห่งรัฐไม่สามารถ บริหารงานทั้งปวงด้วยตนเองได้ ก็จำเป็นต้องแบ่งภารกิจตามหน้าที่ต่าง ๆ มอบหมายให้แก่ผู้ช่วยทำ ได้แก่ ข้าราชการในตำแหน่งต่าง ๆ ซึ่งพอจะเรียกได้ว่าเป็นแขนงแห่งรัฐ...”¹⁵ ทั้งนี้ข้าราชการหมายถึงผู้ที่ ทำงานให้แก่รัฐ โดยข้าราชการระดับสูงนั้นจะเรียกว่า “ขุนนาง” คือได้รับพระราชทาน ยศถาบรรดาศักดิ์ ราชทินนามและศักดินาตั้งแต่ 400 ขึ้นไป ในช่วงก่อนที่จะมีการปฏิรูปบ้านเมืองใน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นขุนนางจัดเป็นชนชั้นสูงในสังคมสยาม ด้วยสังคม สยามเป็นสังคมศักดินาโดยแท้ทำให้ผู้ที่เข้ารับราชการมักจะเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ รวมทั้งสามัญชน ที่มาจากครอบครัวชั้นสูงที่ได้ประกอบคุณงามความดี เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย มีความสามารถจน เป็นที่ประจักษ์ และเมื่อขุนนางเหล่านี้มีบุตรก็มักจะนำเข้ามาถวายตัวเป็นมหาดเล็กรับใช้ใต้เบื้องพระ ยุคลบาท ซึ่งการได้รับใช้ใต้เบื้องพระยุคลบาทนั้นก็มักทำให้ได้เรียนรู้เกี่ยวกับการปฏิบัติราชการต่าง ๆ รวมทั้งได้ทำงานสนองพระบรมราชโองการ ถ้าสามารถทำหน้าที่ได้ถูกพระราชหฤทัยก็จะได้รับการ แต่งตั้งให้มีตำแหน่งยศถาบรรดาศักดิ์ต่าง ๆ และอาจได้สืบทอดตำแหน่งจากบิดาของตนเลยก็ เป็นได้¹⁶ ด้วยระบบการเข้ารับราชการเช่นนี้ทำให้การที่ชนชั้นในสังคมอื่น ๆ อาทิ ไพร่ และทาสจะมา รับราชการนั้นเป็นไปได้ยาก เว้นแต่ว่าจะเป็นที่ต้องพระราชหฤทัยของพระมหากษัตริย์ หรือมี ความสามารถจนเป็นที่ปรากฏ จนอาจกล่าวได้ว่าการรับราชการนั้นถือเรื่องของชาติวุฒิเป็นอย่างมาก ดังที่มีการกำหนดคุณสมบัติของผู้ที่จะเข้ารับราชการไว้ในกฎหมายตราสามดวงที่ถูกตราขึ้นในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 ดังนี้

อนึ่งชนบทำเนียบผู้จะเปนพระหลวงขุนหมื่นผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการย่อมมีความตาม คุนานุรูปสมควร แลกอปรด้วยวุฒิสี่ประการ คือชาติวุฒิ ไวยะวุฒิ คุนวุฒิ ปัญญาวุฒิ ชาติวุธินั้นกระกูลเปนอัคมหาเสนา ๆ บดีสืบ ๆ กันมา ไวยะวุธินั้นคืออายุสมควรตั้งแต่สามสิบ เสดปีขึ้นไป คุนวุธินั้นคือมีความรู้ฝ่ายทหารพลเรือนชำนาญ ชำนาญ ปัญญาวุธินั้นคือจำเริญด้วย

¹⁵ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, “ปาฐกถากลางแจ้ง การปกครองสมัยสุโขทัย แสดงที่วัดศรีชุม จังหวัด สุโขทัย วันที่ 31 มีนาคม 2503,” ใน สามนศร (กรุงเทพฯ: สยามรัฐ, 2526), 11.

¹⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, การแต่งตั้งขุนนางในสมัยรัชกาลที่ 5 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2521), 9.

ปัญหาตลาดในที่จะตอบแทนแก้ไขอัตรปะฤษนาประเทศกรอื่นแลคิตอ่านให้ชอบด้วยโลกียราช
กัจธรรมทั้งปวง¹⁷

ในกฎหมายตราสามดวงนั้นได้ระบุว่าผู้ที่จะเข้ารับราชการนั้นจะต้องมีชาติวุฒิคือเกิดใน
ตระกูลที่ดี เป็นอัศรมหาเสนาบดีสืบต่อกันมา รวมทั้งต้องมีวัยวุฒิคือมีอายุ 31 ปีขึ้นไป มีคุณวุฒิคือมี
ความรู้ความชำนาญในด้านการทหารและพลเรือน และมีปัญญาวุฒิคือมีปัญญารอบรู้ มีความฉลาด
ไหวพริบดี นอกจากนี้ ยังมีการระบุว่าผู้ที่จะรับราชการต้องประกอบด้วยอริบตี 4 ประการ ได้แก่
ฉันทาธิบตี วิริยาธิบตี จิตาธิบตี และวิมังสาธิบตี ดังปรากฏในพระราชกำหนดเกล้า จ.ศ.117 ว่า

อนึ่งผู้จะเป็นพระหลวงขุนหมื่นย่อมประกอบด้วยอริบตีสี่ประการ คือฉันทาธิบตี คือ
วิริยาธิบตี คือจิตาธิบตี คือวิมังสาธิบตี ฉันทาธิบตีนั้นคือล้นเกล้าล้นกระหม่อมต้องพระราช-
ประสงค์สิ่งใด ผู้นั้นนำซึ่งสิ่งนั้นมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย วิริยาธิบตีนั้นคือก่อปรด้วยความ
เพียรในราชการมิได้ขาด จิตาธิบตีนั้นคือมีน้ำใจกล้าแ่งในการณะรงค์สงคราม วิมังสาธิบตีนั้น
คือฉลาดในที่พิภกษาความแลอบายในราชการต่าง ๆ ถ้าผู้ใดมีประกอบไปด้วยวุฒิสี่ประการแล
อริบตีสี่ประการแต่ประการใดประการหนึ่งไซ้ ถึงคุณานุรูปสมควรก็ดี อย่าให้สมุทกลาโหม
สมุหนายกจัดตมกราบทูลพระกรุณาตั้งแต่งผู้นั้นเป็นพระหลวงขุนหมื่นเป็นอันขาดทีเดียว¹⁸

จากข้อความข้างต้นจะเห็นว่าผู้ที่รับราชการนั้นจะต้องปฏิบัติหน้าที่เพื่อสนองพระราช-
ประสงค์ของพระมหากษัตริย์อย่างสุดความสามารถ อีกทั้งยังต้องทำหน้าที่ด้วยความเพียรไม่ย่อท้อต่อ
อุปสรรคต่าง ๆ ต้องมีใจที่กล้าหาญ ไม่เกรงกลัวต่อราชศัตรู และต้องมีความรอบรู้ สามารถตัดสินใจ
ความต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้องและเที่ยงธรรม ซึ่งคุณสมบัติที่ระบุไว้ในทั้งกฎหมายตราสามดวงและพระ
ราชกำหนดเก่านั้นถือได้ว่าเป็นตัวหล่อหลอมรูปแบบการปฏิบัติหน้าที่ และอุดมการณ์ของข้าราชการ
ไทยมาเป็นเวลาช้านาน

การที่ขุนนางหรือข้าราชการได้ทำงานรับใช้ใต้เบื้องพระยุคลบาท ทำให้มีทั้งยศศักดิ์ และ
ตำแหน่งที่นำมาซึ่งอำนาจอย่างล้นพ้น เพราะได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้มีอำนาจในการ
ปกครองชนชั้นล่าง ได้แก่ ไพร่และทาสอีกทอดหนึ่ง ทำให้อาชีพนี้มีเกียรติสูงส่งกว่าอาชีพอื่น เช่น
อาชีพพ่อค้าหรือกรรมกร¹⁹ แต่สถานภาพของขุนนางได้เปลี่ยนแปลงไปเมื่อมีการปฏิรูปบ้านเมือง ซึ่งมี

¹⁷ กฎหมายตรา 3 ดวง เล่ม 3 ฉบับพิมพ์มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง (กรุงเทพฯ:
สถาบันปริตี พนมยงค์, 2548), 140-141.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, 141.

¹⁹ ไพฑูรย์ เครือแก้ว, **ลักษณะสังคมไทย**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เสียงเสียงจงเจริญ,
2513), 150.

การตั้งอำนาจการปกครองเข้าสู่ส่วนกลาง อำนาจของขุนนางถูกลดทอนลง โดยเฉพาะสิทธิการผูกขาด โดยสายเลือด การส่งสมอิทธิพลในท้องถิ่นมีน้อยลง ขุนนางต้องเป็นที่พึ่งของราษฎรมากขึ้น²⁰ อย่างไรก็ตามอาชีพรับราชการก็ยังเป็นอาชีพที่มีเกียรติ อีกทั้งเมื่อได้มีการนำระบบโรงเรียนตามแบบตะวันตกเข้ามาใช้ในประเทศสยามเพื่อผลิตบุคลากรเข้ารับราชการ อันเป็นการลดอำนาจของขุนนางที่มีอำนาจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งขุนนางตระกูลขุนนาง อาชีพรับราชการก็ได้รับความนิยมมากขึ้น ราษฎรธรรมดาสามัญมีโอกาสได้รับราชการมากขึ้นและสามารถยกสถานะเป็นขุนนางได้โดยใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการช่วยยกสถานะ

ดังที่กล่าวมาข้างต้นว่าข้าราชการนั้นต้องทำงานรับใช้ใต้เบื้องพระยุคลบาท รวมทั้งต้องทำหน้าที่เพื่อราษฎร ฉะนั้นจึงได้เกิดวรรณคดีที่มีเนื้อหาหม่อมงามจริยธรรมของข้าราชการออกมาเป็นจำนวนมากเพื่อเป็นกรอบแนวทางในการปฏิบัติตนของข้าราชการ อาทิ โคลงพาลีสอนน้อง โคลงราช-สวัสต์ โคลงราชานวัตร ตำราพิไชยเสนา เป็นต้น แต่ละเรื่องล้วนกล่าวถึงคุณลักษณะอันพึงประสงค์ของขุนนางและข้าราชการ โดยถือความซื่อสัตย์และจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ รวมทั้งต้องมีคุณสมบัติเป็นคนที่มีความฉลาด มีความรู้ความสามารถในการทำหน้าที่ต่างพระเนตรพระกรรณได้ ประพฤติตนอยู่ในศีลธรรมอันดีเพื่อเป็นการรักษาพระเกียรติยศและผลประโยชน์ของส่วนรวม

ในช่วงชีวิตบั้นปลายของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ท่านได้ดำรงตำแหน่งเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ตลอดระยะเวลาของการรับราชการเป็นระยะเวลาหลายสิบปีในหน้าที่ต่าง ๆ ทั้งในและนอกประเทศนั้น ท่านได้ปฏิบัติหน้าที่อย่างเต็มความสามารถด้วยใจที่ซื่อสัตย์และจงรักภักดี และทำให้ท่านมีประสบการณ์ที่ค่อนข้างกว้างไกลและหลากหลายกว่าขุนนางหลาย ๆ คนที่อยู่ร่วมสมัยเดียวกับท่าน อีกทั้งท่านเป็นผู้ที่มีความเป็นครูโดยแท้ จึงได้มอบความปรารถนาดีแก่เหล่าข้าราชการ ดังปรากฏในเรื่อง*เตือนเพื่อน* ซึ่งมีเนื้อหาหม่อมงามที่จะสั่งสอนข้าราชการใหม่ที่กำลังจะเข้าทำงานให้รู้จักประพฤติตนให้เหมาะสม ท่านเลือกที่จะใช้คำว่า “เพื่อน” เพื่อสื่อถึงข้าราชการที่ท่านปรารถนาที่จะสอน สะท้อนให้เห็นถึงความมีจิตวิทยาในการสื่อสารของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่แสดงถึงความปรารถนาดีอย่างผู้เป็นมิตรพึงหยิบยื่นให้แก่กัน ฉะนั้นผู้ที่อ่านก็จะเกิดความรู้สึกไม่เหมือนถูกบังคับกะเกณฑ์ ก่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์ตามที่ท่านต้องการไว้ โดยในเรื่องนี้เน้นย้ำในเรื่องการสร้างหลักฐานในชีวิตให้มั่นคง กล่าวคือให้รู้จักประหยัดอดออม ควรมีบ้านของตนเอง และเลือกคู่ครองที่เหมาะสม เป็นที่เชิดหน้าชูตา เพื่อยกระดับชีวิตของข้าราชการดีขึ้น อันเป็นการรักษาพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ทางหนึ่งด้วย ดังตัวอย่าง

²⁰ ทรงวิทย์ แก้วศรี และปรีชา วิชัยดิษฐ์, “สถานภาพของข้าราชการ,” ใน 200 ปี มหัจฉริยบรมราชวงศ์และวิวัฒนาการของระบบข้าราชการพลเรือน, ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: สำนักงาน ก.พ., 2526) 124.

...ข้าพเจ้าขอชี้แจงรวบรวมความประสงค์ในถ้อยคำที่ตกเตื่อนนี้ให้เข้าใจว่าผู้ที่ทำราชการโดยตั้งใจจะเป็นข้าราชการ ไม่ใช่ประสงค์เป็นแต่คนรับจ้างเช่นนั้นแล้ว นอกจากความรู้วิชาสามารถและความเพียรพยายามความสุจริตจงรักภักดีซึ่งเปนเงาตามตัวอันทราบกันอยู่แล้ว...ขอให้ท่านทั้งหลายพึงเข้าใจว่า ความดำรงตนคือตั้งตนให้เป็นหลักฐานมั่นคงนั้นเป็นข้อสำคัญยิ่งอยู่ส่วนหนึ่งเหมือนกัน...เหตุฉนั้นจึงควรพิเคราะห์ให้ใคร่ครวญคิดอ่านชูดรากวางหลักให้เป็นปึกแผ่นแน่นหนาเสียก่อนตามมูลเหตุ 3 ประการดังกล่าวแล้ว ก็จะทำให้ร่างโครงและทรวดทรงแน่นอนถาวรสืบไป คือให้รู้อดอมนอมทรัพย์ระว่างทุนรอนให้จงงามโดยรู้ประหยัดตัดความหมดเปลืองให้น้อยเพียงเท่าที่จำเป็น...จัดหาเคหสถานบ้านเรือนตั้งหลักถานให้เป็นของตนอย่าให้เป็นคนหลักลอย...มีคู่ครองให้เป็นหลักถานอันควรแก่การปกครองรักษาทรัพย์สมบัติและคุณความดีให้เป็นศิริราศรีแก่บ้านเรือนและเป็นที่เชิดหน้าชูตา...

(เตื่อนเพื่อน หน้า 35)

นอกจากเรื่องฐานะความเป็นอยู่ รวมทั้งการประพฤติตนให้เหมาะสมจะเป็นสิ่งที่สำคัญของการรับราชการแล้ว เรื่องสุขอนามัยก็เป็นเรื่องสำคัญมากเช่นกัน เพราะการรักษาสุขภาพร่างกายให้สมบูรณ์แข็งแรง ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บนั้นเป็นหนทางสู่การพัฒนาประเทศได้เช่นกัน เมื่อคนมีสุขภาพที่ดีก็ยังมีแรงมีกำลังที่จะทำงาน พร้อมต่อสู้กับอุปสรรคต่าง ๆ สามารถใช้ความรู้ความสามารถได้อย่างเต็มที่ ดังพุทธศาสนสุภาษิตที่ว่า “อโรคยา ปรมาลาภา” หมายถึง ความไม่มีโรค เป็นลาภอย่างยิ่ง เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้กล่าวไว้ในเรื่อง *ช่วยเพื่อน* ที่มีเนื้อหาเป็นข้อคิดเตือนใจเกี่ยวกับการรักษาสุขภาพร่างกาย ดังข้อความบางส่วนจากเรื่องที่ท่านกล่าวถึงถึงผลในการแต่งเรื่องนี้ว่า “...การที่ข้าพเจ้าได้นำเรื่องนี้มากล่าว ก็เพื่อประโยชน์ในการแนะนำตักเตือนให้เห็นและชี้ช่องทาง เป็นการช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ในการปฏิบัติรักษาตัวเสียยาบำบัดโรคภัย ให้ชีวิตยืนยาว... (ช่วยเพื่อน หน้า 72) นอกจากนี้ท่านยังกล่าวให้เห็นถึงคุณของการแพทย์แบบตะวันตกที่มีความทันสมัยและให้ความปลอดภัยแก่ชีวิตมากกว่าการแพทย์แผนไทย โดยแนะนำให้รู้จักโรงเรียนแพทยาลัย รวมทั้งหลักสูตรแพทยศาสตร์เพื่อสร้างมั่นใจให้แก่ผู้ที่จะรักษาด้วยการแพทย์แบบตะวันตกว่า ได้ผลที่ดีกว่า รวมทั้งเป็นการโฆษณาชักชวนให้เห็นถึงความสำคัญของวิชาชีพแพทย์ด้วย

3. นักเรียน

นับตั้งแต่การเสด็จประพาสทวีปยุโรปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ พ.ศ.2440 เป็นต้นมา ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางการศึกษา เพราะทรงเล็งเห็นสิ่งที่ทำให้ชาติตะวันตกมีอำนาจและความเจริญรุ่งเรืองมากกว่าคนไทยมาจากวิชาความรู้ ดังนั้นในระหว่างที่เสด็จประพาสครั้งนี้พระองค์จึงได้เสด็จไปสถานศึกษาต่าง ๆ รวมทั้งหอสมุด

และพิพิธภัณฑสถานอันเป็นแหล่งความรู้²¹ นอกจากนี้ยังรับสั่งให้อัครราชทูตสยามในทวีปยุโรปไปศึกษา รูปแบบการจัดการศึกษา เพื่อนำมาใช้เป็นแบบอย่างสำหรับการจัดการศึกษาในประเทศไทยให้ดียิ่งขึ้น ในการนี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี หรือพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ในขณะนั้นดำรงตำแหน่งเป็นอัครราชทูตประจำกรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษได้ถวายรายงานที่เป็นความเห็นในการจัดการศึกษาของนักเรียนสยามในประเทศอังกฤษ ท่านได้แสดงความเห็นว่าการศึกษาที่นักเรียนสยามที่ส่งไปเรียนที่ประเทศอังกฤษแล้วไม่ค่อยประสบผลสำเร็จนั้นมีสาเหตุมาจากเรียนได้ไม่ดี ไม่รวดเร็ว อีกทั้งยังเรียนวิชาที่ไม่ได้เป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองมากนัก ความเห็นนี้ทำให้เกิดความคิดที่ควรจะจัดการศึกษาในประเทศให้ดีขึ้น

นอกจากนี้ ผลจากความเห็นที่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ส่งเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังก่อให้เกิดการผลิตตำราเรียนขึ้นใช้เป็นจำนวนมากซึ่งมีทั้งการแปลจากตำราภาษาอังกฤษ และเรียบเรียงโดยคนไทยเอง ตำราเรียนหรือที่เรียกกันว่า “แบบเรียนหลวง” นี้ส่วนใหญ่จะมีเนื้อหาเกี่ยวกับการเรียนภาษาไทย คณิตศาสตร์ พระพุทธศาสนา ประวัติศาสตร์สยาม ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม เป็นต้น²² ด้วยภาระหน้าที่ของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่เกี่ยวข้องกับวงการการศึกษาทำให้ท่านมีส่วนร่วมในการจัดทำตำราเรียนด้วยเช่นกัน ซึ่งตำราเรียนของท่านนั้นมีทั้งส่วนที่ให้ความรู้ต่าง ๆ อาทิเรื่อง *พลเมืองดี* เป็นหนังสือสอนอ่านชั้น ประโยคมูลศึกษา แต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2455 ทั้งนี้ในการแต่งครั้งแรกนั้นไม่ได้แบ่งเป็นตอน ต่อมาได้แยกพิมพ์เป็น 3 เล่ม ได้แก่ *พลเมืองดีตอนต้น* (บทที่ 1-7) *พลเมืองดีตอนกลาง* (บทที่ 8-16) และ *พลเมืองดีตอนปลาย* (บทที่ 17-29) เพื่อสะดวกต่อการศึกษายิ่งขึ้น โดยได้ปรับปรุงเนื้อหาให้เหมาะสมแก่กาลสมัยขึ้น โดยเนื้อเรื่องนั้นมุ่งเน้นให้เยาวชนที่ได้อ่านนั้นมีความรู้ในด้านต่าง ๆ อันเป็นพื้นฐานสำหรับไปศึกษาในชั้นที่สูงขึ้นผ่านบทสนทนาของตัวละครสำคัญ 2 ตัว คือ นายเมือง และนายมัน ทั้งเรื่อง การเมืองการปกครอง ประวัติศาสตร์ หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา สิทธิและหน้าที่ของพลเมืองที่ดี เรื่องราวของประเทศเพื่อนบ้าน รวมทั้งศาสตร์จากประเทศตะวันตก เช่น วิทยาศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ เป็นต้น ทั้งนี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้กล่าวสรุปส่งท้ายไว้ว่าหลังจากที่ได้อ่านหนังสือเล่มนี้ จะได้เห็นถึงชีวิตของนายเมืองที่ประสบความสำเร็จในชีวิตอันเนื่องมาจากความตั้งใจ ความเพียรพยายาม ความใฝ่รู้ใฝ่เรียน และความรักดีของนายเมือง รวมทั้งการเลือกคบเพื่อนที่ดี และมีครอบครัวที่คอยสนับสนุนในทางที่ดี เพื่อให้นักเรียนได้นำไปเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิต ดังความที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีกล่าวไว้ในตอนท้ายเรื่องว่า

²¹ วุฒิชัย มูลศิลป์, *สมเด็จพระปิยมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา*, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ, 2554), 209.

²² เรื่องเดียวกัน, 344.

...คนที่มีสติปัญญาผู้ผิดชอบชั่วดีทั้งรักดีและประพฤติกุศลด้วยนั้น ถึงแม้จะตกทุกข์ได้ยาก อับจนขั้นแค้นสักปานใด ก็ย่อมจะได้ดีโดยไม่ต้องสงสัย เมื่อรู้จักความดีรักดีและทำดีอยู่แล้ว ทรัพย์สมบัติเงินทองก็ย่อมจะมาถึงได้เอง เช่นกับนายเมืองซึ่งได้รับความทุกข์ลำบากยากจน เหลือแต่ตัวก็กลับได้ดีถึงเพียงนี้ คนเช่นนี้ควรที่เด็กทั้งหลายจะถือเอาเป็นแบบแผนพากเพียร พยายามทำความดีให้เหมือนกับตัวอย่างเช่นนี้บ้าง จะได้ลาภยศความสรรเสริญและความสุขตั้ง กิตติศัพท์ของนายเมือง ตามเรื่องที่ได้อ่านมานี้

(พลเมืองดี หน้า 156)

นอกจากนี้ ด้วยความห่วงใยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเกรงว่า เด็กที่เรียนในโรงเรียนจะไม่ศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา รวมทั้งละเลยศีลธรรมจรรยา ทรงเห็นว่า “...คนที่ไม่ใช่ธรรมเปนเครื่องดำเนินตามคงจะหันไปหาทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้บ่อยก็โกงไม่ใคร่ คล่อง ฤโกงไม่สนิท ถ้ารู้มากก็โกงคล่องขึ้นแลโกงพิสดารมากขึ้น การที่หัดให้รู้อ่านอักขรวิธีไม่เปน เครื่องฝึกหัดให้คนดีแลคนชั่วเปนแต่ได้วิธีสำหรับจะเรียนความดีความชั่วได้คล่องขึ้น...”²³ ทำให้เกิดการเรียนการสอนและตำราเรียนที่เกี่ยวกับหลักจริยธรรมหลายเล่ม ได้แก่ สมบัติของผู้ดี และจรรยา แพทย์ของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี รวมทั้งตำราเรียนจริยธรรมในยุคต่อมาอย่างเรื่อง ธรรมจรรยา 6 เล่มของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เป็นต้น

นอกจากตำราเรียนที่เป็นการสอนความรู้และจริยธรรมสำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษา ศึกษาหรือขั้นพื้นฐานแล้ว เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดียังได้แต่งตำราเรียนสำหรับนักเรียนที่ ศึกษาในชั้นสูงขึ้นไป ดังเช่นในเรื่อง *สมบัติของผู้ดี* ที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้แต่งขึ้นเพื่อเป็น แบบเรียนศีลธรรมโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการ โดยท่านแบ่งออกเป็น 10 ภาค แต่ละภาคจะกล่าวถึง คุณลักษณะที่แสดงออกถึงความเป็นผู้ดีเป็นข้อ ๆ ซึ่งครอบคลุมการกระทำทั้ง 3 ส่วนคือส่วนกายกรรม (การกระทำทางกาย) ส่วนวจีกรรม (การกระทำทางวาจา หรือคำพูด) และส่วนมโนกรรม (การกระทำ ทางใจ หรือทางความคิด) รวมทั้งสิ้น 136 ข้อ²⁴ จนอาจกล่าวได้ว่าความเป็นผู้ดีนั้นจะต้องเป็นคนที่มีความประพฤติดีทั้งทางด้านกาย วาจา และใจ ดังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมี พระบรมราชาธิบายว่า “ผู้ดีไม่ได้หมายถึงคนมีทรัพย์ ไม่ได้หมายถึงคนมีสกุล แต่หมายถึงคนที่ ประพฤติดีทั้งกาย วาจา และที่สำคัญคือใจ ขอทานเขาก็เป็นผู้ดีได้...” ในเนื้อหาการสอนทั้ง 10 ภาคนี้ ได้แก่ การประพฤติตนด้วยกริยามารยาทที่สุภาพเรียบร้อย มีระเบียบแบบแผนในการดำเนินชีวิต มี

²³ พระราชดำรัส ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบาย แก่ไขการปกครองแผ่นดิน และพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์ พับลิชชิ่ง, 2540), 22.

²⁴ ต่อมาได้มีการเรียบเรียงใหม่ มีการเพิ่มเติมปรับแก้ข้อย่อยต่าง ๆ ทำให้มีจำนวนมากขึ้น

สัมมาคารวะ รู้จักกาลเทศะ มีความสง่าผ่าเผย เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม ปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ อย่างไม่บกพร่อง มีจิตใจที่ดี และมีความยุติธรรม

อย่างไรก็ตาม งานเขียนร้อยแก้วบางเรื่องก็ไม่ใช่แต่งขึ้นเพื่อเป็นแบบเรียนแต่เพียงเท่านั้น บางครั้งท่านก็นำบันทึกคำสั่งสอนมาจัดพิมพ์เพื่อประโยชน์ของบุคคลในกลุ่มต่าง ๆ เช่น ลูกเสือ ดังเรื่องคำสั่งสอนของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ *กรรมการกลางจัดการลูกเสือซึ่งได้กล่าวแก่ลูกเสือกองหนุนในการแจกเหรียญลูกเสือกองหนุน* อันแสดงให้เห็นบทบาทหน้าที่อีกประการหนึ่งของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับกิจการเสือป่า ซึ่งสอดคล้องกับพระราชกรณียกิจสำหรับอันดับแรกของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์ โดยการก่อตั้งกิจการเสือป่านี้เกิดจากการที่พระองค์ทรงเล็งเห็นถึงภัยของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกที่เข้ามามีอิทธิพลในประเทศไทย อีกทั้งพระองค์ยังได้ทรงกำหนดอุดมการณ์ประเทศขึ้น โดยกำหนดให้มี 3 สถาบันหลักคือ “ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์” เป็นนโยบายของรัฐบาล เครื่องมือที่สำคัญยิ่งที่พระองค์ทรงใช้ในการปลูกฝังความสำนึกของราษฎรต่อ 3 สถาบันนี้ก็คือ “กิจการเสือป่าและลูกเสือ” จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกองพลสมัครขึ้นกองพลหนึ่ง ให้ชื่อว่า “กองเสือป่า” ดังที่พระองค์ได้ทรงแสดงเจตนารมณ์ในการก่อตั้งกิจการเสือป่าไว้ในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภช ความว่า

การใด ๆ ที่เราได้เริ่มจัดขึ้นแล้ว และซึ่งจะได้จัดขึ้นอีกต่อไปก็ล้วนทำไปด้วยความมุ่งหมายที่จะให้เป็นประโยชน์ นำความเจริญมาสู่ชาติ อย่างน้อยก็เพียงไม่ต้องอายเพื่อนบ้าน เช่นการที่ตั้งกองเสือป่าขึ้นก็ด้วยความมุ่งหมายจะให้คนไทยทั่วกันรู้สึกถึงความจงรักภักดีต่อผู้ดำรงรัฐสีมาอาณาจักรโดยต้องตามนิติธรรมประเพณีประการ 1 ความรักชาติบ้านเมืองและนับถือพระศาสนาประการ 1 ความสามัคคีในคณะและไม่ทำลายซึ่งกันและกันประการ 1 ทั้ง 3 ประการนี้เป็นมูลรากแห่งความมั่นคง จะทำให้ชาติเราดำรงเป็นไทยได้สมนาม²⁵

ทั้งนี้ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้เข้าร่วมเป็นสมาชิกเสือป่ารุ่นแรก โดยมีเลขประจำตัว 34 (จากผู้เข้าร่วมทั้งสิ้น 122 คน) และมียศเป็นนายกองตรี สังกัดเหล่าราบหลวงรักษาพระองค์ ในกองเสือป่าหลวงรักษาพระองค์²⁶ อีกทั้งได้รับพระราชทานธงประจำตัวสำหรับเป็นเครื่องหมายประจำตัวชั้นนายเสือป่า เมื่อวันที่ 22 กรกฎาคม พ.ศ.2454 ณ สโมสรเสือป่า โดยพื้นธง

²⁵ เสทีอน ศุภโสภณ, *พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และประวัติลูกเสือไทย* (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), 30-31.

²⁶ ประพัฒน์ ตรีณรงค์, *ชีวิตและงานของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ* (พระนคร : อุดมศึกษา, 2504), 354.

เป็นสีหงสบาท (สีแดงปนเหลือง หรือสีแสด) กลางธงเป็นรูปเทวดายืนเชิญพานมาลา²⁷ เห็นได้ว่า เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นมิบทบาทในกิจการเสือป่ามาตั้งแต่เริ่มแรก และได้มีส่วนร่วม เรื่อยมาจนได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้ตรวจการใหญ่และอุปนายกของสภากรรมการกลางลูกเสือใน พ.ศ. 2457 แทนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงประชวรหนักและทรง ลาออกจากตำแหน่งไป²⁸

ในเนื้อหาคำสอนที่ปรากฏในเรื่องคำสั่งสอนของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ กรรมการกลาง จัดการลูกเสือซึ่งได้กล่าวแก่ลูกเสือกองหนุนในการแจกเหรียญลูกเสือกองหนุนนั้นท่านมุ่งหวังที่จะให้ คำสอนนี้เป็น “เครื่องอุดหนุนใจให้ชุ่มชื้น บังเกิดความกล้าหาญและอดเหนียว...และเป็นเครื่องบังคับ ให้หักห้ามละเว้นในทางที่จะประพฤติชั่ว เป็นการฝึกหัดให้เด็กรู้จักบังคับใจตนเอง” รวมทั้งให้ลูกเสือ ทุกคน “ตั้งหน้ารักษาและประพฤติความดีต่อ ๆ ไปอีก” (คำสั่งสอนลูกเสือฯ หน้าคำนำ) ทั้งนี้ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเชื่อว่าการฝึกหัดลูกเสือนี้เป็นหนทางหนึ่งของการสร้างพลเมืองที่ดี ให้แก่สังคม จึงได้นำคำสอนนี้มาจัดพิมพ์เพื่อแจกจ่ายไปยังโรงเรียนต่าง ๆ ด้วยมุ่งหมายที่จะตักเตือน และฝึกหัดนักเรียนและลูกเสือให้รู้จักประพฤติปฏิบัติตนให้ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม

4. ผู้ประกอบวิชาชีพแพทย์และนักรบ

เมื่อราษฎรได้รับโอกาสให้ศึกษาเล่าเรียนตามแบบตะวันตกมากขึ้น ส่งผลให้ราษฎร สามัญมีความรู้ความสามารถที่จะเข้าไปทำงานในหน่วยงานหรือสาขาต่าง ๆ ได้ อย่างเช่นวิชาชีพ แพทย์ที่มีได้จำกัดอยู่เพียงเฉพาะขุนนางในราชสำนักอีกต่อไป ทั้งนี้ตัวอย่างที่เห็นอย่างชัดเจนว่า ราษฎรสามัญสามารถเป็นแพทย์ได้ก็คือการที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีสร้างตัวละครอย่าง นายเมืองในเรื่องพลเมืองดีที่เป็นลูกกำพร้ามาจากชนบทแสนก้นดาร์ แต่เมื่อนายเมืองได้รับการอบรม สั่งสอนให้มีวิชาความรู้ก็สามารถเข้าศึกษาเป็นนักเรียนแพทย์ และเลือกที่จะประกอบวิชาชีพแพทย์ เพราะเห็นว่า “ไม่เห็นว่าจะวิชาใดจะเป็นวิชาที่อาจช่วยตัวได้ดีและยึดถือเอาเป็นที่พึ่งได้ยึดยาวตลอดชีวิต ยิ่งกว่าวิชาแพทย์...” (จรรยาแพทย์หน้า 149) และด้วยความพากเพียรพยายาม มีจิตใจที่ดีมีเมตตา ของนายเมืองทำให้เขาเป็นแพทย์ที่ดี และเป็นที่ยกย่องของคนในสังคม เหตุที่ท่านให้นายเมือง ประกอบวิชาชีพแพทย์นั้นเนื่องมาจากการที่ท่านได้ปฏิบัติงานที่เกี่ยวข้องกับวงการแพทย์ดังที่กล่าว มาแล้วในบทที่ 2 ทำให้ท่านเล็งเห็นความสำคัญของวิชาชีพนี้ และตระหนักว่าผู้เป็นแพทย์จะมีเพียง วิชาความรู้อย่างเดียวไม่ได้ แต่ต้องมีคุณธรรมด้วย ปัจจุบันนี้เองที่ทำให้ท่านมีบทบาทสำคัญต่อการจัด

²⁷ จมื่นตรุณารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช), เสือป่าและลูกเสือในประวัติศาสตร์รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอน 1 (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2511), 147.

²⁸ เรื่องเดียวกัน, 49.

การศึกษาให้แก่โรงเรียนราชแพทยาลัยโดยเฉพาะอย่างยิ่งการเป็นผู้สอนศีลธรรมจรรยาให้แก่นักเรียนแพทย์ในขณะที่ท่านยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ โดยเนื้อหาการสอนของท่านนั้นมีสาระเกี่ยวกับความสำคัญของธรรมะและธรรมะเบื้องต้น ธรรมะเฉพาะสำหรับผู้ที่เป็นแพทย์ และธรรมะทั่วไป ซึ่งคำสอนเหล่านี้ท่านได้นำมาจากแนวคิดทางพระพุทธศาสนาเป็นสำคัญ ต่อมาได้มีการรวบรวมคำสอนเหล่านี้มาตีพิมพ์เป็นหนังสือดังที่ท่านได้กล่าวไว้ในคำนำของเรื่องนี้ว่า

เล็กเซอร์เรื่องนี้ แต่เดิมข้าพเจ้าก็ไม่ได้คิดถึงการที่จะพิมพ์ แต่ในการที่รับหน้าที่ไปเล็กเซอร์ ต้องกะหัวข้อและค้นคว้าข้อความไปอธิบาย เมื่อทำไป ๆ จึงเกิดความรู้สึกที่ว่าตัวออกแรงมาก คิดเสียตายว่าได้อธิบายด้วยปากครั้งหนึ่งแล้วก็ไม่ควรจะให้ศูนย์เสียในครั้งเดียว... จึงได้เรียบเรียงลงเป็นหนังสือครั้งนี้มีผู้ได้อ่านหลายคนก็พากันร้องขอให้พิมพ์ขึ้น...

(จรรยาแพทย์ หน้า คำนำ)

หนังสือเรื่องจรรยาแพทย์นี้ได้นำมาเรียบเรียงตีพิมพ์เป็นหนังสือครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2452 และได้มีการนำไปใช้เป็นแบบเรียนในโรงเรียนแพทยาลัยอยู่ช่วงหนึ่ง และได้นำไปเป็นหนังสืออ่านประกอบสอนจรรยาในโรงเรียนสามัญ²⁹ การที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาชั้นสูงของราชแพทยาลัยได้เอาใจใส่กับสถานศึกษาแห่งนี้ ทั้งจัดหาครูอาจารย์มาเพิ่ม จัดให้มีการสอบคัดเลือก รวมทั้งการไปบรรยายจริยธรรม และเรียบเรียงบันทึกคำสอนนี้เป็นตำราแบบเรียนสำหรับนักศึกษาแพทย์นั้นสะท้อนว่าท่านเป็นผู้ที่เห็นความสำคัญของวิชาชีพแพทย์เป็นอย่างมาก ดังที่ได้กล่าวไว้ในเรื่องจรรยาแพทย์ว่า

นักเรียนทั้งหลายจงรู้สึกเถิดว่าวิชาแพทย์ที่เรียนอยู่นี้เป็นวิชาสำคัญอันมีราคาคุณมิใช่น้อย เป็นสิ่งจำเป็นของบ้านเมืองยิ่งกว่าวิชาอื่น ๆ ตั้งแต่โบราณสืบมาก็นับถือว่ามีครูบาอาจารย์ ผู้เป็นแพทย์ และขุนศาลตุลาการย่อมเป็นผู้ทรงความรู้วิชาสูงและเป็นที่เคารพนับถือแห่งคนทั้งปวง เป็นจำพวกที่ให้ความดีความสุขและช่วยทุกชีวิตของคนทั้งหลาย เป็นวิชาที่เป็นคุณประโยชน์แก่ประชาชนทั่วไปเป็นอันมาก เมื่อรู้เช่นนั้น นักเรียนทั้งหลายเหล่านี้ควรจะต้องรู้สึกภูมิใจว่าตนได้เลือกการศึกษาเล่าเรียนอันสำคัญ และทุนรอนที่ได้พยายามเล่าเรียนมาก็เป็นของมีราคามาก จงมีความทะยานใจที่จะให้ตนเป็นผู้รอบรู้ และชำนาญในวิชาแพทย์นี้ให้เป็นผู้รู้จริงชำนาญจริง และตั้งตัวได้ดีด้วยวิชาแพทย์นี้จึงได้

(จรรยาแพทย์ หน้า 45)

²⁹ อวย เกตุสิงห์, “เจ้าพระยาพระเสด็จฯ กับโรงเรียนแพทย์,” วารสารจันทร์เกษม ฉบับพิเศษ (มีนาคม-เมษายน 2510): 50-51.

ด้วยคุณูปการที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่มีต่อวิชาซีพแพทย์ทำให้แพทยสภา คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาลนำราชทินนามของท่านไปตั้งเป็นชื่อรางวัล คือ “รางวัลทุน เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี” เพื่อมอบให้แก่อาจารย์แพทย์ผู้ตั้งใจสอน หมั่นค้นคว้า วิจัย หาวิธี สอน เพื่อประโยชน์และการเรียนรู้ของนักศึกษา รวมทั้งกระทำตนเป็นตัวอย่างที่ดี อันจะสร้างเสริม เจตคติในวิชาชีพแก่ศิษย์

นอกจากวิชาซีพแพทย์แล้ว วิชาซีพนักการทูตก็มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน ทั้งนี้ เนื่องจากเมื่อครั้งที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเดินทางไปปฏิบัติงานที่ประเทศอังกฤษเพื่อตาม เสด็จพระราชดำเนินไปเป็นพระอภิบาลดูแลและจัดการการศึกษาถวายสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธนั้นท่านได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวให้รับตำแหน่งเป็นเลขานุการสถานทูตสยามประจำกรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ ซึ่งต่อมาก็ ได้รับการเลื่อนตำแหน่งเป็นอุปทูต และอัครราชทูตพิเศษประจำราชสำนักอังกฤษ ฮอลแลนด์ เบลเยียม และสำนักสหพันธรัฐอเมริกาในเวลาต่อมา ทั้งนี้สาเหตุที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีทำหน้าที่นักการทูต อันเป็น ตัวแทนของรัฐบาลสยามในทวีปยุโรปนั้น พระองค์ได้ทรงเขียนไว้ในพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยา พระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่ขณะนั้นยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ลงวันที่ 11 พฤศจิกายน ร.ศ.116 ความว่า

ส่วนการที่ตั้งพระยาวิสุทธเป็นทูตครั้งนี้ ก็ด้วยเหตุซึ่งเราวางใจอย่างเดียว...เจ้าต้องคิด ว่า การที่ได้เป็นทูตครั้งนี้เร็วกว่าอายุ และได้เดินตามทาง ก็เป็นเพราะเราได้เชื่อในตัวเจ้า เจ้า ต้องทำให้เป็นเกียรติสมแก่ที่ได้ยกย่อง และต้องคิดอ่านคบผู้คนที่กว้างขวาง ดีกว่าที่เป็นมาแล้ว ให้จงได้

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 162)

ข้อความในพระราชหัตถเลขาข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความไว้วางใจที่พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีต่อเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีอย่างยิ่ง ทั้งนี้เมื่อท่านได้ทำงานใน ตำแหน่งนักการทูตทำให้ท่านมีความรู้และประสบการณ์เพียงพอที่จะสามารถให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับ หลักการประกอบวิชาซีพนักการทูตได้ โดยเนื้อหาคำสอนในเรื่องนี้ปรากฏผ่านถ้อยคำแสดงความ คิดเห็นที่ท่านเขียนในหนังสือกราบบังคมทูลที่ถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงแม้ว่าท่านจะไม่ได้มีจุดประสงค์เพื่อสอนนักการทูตโดยตรง แต่ก็นับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับ ผู้ที่ปรารถนาจะเป็นนักการทูตที่ดี

การที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีให้ความสำคัญต่อกลุ่มบุคคลที่ประกอบอาชีพเฉพาะทางอย่างแพทย์และนักการทูตนั้นเป็นเพราะท่านมีส่วนสำคัญในการดำเนินงานทั้ง 2 วิชาชีพ ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น อีกทั้งยังเห็นว่าวิชาชีพดังกล่าวมีบทบาทสำคัญต่อการปฏิรูปประเทศในขณะนั้น กล่าวคือ แพทย์เป็นผู้ที่คอยดูแลรักษาผู้เจ็บไข้ได้ป่วยให้หายและมีสุขภาพที่แข็งแรง เมื่อราษฎรมีสุขภาพที่ดีก็ย่อมส่งผลให้ประเทศชาติมีกำลังสำหรับการขับเคลื่อนพัฒนาต่อไป ส่วนนักการทูตนั้นเป็นผู้ที่เชื่อมความสัมพันธ์อันดีระหว่างประเทศ นักการทูตที่ดีจะต้องสามารถรักษาผลประโยชน์ของชาติ และช่วยรักษาสถานภาพอันดีระหว่างสองประเทศให้แน่นแฟ้น ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสามารถของท่านในการนำประสบการณ์ที่ได้รับจากการทำงานซึ่งครอบคลุมวิชาชีพที่มีความสำคัญต่อกิจการภายในและภายนอกประเทศมาถ่ายทอดเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น

จากการศึกษากลุ่มบุคคลที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมุ่งสอน ผู้วิจัยพบว่าการที่ท่านสอนกลุ่มบุคคลที่หลากหลายไม่ว่าจะเป็นพระมหากษัตริย์ ข้าราชการ นักเรียน และผู้ประกอบอาชีพเฉพาะทาง อาทิ แพทย์ และนักการทูตนั้น เพราะท่านเห็นว่าทุกคนล้วนเป็นส่วนสำคัญที่จะช่วยกันพัฒนาและทำนุบำรุงประเทศชาติ และรอดพ้นจากภัยคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก สะท้อนให้เห็นถึงการตระหนักในหน้าที่ของตัวท่านเองอย่างลึกซึ้งในการช่วยแบ่งเบาภาครัฐในการสร้างเยาวชน สร้างพลเมืองดี อันนำไปสู่การสร้างสังคมให้เจริญก้าวหน้าและผาสุก

หลักคำสอนในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

คำสอนที่ปรากฏในวรรณคดีคำสอนนั้นเป็นคำสอนที่มีเนื้อหาให้ความรู้หรือหลักการต่าง ๆ รวมทั้งมีเนื้อหาสั่งสอนคุณธรรมจริยธรรมดังที่กล่าวมาแล้ว โดยจะมีทั้งเป็นการสอนที่กล่าวถึงสิ่งที่ควรปฏิบัติและสิ่งที่เป็นข้อห้ามหรือไม่ควรปฏิบัติ และการสอนที่เป็นการสอดแทรกข้อคิดแนวทางในการดำเนินชีวิตในเนื้อหาของเรื่อง ซึ่งเป็นหน้าที่ของนักอ่านวรรณคดีที่จะต้องวิเคราะห์เนื้อหาสาระต่าง ๆ ที่ผู้เขียนต้องการสื่อออกมาให้ได้

เมื่อพิจารณาคำสอนที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ผู้วิจัยสามารถแบ่งหลักคำสอนได้ 5 หลักคำสอนด้วยกัน ได้แก่

1. หลักในการดำเนินชีวิต
2. หลักในการปฏิบัติตนต่อผู้อื่นและการวางตัวในสังคม
3. หลักในการปกครอง
4. หลักในการรับราชการ
5. หลักในการประกอบอาชีพเฉพาะทางอื่น ๆ

ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

1. หลักในการดำเนินชีวิต

หลักเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นสะท้อนให้เห็นถึงการสร้างค่านิยมที่ดีให้แก่พลเมืองของชาติ โดยเริ่มจากตัวเองก่อน ซึ่งเป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้ง่ายที่สุด เพื่อเป็นการสร้างพลเมืองอันพึงประสงค์ของสังคม อันเป็นกลไกหนึ่งของการพัฒนาประเทศ หลักในการดำเนินชีวิตที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของท่าน ได้แก่

- 1.1 การศึกษาหาความรู้
 - 1.2 ความเพียรพยายามตั้งใจทำงาน
 - 1.3 การใช้ชีวิตด้วยความไม่ประมาท
 - 1.4 การรักษาสูขอนามัยและความสะอาด
 - 1.5 การใช้ชีวิตอย่างมีความสุข
 - 1.6 การใช้หลักธรรมเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต
 - 1.7 การใช้จ่ายทรัพย์สินอย่างถูกต้อง
 - 1.8 การเลือกคู่ครอง
- ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1.1 การศึกษาหาความรู้

ในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีสอนให้เห็นถึงความสำคัญของการศึกษาเล่าเรียน และการมีความรู้ เพราะจะเป็นหนทางที่จะนำไปสู่ชีวิตที่ดี สามารถประกอบอาชีพที่มั่นคงในอนาคต รวมทั้งเป็นแหล่งบ่มเพาะศีลธรรมจรรยา ทำให้เป็นคนที่มีประพฤติชอบ เป็นพลเมืองที่ดีของสังคมและประเทศชาติ ดังที่ปรากฏในเรื่อง *พลเมืองดี* ตอนนายเมืองเลือกทางเดิน ว่า

การศึกษาเล่าเรียนนั้นเป็นหน้าที่ของคนทุก ๆ คนที่จะต้องกระทำ เป็นความจำเป็นเช่นเดียวกับการกินและการนอน เพราะเหตุว่าการที่เราจะหาเลี้ยงปากเลี้ยงท้องก็ต้องทำงาน ซึ่งเราจะทำงานได้ดีก็ต้องอาศัยความรู้ความฉลาด ที่จะได้ความรู้ความฉลาดก็ต้องอาศัยการที่ได้ศึกษาเล่าเรียน ที่จะทำความรู้ที่ได้เล่าเรียนให้เป็นประโยชน์ ก็ต้องอาศัยความประพฤติดีประพฤติชอบ ที่จะรู้จักความประพฤติดีประพฤติชอบ ก็เพราะได้อาจารย์อบรมมาในที่ดี ก็การที่ได้อบรมในที่ติมานั้นคืออะไร ก็คือการศึกษาเล่าเรียนอีกนั่นแหละ...

(พลเมืองดี หน้า 138)

จากตัวอย่างข้างต้นเป็นตอนที่นายมันสอนนายเมืองให้เห็นถึงสำคัญของการศึกษา โดยถือว่าเป็นหน้าที่ของราษฎรทุกคน ซึ่งจำเป็นต่อการดำรงชีวิตเฉกเช่นเดียวกับการรับประทานอาหาร และการนอน ลักษณะการเน้นย้ำเช่นนี้ได้ถูกนำไปใช้อีกหลายครั้ง เช่น ท่านเปรียบให้เห็นว่า การศึกษานั้นสำคัญเหมือนกับการรับประทานอาหาร ดังตัวอย่าง “...การศึกษาเล่าเรียนนั้น ย่อมเป็นการที่ต้องทำตลอดอายุเหมือนดังการกินเข้า...” (พลเมืองดี หน้า 141) รวมทั้งยังชี้แนะให้เห็นว่าการมีความรู้เป็นเครื่องช่วยให้สามารถประกอบกรงานได้ตรงตามความประสงค์ หรือใช้ชีวิตได้อย่างมีราบริน ต่อสู้กับอุปสรรคได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังตัวอย่าง “...การที่คนเราไปศึกษาวิชาที่โรงเรียนนั้นเปรียบเหมือนกับพกเงินไปซื้อเครื่องมือที่ร้านก็จะได้สิ่ว ขวาน กบ เลื่อย มาตามประสงค์...” (พลเมืองดี หน้า 154)

นอกจากนี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดียังได้เสนอแนะแนวทางในการเลือกศึกษาเล่าเรียนในระบบโรงเรียนแบบตะวันตก ซึ่งเป็นความรู้ใหม่เกี่ยวกับระบบการศึกษาในโรงเรียนสำหรับราษฎรในสมัยนั้น โดยแนะนำให้เรียนวิชาพื้นฐานในชั้นมูลศึกษาเสียก่อนที่จะไปเลือกศึกษาความรู้เฉพาะทางต่อไป ดังตัวอย่าง

คนเราชั้นต้นจึงจำต้องเรียนวิชาสามัญศึกษาซึ่งเป็นพื้นฐานเสียก่อน ให้ได้ความรู้สามัญ โดยกว้างขวางสำหรับจะได้เป็นทุนไปเล่าเรียนวิชาฝ่ายวิชาสามัญศึกษาภายหลัง เปรียบเหมือนปราบที่จะปลูกสร้างเย้าเรือน ถ้าหากไม่ทำพื้นให้เรียบร้อยแน่นอนหนาดีแล้ว เย้าเรือนที่จะก่อสร้างก็จะไม่แน่นอนถาวร...

(พลเมืองดี หน้า 139)

สำหรับเรื่องความรู้นั้นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดียังได้แสดงให้เห็นอีกว่าการศึกษาคหาความรู้จะต้องกระทำไปโดยตลอดชีวิต คนเราจำเป็นต้องพัฒนาศักยภาพตนเองด้วยการศึกษาอยู่เสมอ ดังตัวอย่าง

...ถ้าผู้ใดหลงไปว่าความรู้ของตนเพียงพอและจบสิ้นแล้ว ไม่เอาใจใส่ที่จะศึกษาสังเกตคิดค้นตรวจตราต่อ ๆ ไป ความรู้ของผู้นั้นก็ห่างอกงามต่อไปไม่มีแต่หดเหี่ยวลงไปทุกวัน ๆ เหมือนกับต้นตาลที่ยอดด้วน ไม่ช้าไม่นานก็จะเหลือแต่ลำต้นปลายคอดกร่อนแกร้งแกร้วยืนอวดนกอวดกาอยู่บนอากาศเท่านั้น...

(พลเมืองดี หน้า 142)

ทั้งนี้วิชาความรู้ที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเห็นว่าราษฎรควรรู้ปรากฏอยู่ในเรื่องพลเมืองดีที่ท่านได้ถ่ายทอดความรู้ทางวิชาการต่าง ๆ ผ่านนายมันให้เป็นผู้สอนในนายเมืองให้มี

ความรู้ ความรู้เหล่านี้ช่วยส่งเสริมให้นายเมืองเป็นคนที่มีศักยภาพหรือมีความพร้อมที่จะเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศชาติ โดยความรู้ทางวิชาการดังกล่าว ได้แก่ หน้าที่ของพลเมือง เช่น การเสียภาษี เป็นต้น ระบบบริหารราชการแผ่นดิน ภูมิศาสตร์ ประเทศเพื่อนบ้าน รัฐศาสตร์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชาติรวมทั้งบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ กฎหมายและการศาล สถานที่สำคัญ การทหาร วิทยาศาสตร์กายภาพและชีวภาพ การรักษาสุขอนามัย ดาราศาสตร์ เศรษฐศาสตร์และการพาณิชย์ รวมทั้งศาสนวิทยาอันได้แก่ พระพุทธศาสนา ซึ่งหากราษฎรมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องเหล่านี้ก็จะเป็นพื้นฐานในการศึกษาระดับที่สูงขึ้น หรือสามารถไปประกอบอาชีพได้

จะเห็นว่าการศึกษาค้นคว้าความรู้เป็นพื้นฐานสำคัญของการเป็นพลเมืองที่ดีและมีคุณภาพในทศวรรษของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี อันจะนำไปสู่การพัฒนาประเทศให้เจริญรุดหน้า ท่านได้พยายามสอดแทรกให้ผู้อ่านเรื่องพลเมืองดีเห็นอยู่เสมอว่าการศึกษาค้นคว้าจะช่วยหนุนนำให้ชีวิตมีความเจริญก้าวหน้าเพียงใด โดยใช้นายเมืองเป็นตัวแทนของผู้ที่หมั่นศึกษาเล่าเรียนจนสำเร็จและประสบความสำเร็จในชีวิต

1.2 ความเพียรพยายามตั้งใจทำงาน

เมื่อศึกษาค้นคว้าความรู้จนสำเร็จแล้วก็ควรใช้วิชาความรู้ความสามารถที่มีไปประกอบอาชีพที่สุจริต สร้างหลักฐานที่มั่นคงให้แก่ชีวิต โดยเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นได้กล่าวถึงข้อเสียของการไม่ทำมาหากินจะทำให้ตนเองและครอบครัวต้องได้รับความเดือดร้อน อาจก่อให้เกิดอาชญากรรมขึ้นในสังคมต่อไป ท่านได้เปรียบเทียบการประกอบอาชีพหรือการทำมาหากินว่าเป็น “ชีวิตของบ้านเมือง...ถ้าหากบ้านเมืองทำมาหากินอะไรไม่ได้ ราษฎรขัดสนชั้นจน ก็จะเอาอะไรเป็นกำลังรักษาบ้านเมือง...” (พลเมืองดี หน้า 110) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการประกอบอาชีพนั้นเป็นหนึ่งในการพัฒนาคน และพัฒนาประเทศชาติด้วย ทั้งนี้ท่านได้นำเสนอแนวคิดนี้ในงานเขียนร้อยแก้วของท่านเกือบทุกเรื่อง ทั้งในเรื่องจรรยาแพทย์ที่กล่าวว่า แพทย์ต้องมี “...ความเพียรเป็นข้อสำคัญอย่างยิ่งอย่างหนึ่ง ในกิจการใด ๆ ก็ดี แม้แต่เรารักเราใครเราตั้งใจใฝ่ฝันในกิจอันนั้น แต่ถ้าหากไม่มีความเพียรพยายามที่จะกระทำให้สำเร็จ การที่ยากก็จะสำเร็จไม่ได้ดังความประสงค์...” (จรรยาแพทย์ หน้า 12-13) หรือในเรื่องสมบัติของผู้ดี ในภาคแปด ผู้ดียอมปฏิบัติกรงานดี Orderly ซึ่งได้กล่าวไว้ว่าผู้ดีต้องปฏิบัติตนดังนี้

- (1) รักษาความสั่งในเวลา
- (2) ไม่เป็นผู้เกียจคร้าน
- (3) ไม่เพเลิดเพลินจนลืมเหตุที่จะเสีย

- (4) ไม่กลัวความยากลำบาก
- (5) มีความเป็นระเบียบเป็นลำดับ
- (6) อยู่ในบังคับบัญชาเมื่ออยู่ในหน้าที่
- (7) มีมานะในการทำงาน
- (8) ทำอะไรทำจริง
- (9) ไม่ตั้งคั่นในที่ผิด

(สมบัติของผู้ดี หน้า 20)

จากตัวอย่างจะเห็นว่านอกจากผู้ดีจะต้องมีความขยันหมั่นเพียรและมุ่งมั่นตั้งใจในการทำงานเป็นอย่างมากแล้ว ยังต้องมีความเป็นระเบียบเรียบร้อยด้วย นอกจากนี้ในเรื่องพลเมืองดี เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดียังให้นายมันกล่าวเน้นย้ำกับนายเมืองผู้เป็นหลานถึงการประกอบอาชีพด้วยความขยันหมั่นเพียรอยู่ตลอด ซึ่งแสดงให้เห็นว่าความเพียรพยายามเป็นสิ่งที่ทุกคนพึงมีเพื่อความสำเร็จในชีวิต ดังตัวอย่าง

...ความลำบากของคนเราที่จะประกอบกิจการงานและทำมาหาเลี้ยงชีพให้เป็นไปโดยชอบได้จริง และมีความเจริญรุ่งเรืองตลอดชีวิตไปได้นั้น ก็เหมือนดังการเดินทางเรือ ที่จะต้องพยายามระวังรักษาให้แล่นไปในท้องทะเลจนตลอดรอดฝั่งปราศจากภัยอันตรายต่าง ๆ ...การที่คนเราเกิดมาแล้วไม่ใช่สติปัญญาและความเพียรพยายามที่จะตั้งตัวให้เป็นปึกแผ่นหลักถานเอาตัวรอดให้ได้ไปแพ้ปัญญาลดความเพียรและปล่อยสติให้เสียไป ย่อมให้ความเกียจคร้านหรือความชั่วต่าง ๆ อันเป็นศัตรูของความดีความเจริญมาอำยิครอบงำได้ ก็ประหนึ่งว่าไม่ใช่ลูกผู้ชาย เสียทีที่เกิดมาเป็นชายชาติหนึ่งในโลกนี้ เจ้าครุจะรู้สึก ว่า ตัวเจ้าก็เหมือนกับนายเรือคนหนึ่งที่จะต้องมีความอุตสาหะพาเรือของเจ้าไปถึงฝั่งอย่างที่อยู่ประมาฉะนั้น

(พลเมืองดี หน้า 146)

ความเพียรพยายามเป็นหัวใจสำคัญในการทำงานไม่ว่าในสาขาวิชาชีพใด ๆ ก็ตามซึ่งจะช่วยให้ผู้ประพฤติปฏิบัติประสบความสำเร็จ รวมทั้งถือเป็นคุณลักษณะสำคัญของการเป็นพลเมืองที่ดีอีกประการหนึ่ง ทั้งนี้ความเพียรพยายามตั้งใจในการทำงานนั้นยังหมายรวมถึงการรู้จักบทบาทหน้าที่ของตนเอง และกระทำตามบทบาทหน้าที่นั้นอย่างเต็มความสามารถ ซึ่งหากทุกคนในสังคมยึดถือหลักข้อนี้ในการทำงานตามหน้าที่ของตนก็จะช่วยพัฒนาประเทศไปได้อีกมาก

1.3 การใช้ชีวิตด้วยความไม่ประมาท

ในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีสอนให้รู้จักใช้ชีวิตด้วยความไม่ประมาท เพราะจะช่วยให้ผู้ปฏิบัติไม่ต้องประสบกับความผิดพลาด หรือเดือดร้อนในการดำเนินชีวิต เหตุที่ท่านสอนให้ราษฎรยึดมั่นในเรื่องความไม่ประมาทนี้เนื่องจากสังคมสยามในขณะนั้นมีความเปราะบางและตกเป็นรองชาติตะวันตกอยู่มาก ฉะนั้นการจะทำสิ่งใดก็ตามต้องคำนึงถึงผลที่จะตามมาเสมอ เพราะความผิดพลาดเล็กน้อยอันเกิดจากความประมาทอาจเป็นชนวนที่ทำให้สยามเพลี่ยงพล้ำเสียที่ชาติตะวันตกได้ ทั้งนี้ในเรื่องพลเมืองดี เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้กล่าวถึงความสำคัญของการใช้ชีวิตอย่างรอบคอบไม่ประมาทไว้ ดังตัวอย่าง

...ตั้งแต่เกิดมาจะทำการงานสิ่งใดก็ต้องพินิจต่อความยากลำบากอยู่ทั้งสิ้น ถ้าไม่ระวังรักษาให้ดีก็มีแต่จะพลาดพลั้ง ไม่ทางโน้นก็ทางนี้ ข้อสำคัญอยู่แก่การระวังรักษาให้รอบคอบ ถ้าไม่ประมาทแล้วก็คงเอาตัวรอดได้ ขอเสียแต่ต้องระวังถือท้ายให้ดีให้มีสติอยู่เสมอ นั่นเป็นข้อสำคัญกว่าสิ่งอื่น

(พลเมืองดี หน้า 144)

นอกจากเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจะสอนถึงการดำรงชีวิตด้วยความไม่ประมาทแล้ว ยังกล่าวรวมถึงการทำงานที่ต้องมีการวางแผนให้รอบคอบรัดกุม หยั่งประมาณกำลังของตนให้พอดีกับงาน เพื่อป้องกันความผิดพลาดที่จะเกิดขึ้น รวมทั้งเป็นการลดภาระด้านแรงงาน และค่าใช้จ่ายด้วย เพื่อให้สอดคล้องกับการปฏิรูปปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ดังตัวอย่าง

การงานต้องมีเวลาเป็นเครื่องตวง กำหนดให้สมควรจะทำเพียงวันละเท่าใด ถ้าทำน้อยกว่าเวลาที่สมควรไป เวลาที่เหลืออยู่ป่วยการเปล่า ถ้าทำมากกว่าที่สมควรไป ผู้ทำก็เหน็ดเหนื่อยชอกช้าแปลว่าขาดทุน คือเสียผู้ที่ทำการไปคนหนึ่ง ๆ ทั้งการงานทำในคราวนี้เหลือเกินกว่าสมควร ก็ไม่ได้ดีเท่ากับที่ทำพอสมควร เปรียบเหมือนกับเดินเรือบรรทุกสินค้า เรือบรรทุกบรรทุกได้เพียงเท่านั้น ถ้าบรรทุกน้อยไปก็ขาดทุนเสียเที่ยวเรือ ถ้าบรรทุกมากเกินไปก็จะทำให้เป็นอันตรายแก่เรือและเสียสินค้าเข้าของด้วย จึงควรบรรทุกแต่เพียงพอดี

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 88)

การใช้ชีวิตอย่างมีสติเป็นสิ่งที่ทุกคนควรยึดถือเป็นหลักในการดำเนินชีวิต สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่ว่า อปปมาโท อมตํ ปทํ หมายความว่าความไม่ประมาท เป็นทางไม่ตาย เพราะจะช่วยให้เราสามารถไม่ประสบกับความผิดพลาดที่อาจจะเกิดขึ้น รวมทั้งไม่ตกอยู่ในการทำ ความชั่ว หรืออบายมุข ทั้งนี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้เน้นย้ำเรื่องความไม่ประมาทในการทำงาน

ต่าง ๆ เป็นสำคัญ ที่จะต้องทำด้วยความระมัดระวังรอบคอบ รู้จักการวางแผน คำนึงถึงผลดีผลเสียที่จะเกิดขึ้น เพราะหากทำงานพลาดย่อมไม่ได้ส่งผลกระทบต่อตนเองเท่านั้น แต่บางครั้งยังส่งผลไปถึงสังคมรอบข้าง รวมทั้งประเทศชาติด้วย

1.4 การรักษาสุขอนามัยและความสะอาด

ในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้อธิบายให้ราษฎรรู้จักรักษาความสะอาด รวมทั้งสุขอนามัย ทั้งนี้เพราะการไม่รักษาความสะอาดจะนำมาซึ่งโรคภัยไข้เจ็บ ชีวิตก็จะพบกับความทุกข์ ซึ่งย่อมส่งผลกระทบต่อการใช้ชีวิตและการประกอบอาชีพ ดังในเรื่องพลเมืองดี ตอนนายเมืองได้ย้าอายุวัฒนะ ว่า

ความสะอาดเป็นของสำคัญ เมื่อตัวเราก็เหมือนกัน ใจก็เหมือนกัน เขาย่อมว่า สอาดกาย เจริญวัย สอาดใจเจริญสุข เป็นความจริงแท้ทีเดียว...ความไม่สะอาดย่อมทำให้เกิดโรคเป็นเครื่องทำลายความสำราญ...แต่การที่จะไม่ให้มีโรคนั้นย่อมต้องระวังรักษา เขาย่อมว่า “ก้นดีกว่าแก้”

(พลเมืองดี หน้า 88-89)

จากข้อความข้างต้นจะเห็นว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นมิได้มุ่งเน้นให้รักษาความสะอาดของร่างกายเท่านั้น แต่ยังรักษาจิตใจให้สะอาดบริสุทธิ์ด้วย ซึ่งท่านได้กล่าวถึงประโยชน์ของการที่มีสุขภาพกายและใจที่ดีว่าจะทำให้เกิดสติปัญญา ทำอะไรก็จะประสบความสำเร็จ ดังตัวอย่าง

ถ้าร่างกายสุขสบายบริบูรณ์อยู่แล้ว ก็มีกำลังที่จะทำมาหากิน ถ้าใจสบายผ่องใสอยู่ ก็ทำให้เกิดสติปัญญาคิดอ่านการงานต่าง ๆ ได้สำเร็จดี ถ้ากายไม่มีสุขสำราญมักจะมีโรคภัยไข้เจ็บ หงุดหงิด ก็ไม่มีเรี่ยวแรงที่จะทำการงานอะไรได้ ทั้งจะเป็นเหตุให้ใจไม่สบายด้วย และเมื่อใจไม่สบายแล้ว สติปัญญาและความเพียรก็เสื่อมถอย จะคิดอ่านการงานอะไรให้สำเร็จดีก็ไม่ได้ ก็เป็นเครื่องตัดกำลังการที่จะหาทรัพย์สมบัติเงินทองอยู่เอง

(พลเมืองดี หน้า 99)

นอกจากนี้ในเรื่อง*สมบัติของผู้ดี*ก็ได้กล่าวถึงคุณลักษณะของผู้ดีประการหนึ่งคือต้องเป็นผู้ที่รักความสะอาดไว้ใน “ภาคสอง ผู้ดีย่อมไม่ทำอุจาดลามก ในหมวดกายกรรม” ว่า ผู้ดีจะต้องดูแลเสื้อผ้าเครื่องแต่งตัวให้สะอาดแลเรียบร้อยเสมอ รวมทั้งในหมวดมโนกรรมระบุว่า ผู้ดีต้องเป็นผู้รักความสะอาด และรักความเรียบร้อย (เตือนเพื่อน หน้า 16) นั้นแสดงให้เห็นว่าการรักษาความสะอาดทั้งทางด้านกาย วาจา และใจ จัดเป็นเกณฑ์หนึ่งสำหรับกำหนดความเป็นผู้ดีตามที่สังคมต้องการ

อีกทั้งในเรื่องช่วยเพื่อนที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีแต่งตั้งขึ้นเพื่อแนะนำการรักษาสุขภาพสำหรับเหล่าข้าราชการนั้นยังได้กล่าวถึงการรักษาสุขภาพอนามัยให้ดีขึ้น โดยให้ความรู้เกี่ยวกับการรักษาสุขภาพแก่ข้าราชการ แสดงให้เห็นว่าโรคภัยเป็นสิ่งเกิดขึ้นได้กับทุกคน สาเหตุหนึ่งมาจากความประมาทในการใช้ชีวิต ไม่รักษาสุขภาพให้ดี หรือเมื่อเป็นโรคต่าง ๆ แล้วก็ยังไม่ยอมรักษาเพราะเสียดายเงิน ดังตัวอย่าง

...ถ้าหากผู้ใดรู้จักปฏิบัติรักษาตัวด้วยความไม่ประมาทเพราะถือเอาโอวาทสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามาใคร่ครวญเลือกใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ตน รู้จักรวังรักษาตัวในอาหารการกินและอิริยาบถ โรคภัยไข้เจ็บก็จะไม่มีใครมาเบียดเบียน ถ้ามีมาบ้างด้วยความพลาดพลั้งหรือเบนไปตามฤดูกาลก็เอาใจใส่รีบเยียวยาแก้ไขเสียให้ทันท่วงทีอย่าประมาท...โรคภัยไข้เจ็บย่อมเป็นสิ่งที่ควรป้องกันไม่ให้เกิดมี และถ้าเกิดมีพึงควรเอาใจใส่แก้ไขเยียวยารักษาเสียทันทีทันใด...

(ช่วยเพื่อน หน้า 58-60)

และ

บรรดาทุกขโรคภัยทั้งปวงกันเกิดแก่บุคคลทั้งหลายนั้น ก็ย่อมเกิดแต่ความประมาทไม่นำพาที่จะรักษาตัวอย่างหนึ่ง หรือที่มีโรคแล้วก็ไม่รู้ หรือไม่หาผู้รู้มาเยียวยาแก้ไขเพราะความประมาทไม่เอื้อเพื่อแก่ตน หรือเพราะคิดผิดตระหนี่กลัวเสียทรัพย์...เพราะไม่ได้ยินคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าซึ่งทรงตักเตือนว่า ความไม่มีโรคเป็นลาภอย่างยิ่ง...

(ช่วยเพื่อน หน้า 57)

เนื่องจากเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการจัดหลักสูตรการศึกษาและอบรมศีลธรรมจรรยาให้แก่นักศึกษาแพทย์ของราชแพทยาลัย เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ท่านเล็งเห็นถึงความสำคัญของการรักษาสุขภาพอนามัย เพราะหากราษฎรมีสุขภาพที่ดีแล้วก็จะสามารถนำกำลังที่มีไปใช้เพื่อสร้างประโยชน์ให้แก่ตนเอง ครอบครัว และประเทศชาติได้ งานเขียนเรื่องช่วยเพื่อนถือเป็นงานเขียนเรื่องสำคัญที่สะท้อนให้เห็นว่าท่านเป็นผู้ที่ให้ความสำคัญกับเรื่องสุขภาพอนามัยเป็นอย่างมาก

1.5 การใช้ชีวิตอย่างมีความสุข

ในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาเสด็จสุเรนทราธิบดีสอนให้เห็นถึงความสำคัญของการใช้ชีวิตอย่างมีความสุข กล่าวคือ อย่าใช้ชีวิตอย่างเคร่งเครียดจริงจังจนเกินไป สมควรที่จะหาสิ่งสำราญมาสร้างความสุขให้แก่ตนเองบ้าง เพราะเมื่อสุขภาพจิตย่อมส่งผลต่อสุขภาพกายด้วย ซึ่งใน

หนังสือกราบบังคมทูลที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ถวายคำแนะนำในการดำเนินชีวิตอย่างมีความสุขแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว ความว่า

...ความตายไม่ใช่สิ่งเสมอหน้า ถือว่าคนใดถึงอายุแค่นั้น ๆ ต้องตาย อายุเท่านั้น ๆ เรียกว่าใกล้กับความตาย จะเชื่อได้ก็หาไม่ ซ่อนนี้เป็นของที่ธรรมดาคนทั้งหลายย่อมเห็นอยู่ทั่วกันว่าไม่ควรประมาทต่อความตาย แต่ก็ตระเตรียมกันไป ถึงแก่ไม่หาความสุขหรือบำรุงความทุกข์ในขณะที่เมื่อความตายยังมาไม่ถึงนั้น จะควรหรือ ผู้ใดที่จะปฏิบัติกายและใจให้สบาย จัดการแบ่งความเดือดร้อนรำคาญที่จะรบกวนความสุขให้ห่างเสีย สังขารร่างกายก็ไม่ค่อยจะชอกช้ำ ชีวิตก็สามารถคงทนไปได้ยืนยาว...

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 75-76)

ด้วยความจงรักภักดีที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้เมื่อท่านทราบวาระรัชกาลที่ 5 ประสบความทุกข์พระราชหฤทัยอย่างแสนสาหัส และไม่มีพระราชประสงค์ที่จะดำรงพระชนม์ชีพ ท่านก็รีบเขียนหนังสือกราบบังคมทูลที่มีเนื้อความให้พระสติ และเกล้าที่จะกล่าวสอนให้รัชกาลที่ 5 ทรงใช้พระชนม์ชีพโดยที่ไม่ปล่อยให้ความหมองเศร้า หรือปัญหาต่าง ๆ ที่คอยรุมเร้ามาเป็นตัวบั่นทอนกำลังพระราชหฤทัย เมื่อผู้อ่านได้อ่านและทำความเข้าใจถึงสารที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็จะได้เห็นถึงสัจธรรมที่ว่าความตายเป็นสิ่งที่ทุกคนต้องประสบ ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ การไม่ประมาทต่อความตายจึงเป็นสิ่งที่ควรกระทำ หากแต่มีโซ่ล่ามเรื่องความตายมากดดันหรือสร้างความเครียดให้กับชีวิตของตน ท่านจึงเสนอว่ามนุษย์เราควรใช้ชีวิตอย่างมีความสุขอันก่อปรด้วยสติ

1.6 การใช้หลักธรรมเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต

หลักธรรมเป็นสิ่งสำคัญต่อการดำเนินชีวิตในสังคม หลายสังคมจะเลือกใช้หลักธรรมทางศาสนาเป็นกรอบแนวทางหรือกฎหมายของบ้านเมืองเพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อย ในสังคมสยามอันเป็นสังคมที่ราษฎรส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนาก็ได้ใช้หลักธรรมของพระพุทธเจ้ามาเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต ทั้งนี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้กล่าวถึงความสำคัญของหลักธรรมต่อผู้คนและสังคม ดังตัวอย่าง

เพราะเหตุว่าธรรมเป็นเครื่องรักษาความประพฤติให้เที่ยงตรงต่อประโยชน์ของคน...
ทุก ๆ คนจึงจะต้องครองธรรม...ถ้าปราศจากธรรมเสียแล้วก็ย่อมจะดำเนินไปสู่ประโยชน์และประสงคิไม่ได้

(จรรยาแพทย์ หน้า 4)

จากตัวอย่างข้างต้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ชี้แนะให้เห็นว่าผู้ที่ใช้ชีวิตโดยมีหลักธรรมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวให้ทุกคนสามารถดำเนินชีวิตไปตามครรลองที่ควรจะเป็น ซึ่งท่านได้เปรียบผู้ที่มีธรรมและไม่มีธรรมในการดำเนินชีวิตไว้อย่างน่าสนใจ ดังตัวอย่าง

...คนเราทุกคนย่อมจะต้องมีธรรมเป็นหลักเครื่องยึดถือมีมากก็น้อย...ผู้ปราศจากธรรมเปรียบเหมือนปยุ่นที่ปลิวอยู่บนอากาศ สุดแล้วแต่ลมจะพัดไปข้างไหน กระทบอะไรเข้าก็ติดอยู่ เมื่อหลุดจากนั้นแล้ว ลมพัดพาไปข้างไหนก็ปลิวต่อไปอีก ผู้มีธรรมเปรียบเหมือนนกที่มีปีกและหาง ปีกและหางอาจพาตัวไปที่โน่นที่นี้ได้ตามประสงค์...ผู้ปราศจากธรรมเปรียบเหมือนกบป्लीอันลอยอยู่ในน้ำ สุดแล้วแต่น้ำจะไหลขึ้นก็ลอยขึ้น น้ำจะไหลลงก็ลอยลง ถ้าไปปะพานอะไรเข้าก็ติดอยู่ หลุดจากนั้นก็ลอยไปใหม่ ผู้มีธรรมเปรียบเหมือนเรือ อาจข้ามพากหรือขึ้นน้ำล่องน้ำได้ตามประสงค์ ด้วยกำลังแจวพายหรือหางเสือที่ถือท้าย

(จรรยาแพทย์ หน้า 2-3)

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้เปรียบเทียบผู้ที่ไม่มีธรรมว่าเหมือนกับปยุ่นและกบป्लीซึ่งมีน้ำหนักเบา เมื่อกิเลสเข้าครอบงำก็ย่อมหลงประพตติผิดได้ง่าย ตรงข้ามกับผู้ที่มีธรรมนั้นท่านเปรียบกับนกที่มีปีกและหาง และเรือที่มีหางเสือ ซึ่งปีกหางและหางเสือนี้จะช่วยควบคุมทิศทางของนกและเรือให้เคลื่อนที่ไปในทางที่ประสงค์ ไม่หลงไปกับกิเลสอบายมุขอันนำพาชีวิตไปสู่หนทางไม่ดี ทั้งนี้ธรรมเบื้องต้นที่ท่านปรารถนาให้ทุกคนปฏิบัติคือการทำความดี ละเว้นความชั่วอันเป็นแนวคิดสำคัญของพระพุทธศาสนา ธรรมเบื้องต้นท่านเห็นว่าควรปลูกฝังให้เกิดขึ้นตั้งแต่ยังเล็ก ดังเช่นที่ท่านได้กล่าวสั่งสอนลูกเสือเป็นเยาวชนของชาติที่ได้รับการฝึกอบรมมาเป็นอย่างดีในพิธีการแจกเหรียญลูกเสือกองหนุน เมื่อวันที่ 8 กันยายน พ.ศ.2456 ผู้ว่า

...เดี๋ยวนี้นักเรียนได้เป็นลูกเสือ และประพตติตัวติดอยู่แล้ว ต่อไปข้างหน้าจะเป็นอะไรก็ตาม ก็ต้องทำความดีตลอดไป และเกลียดชังความชั่ว...ขอให้นึกว่าบรรดาความชั่ว ซึ่งเปนข้อห้ามทั้งหลาย ไม่ใช่ของดีเลย ใคร ๆ ก็ไม่ควรประพตติทั้งสิ้น ไม่ว่าในทีใด ๆ และสมัยใด...จงเตือนใจตนเองว่าเราจะไม่ประพตติชั่ว ต้องทำความดีอยู่เสมอ...

(คำสั่งสอนลูกเสือฯ หน้า 6-8)

จากตัวอย่างข้างต้นที่กล่าวมาทั้งหมดแสดงให้เห็นว่าในทรรศนะของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้น ความมีคุณธรรมในจิตใจเป็นสิ่งสำคัญสำหรับราษฎรไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าวิชาความรู้ เพราะหากผู้ใดมีวิชาความรู้แต่ขาดคุณธรรม ผู้นั้นก็อาจนำวิชาความรู้ไปใช้ในทางที่ผิดและสร้างความเดือดร้อนเสียหายให้แก่บุคคลรอบข้าง สังคม และอาจลุกลามไปถึงประเทศชาติ ฉะนั้นท่าน

จึงได้ให้ความสำคัญกับเรื่องนี้เป็นอย่างมาก แม้ว่าหลักธรรมที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนำมาเป็นหลักคำสอนในการดำเนินชีวิตนั้นจะเป็นหลักธรรมทางพุทธศาสนา แต่เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นว่าหลักธรรมนั้นมีความเป็นสากลที่ทุกคนในสังคมไม่ว่าจะนับถือศาสนาใด ๆ ก็สามารถนำไปประพฤติปฏิบัติได้ เพราะการมีธรรมในทรศนะของท่านนั้นคือการปฏิบัติตนเป็นคนดี ไม่เบียดเบียนผู้อื่น รวมทั้งประพฤติตนให้เหมาะสมกับสภาพสังคม ทั้งนี้ท่านยังได้กล่าวอีกว่าทุกคนล้วนต้องมีธรรมในการดำเนินชีวิตไม่วั้นแม้กระทั่งโจรก็ต้องมีธรรมในการประกอบกิจของตน ฉะนั้นการมีธรรมเป็นหลักในการดำเนินชีวิตจะช่วยนำประโยชน์มาสู่ตนเองและหมู่คณะ รวมทั้งเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงความเจริญทางจิตใจของคนในชาติด้วย

1.7 การใช้จ่ายทรัพย์สินอย่างถูกต้อง

ชีวิตเป็นสิ่งที่ไม่มีความแน่นอน สามารถเปลี่ยนแปลงได้เสมอ ทรัพย์สินที่เราหามาได้นั้นก็เช่นกันก็สามารถหมดลงไปได้หากไม่รู้จักบริหารจัดการให้ดี อันนำมาซึ่งความลำบากในการดำเนินชีวิต เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจึงได้สอนให้เห็นถึงการรู้จักวิธีทำให้ทรัพย์สินเพิ่มพูน และการรักษาทรัพย์สินเหล่านี้ไม่ให้หมดเปลืองไป โดยสอนให้รู้จักทำมาหากินด้วยความเพียรพยายามและสติปัญญาที่มีอยู่ และสอนให้รู้จักเก็บออมทรัพย์สินที่หามาได้ ดังตัวอย่าง

...สิ่งทั้งปวงย่อมมีความเปลืองเป็นธรรมดาอย่างหนึ่ง ย่อมมีความเคลื่อนที่หรือเปลี่ยนเจ้าของเป็นธรรมดาอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้นผู้ใดซึ่งรู้จักดำรงตน ใฝ่ใจที่จะพยายามรักษาทรัพย์สมบัติให้คงอยู่โดยเจริญ และสำสมให้มากมุลมั่งคั่งขึ้นทุกทีแล้ว ก็ต้องใช้สติและปัญญาที่จะรู้จักถอดอมถนอมทรัพย์พวงความเปลืองให้น้อยโดยที่สุดที่จะน้อยได้ทางหนึ่ง กับต้องรู้จักรักษาไม่ให้มีช่องทางตกเรียเสียหายทางหนึ่ง...

(ช่วยเพื่อน หน้า 26)

และ

...ถ้าหากบุคคลผู้ใดมีความเพียรและสติปัญญาใช้แรงและทุนของตนที่มีอยู่ในทางที่ถูกดังกล่าวแล้ว และรู้จักทางได้ทางเสียรู้จักสงวนทรัพย์ให้ต้องตามแบบอย่าง ก็เป็นทางที่จะเลี้ยงตัวและตั้งตัวให้เป็นหลักฐานได้ดีเสียกว่ามะกะโทซึ่งได้เบียดเดียวเป็นทุนตั้งตัวในเบื้องต้น...

(พลเมืองดี หน้า 123)

นอกจากนี้ท่านได้มุ่งเน้นย้ำให้เห็นถึงความสำคัญของการขยันทำมาหากินเพิ่มพูนทรัพย์สินเพื่อสร้างหลักฐานที่มั่นคงให้กับชีวิตซึ่งท่านแสดงความคิดเห็นว่าสำคัญกว่าเกียรติยศชื่อเสียงดังตัวอย่าง

...ให้คิดอ่านหาทรัพย์สินสมบัติเงินทองให้เป็นปีกแผ่นไว้เสียก่อนเกียรติยศและความเลื่องชื่อลือชาและความสุข เพราะสิ่งเหล่านั้นจะอยู่ได้ก็ด้วยมีทรัพย์สินสมบัติเป็นเครื่องเชิดชูรักษา เปรียบเหมือนดังเราจะก่อพระเจดีย์ ยิ่งประสงค์จะให้สูงขึ้นไปเท่าใด ก็ต้องก่อรากวางหลักฐานให้แน่นหนา ทำฐานให้โตใหญ่ให้สมแก่ส่วนสูง จึงจะเป็นของตั้งอยู่ถาวรมั่นคง...

(พลเมืองดี หน้า 127)

ทั้งนี้ ท่านได้ชี้แนะให้เห็นถึงเหตุที่จะทำให้ทรัพย์สินที่มีนั้นหมดเปลืองไปโดยไม่จำเป็น กล่าวคือเกิดจากความเกียจคร้าน ความฟุ้งเฟ้อ และความคดโกง โดยได้เปรียบเทียบพฤติกรรมทั้ง 3 ประเภทนี้ว่าเป็นศัตรูที่คอยล้างผลาญทรัพย์สิน นอกจากนี้ท่านยังกล่าวว่าการมีครอบครัวตั้งแต่อายุยังน้อยก็เป็นอีกสาเหตุหนึ่งของความสิ้นเปลืองทรัพย์สินโดยไม่จำเป็น

1.8 การเลือกคู่ครอง

เมื่อผ่านช่วงวัยของการศึกษาเล่าเรียน และทำงานจนมีหลักฐานที่มั่นคงแล้ว ก็ถึงวาระที่จะต้องมีการหาคู่ครองเพื่อสร้างครอบครัว ผลิตประชากรให้แก่สังคม เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นกล่าวว่า การหาคู่ครองเป็นสิ่งสำคัญ โดยเฉพาะผู้ชายที่จะต้องหาหญิงคู่ครองที่ดีและเหมาะสมกับตน มีความประพฤติที่ดี มีความรู้ความสามารถที่จะคอยช่วยเหลือ เป็นที่ปรึกษา และประคับประคองครอบครัวไปได้ตลอดรอดฝั่ง ดังตัวอย่าง

...การที่จะหาหญิงมาเป็นคู่ครองย่อมต้องเลือกทั้งความประพฤติ และความสามารถที่จะปกครองทรัพย์สินสมบัติ...ทั้งยังต้องเลือกความรู้ความฉลาดในการทำงาน ทั้งกิริยามารยาทความโอภาปราศรัย และอื่น ๆ อีกหลายอย่าง...

(ช่วยเพื่อน หน้า 34)

นอกจากนี้ท่านยังได้ตำหนิผู้ที่ไม่มีวิจาร์ณญาณในการเลือกคู่ครองไว้ว่า “...ผู้ชายที่ใฝ่ใจจะหาคู่แต่ด้วยกามารมณ์อย่างเดียว ไม่ใคร่ครวญไตร่ตรองถือเอาประโยชน์และหลักฐานการตั้งตัวเป็นข้อสำคัญ ก็เท่ากับคบชู้ไม่ใช่หาคู่...” (เตือนเพื่อน หน้า 34) พร้อมทั้งอธิบายข้อเสียของการที่เลือกคู่ครองที่ไม่ดีว่าอาจทำให้เกิดความพินาศและความเสื่อมเสียแก่ตัวเราและหน้าที่การงาน ดังตัวอย่าง

...ผู้ชายต้องฉิบหายและต้องทำการทุจริตและเสียคนปณปี เพราะเมียไม่ดีพาให้กันไป ทั้งในและนอกราชการก็มีไม่รู้ก็เรื่องก็ร้าย เหตุนี้ย่อมเป็นเหตุที่จะให้ข้าราชการเสียคนเสื่อมเสียยศศักดิ์ และเกียรติยศที่พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานนั้นได้...

(ช่วยเพื่อน หน้า 34)

แนวคิดเรื่องการเลือกคู่ครองที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีต้องการสอนนั้นจะเห็นว่าท่านมุ่งเน้นที่ผู้ชายเป็นหลัก โดยเฉพาะผู้ชายที่ประกอบอาชีพรับราชการ ซึ่งสอดคล้องกับสังคมสยามในสมัยนั้นที่ผู้ชายเป็นผู้ที่ต้องไปทำงานนอกบ้านเพื่อหารายได้มาเลี้ยงครอบครัว ส่วนผู้หญิงจะมีหน้าที่ดูแลลูกและกิจการภายในบ้าน การเลือกคู่ครองที่ดีนั้นนอกจากจะช่วยทำให้ชีวิตมีความสุขแล้วยังช่วยเสริมสร้างเกียรติยศให้แก่ผู้ชายอีกด้วย

หลักในการดำเนินชีวิตที่สะท้อนออกมาในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นได้แก่ การศึกษาหาความรู้ให้แก่ตนเอง เมื่อมีความรู้ก็นำไปใช้ประกอบอาชีพอย่างขยันหมั่นเพียร รวมทั้งยังสอนเรื่องการใช้ชีวิตด้วยความไม่ประมาท การรักษาสุขภาพ การใช้ชีวิตอย่างมีความสุข การใช้จ่ายทรัพย์สินอย่างถูกวิธี และการเลือกคู่ครอง ซึ่งจะเห็นว่าหลักคำสอนทุกหัวข้อนั้นล้วนส่งผลให้ผู้ประพฤติปฏิบัตินั้นประสบความสำเร็จในชีวิต อันส่งผลดีต่อการเจริญก้าวหน้าของประเทศชาติด้วย ทั้งนี้หลักคำสอนเหล่านี้แสดงให้เห็นแนวคิดอันทันสมัยของท่านที่เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงตนเองเพื่อให้สอดคล้องกับสังคมปัจจุบันขณะนั้นที่อิทธิพลจักรวรรดินิยมตะวันตกเข้ามามีบทบาทอยู่เสมอเป็นเรื่องที่สามารถกระทำได้และสมควรที่จะกระทำอย่างยิ่ง โดยท่านได้พยายามเลือกใช้แนวความคิดแบบจารีตเดิมอย่างความเชื่อทางพระพุทธศาสนามาผสมผสานกับแนวคิดแบบตะวันตกทำให้เกิดเป็นเนื้อหาการสอนที่ราษฎรสามารถประพฤติปฏิบัติได้อย่างไม่รู้สึกลำบากใจ

2. หลักในการปฏิบัติตนต่อผู้อื่นและการวางตัวในสังคม

สังคมจะสามารถดำเนินไปได้อย่างเป็นปกติสุขนั้น คนในสังคมจะต้องรู้หน้าที่และการวางตัวให้เหมาะสม ไม่สร้างความเดือดร้อนให้แก่ตนเองและส่วนรวม ต้องรู้จักให้เกียรติและเคารพสิทธิของผู้อื่น นี่เป็นสิ่งที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีพยายามเน้นย้ำให้คนในสังคมได้ตระหนักเป็นอย่างยิ่ง เห็นได้จากการที่ท่านได้แต่งเรื่องพลเมืองดี และสมบัติของผู้ดี เพราะท่านเล็งเห็นว่าประเทศชาติจะพัฒนาไปได้ไม่ได้มาจากคนใดคนหนึ่ง แต่เป็นพลเมืองทั้งหมดที่จะมีส่วนร่วมในการพัฒนาประเทศให้เจริญทัดเทียมนานาอารยประเทศได้ ดังแนวทางที่ท่านเสนอไว้ ได้แก่

2.1 การตระหนักถึงหน้าที่ความรับผิดชอบของตนเองต่อสถาบันชาติ ศาสนา และ พระมหากษัตริย์

2.2 การประพฤติตนให้อยู่ในขอบเขตของกฎหมาย

2.3 การมีสัมมาคารวะและการให้เกียรติซึ่งกันและกัน
ดังรายละเอียดต่อไปนี้

2.1 การตระหนักถึงหน้าที่ความรับผิดชอบของตนเองต่อสถาบันชาติ ศาสนาและ พระมหากษัตริย์

ในเรื่องพลเมืองดี ซึ่งเป็นแบบเรียนสำหรับสอนอ่านนักเรียนชั้นมูลศึกษานั้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ผูกเรื่องราวและสร้างตัวละครขึ้นมาเพื่อแสดงตัวอย่างของการ เป็นพลเมืองดีตามที่สังคมต้องการจะให้ เป็น โดยจะสะท้อนแนวคิดที่เน้นย้ำเกี่ยวกับหน้าที่ที่พึงมีต่อ ประเทศชาติ ดังตัวอย่าง

ความสำคัญของแผ่นดินที่เราเกิดมา

ข้อที่ว่าแผ่นดินมีบุญคุณแก่เรานั้นคืออะไร แผ่นดินมีบุญคุณแก่เราเป็นข้อใหญ่อยู่ 4

ประการ คือ

- (ก) แผ่นดินเป็นผู้ปกป้องชีวิตเรา
- (ข) แผ่นดินเป็นผู้ให้ความสุขสำราญแก่เรา
- (ค) แผ่นดินเป็นผู้ปกป้องทรัพย์สินสมบัติของเรา
- (ง) แผ่นดินเป็นผู้ทำให้คนทุก ๆ คนได้รับความยุติธรรมเสมอกัน

(พลเมืองดี หน้า 9)

ตัวอย่างข้างต้นเป็นตอนที่นายมันสอนนายเมืองผู้เป็นหลานของตนให้เห็นถึงความสำคัญ ของแผ่นดินบ้านเกิด ฉะนั้นจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทดแทนบุญคุณของแผ่นดินด้วยวิธีการ ดังนี้

...ด้วยเหตุที่ตัวเรา ซึ่งเป็นพลเมืองจะเป็นสุขอยู่ได้ และมีอำนาจโดยชอบในตัวของเราเอง เพราะอำนาจแผ่นดินช่วยป้องกันฉะนี้ ฝ่ายเราทั้งหลายจึงนับว่าเป็นหนี้บุญ และต้องมีหน้าที่ที่ จะทดแทนบุญคุณแก่แผ่นดิน หน้าที่ของเราที่จะทดแทนบุญคุณแผ่นดินนั้น ก็มีข้อใหญ่อยู่ 4 ประการคือ

- (ก) เรามีหน้าที่ที่จะประพาศิตีความดีให้แก่บ้านเมือง
 - (ข) เรามีหน้าที่ที่จะต้องช่วยกำลังของบ้านเมือง คือเสียภาษีอากร
 - (ค) เรามีหน้าที่ที่จะช่วยรักษาบ้านเมืองให้มีความสงบราบคาบ
 - (ง) เรามีหน้าที่ที่จะช่วยรักษาความยุติธรรม และปกครองบ้านเมือง
- (พลเมืองดี หน้า 10-11)

นอกจากนี้พลเมืองที่ดีจะต้องรักและเทิดทูนในสถาบันพระมหากษัตริย์ เพราะพระองค์เป็นผู้มีพระมหากรุณาธิคุณแก่พสกนิกรของท่าน รวมทั้งต้องรักและหวงแหนประเทศชาติของตน ฉะนั้นจะต้องช่วยกันทะนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญ และรักษาสถาบันหลักของชาติให้อยู่คู่สังคมสยามต่อไป ดังตัวอย่าง

ผมรู้สึกที่บ้านเมืองจะดีจะชั่วก็เพราะพระเจ้าแผ่นดินเป็นสำคัญไม่ใช่หรือ พระเจ้าแผ่นดินที่ดีย่อมมีคุณแก่ไพร่บ้านพลเมืองมาก ก็บอหนึ่งคนที่เกิดมาเป็นราษฎร ก็ควรที่จะมีใจรักบ้านเมืองของตน และช่วยกันบำรุงรักษาบ้านเมืองทุก ๆ คนจึงจะเป็นความดีไม่ใช่หรือ

เกิดมาเป็นคนควรจะมีความรู้สึก 3 อย่างนี้เป็นข้อใหญ่ คือ

- (1) เราควรจะมีรู้สึกคุณพระมหากษัตริย์ว่า บ้านเมืองจะเจริญได้ก็เพราะพระมหากษัตริย์
- (2) เราควรจะมีรู้สึกว่าบ้านเมืองเป็นของเราอยู่ด้วยกันทุกคน เมื่อบ้านเมืองดีเราก็มีความสุขสบาย ถ้าบ้านเมืองเสียหายเราก็เดือดร้อน เราควรมีใจรักช่วยกันบำรุงรักษาและคิดให้บ้านเมืองมีความสุขสบายอยู่เป็นนิตย์
- (3) เราควรจะมีรู้สึกว่า ตัวเราเองที่เกิดมาควรต้องรักซื่อรักชาติ ทำความดีให้แก่บ้านเมือง

ดังนั้นจึงจะนับได้ว่าเป็นพลเมืองที่ดีคนหนึ่ง ๆ ไม่ช้าแต่เกิดมาแล้วก็ตายถมแผ่นดินไปเปล่า ๆ หรือกลับทำความชั่วร้ายเป็นเสี้ยนหนามกินแรงทอนกำลังที่ทำให้ท่านต้องปราบปรามเป็นการเกิดมาสำหรับให้หนักแผ่นดินเท่านั้น

(พลเมืองดี หน้า 37-38)

ในยุคสมัยที่มีการตระหนักถึงแนวคิดเรื่องรัฐชาติมากขึ้น ทำให้มีความจำเป็นที่จะต้องมีการบูรณาการปลูกฝังราษฎรให้รู้สึกถึงความเป็นชาติร่วมกัน ดังที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้เน้นย้ำให้เห็นถึงความสำคัญของชาติที่มีต่อราษฎรในเรื่องพลเมืองดี นอกจากนี้ยังปลูกฝังให้ราษฎรมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ผู้มีพระมหากรุณาธิคุณต่อพสกนิกรของพระองค์ทั้งในเรื่องพลเมืองดี และเพื่อนเพื่อน

2.2 การประพาดิตนให้อยู่ในขอบเขตของกฎหมาย

ทุกบ้านเมืองทุกสังคมย่อมต้องมีการวางตัวบทกฎหมายเพื่อสร้างแนวทางในการประพาดิตนปฏิบัติตนของคนในสังคม อีกทั้งเป็นการจัดระเบียบสังคมให้ดำเนินไปได้อย่างเรียบร้อยเป็นปกติสุข ดังนั้นจึงเป็นหน้าที่ของพลเมืองทุกคนที่ต้องปฏิบัติตามกฎหมายอย่างเคร่งครัด หากมีการฝ่าฝืนก็ต้องได้รับการลงโทษ ทั้งนี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้อสอนให้เห็นถึงความสำคัญของกฎหมายในเรื่องพลเมืองดี ตอนนายเมืองอยู่ในเวียง และได้สอนคนในสังคมถึงการประพาดิตนไม่ให้ขัดต่อหลักกฎหมายของบ้านเมือง ได้แก่ การไม่คิดร้ายหรือทำร้ายผู้อื่น ไม่ลักขโมยที่ไม่ใช่ของตน ไม่สร้างวุ่นวายให้แก่บ้านเมือง ไม่กระทำการทุจริต และไม่ฝ่าฝืนขนบธรรมเนียม ดังตัวอย่าง

...ถ้าเราจะระวังมิให้ตัวเองเป็นผู้ประพาดิตนผิดกฎหมาย ก็มีหลักที่เราจะพึงรักษาให้ปราศจากความผิดอยู่บ้าง คือ เราไม่คิดและกระทำการข่มเหงประทุษร้ายต่อผู้ใดประการหนึ่ง ไม่คิดคดโกงลักขโมยทรัพย์สินสมบัติของใครประการหนึ่ง ไม่กระทำการจลาจลอลหม่านทำลายความสุขสำราญของบ้านเมืองประการหนึ่ง เราไม่ทำการทุจริตพลิกแพลงให้ผิดจากความจริงและเสียความยุติธรรมประการหนึ่ง เราไม่ฝ่าฝืนข้อบังคับแบบธรรมเนียมและอำนาจการปกครองบ้านเมืองประการหนึ่ง รวมใจความก็คือการสิ่งไร ๆ ถ้าเราตั้งใจได้ว่า เราทำโดยสุจริตไม่ผิดธรรมอันควรจะเห็นได้ในใจของเราเองแล้ว ก็จะเป็นโอกาสอันน้อยที่เราจะต้องเป็นถ้อยความลำบาก...

(พลเมืองดี หน้า 46)

เมื่อระบบกฎหมายและการศาลของประเทศสยามได้รับการพัฒนาปรับปรุงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีผู้เชี่ยวชาญทางด้านกฎหมายทั้งจากประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส เบลเยียมมาเป็นทีปรึกษา เพื่อให้สอดคล้องกับวิทยาการและอิทธิพลต่าง ๆ จากตะวันตก ทำให้กฎหมายของสยามมีความทันสมัย เป็นระบบ และเป็นที่ยอมรับของชาติตะวันตกมากขึ้น ฉะนั้นการให้ความรู้และสร้างความตระหนักให้แก่ราษฎรในเรื่องกฎหมายจึงเป็นสิ่งที่จำเป็นอย่างยิ่ง เพราะจะช่วยให้สังคมสามารถขับเคลื่อนไปได้อย่างรวดเร็ว อีกทั้งยังช่วยให้ราษฎรไม่ถูกเอารัดเอาเปรียบได้อีกด้วย

2.3 การมีสัมมาคารวะและการให้เกียรติซึ่งกันและกัน

สังคมสยามเป็นสังคมที่ให้ความสำคัญกับเรื่องอาวุโส ผู้น้อยหรือผู้ที่เด็กกว่าต้องเคารพผู้ใหญ่หรือผู้ที่มีฐานันดรที่สูงกว่า ผู้ที่มีสัมมาคารวะจะได้รับความรักความเอ็นดูจากผู้ใหญ่ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้นเน้นย้ำหลักปฏิบัติเหล่านี้ไว้ในเรื่องสมบัติของผู้ดี แสดงให้เห็นว่าผู้ที่จะเป็นผู้ดีได้นั้น คุณสมบัติประการหนึ่งที่ควรมีคือการให้เกียรติซึ่งกันและกัน ดังตัวอย่าง

ภาคสาม ผู้ที่ย่อมมีสัมมาคารวะ Polite

กายกรรม

- (1) เข้าชายคาต้องเปิดหมวก
- (2) ต้องเปิดหมวกในที่เคารพ เช่น โบสถ์ วิหาร ไม่ว่าในศาสนาใด
- (3) ผู้น้อยต้องเคารพผู้ใหญ่ก่อน
- (4) ผู้ชายต้องเคารพผู้หญิงก่อน
- (5) แม้ผู้ใดเคารพตนก่อน ต้องตอบเขาทุกคนอย่าเฉยเสีย
- (6) อย่างนั่งไม่สุภาพ เหนาะหน้าผู้มีบรรดาศักดิ์
- (7) อย่าทำคบหรือคอบบหรือคอบกลิ้งหรือสูบให้ควันไปรมผู้อื่น
- (8) อย่าตีเตียนผู้เคารพ หรือที่เคารพของผู้อื่น

วจีกรรม

- (1) เมื่อเราจะขอทำล่วงเกินแก่ผู้ใด ต้องขอโทษเขาก่อน
- (2) เมื่อเราทำพลาดพลั้งสิ่งใดแก่บุคคลผู้ใดควรออกวาจาขอโทษเสมอ
- (3) เมื่อผู้ใดได้แสดงคุณต่อตนอย่างไร ควรออกวาจาขอบคุณเขาเสมอ
- (4) อย่าพูดจาล้อเลียนหลอกลวงผู้ใหญ่

มโนกรรม

- (1) นับถือเคารพผู้ใหญ่
- (2) มีความอ่อนหวานแก่ผู้น้อย
- (3) เชื่อฟังถ้อยคำบิดามารดาและอาจารย์

(สมบัติของผู้ดี หน้า 16-17)

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นว่าผู้ที่เป็นผู้ดีหรือพลเมืองที่ดีจะต้องมีสัมมาคารวะเป็นคุณลักษณะประการหนึ่ง อันได้แก่ การที่ผู้น้อยต้องเคารพและเชื่อฟังผู้ใหญ่ โดยผู้น้อยต้องแสดงความเคารพกับผู้ใหญ่ก่อน และไม่แสดงอาการปฏิกิริยาไม่สุภาพต่อหน้าผู้ใหญ่ รวมทั้งไม่ทำกิริยาหรือพูดล้อเลียนผู้ใหญ่ ทั้งนี้ผู้ใหญ่ก็ต้องมีใจเมตตาปราณีและสุภาพอ่อนหวานต่อผู้น้อยด้วย นอกจากนี้การอยู่ในสังคมก็ควรรู้จักการให้เกียรติซึ่งกันและกัน หากเรากระทำล่วงเกินผู้ใดก็ต้องกล่าวขอโทษ หรือถ้าผู้ใดที่มีบุญคุณกับเราก็ต้องแสดงความขอบคุณเสมอ รวมทั้งสถานที่หรือบุคคลที่สมควรเคารพเราก็ต้องให้เกียรติและเคารพด้วย

ทั้งนี้นอกจากประเด็นเรื่องความอาวุโสแล้ว ยังพบว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดียังให้ความสำคัญถึงสิทธิของสตรีอันสืบเนื่องมาจากแนวคิดของสุภาพบุรุษยุควิกตอเรียนที่ท่านได้รับอิทธิพลจากการไปปฏิบัติหน้าที่ที่ประเทศอังกฤษ โดยผู้เป็นสุภาพบุรุษจะต้องมีความยินดีที่จะเสียสละความสะดวกส่วนตัว วางตนเป็นกลาง รู้จักอดทนอดกลั้น รวมทั้งมีความซื่อสัตย์

จงรักภักดีต่อสถาบันชาติ ครอบครัวยุ และพระมหากษัตริย์³⁰ ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างที่ให้ผู้ชายต้องเคารพผู้หญิงก่อน ซึ่งประเด็นการให้เกียรติสุภาพสตรีนี้ยังปรากฏในสมบัติของผู้ดีภาคสี่ ผู้ดียอมมีกิริยาเป็นที่รัก Socialable ว่า “...อย่าพูดเปรียบเปรยเคาะแคะผู้สตรี กลางประชุม...” (สมบัติของผู้ดี หน้า 17) และในภาคหก ผู้ยอมไม่เห็นแต่แก่ตัวอย่างเดียว Unselfish ว่า “...อย่าพิกหาความสบายก่อนผู้ใหญ่หรือผู้หญิง...” (สมบัติของผู้ดี หน้า 18)

การอยู่ร่วมกันของคนในสังคมจำเป็นต้องรู้จักการวางตัวในสังคมให้เหมาะสม โดยเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้เสนอแนวทางที่จะทำให้ราษฎรในสังคมสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุขไว้ได้แก่ การที่ทุกคนตระหนักรู้ถึงบทบาทหน้าที่ของตนเองที่ต่อสถาบันชาติ และพระมหากษัตริย์ การปฏิบัติตามกฎหมายของบ้านเมือง การมีสัมมาคารวะและให้เกียรติผู้อื่น ซึ่งทั้งหมดนั้นนอกจากจะช่วยให้สังคมมีความปกติสุขแล้วยังช่วยส่งเสริมให้สังคมและประเทศชาติเจริญก้าวหน้าด้วย

3. หลักในการปกครอง

คำสอนที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเกี่ยวกับหลักในการปกครองนั้นอยู่ในหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ.113-118 ซึ่งเป็นเอกสารที่บันทึกคำกราบบังคมทูลของท่านถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันสะท้อนแนวคิดเกี่ยวกับหลักการปกครองบ้านเมืองของผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดินเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้ผู้วิจัยสามารถแบ่งออกเป็น 2 ประเด็น ได้แก่

3.1 คุณสมบัติของนักปกครอง

3.2 บทบาทหน้าที่ของนักปกครอง

ดังรายละเอียดดังนี้

3.1 คุณสมบัติของนักปกครอง

ในการปกครองบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้า และมีประสิทธิภาพนั้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีแสดงความเห็นว่านักปกครองต้องมีคุณสมบัติดังต่อไปนี้

³⁰ สหะโรจน์ กิตติมหาเจริญ, “”สุภาพบุรุษ” ในพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับวรรณกรรมศรีบูรพา,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศึกษาศาสตร์ สาขาวิชาวรรณคดีและวรรณคดีเปรียบเทียบ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2551), 21.

3.1.1 นักปกครองต้องเป็นผู้ที่มีความรอบรู้ เจ้าพระยาพระเสด็จ สุเรนทราธิบดีนั้นได้ชี้ให้เห็นถึงความจำเป็นที่นักปกครองบ้านเมืองจะต้องมีความรอบรู้ในศิลป-วิทยาการต่าง ๆ เพราะการมีความรู้จะทำให้สามารถเลือกใช้คนให้เหมาะสมกับงาน ดังตัวอย่าง

...หน้าที่ของพระองค์ท่านจะเป็นผู้ใช้ต่อไป มิใช่จะเป็นผู้กระทำเองด้วยพระองค์ รู้ไว้ดีสำหรับรู้ความยากง่ายใช้คนถูก รู้แรงกำลังของคนและการ ถึงความชำนาญแห่งพระองค์เองจะไม่พอ ก็หาเป็นสิ่งสำคัญไม่...

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 114)

ทั้งนี้ความรู้ความสามารถที่นักปกครองควรมีนั้นไม่ควรรู้เพียงด้านใดด้านหนึ่ง เพราะการบริหารราชการแผ่นดินนั้นจะต้องอาศัยความรู้หลายแขนงทั้งทางด้านทหารและพลเรือน ฉะนั้นจึงเป็นสิ่งสำคัญมากที่นักปกครองต้องพัฒนาตนเองให้มีความรู้ที่รอบด้าน สามารถนำมาใช้บริหารราชการแผ่นดินได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังตัวอย่าง

...พระราชกุมารพระองค์ใดที่จะได้รับรัชทายาทหรือเป็นผู้ช่วยรักษาพระราชอาณาเขต ควรที่จะได้รับความแนะนำบำรุงพระปรีชาให้ทรงรอบรู้ทั้งฝ่ายพลเรือนซึ่งเป็นการทะนุบำรุง และทหารซึ่งเป็นการป้องกันรักษา มิให้ยั้งหย่อนหรือลุ่มหลงล่าเอียงไปในทางใดแต่ทางเดียว จึงจะเป็นที่เห็นได้ว่าในรัชกาลของพระราชกุมารพระองค์นั้น คงจะมีทั้งความบรมสุขและศักดา-นุภาพในพระราชอาณาเขตของพระองค์

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 216-217)

นอกจากนักปกครองจะต้องมีความรอบรู้เรื่องราวความเป็นไปของชาติบ้านเมืองแล้ว ยังต้องเป็นผู้ที่รอบรู้ หมั่นติดตามข่าวสารเรื่องราวความเป็นไปของโลก หรือประเทศอื่น ๆ เพื่อที่จะได้สามารถรับมือและจัดการกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่อาจเกิดขึ้นได้อย่างทันท่วงที ดังตัวอย่าง

...ผู้ที่อยู่ใกล้หรืออยู่แต่ในบ้านเมืองถึงจะมีสติปัญญาทางอื่นพร้อมบริบูรณ์ก็ดี แต่ย่อมขาดอยู่อย่างหนึ่ง คือขาดความอาจหาญที่ขริมนะที่จะเห็นว่าควรริบกระทำลงให้จงได้ ที่ขาดความสิ่งนี้เพราะไม่สามารถเห็นกำลังแห่งความเจริญของประเทศอื่นด้วยจักขุ เป็นแต่รู้ด้วยความสดับตรับฟัง ทั้งไม่ได้ออกห่างเห็นรูปโฉมและกำลังวังชาของบ้านเมืองตนเปรียบเทียบกับกำลังในประเทศยุโรปฉะนี้ เปรียบกับคนที่ขึ้นไปอยู่บนต้นไม้สูงแลลงมาเห็นเสือตัวหนึ่งกำลังย่องจ้องจะโฉบจับเพื่อนคนที่นั่งอยู่ในศาลากลางป่า ส่วนตัวของเพื่อนผู้นั่งอยู่ในศาลานั้น เพียงแต่รู้ที่อยู่ว่า เสือมี เสืออาจเข้ามาทำอันตรายได้ ยังหาเคยเห็นตัวเสือและกำลังเสือไม่ ก็เพียงแต่วาดเสียงอยู่ในใจ ผู้ที่อยู่บนต้นไม้ไม่เห็นแลเห็นรูปร่างเสืออย่างถนัด ตลอดทั้งเขี้ยวและเล็บเสือ และทำทาง

ความเข้มข้นของเชื้อ เมื่อตั้งทำขู่คาร์รามด้วยอำนาจอาญา และเห็นทั้งผู้ที่จะถูกเสือกิน รู้กำลังวังชาว่าจะต่อสู้กับเชื้อได้เพียงไร ดังนั้นใจของผู้ที่แลเห็นนี้ จะร้อนเร่าแรงให้ผู้นั่งอยู่ในศาลาริบแก้ไขป้องกันเชื้ออย่างใด ผู้ที่อยู่ในประเทศยุโรปก็ฉนั้น...

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 80-81)

เมื่อทราบเหตุการณ์ความเป็นไปของสถานการณ์ต่าง ๆ ของโลกแล้วก็ต้องหายุทธวิธีในการรับมือ ดังเช่นที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของพลเรือน เนื่องจากเห็นว่า การที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอ มุ่งแต่จะทรงศึกษาทางด้านทหารนั้นไม่เป็นประโยชน์ต่อการปฏิรูปบ้านเมืองเท่าที่ควร โดยได้เปรียบเทียบกับการปกครองของชาติตะวันตกที่ให้ความสำคัญกับทั้งด้านพลเรือนและการทหาร ดังตัวอย่าง

...ฝ่ายการเมืองข้างฝรั่ง การพลเรือนเขาได้ตั้งรากเหง้าเค้ามูลแน่นอนนานมาจนจำเริญแล้ว และการนั้นก็จับตัวคนวางลงในหน้าที่ทำงานได้ ฝ่ายการทหารก็บริบูรณ์เช่นเดียวกัน มีแต่การจัดการแก้ไขทะนุบำรุงเพิ่มเติมเล็กน้อย การพลเรือนเป็นรากเหง้าลำต้นและกิ่งก้าน การทหารเป็นดอกใบซึ่งจะให้เห็นความงดงามและสง่า เจ้านายในเมืองเขามีน้อย จึงมีช่องและบังควรที่จะเลือกเอาการทหารเป็นวิชาสำหรับมือ แต่ที่จริงบรรดาข้าศึกศัตรูทุกวันนี้จะมุ่งหมายกระทำร้ายซึ่งกันและกัน ก็ไม่จ้องดูและคร้ามเกรงที่ตัวทหารเหมือนการทำศึก ซึ่งต่อสู้ด้วยฝีมือกัน อย่างแต่ก่อน การทวงวันนี้ยอมคร้ามเกรงกันด้วยกำลังพลทหารที่มาก และกำลังเครื่องศาสตราวุธและเครื่องรบทั้งปวง ก็กำลังพลทหารและเครื่องรบทั้งสองอย่างนี้จะมามีมาด้วยประการใด ย่อมมีมาได้ด้วยความสุขของไพร่บ้านพลเมือง ความบริบูรณ์ของวิชาและการทำมาค้าขาย การที่มุ่งมองในฝ่ายทหารแต่ทุกวันนี้ ก็เป็นการเกี่ยวข้องด้วยวิชาใช้เครื่องศาสตราวุธและวิธีการกลศึกทั้งการปกครองพลทหาร เป็นการเกี่ยวข้องด้วยความรู้และความคิดและความกล้าหาญในสันดาน เว้นแต่ทหารผู้น้อยซึ่งจะต้องการกำลังกายเป็นใหญ่ ก็ผู้ที่จะเป็นนายทหารดีจะเป็นได้ด้วยเหตุใด ผู้นั้นก็ต้องมีนิสัยพลเรือนติดตัวอยู่ด้วย คือต้องเป็นผู้มีสติปัญญาสามารถรู้กำลังตนและกำลังเขา รู้การปกครองเอาใจไพร่พลให้รัก คาดประมาณการเสียการได้ รอบคอบทั้งการกระเสียบอาหารและเครื่องศาสตราวุธเหล่านี้ เป็นต้น

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 216-217)

และ

...เจ้าฝรั่งจึงเป็นทหารได้โดยง่าย เพราะส่วนทุนและกำลังย่อมบริบูรณ์ หรือมีผู้เป็นเจ้าพนักงานจัดการอยู่อย่างหนึ่งแล้ว ฝ่ายประเทศเราเพิ่งกำลังจะก่อร่างสร้างตัว ตั้งเค้ามูล เหมือนดังเป็นผู้หุงข้าว ต้องกระทำด้วยตนเองทั้งหมด ถ้าจะดูแต่ข้าวให้สุกอย่างเดียว ไม่ใส่ไฟ ไฟก็จะดับ น้ำก็ไม่เดือด ข้าวก็ดิบ เหตุเช่นนี้ ในประเทศของเราจึงจำเป็นที่จะต้องกะคนสำคัญให้เข้าแทรกแซง

ได้ทุกหน้าที่ ก็ทุกวันนี้การในเมืองไทย ผู้ที่จะเป็นคนสำคัญในราชการในภายหน้า ก็ย่อมต้องอาศัยเป็นผู้ที่มีบุญทรัพย์ที่จะเป็นทุนเล่าเรียนวิชา ปุถุสติปัญญาความรู้ท่านเหล่านั้นจะได้แก่ผู้ใด ก็ย่อมได้แก่พระราชกุมาร ซึ่งจะได้รับวิชาการและความดีมาประกอบราชกิจในประเทศของพระองค์เป็นเบื้องต้นแห่งผู้อื่น ถ้าพระราชกุมารทั้งหลายจะลุ่มหลงทรงเล่าเรียนแต่การทหารเสียทั้งหมดตามความเห็นและความนิยม เช่นได้กราบบังคมทูลมาในเบื้องต้นจดหมายฉบับนี้แล้ว แรงของความคิดและวิชาที่จะจัดการบ้านเมืองก็จะไปมีกำลังยั้งยวดอยู่ในหมู่ที่จะตั้งใจจะให้ชั่วสกปรกอย่างเดียว อีกสักประเดี๋ยวจะแลเห็นว่าน้ำในหม้อไม่เดือด และไฟก็ดับ

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 218)

ความรู้ที่นักปกครองพึงมีตามธรรมชาติของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นเห็นว่านอกจากจะต้องมีความรู้ทางด้านศิลปวิทยาที่สำคัญสำหรับการปกครองแล้ว จะต้องมีความรู้ทางด้านข้อมูลข่าวสารทั้งในบ้านเมืองและต่างประเทศเพื่อที่จะได้นำข้อมูลต่าง ๆ เหล่านี้มาปรับใช้ในการบริหารราชการแผ่นดินได้อย่างมีประสิทธิภาพ

3.1.2 นักปกครองต้องมีวิสัยทัศน์ที่กว้างไกล กล่าวคือ ต้องเป็นผู้ที่มีความคิดรอบคอบ มองการณ์ไกล สามารถคาดคะเนสิ่งที่จะเกิดขึ้นตามความผันแปรของสังคมบ้านเมืองได้ ดังเช่นที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้กราบบังคมทูลว่าในการจัดการศึกษาสำหรับพระราชโอรสนั้นจะไม่ควรทรงเน้นทางด้านทหารเพียงอย่างเดียว เพราะวิชาทางด้านพลเรือนก็มีความสำคัญต่อการบริหารราชการแผ่นดินเช่นเดียวกัน ดังตัวอย่าง

...มาตั้งแต่รัตนโกสินทรศก 112 ล่วงมาแล้ว ประเทศสยามได้รับความเบียดเบียนจากราชศัตรูภายนอกกล้าเข้ามาขู่เข็ญด้วยอำนาจศัตรารุช ใจของชาวสยามจึงบังเกิดความรู้สึกขอกข้า... มาในระหว่างเมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอหลายพระองค์ได้เสด็จออกมหาทรงเล่าเรียน ณ ประเทศนี้ต่อมาโดยลำดับสมัยนี้ ความเห็นที่จะจัดการศึกษาจึงรื้อขึ้นเป็นทหารเกือบจะหมด โดยมูลเหตุที่ได้รับความเจ็บแสบมาสด ๆ ประกอบกับทางประเพณีของฝรั่งซึ่งหยิบเอามาใช้เป็นถ้อยคำว่า “ชัตติยต้องเป็นทหารหมด” จนจะทำให้พระอารมณ์และความนิยมเลื่อมใสของพระราชกุมารทั้งหลาย ซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่ในเวลาเล่าเรียนและกำลังอ่อนโอนไปงายนั้น ฟันเพื่อนชู่ซ่าไปแต่ทางทหารฝ่ายเดียว ความเห็นซึ่งเห็นเช่นนี้เป็นความเห็นอันไม่รอบคอบ และไม่ใช้ความเห็นของพ่อบ้านหรือเป็นความเห็นของผู้ที่จะเป็นพ่อบ้านไม่ได้ จึงมุ่งมองไปแต่ทางเดียวไม่ทั่วถึง และยิ่งเอามาใช้เป็นวิธีทางแนะนำพระราชกุมาร ผู้ซึ่งจะทรงเรียนวิธีการดำรงพระองค์อยู่ในที่เป็นพ่อบ้านจัดราชการทะนุบำรุงบ้านเมืองนั้นก็หาสมควรไม่...

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 214-215)

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นว่าพลเรือนนั้นมีบทบาทสำคัญต่อการทำนุบำรุงบ้านเมืองไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าทหาร ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงกระบวนการทัศน์ของนักปกครองที่จะต้องไม่มองอะไรเพียงด้านเดียว ต้องคิดให้รอบด้าน คำนึงถึงผลดีและผลเสียของแต่ละเรื่อง แล้วตัดสินใจเลือกสิ่งที่ดีที่สุดเพื่อนำมาใช้ในการบริหารราชการแผ่นดินต่อไป

3.1.3 นักปกครองต้องอาศัยอำนาจและความกรุณาควบคู่กันไป หรือที่คนไทยคุ้นเคยกับคำว่า “พระเดช” และ “พระคุณ” นักปกครองที่ดีจะอาศัยอำนาจหรือพระเดชในการปกครองบ้านเมือง ซึ่งพระเดชนี้จะมาพร้อมกับตำแหน่ง รวมทั้งยังเกิดขึ้นจากความรอบรู้ความสามารถ และการวางตัวของนักปกครองเองด้วย ในสังคมสยามสมัยที่ปกครองด้วยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้นพระมหากษัตริย์ถือเป็นผู้ที่มีอำนาจสูงสุด จึงสามารถใช้อำนาจในการปกครองได้อย่างเต็มที่ หากแต่นักปกครองใช้แต่อำนาจแต่ขาดซึ่งความเมตตาต่อไพร่ฟ้าประชาชนบ้านเมืองก็ยากที่จะเป็นปกติสุข ฉะนั้นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจึงเล็งเห็นว่านักปกครองที่ดีจะต้องปกครองบ้านเมืองด้วยอำนาจที่มี ควบคู่ไปกับความเมตตากรุณาด้วย ดังตัวอย่าง

...ถ้าเดชาภาพแห่งพระมหากษัตริย์มากล้นกว่าพระวิริยะ พระปัญญา และพระกรุณาคุณ บ้านเมืองก็จะเขวไปบ้าง เตือดร้อน สมัยใดที่พระบรมกษัตริย์ทรงพระกรุณาคุณมากกว่า พระเดชาภาพ สมัยนั้นการบ้านเมืองก็มักจะไม่วุ่นวาย ผู้...ก็พากันโลเลเหลวไหลลงไปสู่ความชั่วด้วยหมิ่น...ต่อพระราชอาญา หรือกำเริบ ด้วยทรงพระกรุณาเกิน...พระเดชกับพระคุณสองสิ่งนี้จึงเป็นของควรมีอยู่และได้น้ำหนักเสมอกันในพระองค์ผู้จะเป็นผู้ปกครองประเทศ

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 114)

จากตัวอย่างจะเห็นว่านักปกครองที่ดีจะต้องมีวิจรรย์ญาณในการใช้อำนาจของตน โดยต้องคำนึงถึงผู้ใต้บังคับบัญชาและราษฎรในพระราชอาณาจักร เพราะหากใช้อำนาจโดยขาดความยั้งคิด ขาดคุณธรรม ไม่เหมาะสมกับสภาพเหตุการณ์ย่อมส่งผลเสียหายต่อสังคมและประเทศชาติ

คุณสมบัติของนักปกครองที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเห็นว่ามีสำคัญในการบริหารราชการแผ่นดิน ได้แก่ ความรอบรู้ ความมีวิสัยทัศน์ที่กว้างไกล และการใช้อำนาจอย่างมีวิจรรย์ญาณกอปรด้วยคุณธรรม ทั้งนี้คุณสมบัติทั้งหมดนี้ล้วนมีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่แล้ว เห็นได้จากการประกอบพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ของพระองค์ หากแต่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีต้องการถวายนามคิดเห็นอันเหมาะสมแก่พระองค์ในยามที่ทรงหมัดกำลังพระทัย ซึ่งหากผู้อ่านนำคำสอนเหล่านี้ไปปฏิบัติจะช่วยให้เสริมสร้างความเป็นนักปกครองที่ดีได้

ดังเช่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงพัฒนาบ้านเมืองจนเจริญก้าวหน้าและเป็นที่รักของพสกนิกรชาวไทย

3.2 บทบาทและหน้าที่ของนักปกครอง

นักปกครองจำเป็นที่จะต้องคำนึงถึงบทบาทและหน้าที่ของตนอยู่เสมอ และปฏิบัติตามบทบาทหน้าที่อย่างเต็มความสามารถ โดยเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ให้แนวคิดในประเด็นนี้ไว้ดังนี้

3.2.1 การดูแลอาณาประชาราษฎร์ให้อยู่เย็นเป็นสุข การทำให้ราษฎรมีความเป็นอยู่ที่ดี มีความสบายกายและใจนับเป็นภารกิจสำคัญของนักปกครอง เพราะการที่ราษฎรมีความสุขย่อมส่งผลดีต่อการบริหารประเทศ ทั้งนี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้เสนอแนะแนวทางในการบริหารประเทศโดยคำนึงถึงความสุขของราษฎรแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ดังนี้

...การปกครองประเทศของบรมกษัตริย์ก็ไม่ผิดกันอันใดกับการปกครองสถานบ้านเมืองของคฤหบดีผู้หนึ่ง ต่างแต่เขตบ้านเป็นเขตเมือง เล็กกับใหญ่เท่านั้น คฤหบดีย่อมมีทางผลประโยชน์ได้เสียมาเลี้ยงดูผู้คนอันเป็นบริวารของตนฉันใด ราชอาธิบดีก็ย่อมต้องจัดทฤษฎีบำรุงการค้าขายและสรรพวิชาที่จะหาประโยชน์และทรัพย์เงินทองเข้าบ้านเมือง ฉะนั้นพ่อบ้านดี ก็ย่อมจัดให้มีความสั่งสอนให้บุตรหลานและบริวารผู้คนในบ้านของตนรู้วิชาและความประพฤติดี ใครเอะอะประพฤติเป็นพาลก็ตัดสันดานปราบปรามให้เสื่อมร้ายด้วยอาชญา ใครวิวาบาทหมางกันก็พิจารณาว่ากล่าวตักเตือนโดยธรรม เพื่อจะตัดความข่มเหงคะเนงร้ายซึ่งกันและกัน ราชการของพระมหากษัตริย์ก็ฉนั้น นั่น คือต้องให้ความรู้และความประพฤติดีแก่ประชาราษฎร์ในราชอาณาจักร และต้องจัดการปราบปรามโจรผู้ร้าย วางบทกฎหมายบังคับบัญชาด้วยราชอาชญาและราชบำเหน็จอันยุติธรรม...

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 215-216)

จากตัวอย่างจะเห็นว่าหน้าที่นักปกครองนั้นจะต้องคำนึงประโยชน์ของราษฎรเป็นสำคัญ โดยการบริหารราชการแผ่นดินจะมุ่งเน้นการบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้แก่ราษฎร อาทิ การจัดการศึกษาให้แก่ราษฎรเพื่อจะได้ นำความรู้ไปประกอบอาชีพเลี้ยงดูตนเองและครอบครัว การตราตัวบทกฎหมายให้มีความยุติธรรม เป็นต้น ซึ่งทั้งหมดนี้จะช่วยยกระดับความเป็นอยู่ของราษฎรให้ดีขึ้น

ทั้งนี้ การที่ราษฎรในบ้านเมืองสามารถใช้ชีวิตได้อย่างเป็นปกติสุข จะส่งผลดีต่อการบริหารราชการแผ่นดิน เพราะในสมัยรัชกาลที่ 5 ยังไม่มีการทำระบบทะเบียนราษฎร ฉะนั้น

หากราษฎรไม่ได้รับความเป็นอยู่ที่ดี มีความเดือดเนื้อร้อนใจก็อาจยังผลให้ราษฎรมีใจออกห่าง ทำให้ขาดเสถียรภาพในการปกครองบ้านเมือง ดังตัวอย่าง

...ถ้าการบ้านเมืองไม่ราบคาบให้ไพร่บ้านพลเมืองนิยมยินดี ผู้ที่ได้รับความร้อนรนด้วยการกดขี่หรือความกดขี่ เบียดเบียนซึ่งกันและกัน หากความระงับดับเข็ญเมื่อแลเห็นตัวอย่างดังนี้ และพากันเอาใจออกหากเนื่อง ๆ เราไม่ขาดทุนชั่วแต่คนกลับไปเป็นข้าศึก ข้าขาดทุนสำคัญคือ อกความเสียเป็นสาเหตุให้เสี้ยนศัตรูหยิบยกเอาเป็นคำพูดได้ว่า ผู้คนเดือดร้อนแตกฉานชานเซ็น เพราะเราไม่มีอำนาจและความยุติธรรมความปกครองอันเรียบร้อยที่จะระงับดับร้อนไฟรบ้านพลเมืองของตนได้ จึงจำเป็นที่ผู้อื่นจะยื่นมือเข้ามาจัด...

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 81-82)

จากตัวอย่างข้างต้นอาจกล่าวได้ว่าการดูแลอาณาประชาราษฎร์ให้มีความสุข ไม่เดือดเนื้อร้อนใจ นับเป็นภารกิจสำคัญอันดับแรกของนักปกครอง เพราะเมื่อราษฎรอยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุข ก็จะเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าต่อไป

3.2.2 การพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้า หน้าที่ของนักปกครองที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือการพัฒนาบ้านเมืองให้มีความเจริญรุดหน้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุคสมัยที่มีบ้านเมืองเสี่ยงต่อการถูกแทรกแซงดังเช่นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกเข้ามามีอิทธิพลต่อดินแดนบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นอย่างมาก ซึ่งการพัฒนาปรับปรุงบ้านเมืองนอกจากจะส่งผลดีต่อการช่วยป้องกันอันตรายจากการคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก หรือจากศัตรูภายนอกประเทศแล้วยังส่งผลดีต่อราษฎรอีกด้วย ดังตัวอย่าง

การที่จะระงับปราบปรามปัจเจกชนอันมีอำนาจรุนแรงในครั้งนี้ไม่ควรจะมุ่งหมายเลยที่จะเอาอำนาจปากเข้าต่อสู้เอาคราวหนึ่ง ๆ เช่นที่ทำอยู่ทุกวันนี้ มีเหตุการณ์อันใดขึ้นก็ปิดปากโต้เถียงเพียงแต่รอร้อน เมื่อเถียงชนะก็เสมอตัว เถียงเขาไม่ขึ้นก็ยอมเขา ขาดทุนเข้าไปทุกที การเช่นนี้ใช้ว่าจะรู้จัดเจนก็หาไม่ ฝ่ายข้าศึกเขาก็ตั้งค่ายเขี่ยหาเหตุที่จะให้เป็นปากเสียงอยู่เสมอเป็นอันหมดความเห็นว่าจะมีที่สิ้นสุดลงเพียงใดได้ และทั้งไม่ควรมุ่งหมายที่จะเอากำลังศัตรูมาการสู้รบด้วยมือเป็นที่พึ่งอย่างเดียวอีกเหมือนกัน เพราะจะเอาอะไรมาเหยียวยาทันเวลาทันที่ได้ สิ่งที่จะนำมาเป็นที่พึ่งได้มีสำคัญอยู่แต่อำนาจความดีที่เราจะรีบจัดการให้เห็นปรากฏทั่วโลก ว่าเรายังมีความดีความอุตสาหะรีบจัดการบ้านเมืองของเราอยู่จริง ๆ ไว้เป็นที่ป้องกันปากเสียงอันร้ายนี้...

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 82-83)

ทั้งนี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้กราบบังคมทูลรายงานพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงแนวทางในการปกครองบ้านเมืองให้พัฒนาทัดเทียมนานาอารยประเทศไว้ 6 ประการ ซึ่งต้องรีบดำเนินการอย่างเร่งด่วน เพราะใช้เวลาดำเนินการหลายปีดังที่สรุปได้ดังนี้

ประการที่ 1 การยกเลิกแก้ไขธรรมเนียมเก่าที่ไม่มีประโยชน์หรือมีแต่โทษ ไม่มีคุณ กล่าวคือควรยกเลิกปรับปรุงธรรมเนียมประเพณี หรือหลักการบริหารราชการบางอย่างที่ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ อีกทั้งอาจเป็นเครื่องฉุดรั้งความเจริญของประเทศชาติอีกด้วย

ประการที่ 2 การปลูกกำลังคน หมายถึงการสร้างพลเมืองของประเทศชาติให้มีคุณภาพ โดยเริ่มจากการให้การศึกษา บ่มเพาะคุณธรรม ขัดเกลานิสัยให้เป็นคนที่ดี และมีความรู้

ประการที่ 3 การปลูก... (ข้อความส่วนนี้ขาดหายไป-ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นการปลูกอาชีพ)... เน้นการส่งเสริมให้ราษฎรมีอาชีพทำกินที่สุจริตสามารถเลี้ยงชีพได้อย่างไม่ลำบาก โดยเฉพาะอาชีพค้าขายอันจะนำมาซึ่งรายได้ของตนเองและแผ่นดินด้วย

ประการที่ 4 การจัด ได้แก่ การจัดการบ้านเมืองให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อย สร้างสันติสุขให้แก่สังคมด้วยการพิจารณาคดีความอย่างเที่ยงธรรม การปราบปรามโจรผู้ร้าย การปลูกสร้างอาคารสถานที่ที่เอื้อต่อการค้าขายและความสุขของราษฎร

ประการที่ 5 การสร้างสม ได้แก่ การเตรียมทรัพยากรและกำลังพลให้พร้อมอยู่เสมอ

และประการที่ 6 การอะลุ่มอล่วย ได้แก่ การจัดการกับปัญหาด้วยการพูดคุยกันอย่างสันติวิธี ซึ่งในที่นี้หมายถึงปัญหาที่ฝรั่งเศสขยายอำนาจเข้ามาในแผ่นดินสยามช่วงเหตุการณ์ ร.ศ.112

จากหลักการพัฒนาบ้านเมืองของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่ทูลเกล้าฯ ถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นท่านได้ชี้ให้เห็นถึงความไม่ยึดติดกับประเพณีเดิมบางประการอันจะเป็นเครื่องถ่วงความเจริญของชาติ จากนั้นก็เริ่มด้วยการพัฒนาคนอันเป็นกำลังสำคัญของชาติให้มีความรู้ความสามารถ มีคุณธรรมจริยธรรม เมื่อพัฒนาคนแล้วก็ส่งเสริมให้ประกอบอาชีพที่สุจริตและตรงกับความต้องการของภาครัฐ ขณะเดียวกันก็พัฒนาระบบสาธารณสุข โภค ระบบกฎหมายและการศาลให้สอดคล้องกับการขยายตัวทางสังคมและเศรษฐกิจ เมื่อกำลังคนและเศรษฐกิจมีความวิวัฒน์พัฒนา ก็สามารถเตรียมการต่าง ๆ เพื่อพร้อมสำหรับการพัฒนาสังคมให้เจริญรุดหน้าขึ้นไป ในส่วนของการต่างประเทศนั้นท่านเห็นว่าประเทศสยามในขณะนั้นยังเป็นรองชาติตะวันตกอยู่มากจึงเสนอแนวทางที่จะประนีประนอมและสันติวิธีในการแก้ปัญหาเพื่อลดความรุนแรง ซึ่งนับว่าแนวคิดนี้เป็นแนวคิดที่ทันสมัยและเป็นระบบอย่างมาก

3.2.3 การสร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้นในหมู่ผู้ใต้บังคับบัญชา เจ้าพระยา

พระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้เล็งเห็นถึงความสำคัญของการปกครองคน เพราะในการปกครองบ้านเมืองนั้น กำลังคนถือเป็นสิ่งสำคัญมาก เพราะเปรียบเสมือนกลไกที่จะขับเคลื่อนความเจริญก้าวหน้าของประเทศ ทั้งนี้ถ้าแต่ละกลไกทำงานไม่สมานลงรอยกันก็ย่อมทำให้เกิดความไม่ราบรื่นในการพัฒนาประเทศ ท่านจึงได้ชี้แนะให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเล็งเห็นถึงความสำคัญในการสร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้นในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์ เหล่าข้าราชการ โดยยกผลเสียอันเกิดจากการที่งานบริหารราชการแผ่นดินนั้นดำเนินไปโดยที่ข้าราชการขาดความสามัคคี ดังตัวอย่าง

ความเสื่อมเสียแก่ราชการและบ้านเมืองอันเกิดแต่ความไม่สามัคคีปรองดอง ซึ่งเห็นได้ชัด ๆ อยู่ในทุกวันนี้ ก็จะได้ปรากฏแล้วซึ่งความยากลำบากในพระราชหฤทัย ที่จะทรงพระดำริแก้ไขโดยยากฉันท เพราะฉะนั้น จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าส่วนการภายนอกควรเป็นสิ่งที่ต้องพึงปลูกเพาะเสียแต่ยังอ่อน ก่อนความรู้และความแรงกล้าจะมาถึง ถ้าไม่กล่อมเกลามาเสียแต่เมื่ออ่อนแล้ว ความเหนียวยากที่จะตรวนในภายหลัง เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าจะยิ่งยากกว่าครั้งนี้...

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 148)

จากตัวอย่างข้างต้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นได้กล่าวว่าความสามัคคีนั้นควรจะต้องปลูกฝังที่พระบรมวงศานุวงศ์ โดยเฉพาะในหมู่พระราชโอรส ซึ่งควรกระทำตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ทั้งนี้ท่านยังได้เสนอว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะต้องเลือกข้าราชการที่ไว้วางพระราชหฤทัย กล่าวคือเป็นผู้ที่รู้พระทัยพระราชโอรส รวมทั้งมีจิตใจเป็นกลาง ปราศจากอคติได้มาปฏิบัติหน้าที่นี้ ดังตัวอย่าง

...ความสำคัญอันยิ่งใหญ่ที่เกี่ยวกับราชการหน้าที่นี้ ซึ่งจะให้ผลดีหรือชั่วในภายหน้าแก่พระบรมวงศ์และบ้านเมืองมีแอบแฝงลึกลับอยู่ อันเป็นสิ่งที่ควรที่จะทรงพระราชดำริและจัดการโดยพระปรีชาอันสุขุม และหาควรเป็นสิ่งที่ละเอียดสืบได้ไม่ ได้แก่ การที่จะชักจูงความสามัคคีปรองดองให้บังเกิด และยึดเหนี่ยวดูตมในระหว่างสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ผู้เป็นที่มุ่งหมายแห่งชนทั้งหลายว่าจะเป็นผู้ดำรงรักษาหน้าที่ที่ทะนุบำรุงพระราชประยูรในภายหน้า กับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอทุกพระองค์ ให้กลมเกลียวกันโดยชั้นผู้ใหญ่และผู้น้อย สิ่งนี้เป็นการสำคัญที่คนต่าง ๆ จะทำไม่ได้ ต้องอาศัยผู้ที่คุ้นเคยรู้พระทัยและรู้ใจกันทั้ง 2 ฝ่าย และต้องเป็นผู้กลางอย่างประเสริฐทั้งใจและกิริยา ไม่ให้เป็นทีที่คนทั้งสองสงสัยว่าเป็นผู้ประจบผู้มีบุญฝ่ายเดียวหรือลำเอียงอารมณ์อุ่มชูข้างนั้นเกี่ยวกันข้างนี้

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 147-148)

นักปกครองไม่สามารถทำงานบริหารต่าง ๆ ได้แต่เพียงผู้เดียว ฉะนั้น ผู้ใต้บังคับบัญชาจึงมีความสำคัญเป็นอย่างมาก เพราะเป็นผู้ที่ช่วยแบ่งเบาภาระ และปฏิบัติงานในหน้าที่ส่วนต่าง ๆ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเห็นว่าความสามัคคีเป็นเรื่องสำคัญที่สุดสำหรับการทำงานกับคนจำนวนมาก ซึ่งนักปกครองควรที่จะเอาใจใส่และกวดขันให้มีขึ้นในหมู่คณะ

บทบาทและหน้าที่ของนักปกครองที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเห็นว่ามี ความสำคัญอย่างยิ่ง ได้แก่ หน้าที่ที่จะต้องดูแลความเป็นอยู่ของอาณาประชาราษฎร์ให้มีความร่มเย็น เป็นสุข รวมทั้งมีหน้าที่ทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้า และต้องสร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้นใน หมู่ผู้ใต้บังคับบัญชาและคนในชาติ หากนักปกครองตระหนักถึงบทบาทหน้าที่ดังกล่าวจะช่วยให้ บ้านเมืองมีความเป็นปกติสุข

หลักในการปกครองบ้านเมืองที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีกราบบังคมทูลถวาย แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นจะเห็นว่าการเป็นนักปกครองที่ดีจะต้องประกอบด้วย คุณสมบัติที่ดีอันเกิดจากการอบรมฝึกฝนทั้งวิชาความรู้ กระบวนการคิดต่าง ๆ รวมทั้งพิจารณาณในการใช้อำนาจ และการเข้าใจถึงบทบาทหน้าที่ของตนอยู่เสมอว่าต้องบริหารจัดการบ้านเมืองโดยยึด ผลประโยชน์ของราษฎรและประเทศชาติเป็นหลักสำคัญ แนวคิดนี้เป็นแนวคิดที่สามารถนำไปปรับ ใช้ได้จริงและเกิดสัมฤทธิ์ผล ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปกครองและนำพา ประเทศให้สามารถข้ามผ่านช่วงสมัยที่ต้องประสบปัญหาภัยกับชาติตะวันตกและการเปลี่ยนแปลงของ บ้านเมืองได้

4. หลักในการรับราชการ

อาชีพรับราชการเป็นอาชีพที่สำคัญต่อการปฏิรูปประเทศในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นอย่างมาก เพราะเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาปรับปรุงบ้านเมือง เนื่องจากเป็นบุคคลที่ได้รับการศึกษาและ ฝึกฝนจนมีความรู้สติปัญญาที่ฉลาดปราดเปรื่อง เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้เห็นถึง ความสำคัญของการรับราชการเป็นอย่างมาก เห็นได้จากการแต่งหนังสือเพื่อใช้เป็นตำราฝึกหัด ข้าราชการอย่างเรื่องสมบัติของผู้ดี หรือสร้างสรรค์งานเขียนเพื่อให้ข้อมูลอันเป็นประโยชน์ต่อการรับ ราชการ เช่น เตือนเพื่อน และช่วยเพื่อน คำสอนเกี่ยวกับการรับราชการ ได้แก่

- 4.1 ข้าราชการต้องทำงานอย่างเต็มที่เพื่อราชการแผ่นดิน
- 4.2 ข้าราชการต้องจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์
- 4.3 ข้าราชการต้องประพฤติตนให้เหมาะสม

ดังรายละเอียดดังต่อไปนี้

4.1 ข้าราชการต้องทำงานอย่างเต็มที่เพื่อราชการแผ่นดิน

ข้าราชการจะคำนึงถึงแต่ความสุขสบายส่วนตัวไม่ได้ เพราะภาระงานของประเทศชาติเป็นเรื่องสำคัญเหนือสิ่งอื่นได้ ฉะนั้นข้าราชการจะต้องสละความสุขสบายหรือเวลาส่วนตัวเพื่อประกอบกิจทางราชการได้ทุกเมื่อ ดังตัวอย่าง

...ถ้าผู้ใดที่ทำการราชการโดยตั้งใจตนว่าจะเป็นข้าราชการ และปรารถนาความดีความชอบ ได้ยศศักดิ์ อาศรัยพระบรมโพธิสมภาร เพื่อจะตั้งวงศ์สกุลให้เป็นหลักถนอมมั่นคงต่อไปข้างหน้าเช่นนี้แล้ว ผู้นั้นจะตั้งใจและทำตนเป็นอิสระภาพเหมือนกับคนรับจ้างไม่ได้ เพราะเหตุว่าเมื่อผู้ใดปรารถนาจะอาศรัยพระบรมโพธิสมภารเช่นนั้นแล้ว, พระเจ้าแผ่นดินจะทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงพระราชทานยศถาบรรดาศักดิ์ ก็เฉพาะแต่ผู้ที่สามารถจะรักษายศถาบรรดาศักดิ์นั้นได้, มิฉะนั้นก็ย่อมจะเป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศในนามของข้าราชการ...

(เดือนเพื่อน หน้า 24)

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นว่าผู้ที่รับราชการนั้นจะประพฤติตนเหมือนกับผู้ทำงานรับจ้างไม่ได้ เพราะผู้ทำงานรับจ้างจะทำงานเมื่อตนต้องการรายได้ เมื่อพอใจแล้วจะหยุดทำเมื่อใดก็ได้ ซึ่งแตกต่างกับข้าราชการที่จะต้องคำนึงถึงกิจการบ้านเมืองและพระเจ้าอยู่หัวเป็นหลัก จะเป็นผู้รักความอิสระโดยทำสิ่งใดตามใจตนเองเหมือนผู้คนทั่วไปไม่ได้ ถือว่าเป็นการรักษาพระเกียรติของพระมหากษัตริย์ที่ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยง

4.2 ข้าราชการต้องจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์

ข้าราชการถือเป็นผู้ที่พระมหากษัตริย์ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยง ฉะนั้นจึงต้องทำงานรับใช้ได้เบื้องพระยุคลบาทให้สมกับพระกรุณาที่ได้รับ จึงถือเป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่งที่ข้าราชการทุกคนจะต้องมีความจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ ดังที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้กล่าวเปรียบตนเองซึ่งเป็นข้าราชการว่าเหมือนกับบอวัญของพระมหากษัตริย์ จึงสมควรอย่างยิ่งที่จะต้องทำหน้าที่ของตนอย่างเต็มความสามารถเพื่อเป็นการตอบแทนคุณของร่างกายหรือพระมหากษัตริย์ อีกทั้งยังเป็นการรักษาไว้ซึ่งพระเกียรติยศสมดังที่มีพระมหากษัตริย์คุณอีกด้วย ดังตัวอย่าง

ข้าพหุละออกรู้พระบาทย่อมเปรียบว่าเหมือนเป็นส่วนขององคพายพแห่งพระบรมกษัตริย์ ตามคุณงามความดีมากและน้อย แม้แต่ไม่เป็นประโยชน์เท่าถึงพระกรและพระบาทก็ดี ก็จะไม่ยอมแต่เส้นพระโลหิตอันประดับพระขงซีได้บ้าง เพราะผู้เป็นข้าพหุละออกรู้พระบาทควร

ถือและถนอม...[...]...เป็นเกียรติยศอันประเสริฐดำรงไว้ซึ่งตำแหน่ง...[...]...ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ชุบเลี้ยงนั้นให้จงได้

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 11)

จากตัวอย่างข้างต้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้เปรียบตัวท่านเองเป็นส่วนหนึ่งในพระวรกายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยแสดงความถ่อมตนว่าเป็นเพียงพระโอรสอันประดับพระขงษ์ (ชนบริเวณหน้าแข้ง) ซึ่งต้องทำหน้าที่รับใช้เจ้าของพระวรกายอย่างเต็มความสามารถให้สมกับที่พระองค์ทรงให้ความกรุณาชุบเลี้ยง ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความจงรักภักดีที่ข้าราชการพึงมีต่อพระมหากษัตริย์

4.3 ข้าราชการต้องประพฤติตนให้เหมาะสม

กล่าวคือ การเป็นข้าราชการที่ดีนั้นนอกจากจะต้องมีความรู้ความสามารถแล้ว ยังต้องประพฤติตนให้เหมาะสม ไม่สร้างความเสียหายให้ระกายเคืองพระยุคลบาท ได้แก่ การใช้จ่ายอย่างประหยัด การสร้างฐานะให้มั่นคง และการสร้างครอบครัวที่ดี ดังคำสอนที่ว่า

...คำว่าสามรถที่จะรักษาสถาบรธาศักดิ์ในที่นี้ ไม่ได้หมายถึงสติปัญญาความรู้และความพากเพียรพยายาม เพราะส่วนนั้นเป็นเงาตามตัว...แต่คำที่ว่าสามรถจะรักษาสถาบรธาศักดิ์ในที่นี้มีความหมายที่จะกล่าวถึงในส่วนความประพฤติส่วนตน ได้แก่การอบรมทรัพย์ สมบัติบ้านเรือน และมีบุตรภรรยาให้เป็นหลักถานส่วนหนึ่ง...

(เดือนเพื่อน หน้า 24)

ทั้งนี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ขยายความแต่ละประเด็นที่ข้าราชการควรปฏิบัติ อาทิ เรื่องการใช้จ่ายอย่างประหยัด ท่านได้ยกตัวอย่างความสิ้นเปลืองที่ข้าราชการในสมัยนั้นมักกระทำ เช่น การรับประทานอาหารหรือซื้อเสื้อผ้าที่ราคาแพงเกินความจำเป็น การเล่นเกมพนัน การเที่ยวผู้หญิง เป็นต้น โดยท่านเสนอว่าควรนำรายได้ที่มีไปซื้อที่อยู่อาศัยซึ่งดีกว่าการเสียเงินเพื่อเช่าบ้าน เพราะว่าเมื่อมีที่ดินก็สามารถลงทุนปลูกพืชผักต่าง ๆ ไว้รับประทาน เป็นการประหยัดค่าใช้จ่ายเรื่องอาหารไปได้ นอกจากนี้ท่านยังเห็นว่าผู้ที่เพิ่งเข้ารับราชการไม่ควรรีบมีคู่ครอง ควรสั่งสมทรัพย์สินให้พร้อมเสียก่อน อีกทั้งยังควรเลือกคู่ครองให้ที่ดี มีความเป็นกุลสตรี เพราะนอกจากจะเป็นเกียรติยศแก่ผู้เป็นสามีแล้ว ยังช่วยเสริมสร้างให้ครอบครัวมีความเป็นปึกแผ่นและมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีอีกด้วย

ความประพฤติอย่างเหมาะสมของข้าราชการที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นว่าไม่ได้เน้นเฉพาะเรื่องศีลธรรมจรรยาเท่านั้น หากแต่ยังรวมไปถึงการใช้ชีวิตที่มีการวางแผนอย่างรัดกุม คำนึงถึง

อนาคต ฉะนั้นการประพฤติปฏิบัติตนตามข้อเสนอแนะของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจึงมีความสำคัญยิ่ง เพราะจะช่วยให้ชีวิตข้าราชการดีขึ้น สมกับที่ได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำงานรับใช้ใต้เบื้องพระยุคลบาท ซึ่งสมควรที่จะต้องรักษาพระเกียรติยศของพระองค์ไว้อยู่เสมอ อีกทั้งยังเป็นที่พักของราษฎรในยามเดือดร้อน รวมทั้งเป็นแบบอย่างที่ดีที่ราษฎรจะสามารถนำไปปฏิบัติเพื่อให้ชีวิตความเป็นอยู่ดีขึ้นด้วย

การรับราชการในตำแหน่งต่าง ๆ ล้วนมีส่วนในการช่วยบริหารราชการแผ่นดินทั้งสิ้น ฉะนั้นผู้ที่รับราชการจะต้องตั้งใจทำงานด้วยความพากเพียรพยายาม มีความเสียสละความสุขส่วนตนเพื่อส่วนรวม และประเทศชาติ รวมทั้งมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และมีความประพฤติตนที่เหมาะสม ช่วยเสริมสร้างพระบารมีของพระมหากษัตริย์ อีกทั้งยังช่วยให้การพัฒนาประเทศทำได้อย่างเต็มที่

5. หลักในการประกอบอาชีพเฉพาะทางอื่น ๆ

เนื่องด้วยเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถ เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย รวมทั้งไว้วางใจจากผู้หลักผู้ใหญ่ในบ้านเมือง ทำให้ท่านมีโอกาสได้ทำงานหลากหลายแขนงนอกเหนือไปจากการทำงานเกี่ยวกับการศึกษา ทั้งทางด้านการแพทย์ โดยการเป็นผู้บังคับบัญชาชั้นสูงของราชแพทยาลัย รวมทั้งสอนศิษย์ธรรมจรรยาให้แก่ นักเรียนแพทย์ด้วยตนเอง หรือทางด้านการทูต ที่ท่านได้ทำหน้าที่เป็นอุปทูตและอัครราชทูตประจำราชสำนักอังกฤษ ฮอลแลนด์ เบลเยียม ด้วยหน้าที่การงานเหล่านี้ล้วนส่งผลให้ท่านมีความรู้ความเข้าใจถึงแก่นแท้ของวิชาชีพเฉพาะทางอย่างลึกซึ้งจนสามารถชี้แนะแนวทางอันเหมาะสมในการประกอบวิชาชีพเหล่านี้ได้ โดยหลักในการประกอบวิชาชีพเฉพาะทางที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีกล่าวถึง ได้แก่ วิชาชีพแพทย์ และวิชาชีพนักการทูต ดังรายละเอียดต่อไปนี้

5.1 แพทย์

แพทย์เป็นวิชาชีพที่สำคัญวิชาชีพหนึ่งในสังคม เพราะเป็นผู้ดูแลรักษาสุขภาพของราษฎรให้พ้นจากโรคร้ายต่าง ๆ ทั้งนี้แต่เดิมก่อนที่ไทยจะรับความรู้วิทยาการด้านการแพทย์จากตะวันตก คนไทยมีความรู้ทางด้านสมุนไพรสำหรับนำมาใช้เป็นยารักษาโรค มีการเขียนตำรายาขึ้นมา แต่ไม่มีการศึกษาทางด้านทางการแพทย์อย่างเป็นระบบ ผู้ใดปรารถนาจะเป็นแพทย์ก็ต้องไปฝึกฝนกับผู้ที่มีความรู้เรื่องการรักษาโรค จนกระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้มีประกาศเปิดโรงศิริราชพยาบาล (โรงพยาบาลศิริราชในปัจจุบัน) ใน พ.ศ. 2431 ขึ้นเพื่อรับรักษาโรคแก่ราษฎรทุกคน รวมทั้งการจัดตั้งกรมพยาบาล และโรงเรียนแพทย์เพื่อผลิตบุคลากร

ทางด้านการศึกษาแพทย์แผนปัจจุบัน นับเป็นจุดเริ่มต้นของการจัดการศึกษาวิทยาการแพทย์แบบตะวันตก ทั้งนี้เมื่อมีการก่อตั้งราชแพทยาลัยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้มีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาและสนับสนุนกิจการของราชแพทยาลัยจนเจริญขึ้น เคยได้ดำรงตำแหน่งเป็นผู้บังคับบัญชาชั้นสูงของราชแพทยาลัย และสิ่งสำคัญอย่างยิ่งยวดที่ท่านได้มอบให้แก่วงการแพทย์ของไทยก็คือการที่ท่านเป็นผู้สอนศีลธรรมจรรยา และแนวทางการเป็นแพทย์ที่ดีมีความรู้ควบคู่กับคุณธรรมให้นักเรียนแพทย์ด้วยตัวท่านเอง ซึ่งคำสอนเหล่านั้นได้ถูกรวบรวมตีพิมพ์เป็นตำราสำหรับนักเรียนในสมัยต่อมาโดยใช้ชื่อว่า “จรรยาแพทย์” ซึ่งสามารถแบ่งออกประเด็นคำสอนได้ดังนี้

5.1.1 นักเรียนแพทย์จำเป็นต้องเป็นผู้ที่มีความรู้ดี เพราะงานของแพทย์นั้นต้องผูกพันกับชีวิตความเป็นความตายของมนุษย์ ทำให้แพทย์จะต้องมีความรู้ความชำนาญในวิชาชีพของตนอย่างยิ่งยวด ซึ่งเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้แนะแนวทางการเป็นแพทย์ที่ดีมีความรู้ด้วยหลักธรรม ดังนี้

- ...การที่จะเป็นแพทย์วิชาดีนั้นเป็นไปได้ด้วยอะไรย่อมต้องอาศัยคุณธรรม 4 ประการ คือ
- (1) ความพิถีพิถัน คือต้องอาศัยความตรวจตราพิจารณาด้วยปัญญา
 - (2) ความถี่ถ้วน คือต้องอาศัยความสังเกตจดจำละเอียดลออแท้จริง อย่าให้พลั้งเผลอ
- หลงลืม
- (3) ความพยายาม ต้องอาศัยความเพียรที่จะพยายามทำตามหน้าที่...ยิ่งทำที่สำคัญที่หนักจะงัดได้มากเรื่อยมาเรื่องเข้า ความรู้ความชำนาญก็ยิ่งทวีขึ้น
 - (4) ความหมั่น ต้องอาศัยความหมั่นไม่เกียจคร้าน คือหมั่นตรวจตราหมั่นเยี่ยมเยียนไต่ถาม ไม่เพิกเฉยละเลยหรือมั่งง่าย
- (จรรยาแพทย์ หน้า 35-36)

จากตัวอย่างจะเห็นว่าแพทย์ที่ดีจะต้องมีความรอบรู้ หมั่นศึกษาค้นคว้า และพิจารณาไตร่ตรองสิ่งต่าง ๆ ด้วยปัญญา นอกจากนี้ ผู้ที่จะเป็นแพทย์จะต้องเลือกศึกษาให้ตรงกับความถนัดของตน กล่าวคือ แพทย์จะมีความรู้ที่เฉพาะทางในโรคหรืออาการที่ตนรักษาจึงจะสามารถรักษาอาการต่าง ๆ ได้อย่างสัมฤทธิ์ผล ดังตัวอย่าง

...คนทุกคนควรจะรู้สึกว่าเป็นจะต้องคิดหาวิชาความรู้ให้เป็นหนทางสำหรับตนและเลือกหาให้ถูกแก่นิสัยความถนัดของตน ถูกแก่ง่าลังกายกำลังปัญญาที่ตนจะทำได้ และถูกแกโอกาสสมัยและประเทศซึ่งวิชานั้น ๆ จะให้ช่องและเป็นของต้องการอยู่โดยมาก...

(จรรยาแพทย์ หน้า 26)

ทั้งนี้ การที่แพทย์พัฒนาตนเองอย่างต่อเนื่องจะทำให้เกิดความรู้ความชำนาญในสาขาวิชาชีพของตน ซึ่งเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้แนะนำให้แพทย์ประพฤติตนตามวุฒิธรรม 4 ประการอันจะทำให้ได้รับการยอมรับจากคนในสังคม ดังตัวอย่าง

...นักเรียนจำต้องเอาใจใส่ฝึกฝนตนเอง ประพฤติให้ต้องตามวุฒิธรรม 4 ประการ ดังท่านที่เป็นแพทย์มีชื่อเสียงมาแต่ก่อนด้วยอาการดังนี้ คือ

- (1) เมื่อมีใครรักใคร่ในวิชาแพทย์ก็ให้เสาะแสวงหาวิชานั้น
- (2) เมื่อพบแล้วให้ศึกษาวิชานั้นให้รู้โดยชัดเจนถูกต้อง
- (3) เมื่อเรียนแล้วก็อย่าเข้าใจว่าเป็นอันสิ้นสุด ให้พินิจพิจารณาหัดคิดค้นตรวจสอบตราสอดสายแสวงหาความรู้ที่แปลกให้ละเอียดให้ดียิ่งขึ้น
- (4) เมื่อได้ความรู้แล้วอย่าให้ทอดทิ้งละเสีย หรือเปลี่ยนหนทางไปทำกิจอื่น จงยึดถือเอาความรู้วิชาอันนั้นเป็นหนทางที่จะทำประโยชน์ และพยายามประกอบกิจด้วยหนทางอันนั้นให้เป็นผลเจริญขึ้นเสมอ

(จรรยาแพทย์ หน้า 33)

วิชาชีพแพทย์ถือว่าเป็นวิชาเฉพาะที่ต้องอาศัยความชำนาญ ต้องมีความรู้ที่ดีพอที่จะนำไปรักษาผู้ป่วยได้ ทั้งนี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเห็นว่าความรู้เป็นสิ่งสำคัญสำหรับการประกอบวิชาชีพแพทย์ เห็นได้จากการที่ให้แพทย์ยึดหลักวุฒิธรรม 4 ประการอันเป็นหลักธรรมที่ก่อให้เกิดความเจริญงอกงามในชีวิต ซึ่งพระพรหมคุณาภรณ์ได้อธิบายหลักธรรมนี้ไว้ว่า

วุฒิ หรือ วุฒิธรรม ๔ หมายถึง ธรรมเป็นเครื่องเจริญ คุณธรรมที่ก่อให้เกิดความเจริญงอกงาม ประกอบด้วย

๑. สัมปนิสัยสังเสวะ คบหาสัตบุรุษ เสวนาท่านผู้รู้ผู้ทรงคุณความดี มีความประพฤติชอบด้วยกาย วาจา ใจ
๒. สัมถัมมัสสวานะ พังสัทธรรม ตั้งใจฟังคำสั่งสอนของท่าน เอาใจใส่เล่าเรียน
๓. โยนิโสมนสิการ ทำในใจโดยแยบคาย รู้จักคิดพิจารณาให้เห็นเหตุผลคุณโทษในสิ่งที่ได้เล่าเรียนสดับฟังนั้น จับสาระที่จะนำไปใช้ประโยชน์ได้

๔. ธรรมานัฏฐปฏิบัติ ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม นำสิ่งที่ได้เล่าเรียนและไตรตรอง
เห็นแล้วไปใช้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลัก สอดคล้องกับความมุ่งหมายของหลักการนั้น ๆ³¹

จากหลักธรรมข้างต้น จะเห็นว่าวุฒิธรรม ๔ ประกอบด้วยการคบหาคนดีมีความรู้ ตั้งใจ
ศึกษาหาความรู้ รู้จักคิดพิจารณาหาเหตุผลในสิ่งที่ได้เล่าเรียนไป และเมื่อพิจารณาแล้วก็นำไปใช้ให้
เกิดประโยชน์ หลักธรรมนี้เหมาะสมกับผู้เรียนทางด้านการแพทย์ที่จะต้องเป็นผู้ที่มีใจรักในวิชาชีพนี้
รวมทั้งมีใจรักในการแสวงหาความรู้จนเกิดองค์ความรู้ที่ถูกต้องชัดเจน และไม่หยุดนิ่งที่จะพัฒนา
ตนเอง ซึ่งหากผู้เป็นแพทย์ปฏิบัติตามหลักธรรมนี้ก็ส่งผลให้ประสบความสำเร็จในวิชาชีพนี้

5.1.2 แพทย์จะต้องมีใจไม่ย่อท้อต่อความยากลำบาก กล่าวคือ แพทย์
จะต้องเป็นผู้ที่มีความเพียรพยายามในการศึกษาหาความรู้เพื่อใช้ในการรักษาผู้ป่วย ทั้งนี้เจ้าพระยา
พระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้แนะนำให้ผู้เป็นแพทย์ยึดมั่นในหลักอิทธิบาท 4 อันเป็นหลักธรรมซึ่งนำมา
ซึ่งความสำเร็จ ดังตัวอย่าง

...แต่มีธรรมอันหนึ่งซึ่งเป็นธรรมสำหรับส่งเสริมอดทนให้คนต่อสู้ต่อความท้อถอยได้เรียกว่า
อิทธิบาท 4 ประการ...ได้แก่ว่า การที่เราเรียนวิชาแพทย์ เราต้องเรียนด้วยความพอใจรักใคร่ใน
วิชาแพทย์...มีความเพียรพยายามเล่าเรียนให้สำเร็จอย่าเกียจคร้าน...เอาใจฝึกฝายในวิชาไม่วาง
ธุระเพิกเฉย...และไตร่ตรองพิจารณาในบทในข้อที่เล่าเรียนให้รู้โดยชัดเจนแจ่มแจ้ง...ถ้ามีอยู่
บริบูรณ์ในผู้ใดแล้วก็อาจจะชักนำบุคคลผู้นั้นให้ถึงสิ่งที่ต้องประสงค์...

(จรรยาแพทย์ หน้า 27-28)

นอกจากนี้ผู้เป็นแพทย์จะต้องเป็นผู้ที่ไม่หยุดนิ่งที่จะใฝ่หาความรู้มาพัฒนา
ตนเองอย่างต่อเนื่อง เพราะความรู้ทางด้านการแพทย์มีหลากหลายด้าน อีกทั้งโรคภัยไข้เจ็บมีการ
เพิ่มขึ้นหรือเปลี่ยนแปลงไปอยู่เสมอ ดังตัวอย่าง

...ผู้ที่เรียนวิชาแพทย์ เมื่อเรียนรู้จบหลักสูตรของโรงเรียนแล้ว ก็จำต้องเอาใจใส่ฝึกหัดทำการให้
ชำนาญ...ต้องทำตนอย่าให้เป็นคนอวดรู้ หรือเชื่อความรู้ว่าถูกแล้วดีแล้วไม่มีพลาดผิด...ถ้าใครไม่
เอาใจใส่ตรวจตราคิดค้นอยู่เนื่อง ๆ แล้ว ความรู้ของตนที่มีอยู่ก็ไม่งอกตาม...

(จรรยาแพทย์ หน้า 31)

³¹ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูรย์ ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม
(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก, 2554), 138-139.

หลักธรรมสำคัญที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้แนะนำให้แพทย์ยึดถือปฏิบัติก็คือ อิทธิบาท 4 ประการ ได้แก่ ฉันทะ (ความพอใจ) วิริยะ (ความหมั่นเพียร) จิตตะ (ความเอาใจใส่) และวิมังสา (ความตรวจสอบพิจารณา) อันเป็นหลักธรรมที่ช่วยให้แพทย์นั้นประสบความสำเร็จในวิชาชีพเพราะเป็นการพัฒนาศักยภาพของแพทย์ให้เพิ่มสูงขึ้น หลักธรรมดังกล่าวนี้เป็นหลักธรรมเบื้องต้นที่พุทธศาสนิกชนสามารถนำไปปรับใช้ในการทำงานอื่น ๆ ได้ด้วย

5.1.3 แพทย์จะต้องฝึกหัดจิตใจของตนให้เข้มแข็ง กล่าวคือ แพทย์จะต้องเป็นผู้ที่มีจิตใจที่เข้มแข็ง เพราะแพทย์จะต้องประสบกับสภาวะการณ์ที่ไม่ปกติอยู่บ่อยครั้ง ฉะนั้นจึงต้องมีความสามารถในการควบคุมจิตใจไม่ให้ว้าวุ่นไปกับสภาวะการณ์เหล่านั้น ดังตัวอย่าง

...ถ้าผู้ที่จะเป็นแพทย์ไม่ฝึกหัดอหยาตัยเจตนา ให้เป็นได้ทั้ง 3 ประการดังนี้ ก็ยังเป็นผู้ใจฉลาด หวาดเสียวสยดสยองอยู่ ย่อมไม่สามารถจะดูหรือจะทำสิ่งอันใดแก่คนไข้และคนตายได้ ถ้ายังมี ความประหม่าตื่นเต้นอยู่ ก็ไม่สามารถตั้งสติอารมณ์ในการที่จะรักษาไข้...ถ้าเป็นคนอ่อนแอหรือ อุนเฉียว...ก็ย่อมไม่สามารถที่จะทำการตามหน้าที่ของแพทย์

(จรรยาแพทย์ หน้า 28-29)

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้เน้นย้ำอยู่เสมอว่าผู้เป็นแพทย์ต้องมีใจรัก และมีความมานะอดทนเป็นอย่างมาก เพราะวิชาชีพเป็นวิชาชีพที่มีความยากลำบาก ทั้งต้องพบกับสถานการณ์ที่ไม่น่าอภิรมย์ เช่น การผ่าตัด การรักษาบาดแผล เป็นต้น รวมทั้งแพทย์ต้องมีสติควบคุมอารมณ์พร้อมเผชิญกับสถานการณ์ต่าง ๆ อยู่เสมอ

5.1.4 แพทย์จะต้องประพฤติตนให้เป็นที่นับถือของคนทั่วไป กล่าวคือ แพทย์จะต้องวางตัวให้เหมาะสมกับวิชาชีพเพื่อสร้างความน่าเชื่อถือให้แก่คนในสังคม อันเกิดจากความประพฤติดีทั้งกาย วาจา และใจ เพราะหากแพทย์ไม่น่าเชื่อถือหรือได้รับความไว้วางใจจากคนในสังคมแล้วก็ยากที่จะประสบความสำเร็จในวิชาชีพของตน ดังตัวอย่าง

ผู้เป็นแพทย์ ยังจะต้องระวังรักษาตนโดยเคร่งครัดในความประพฤติ ไม่ปล่อยให้ตนที่มีชื่อว่า เป็นคนเสเพลซุ่มซ่าม...ถึงแม้จะเป็นแพทย์วิชาดีก็ยากที่จะมีผู้นิยมนับถือพึงพาใช้สอย การที่จะตั้งต้นตั้งว่านี่ คือต้องพร้อมด้วยคุณธรรม 4 ประการ คือ

(1) ความประพฤติ คือ ต้องประพฤติดี ไม่ประพฤติอย่างต่ำช้าเลวทราม...

(2) กิริยา คือต้องเป็นคนสุภาพ หมายความว่าต้องเป็นคนมีกิริยาเป็นผู้ดีเรียบร้อย...

- (3) วาจา คือต้องมีวาจาเป็นที่รัก หมายความว่าไม่เป็นคนใช้วาจาหยาบอย่างไพร่แล้ว...
- (4) ใจ คือต้องเป็นคนสุจริต หมายความว่าอย่าเป็นคนมีใจบาปชั่วร้ายกระทำการทุจริตต่าง ๆ ...

(จรรยาแพทย์ หน้า 37-38)

ในทุกสังคม วิชาชีพแพทย์มักเป็นที่ให้ความเชื่อถือและได้รับความไว้วางใจจากคนในสังคม เพราะว่าเป็นผู้ที่ได้รับการศึกษาอบรมมาเป็นอย่างดี หากแพทย์คนใดมีความประพฤติที่ดี ใช้ชีวิตอยู่ในศีลธรรมที่งดงาม มีกิริยาวาจาที่สุภาพเรียบร้อยก็จะยิ่งได้รับการเคารพนับถือและความไว้วางใจมากยิ่งขึ้น ส่งผลให้แพทย์ผู้นั้นก้าวหน้าในหน้าที่การงาน

5.1.5 แพทย์จะต้องเป็นผู้มีจิตใจที่ดี ความมีจิตใจที่ดีนับเป็นพื้นฐานสำคัญของผู้ประกอบวิชาชีพนี้ นอกเหนือไปจากวิชาความรู้ โดยจิตใจที่ดีในความเห็นของเจ้าพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นคือจิตใจที่เปี่ยมไปด้วยความเมตตา กรุณา ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และความเอาใจใส่ดูแล เพราะสิ่งเหล่านี้จะเป็นเครื่องช่วยคลายความทุกข์ร้อนของผู้ป่วยให้ทุเลาลง ดังตัวอย่าง

...ครูจำพวกหนึ่ง แพทย์จำพวกหนึ่ง กัปตันเดินเรือจำพวกหนึ่ง คนในจำพวกเหล่านี้มีหน้าที่อันเกี่ยวข้องต้องช่วยเหลือคนที่อ่อนกำลังกาย กำลังปัญญา หรือต้องเป็นเพื่อนยากกับคนที่อับจนกันดารได้รับความทุกข์ร้อน เหตุฉะนั้นจึงจำเป็นต้องเป็นคนใจดีประกอบด้วยคุณธรรม 4 ประการ สำหรับเป็นเครื่องประเล้าประโลมใจ ให้คนที่อยู่ในความทุกข์ยากได้บรรเทาชื่นบานคือ

- (1) เมตตา ต้องเป็นคนหวังและพยายามจะให้เขาดีและมีความสุข
- (2) กรุณา ต้องเป็นคนหวังและพยายามที่จะช่วยเหลือเขาให้บรรเทาทุกข์
- (3) เอื้อเฟื้อ ต้องเป็นคนที่มีใจด้วยตนเองด้วย ในการรักษาพยาบาลไข้เจ็บนั้น ไม่ใช่ทำอยู่ก็เพราะเฉพาะที่ ต้องทำด้วยมีสิ่งบังคับให้ทำ
- (4) เอาใจใส่ ต้องเป็นคนที่มีวิตกวิจารณ์ในระของตน มีห่วงใยในที่จะให้การทำงานของตนสำเร็จอยู่เสมอ

(จรรยาแพทย์ หน้า 39-41)

นอกจากนี้ จิตใจที่ดีของผู้ประกอบวิชาชีพแพทย์ยังรวมไปถึงการมีใจที่เที่ยงธรรม ปราศจากอคติหรือความลำเอียงทั้ง 4 ประการ ซึ่งอาจส่งผลเสียแก่ผู้ที่เข้ารับการรักษาได้ ดังตัวอย่าง

ผู้เป็นแพทย์หรือเป็นครูเป็นขุนศาลตุลาการ และเป็นผู้ปกครองคนมาก ๆ ย่อมต้องการความเที่ยงธรรมในตนยิ่งกว่าคนสามัญ เหตุที่จะชักพาไม่ให้นักตั้งอยู่ในความเที่ยงธรรมนั้นมีอยู่ 4 ประการ เรียกว่าอคติ 4 คือ

(1) ฉันทาคติ มีความรักเป็นเหตุให้ลำเอียง เป็นต้นว่ามีคนไข้หลายคนที่จะได้รับความดูรักษาจากเราโดยสมควรด้วยกัน แต่เราไม่ได้รับรักษาพยาบาลด้วยความเที่ยงธรรม เพราะเหตุที่เรามีความหวังหรือความเห็นแก่ลาภที่พึงพอใจในข้างหนึ่งก็ดูแลรักษาพยาบาลในฝ่ายนั้นมาก ทอดทิ้งฝ่ายอีกข้างหนึ่งเสียจนเสียการเสียประโยชน์...

(2) โทสาคติ มีความโกรธเป็นเหตุให้ลำเอียง เป็นต้นว่า เรามีหน้าที่รักษาพยาบาลคนไข้ นั้น ๆ อยู่ แต่คนไข้บางคนจู้จุกจิกหรือทำอะไรให้เราโกรธเคือง เราก็ตอดทิ้งเสียง่าย ๆ จนเป็นเหตุเสียหายอันตรายแก่ผู้ที่เราทอดทิ้งนั้นเสีย

(3) ภยาคติ มีความกลัวเป็นเหตุให้ลำเอียง เป็นต้นว่า ในหมู่คนไข้ที่เรารักษาพยาบาล เรามีหน้าที่ที่จะทำในสิ่งที่ประนีประนอมแก่คนไข้ทุกอย่างทุกคน แต่มีคนไข้บางคนที่เป็นผู้มีศบรตราศักดิ์อันเป็นที่นับนอบเกรงกลัว เราก็มิได้ทำแก่ผู้นั้นเช่นผู้อื่น เพราะความกลัวเกรงปล่อยให้คนไข้ทำอะไรทำไปตามใจ แม้แต่ในสิ่งที่เกิดโทษจนเป็นเหตุเสียหายอันตรายแก่ผู้นั้น

(4) โมหาคติ มีความหลงเป็นเหตุให้ลำเอียง เป็นต้นว่า ในการรักษาพยาบาล ไข้ใดที่เราไม่รู้ไม่เท่าถึงโรค แต่ไม่ยอมจนความรู้รักษาไปโดยเดาโดยสะเพร่า...จนทำให้ไข้ นั้นได้รับความทุกข์อันตรายโดยใช่เหตุ เพราะความผิดความหลงของเราอยู่รักษาพยาบาล

เหตุฉะนั้นผู้ที่เป็นแพทย์ควรมีสติที่จะรักษาใจให้อยู่ในความเที่ยงธรรมเสมอ

(จรรยาแพทย์ หน้า 42-43)

จุดประสงค์ของวิชาชีพแพทย์คือการช่วยเหลือผู้ที่ประสบความทุกข์จากโรคภัยไข้เจ็บ ฉะนั้นผู้เป็นแพทย์จะต้องเป็นผู้ที่มีจิตใจดี เปี่ยมด้วยความเมตตากรุณาต่อผู้อื่น พร้อมเสียสละความสุขส่วนตนได้ทุกเมื่อ ปราศจากอคติ โดยเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีสอนให้ยึดถือหลักธรรมที่สอดคล้องกับพรหมวิหาร 4 ประการ อันประกอบด้วยเมตตา (ความปรารถนาให้ผู้อื่นได้รับความสุข) กรุณา (ความปรารถนาให้ผู้อื่นพ้นทุกข์) มุทิตา (ความยินดีเมื่อเห็นผู้อื่นได้ดี) และอุเบกขา (การวางเฉย) ซึ่งจะช่วยให้แพทย์มีจิตใจที่ดี รวมทั้งให้หลีกเลี่ยงจากอคติทั้ง 4 ประการ ได้แก่ ฉันทาคติ (มีความรักเป็นเหตุให้ลำเอียง) โทสาคติ (มีความโกรธเป็นเหตุให้ลำเอียง) ภยาคติ (มีความกลัวเป็นเหตุให้ลำเอียง) และโมหาคติ (มีความหลงเป็นเหตุให้ลำเอียง) เพราะอคติต่าง ๆ เหล่านี้เป็นเครื่องชักจูงให้จิตใจไม่มีความเที่ยงธรรม ซึ่งผู้เป็นแพทย์ต้องมีใจเที่ยงธรรม ไม่เลือกกรักษาผู้ป่วยโดยเด็ดขาด

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีพยายามเน้นย้ำถึงคุณลักษณะของแพทย์ว่า จะต้องเป็นผู้ที่มีใจรักการช่วยเหลือผู้อื่น รวมทั้งรักในการศึกษาหาความรู้และพัฒนาตนเองอยู่เสมอ และต้องเป็นผู้ที่มีจิตใจเข้มแข็ง เปี่ยมด้วยความกรุณา ปรารถนาดีที่จะเห็นผู้อื่นมีความสุข ซึ่งหาก

แพทย์มีคุณสมบัติดังนั้นก็ทำให้แพทย์ได้รับความเชื่อถือจากคนในสังคม และประสบความสำเร็จในวิชาชีพของตน

5.2 นักการทูต

รัฐแต่ละรัฐย่อมไม่สามารถอยู่อย่างลำพังได้ จำเป็นที่จะต้องดำเนินความสัมพันธ์กับรัฐอื่น ๆ เพื่อความผลประโยชน์ของรัฐ ก่อให้เกิดนโยบายทางการทูต ซึ่งได้มีนักวิชาการให้คำจำกัดความของคำว่า “การทูต” เอาไว้หลายคน อาทิ อรุณ ภาณุพงศ์ อติตรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงการต่างประเทศ กล่าวว่า “ ‘การทูต’ เป็นกระบวนการทางการเมืองของรัฐในการดำเนินความสัมพันธ์เป็นทางการทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ในการที่จะให้บรรลุซึ่งเป้าหมาย ผลประโยชน์และนโยบายในด้านความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ”³² ซึ่งสอดคล้องคำนิยามกับสมชาย ภคภาสน์วิวัฒน์ ซึ่งได้เพิ่มเติมอีกว่า “การทูตเป็นแนวทางที่ใช้ในการดำเนินการเจรจาของนักการทูตเพื่อปรับความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ”³³ ดังนั้นจึงสามารถสรุปได้ว่า “การทูต” เป็นการดำเนินนโยบายทางการต่างประเทศระหว่างรัฐต่อรัฐ โดยมีนักการทูตเป็นตัวแทนของรัฐในการดำเนินการดังกล่าว เพื่อผลประโยชน์ของรัฐ ทั้งนี้จะเห็นว่านักการทูตเป็นบุคคลที่มีความสำคัญยิ่งต่อการดำเนินนโยบายทางด้านต่างประเทศ ซึ่งต้องเป็นผู้ที่มีความสามารถและได้รับความไว้วางใจเป็นอย่างมาก

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นบุคคลหนึ่งที่ได้รับ ความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้รับตำแหน่งเป็นราชทูตพิเศษประจำราชสำนักอังกฤษ ฮอลแลนด์ เบลเยียม และสหรัฐอเมริกา ดังมีพระราชหัตถเลขาถึงท่าน ลงวันที่ 11 พฤศจิกายน ร.ศ.116 (พ.ศ.2441) ว่า “...ส่วนที่ตั้งพระยาวิสุทธ (บรรดาศักดิ์ในขณะนั้น) เป็นทูตครั้งนี้ ก็เป็นด้วยเหตุซึ่งเราวางใจอย่างเดียว...เจ้าต้องคิดว่า การที่ได้เป็นทูตในครั้งนี้เร็วกว่าอายุ และไม่ได้เดินตามทาง ก็เป็นเพราะเราได้เชื่อในตัวเจ้า” (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 162) เมื่อท่านได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่ทูตก็ปฏิบัติงานอย่างแข็งขัน ด้วยเห็นว่า “ถ้าทูตดีก็เป็นศรีเป็นสง่าแก่ชาติและประเทศของตน” (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 149) ทั้งนี้ท่านได้เสนอแนะแนวทางการเป็นนักการทูตที่ดีไว้ในหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ.113-118 ดังนี้

³² อรุณ ภาณุพงศ์, การทูตและการระหว่างประเทศ (กรุงเทพฯ: โครงการบรรยายพิเศษ ดิเรก ชัยนาม ปี 2529 คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530), 116.

³³ สมชาย ภคภาสน์วิวัฒน์, “การทูต,” ใน เอกสารการสอนชุดวิชาความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ หน่วยที่ 9 (นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2527), 444.

5.2.1 นักการทูตต้องมีความรู้ดีและแม่นยำ ทูตเปรียบเสมือนสัญลักษณ์ของประเทศ³⁴ มีหน้าที่หลักคือเป็นตัวแทนของประเทศผู้เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของตนกับประเทศที่ตนไปเจริญสัมพันธไมตรีด้วย ฉะนั้นนักการทูตต้องมีความรู้ดีในด้านข้อมูลของประเทศ ซึ่งสิ่งที่สำคัญที่เป็นตัวกลางในการสื่อสารคือ “ภาษา” ทูตจึงต้องมีความรู้ทางด้านภาษาที่ใช้ติดต่อสื่อสารกับคนชาตินั้นเป็นอย่างดี เพื่อความเข้าใจที่ตรงกัน อีกทั้งยังต้องมีความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของประเทศนั้น ๆ ด้วยเพื่อที่จะทำให้เข้าใจระบบความคิดความเชื่อ อันจะนำมาซึ่งประโยชน์ต่อการเจริญสัมพันธไมตรี ดังตัวอย่าง

ตัวทูตและข้าราชการในสถานทูตควรจะเป็นคนที่รู้ภาษา ไม่ต้องใช้ล่าม...ตัวทูตควรตั้งใจเรียนรู้ภาษา สืบสวนเล่าเรียนความเป็นมาและเป็นไปของประเทศที่ตนไปรับราชการอยู่ ทั้งดำริตรตรองคิดคาดคะเนการที่จะเป็นไปในภายหน้าเพื่อประโยชน์ เอาความรู้ นั้น ๆ มาใช้บำรงราชการที่จะกระทำในหน้าที่

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 195-198)

ตัวอย่างข้างต้น เป็นหนังสือกราบบังคมทูลที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีรายงานชี้แจงเกี่ยวกับการดำเนินงานทางการทูต เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านทำหน้าที่เป็นทูตสยาม ซึ่งตัวท่านเองตระหนักดีว่าภาษาเป็นเรื่องสำคัญ และพิจารณาศักยภาพของตนเองว่ายังต้องพัฒนาอีกมาก ดังคำกราบบังคมทูลว่า

...ตัวข้าพระพุทธเจ้าในบัดนี้ ยังอ่อนอยู่ทั้งฝ่ายภาษาและความกว้างขวางระหว่างมหาชน แต่มีความมุ่งหมายตั้งความเห็นซึ่งกราบบังคมทูลฉะนี้ และตั้งใจที่จะรีบศึกษาและประพฤติตนเป็นให้เป็นทูตอันบริบูรณ์แก่ตำแหน่งโดยมิได้เพิกเฉยละเมิน...

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 199)

จากข้อความดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงอุปนิสัยของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่ทำงานรับใช้ราชการอย่างเต็มที่ เมื่อทราบข้อบกพร่องของตนก็รีบดำเนินการแก้ไขปรับปรุงให้มีความสามารถเพียงพอที่จะทำงานที่ได้รับมอบหมายให้สำเร็จตามเป้าหมาย นับเป็นแบบอย่างที่ดีให้แก่ักการทูตที่ควรนำไปปฏิบัติอย่างยิ่ง

³⁴ เรื่องเดียวกัน, 463.

5.2.2 นักการทูตต้องคำนึงถึงประโยชน์ของชาติเป็นสำคัญ กล่าวคือนักการทูตจะต้องสำนึกอยู่เสมอว่าหน้าที่ของตนคือการรับใช้และปกป้องผลประโยชน์ของชาติ รวมทั้งรักษาความสัมพันธ์อันดีระหว่างประเทศ³⁵ ไม่ตกเป็นเครื่องมือของประเทศที่ตนไปทำหน้าที่เป็นทูตอยู่ดังตัวอย่าง

...ทูตที่มารับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่ในตำแหน่ง ก็ไม่ควรจะเป็นผู้ยู่ยงนอนเปล่า ย่อมเป็นหุ่นยนต์ ใครเขาชักก็ให้ถือปากกาขีดกระดาษก็ขีดไป ใครเขาชักหน้าให้พยักก็พยักไปตาม ความซื่อไม่ควรที่จะเป็นของลืมนเสีย ทูตควรที่ประพฤติตนให้เป็นทูตกลซึ่งมีจักรไภโยลานอยู่พร้อมมูล อาศัยพระบรมราชานุญาตเป็นกุญแจที่จะไขให้จักรเดิน ตัว...[...]...ก็เดินไปได้ท่าทางตามแผนที่กะไว้ให้กระทำ ดังนี้จึงจะถูกต้อง...

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 198)

จากตัวอย่างข้างต้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีแสดงความคิดเห็นว่าผู้ที่เป็นนักการทูตจะต้องคำนึงถึงผลประโยชน์ของชาติตนเป็นหลัก ไม่เป็นเหมือนดังหุ่นชักให้ชาตินั้น ๆ ครอบงำความคิดและเข้ามาแทรกแซงกระบวนการทำงานได้ รวมทั้งจะต้องระลึกอยู่เสมอว่าตนเป็นคนของชาติใด ฉะนั้นจะต้องอาศัยนโยบายของชาติตนในการดำเนินการทางด้านการทูตให้สำเร็จลุล่วงด้วยดี

5.2.3 นักการทูตต้องมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดี กล่าวคือนักการทูตจะต้องสร้างสัมพันธ์อันดีกับคนในประเทศที่ตนไปปฏิบัติงาน ทั้งนี้การมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีจะก่อให้เกิดความราบรื่นในการทำงาน และความสำเร็จในการภารกิจต่าง ๆ ที่ได้รับมอบหมาย นับเป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติอย่างยิ่ง ดังตัวอย่าง

...ตัวทูตจะต้องมีความกว้างขวางเที่ยวผูกไมตรีคบค้าสมาคมกับคนในประเทศที่ตนรับราชการและเพื่อนต่างประเทศด้วยกัน สืบสื่อความสามัคคีไว้สำหรับเป็นทางหาหรือราชการ ทูตไม่ควรแท้จริงที่มอบหมายชีวิตของตน กล่าวคือ หัวใจของราชการไว้ในเงื้อมมือของคนต่างประเทศ ผู้ใดผู้หนึ่งให้เขาเห็นว่าจำเป็นต้องอาศัยเขา ต้องอยู่ในอำนาจเหมือนกับฝากชีวิตเขาไว้

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 198)

³⁵ เรื่องเดียวกัน, 490.

การที่จะทำงานเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างประเทศให้มีความราบรื่นนั้น จะต้องอาศัยการผูกไมตรีกับผู้คนให้มากเพื่อที่จะสามารถพึ่งพาช่วยเหลือและอำนวยความสะดวกในการติดต่อประสานงานต่าง ๆ แต่อย่างไรก็ตามเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีก็เห็นวาก็ไม่ควรจะพึ่งพาชาวต่างชาติมากเกินไป เพราะจะเป็นการแสดงให้เห็นว่าชาติเราไม่มีศักยภาพเพียงพอจนต้องพึ่งพากำลังของชาวต่างชาติอยู่เป็นนิจ

จากเนื้อหาคำสอนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่มุ่งสอนแนวทางการปฏิบัติตนในวิชาชีพเฉพาะทางอย่างแพทย์และนักการทูต รวมทั้งอาชีพอื่น ๆ นั้นจะเห็นว่ามีความคุณลักษณะร่วมกันอยู่ประการหนึ่งคือต้องมีความรู้ความสามารถในวิชาชีพนั้น ๆ อย่างแม่นยำชัดเจน และต้องไม่หยุดที่จะพัฒนาตนเอง อันเป็นแง่คิดที่ดีที่ทุกอาชีพสามารถนำไปปรับใช้ได้ อีกทั้งยังแสดงให้เห็นอาชีพแต่ละอาชีพล้วนมีบทบาทต่อการขับเคลื่อนทางเศรษฐกิจและสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมสยามในยุคสมัยที่มีปฏิรูปบ้านเมืองให้ทันสมัยและเป็นที่ยอมรับจากนานาชาติอารยประเทศ และการปฏิรูปการศึกษาเพื่อพัฒนาคนให้เป็กำลังสำคัญของประเทศเป็นสิ่งสำคัญที่ควรได้รับความเอาใจใส่เป็นอย่างยิ่ง

เมื่อศึกษาหลักคำสอนที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้น พบว่าแนวคิดคำสอนของท่านเกิดจากการผสมผสานกันระหว่างแนวคิดทางพระพุทธศาสนา มาปรับประยุกต์กับแนวคิดแบบชาติตะวันตก รวมทั้งประสบการณ์การทำงานในหน้าที่ต่าง ๆ ทั้งในและนอกประเทศ ซึ่งส่งผลให้คำสอนของท่านมีความเหมาะสมสามารถที่จะสอนกลุ่มบุคคลที่หลากหลายทั้งชนชั้นปกครองอย่างพระมหากษัตริย์ ข้าราชการ นักเรียน รวมทั้งผู้ประกอบอาชีพเฉพาะทางอันได้แก่ แพทย์ และนักการทูต ทำให้กลุ่มบุคคลเหล่านี้ได้รับประโยชน์จากคำสอนต่าง ๆ อย่างเต็มที่ อีกทั้งบุคคลทั่วไปก็สามารถนำไปปรับใช้ในการดำเนินชีวิตของตนได้ด้วยซึ่งสอดคล้องกับการปฏิรูปบ้านเมืองในขณะนั้นได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังพบว่าคำสอนของท่านมีความเหมาะสมกับสถานการณ์ของบ้านเมืองในขณะนั้นซึ่งกำลังต้องการกำลังคนที่มีความรู้ความสามารถไปพัฒนาประเทศ แต่อย่างไรก็ตามผู้อ่านในปัจจุบันก็สามารถเข้าใจและนำไปปรับใช้กับตนเองได้เช่นกัน

บทที่ 4

กลวิธีการนำเสนอเนื้อหาคำสอนในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นบุคคลสำคัญทางด้านการศึกษามีความรู้ความสามารถหลากหลายด้าน อันเกิดจากอุปนิสัยใฝ่เรียนรู้ มีความวิริยะอุตสาหะ แสวงหาความรู้รอบตัวให้รู้เท่าทันโลกอยู่เสมอ ผนวกกับประสบการณ์การทำงานอันยาวนานในหน้าที่ต่าง ๆ ทั้งเสมียน นักการทูต นักการศึกษา เป็นต้น และด้วยอัธยาศัยที่โอบอ้อมอารีเมตตาต่อผู้คนรอบข้างของท่านจึงมักจะถ่ายทอดความรู้ประสบการณ์ที่ท่านสั่งสมเพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น ดังที่หม่อมหลวงปอง มาลากุล (บุตรของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี) ได้เล่าว่าบิดาของท่านมักอบรมความรู้รอบตัวต่าง ๆ โดยการเล่า การเล่นปริศนา การพาไปยังสถานที่ต่าง ๆ อาทิ กระทรวงธรรมการ สามักยาจารย์ โรงพยาบาลศิริราช วัดวาอาราม รวมทั้งโรงละคร เป็นต้น นอกจากนี้จะให้ประสบการณ์ความรู้ที่ดีแล้ว ยังเป็นการฝึกการประพาดิตนในการเข้าสังคม การรักษามารยาทในที่ประชุม การวางตัวให้เหมาะสม มีความสง่าผ่าเผย¹ จึงอาจกล่าวได้ว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นมีจิตวิญญาณของความเป็นครูอย่างแท้จริง สมควรแก่การเป็นแบบอย่างของครูที่ดีที่พร้อมเสียสละเพื่อประโยชน์ส่วนรวม จนพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ชื่อของท่านไปใช้ในการเล่นปริศนาพระหมี ว่าเป็น “ชื่อของคนที่ชอบสอนคน” ในงานถุศุหนาวที่วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนารามราชวรวิหาร² ปัจจัยเหล่านี้ล้วนส่งผลให้งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมีเนื้อหาที่ให้ความรู้ และมีคติสอนใจอันเป็นประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิต ซึ่งคำสอนเหล่านี้ก็มีความทันสมัย สามารถนำไปปรับประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้ทุกยุคทุกสมัย ซึ่งถือเป็นลักษณะเด่นของงานเขียนของท่านที่เดียว

ดังที่กล่าวมาข้างต้นว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นผู้ที่มีจิตวิญญาณของความเป็นครูอย่างเปี่ยมล้น ปัจจัยที่เกื้อหนุนคำกล่าวนี้นี้คือความพยายามของท่านที่จะถ่ายทอดเนื้อหา คำสอนต่าง ๆ ทั้งหลักการดำเนินชีวิต หลักการปฏิบัติตนต่อผู้อื่น หลักการปกครอง หลักการรับราชการ และหลักในประกอบอาชีพในสาขาต่าง ๆ ด้วยกลวิธีการนำเสนอที่มีหลากหลาย เพื่อให้เหมาะสมกับกลุ่มบุคคลที่ท่านปรารถนาที่จะสอนหรือให้คำแนะนำ ได้แก่ พระมหากษัตริย์ ข้าราชการ นักเรียน และผู้ที่ประกอบวิชาชีพแพทย์และนักการทูต ทำให้กลุ่มบุคคลดังกล่าว รวมทั้งประชาชนโดย

¹ หม่อมหลวงปอง มาลากุล, “บุรพจารย์ของเรา,” วารสารจันทร์เกษม ฉบับพิเศษ (มีนาคม-เมษายน 2510): 128.

² เรื่องเดียวกัน, 127.

ทั่วไปที่ได้อ่านงานเขียนของท่านเกิดการเรียนรู้และได้รับประโยชน์สูงสุด ทั้งนี้จากการศึกษา งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีพบว่านอกจากงานเขียนของท่านจะเปี่ยมไปด้วยเนื้อหาความรู้หรือศาสตร์ที่ดีแล้ว ท่านยังมีศิลปะในการถ่ายทอดความรู้เหล่านั้น คือต้องมีกลวิธีในการสอนที่มีประสิทธิภาพด้วย อันส่งผลให้คำสอนในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีหลายเรื่อง อาทิ สมบัติของผู้ดี พลเมืองดี จรรยาแพทย์ เป็นต้น ได้รับการบรรจุไว้ในหลักสูตรการศึกษาของไทยหลายยุคหลายสมัย ซึ่งแสดงให้เห็นว่างานเขียนร้อยแก้วของท่านเป็นที่ยอมรับในคุณค่าของเนื้อหาคำสอนที่ทุกคนในสังคมพึงยึดถือและปฏิบัติ

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาการนำเสนอนิเทศเนื้อหาคำสอนในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีซึ่งประกอบด้วยกลวิธีการแต่ง กลวิธีการใช้ภาษา และกลวิธีการสอนต่าง ๆ ให้เด่นชัดยิ่งขึ้นเพื่อชี้ให้เห็นว่ากลวิธีเหล่านั้นมีส่วนสำคัญต่อการสร้างงานเขียนของท่านอย่างไรบ้าง ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

กลวิธีการแต่ง

ตามที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 2 ว่างานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีแบ่งออกเป็นหลายรูปแบบทั้งจดหมาย ตำราเรียน และบันทึกคำสั่งสอน แต่ละรูปแบบนั้นล้วนตอบสนองแต่ละสถานการณ์ที่ท่านต้องถ่ายทอดเนื้อหาคำสอนได้เป็นอย่างดี เมื่อพิจารณาเนื้อหาในงานเขียนร้อยแก้วของท่านแล้วผู้วิจัยพบว่ามีลักษณะเนื้อหาที่เป็นงานเขียนสารคดี ซึ่งมุ่งเน้นให้ความรู้และข้อเท็จจริงเป็นหลัก เช่น เรื่องหนังสือกราบบังคมทูลฯ ที่นำเสนอความรู้และชี้แนะแนวทางในด้านการบริหารราชการแผ่นดินสำหรับนักปกครอง นอกจากนี้ในเรื่องพลเมืองดีได้นำเสนอความรู้ทางวิชาการที่เป็นประโยชน์สำหรับการพัฒนารัฐให้มีความรู้เพียงพอต่อการพัฒนาประเทศ หรือเรื่องเดือนเพื่อนที่มุ่งให้คำแนะนำในเรื่องความประพฤติของผู้ประกอบอาชีพรับราชการ เป็นต้น ทั้งนี้หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้แสดงทัศนะว่างานเขียนสารคดีนั้นไม่ใช่งานเขียนที่เพ่งเล็งเชิงความรู้ เพ่งเล็งจะสอนโดยไม่คำนึงถึงอารมณ์ แต่งานเขียนนั้นจะต้องใช้ถ้อยคำภาษาที่ทำให้เกิดผลกระทบอารมณ์ผู้อ่านด้วย³ เช่นเดียวกับธีรภาพ โลหิตกุลที่กล่าวถึงลักษณะของงานเขียนประเภทสารคดีว่าการมุ่งเน้นนำเสนอเนื้อหาสาระหรือข้อเท็จจริงของงานเขียนสารคดีจะต้องมีศิลปะในการเขียน มีรูปแบบการนำเสนอที่ดี รวมทั้งต้องใช้ภาษาที่ไพเราะกินใจด้วย เพื่อให้เกิดอารมณ์ในการอ่าน⁴ ทำให้งานเขียนประเภทสารคดีมีความแตกต่างจากตำราเรียนที่มุ่งให้สาระความรู้เพียงอย่างเดียว ทั้งนี้ในงานเขียนของท่านบางเรื่องที่มีรูปแบบเป็นตำราเรียน ได้แก่ เรื่องสมบัติของผู้ดี และ

³ หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ. วิเคราะห์วรรณคดีไทย, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522), 17.

⁴ ธีรภาพ โลหิตกุล, กว่าจะป็นสารคดี (กรุงเทพฯ: มหรรณพ, 2539), 19.

พลเมืองดี ผู้วิจัยพบว่าท่านได้ใช้กลวิธีการแต่งที่หลากหลายเพื่อถ่ายทอดคำสอนต่าง ๆ ให้แก่ผู้อ่านอย่างสร้างสรรค์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องพลเมืองดี ที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ใช้กลวิธีการแต่งอย่างบันเทิงคดีมาใช้ในการถ่ายทอดเนื้อหาคำสอนผ่านบทสนทนาและพฤติกรรมของตัวละครต่าง ๆ รวมทั้งมีฉาก และการดำเนินเรื่องซึ่งช่วยให้ผู้อ่านได้เกิดความเพลิดเพลินเหมือนกับได้อ่านเรื่องสั้นหรือนวนิยาย และซึมซับเนื้อหาสาระไปอย่างไม่รู้ตัว ไม่ก่อให้เกิดความรู้สึกถูกบังคับให้รับสาระมากจนเกินไป

สำหรับกลวิธีการนั้นได้มีนักวิชาการทางด้านภาษาไทยให้คำนิยามไว้หลายท่าน อาทิ กุหลาบ มัลลิกะมาสได้กล่าวไว้ว่ากลวิธีการแต่งเรื่องเป็นการแสดงฝีมือหรือความสามารถของผู้แต่งที่รู้ว่าควรรวบรัดในตอนใด และควรขยายความในตอนใด เมื่อใดควรงำไว้เป็นความลับ เพื่อก่อให้เกิดความสนใจเพิ่มพูนขึ้น เมื่อใดควรเปิดเผย เปิดเรื่องให้น่าประทับใจอย่างไร ปิดให้น่าสนใจอย่างไร⁵ สอดคล้องกับเถกิง พันธุ์เถกิงอมร ที่กล่าวว่ากลวิธีการแต่งเรื่องเป็น “ศิลปะการลำดับตามโครงเรื่องนั้นหรือการประกอบเรื่องราวเหตุการณ์ของเรื่องนั้นได้ดำเนินตามลำดับแค่นั้น คือมีการเริ่มต้น การเดินเรื่อง และการลงท้ายอย่างไร เหมาะสมหรือไม่เพียงใด”⁶ เช่นเดียวกับหม่อมหลวงเสริมแสง พันธุ์สุต ที่ได้ให้ความหมายของกลวิธีการแต่ง หรือ technique ไว้อีกว่า “เป็นวิธีการหรือชั้นเชิงในการแต่งหนังสือ นับตั้งแต่วิธีการเปิดเรื่อง การเสนอเรื่อง และการปิดเรื่อง ผู้เขียนจะต้องมีชั้นเชิงในการเขียนองค์ประกอบทั้ง 3 ส่วนนี้ให้น่าสนใจและสอดคล้องกลมกลืน”⁷

จากการให้ความหมายของกลวิธีการแต่งเรื่องข้างต้นจะพบว่า การแต่งเรื่องที่มีชั้นเชิงจะต้องประกอบด้วย 3 ส่วน ได้แก่ ส่วนการเปิดเรื่อง ส่วนการดำเนินเรื่อง และส่วนการปิดเรื่อง แต่ทั้งนี้ผู้วิจัยเห็นว่าอีกหนึ่งองค์ประกอบสำคัญของการแต่งเรื่องคือ การตั้งชื่อเรื่อง เพราะจะเป็นส่วนที่ดึงดูดใจของผู้อ่านและทำให้ทราบที่กำลังอ่านเรื่องเกี่ยวกับอะไร ฉะนั้นในการศึกษาการกลวิธีการแต่งผู้วิจัยจะแบ่งการศึกษาออกเป็น 4 ประเด็น ได้แก่

1. การตั้งชื่อเรื่อง
2. การเปิดเรื่อง
3. การเสนอเรื่อง
4. การปิดเรื่อง

มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

⁵ กุหลาบ มัลลิกะมาส, *วรรณกรรมไทย* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2519), 183.

⁶ เถกิง พันธุ์เถกิงอมร, *หลักการวิจารณ์วรรณคดี*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (นครศรีธรรมราช: โครงการตำราและเอกสารวิชาการ วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช, 2528), 223.

⁷ หม่อมหลวงเสริมแสง พันธุ์สุต, “การเขียนสารคดี,” ใน *เอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย 6 (การเขียนสำหรับครู) หน่วยที่ 12* (นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา, 2529), 747.

1. การตั้งชื่อเรื่อง

การตั้งชื่อเรื่องเป็นส่วนที่สำคัญมากส่วนหนึ่งของการแต่งเรื่อง ดังที่เจือ สตะเวทิน ได้กล่าวถึงความสำคัญของการตั้งชื่อเรื่องไว้ว่า “เราเขียนหนังสือดีเพียงใดก็ตาม แต่ถ้าตั้งชื่อเรื่องไม่เป็นผู้อ่านอาจเปิดผ่านไปเสีย ชื่อเรื่องจึงมีความสำคัญที่สุด เพราะเป็นการเผยโฉมครั้งแรก”⁸ แสดงให้เห็นว่าชื่อเรื่องเป็นปัจจัยอันดับแรกในการพิจารณาเลือกอ่านงานเขียนของผู้อ่าน ทั้งนี้ได้มีผู้จำแนกกลวิธีในการตั้งชื่อเรื่องไว้หลายท่าน ดังนี้

ธัญญา สังขพันธานนท์⁹ ได้กล่าวถึงหลักในการตั้งชื่องานเขียนไว้ 5 วิธี ได้แก่

1. ตั้งชื่อเป็นประโยคบอกเล่าตรงไปตรงมา
2. ตั้งชื่อแบบเล่นสำนวนเล่นคำ
3. ตั้งชื่อแบบเรื่องสั้นนวนิยาย
4. ตั้งชื่อโดยใช้กลุ่มคำหรือวลีที่บอกเนื้อหามาเรียงต่อกัน
5. ตั้งชื่อโดยใช้ประโยคหลักนำหน้า ตามด้วยข้อความที่เป็นส่วนขยาย

นอกจากนี้ มาลี บุญศิริพันธ์¹⁰ ได้เสนอแนะรูปแบบการตั้งชื่อไว้ทั้งสิ้น 5 รูปแบบ ได้แก่

1. ชื่อเรื่องแบบบอกเนื้อหา
2. ชื่อเรื่องแบบเล่นสำนวน
3. ชื่อเรื่องแบบคุยกับผู้อ่าน
4. ชื่อเรื่องแบบคำถาม
5. ชื่อเรื่องแบบฉงนสนเท่ห์

จากการศึกษาวิธีการตั้งชื่อเรื่องข้างต้นจะเห็นว่ามียุทธวิธีที่คล้ายคลึงกัน ซึ่งเมื่อพิจารณางานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีทั้ง 7 เรื่อง ผู้วิจัยพบว่ามียานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่ไม่ได้ตั้งชื่อเรื่องด้วยตัวท่านเอง เพราะงานเขียนที่ท่านไม่ได้มุ่งหมายจะให้มีการตีพิมพ์ตั้งแต่แรก ได้แก่ หนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรียุวกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ.113-118 และคำสั่งสอนของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ กรรมการกลางจัดการลูกเสือ ซึ่งได้กล่าวแก่ลูกเสือกองหนึ่งใน

⁸ เจือ สตะเวทิน, ตำรับร้อยแก้ว (กรุงเทพฯ: สุทธิสารการพิมพ์, 2517), 124.

⁹ ธัญญา สังขพันธานนท์, การเขียนสารคดีภาคปฏิบัติ, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: อินทนิล, 2553), 68-71.

¹⁰ มาลี บุญศิริพันธ์, การเขียนสารคดีสำหรับสื่อสิ่งพิมพ์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: ประกายพริก, 2535), 48-50.

การแจกเหรียญลูกเสือกองหนุน ต่อมางานเขียนทั้ง 2 เรื่องได้ถูกนำมาตีพิมพ์ในภายหลังและตั้งชื่อเรื่องโดยคณะผู้จัดพิมพ์ ดังนั้นผู้วิจัยจะไม่นำมาศึกษาด้วย ทั้งนี้ จากการประมวลรูปแบบการตั้งชื่อเรื่องงานเขียนของนักวิชาการภาษาไทยที่นำเสนอมาข้างต้นมาศึกษางานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ผู้วิจัยพบว่ามีการใช้กลวิธีการตั้งชื่อเรื่องทั้งสิ้น 3 วิธี คือ

- 1.1 การตั้งชื่อเรื่องแบบตรงไปตรงมา
 - 1.2 การตั้งชื่อเรื่องแบบเล่นสำนวน
 - 1.3 การตั้งชื่อเรื่องแบบสร้างความคุ้นเคยกับผู้อ่าน
- มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1.1 การตั้งชื่อเรื่องแบบตรงไปตรงมา

การตั้งชื่อเรื่องแบบตรงไปตรงมาเป็นกลวิธีการตั้งชื่อเรื่องที่แจ้งให้ผู้อ่านทราบเนื้อหาและแนวคิดสำคัญของเรื่อง ทำให้ผู้อ่านทราบได้ในทันทีว่าเรื่องที่นำเสนอนี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับอะไร และเข้าใจถึงวัตถุประสงค์ของเรื่องได้อย่างรวดเร็ว ซึ่งในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมีการตั้งชื่อเรื่องกลวิธีนี้อยู่ 2 เรื่อง คือ เรื่อง *จรรยาแพทย์* และ *พลเมืองดี* โดยชื่อเรื่อง *จรรยาแพทย์* นั้น เกิดจากการนำคำว่า “จรรยา” ซึ่งหมายถึง กิริยาที่ควรประพฤติในหมู่คณะ มาประสมกับคำว่า “แพทย์” อันเป็นวิชาชีพที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีต้องการสอน ชื่อเรื่องนี้จะแสดงถึงเจตนาที่จะบอกแก่ผู้อ่านถึงข้อควรปฏิบัติหรือหลักศีลธรรมจรรยาของผู้ที่จะประกอบวิชาชีพแพทย์

นอกจากนี้ ในการตั้งชื่อเรื่อง *พลเมืองดี* มีการใช้คำว่า “พลเมือง” หมายถึงผู้คนที่อยู่ในสังคม ซึ่งหากวิเคราะห์ชื่อเรื่องจะเห็นว่าคำว่า “พลเมือง” มีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า “ราษฎร” และ “ประชาชน” ทั้งนี้ได้มีจำแนกความแตกต่างทางนัยยะของคำทั้ง 3 คำเอาไว้ที่น่าสนใจ อาทิ อเนก เหล่าธรรมทัศน์ กล่าวไว้ว่า

...โดยทั่วไปเรามักใช้คำว่า ประชาชน (people) ราษฎร (subject) และพลเมือง (citizen) แทนจะแทนกันได้ ความจริงแล้ว “ประชาชน” หมายถึง คนที่ไม่ใช่ผู้ปกครอง (non-ruler) ในสมัยโบราณนั้นประชาชนเป็นไพร่หรือทาสเกือบทั้งหมด ส่วนในสมัยใหม่ประชาชนได้รับการปลดปล่อยเป็นเสรีชน มีสถานะทางกฎหมาย สิทธิทางการเมืองที่เท่าเทียมกัน ส่วนราษฎรนั้นคือ พลเมืองที่มีหน้าที่เสียภาษี ปฏิบัติตามกฎหมายบ้านเมือง และมีบทบาทและอำนาจทางการเมืองในการไปใช้สิทธิเลือกตั้ง รวมทั้งการแสดงออกทางการเมืองต่าง ๆ แต่ความเป็นราษฎร มี

ความแตกต่างจากพลเมืองตรงที่ราษฎรเป็นฝ่ายตั้งรับจากการดำเนินการของรัฐ แต่พลเมืองเป็นผู้ที่รุก อยากมีส่วนร่วม เข้าไปช่วยทำและสามารถทำการต่าง ๆ แทนรัฐได้¹¹

จากแนวคิดข้างต้นจะเห็นว่าพลเมืองนั้นไม่ใช่แค่คนสามัญทั่วไปเท่านั้น หากแต่เป็นผู้ที่มีส่วนร่วมในการพัฒนาประเทศไปด้วยดังความหมายตามรูปศัพท์ของ “พลเมือง” ว่า กำลังของประเทศ การที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเลือกใช้คำว่า “พลเมือง” แทนคำว่า “ประชาชน” และ “ราษฎร” ชี้ให้เห็นว่าท่านให้ความสำคัญกับคนในชาติซึ่งล้วนมีส่วนช่วยพัฒนาประเทศให้เจริญรุ่งเรือง ทั้งนี้การตั้งชื่อด้วยกลวิธีนี้ทำให้ผู้อ่านเข้าใจว่าผู้แต่งจะนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับการเป็นพลเมืองที่ดี ซึ่งผู้อ่านก็ต้องไปหาคำตอบจากการอ่านงานเขียนเรื่องนี้ว่าการเป็นพลเมืองที่ดีเป็นอย่างไร ต้องประพฤติตนอย่างไรบ้าง

1.2 การตั้งชื่อเรื่องแบบเล่นสำนวน

การตั้งชื่อเรื่องแบบเล่นสำนวนถ้อยคำเป็นวิธีตั้งชื่อการที่ผู้แต่งได้นำถ้อยคำมาใช้ให้เกิดความหมายแฝง หรือความหมายที่ต่างไปจากเดิม ก่อให้เกิดความน่าสนใจ ได้แก่ เรื่อง **สมบัติของผู้ดี** ซึ่งคำว่า “สมบัติ” หมายถึง ทรัพย์สิน เงินทอง ส่วนคำว่า “ผู้ดี” หมายถึง ผู้ที่เกิดในตระกูลที่ดี แต่ในที่นี้ชื่อเรื่องสมบัติของผู้ดี มิได้หมายถึงทรัพย์สินเงินทองของผู้ที่เกิดในตระกูลที่ดี เพราะเมื่อพิจารณาความหมายที่แท้จริงที่ผู้แต่งต้องการนำเสนอ นั้น คำว่า “สมบัติ” ผู้แต่งนำมาจากคำว่า “คุณสมบัติ” หรือคุณลักษณะประจำตัวของแต่ละบุคคล ส่วนคำว่า “ผู้ดี” ผู้แต่งนั้นหมายถึงผู้ที่มีความประพฤติดีทั้งทางกาย วาจา และจิตใจ ฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าผู้ดีนั้นไม่ใช่ผู้ที่ร่ำรวยทรัพย์สินเงินทอง แต่ผู้ดีจะต้องเป็นผู้ที่ร่ำรวยเพียบพร้อมไปด้วยกิริยามารยาทที่ดีงาม รวมทั้งมีจิตใจที่ก่อปรด้วยคุณธรรม จึงจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ดีที่แท้จริง

การตั้งชื่อด้วยวิธีการนี้แสดงให้เห็นทรรศนะของผู้แต่งว่าสมบัติของผู้ดีนั้นไม่ใช่ทรัพย์สินเงินทองซึ่งเป็นเรื่องของวัตถุ หากแต่หมายถึงคุณสมบัติ หรือกระบวนทัศน์ภายในของแต่ละบุคคลที่มุ่งประพฤติแต่สิ่งที่ดีงาม เหมาะสมกับกาลเทศะและยุคสมัยที่เปลี่ยนแปลงไปตามความเจริญของบ้านเมือง ฉะนั้นความหมายที่แท้จริงของชื่อเรื่องสมบัติของผู้ดีก็คือ คุณสมบัติของผู้ดี โดยในเนื้อเรื่องจะระบุให้ทราบว่าป็นงานเขียนเรื่องนี้จะกล่าวถึงคุณสมบัติของความเป็นผู้ดีว่าเป็นอย่างไร

¹¹ อนุเบก เหล่าธรรมทัศน์, การเมืองของพลเมือง. พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, 2545), 29.

1.3 การตั้งชื่อเรื่องแบบสร้างความคุ้นเคยกับผู้อ่าน

การตั้งชื่อเรื่องแบบสร้างความคุ้นเคยกับผู้อ่านเป็นวิธีการตั้งชื่อเรื่องที่สร้างบรรยากาศความเป็นกันเองกับผู้อ่าน ก่อให้เกิดความรู้สึกร่วมหรือเป็นพวกพ้องเดียวกัน ซึ่งปรากฏการใช้กลวิธีการตั้งชื่อรูปแบบในงานเขียนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีอยู่ 2 เรื่อง ได้แก่ **เรื่องเดือนเพื่อน** และ **ช่วยเพื่อน** ผู้แต่งเลือกใช้คำว่า “เพื่อน” แทนผู้อ่านเพื่อสร้างความสนิทสนม และให้ความรู้สึกใกล้ชิด เหตุที่ท่านเลือกใช้กลวิธีการตั้งชื่อลักษณะนี้เพราะเนื้อหาของงานเขียนทั้ง 2 เรื่องเป็นคำสอนทั้งหมดกล่าวคือ เรื่องเดือนเพื่อน มีเนื้อหาเกี่ยวกับหลักการปฏิบัติตนของข้าราชการ ส่วนเรื่องช่วยเพื่อน มีเนื้อหาเกี่ยวกับการดูแลสุขภาพอนามัย ซึ่งอาจทำให้ผู้อ่านบางกลุ่มเกิดอคติในการเลือกอ่านงานเขียนนี้หากเลือกใช้การตั้งชื่อเรื่องแบบบอกเนื้อหาอย่างตรงไปตรงมา ทั้งนี้ เมื่อนำคำกริยาว่า “เดือน” และ “ช่วย” มาประกอบหน้าคำว่า “เพื่อน” ก็แสดงให้เห็นถึงความห่วงใยและความปรารถนาดีที่ผู้แต่งมีต่อผู้อ่าน อันเป็นปัจจัยส่งเสริมให้ผู้อ่านสนใจที่จะอ่านงานเขียนนั้น ๆ รวมทั้งเปิดใจยอมรับคำสอนต่าง ๆ ที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีต้องการเสนอมากยิ่งขึ้น

นอกจากนี้ในงานเขียนเรื่องพลเมืองดี ซึ่งเป็นงานเขียนที่นำเสนอเนื้อหาคำสอนโดยการใช้กลวิธีอย่างงานเขียนบันเทิงคดี มีตัวละคร ฉาก เหตุการณ์ในการดำเนินเรื่อง ทั้งนี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้แบ่งเนื้อหาออกเป็น 29 ตอน แต่ละตอนมีการตั้งชื่อให้เหมาะสมสอดคล้องกับประเด็นเนื้อหาคำสอนที่ต้องการนำเสนอ โดยมีนายเมืองเป็นตัวละครหลักดำเนินเรื่อง ซึ่งชื่อตอนบางตอนมีการแบ่งย่อยออกเป็น 2 ตอน ฉะนั้นจึงนับชื่อตอนในเรื่องพลเมืองดีได้ทั้งสิ้น 19 ชื่อ ดังนี้

- **นายเถื่อนเป็นนายเมือง** เป็นตอนที่เปิดตัวตัวละครหลักของเรื่องคือ นายเถื่อน ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นนายเมือง ทั้งนี้สาเหตุที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ให้ชื่อเดิมของนายเมืองว่า “นายเถื่อน” ซึ่งเถื่อนนั้น หมายถึง “ป่า” นั้นเพื่อบ่งบอกถึงลักษณะของตัวละครนี้ที่ยังไม่ได้รับการอบรมบ่มนิสัย เปรียบกับคนป่าที่ยังจากการขัดเกลาตามวิถีของผู้คนที่เจริญแล้ว เพราะแต่เดิมนายเถื่อนนั้นอาศัยอยู่กับพรานป่าหลังจากที่บิดาถูกหมีทำร้ายจนเสียชีวิต จนเมื่อเกิดไฟไหม้จึงได้หนีมาหาลุงคือนายมันที่กรุงเทพฯ ต่อมานายมันได้อบรมสั่งสอนนายเถื่อนให้มีความรู้ มีกิริยามารยาทที่ดี นายมันจึงเปลี่ยนชื่อนายเถื่อนมาเป็นนายเมือง เพื่อให้เหมาะสมกับลักษณะของนายเมืองที่ได้รับการขัดเกลาเป็นอย่างดีจากนายมัน

- **นายเมืองเป็นหนี้แผ่นดิน** เป็นตอนที่กล่าวถึงหน้าที่ของพลเมืองที่ดี ในที่นี้หมายถึงการเสียภาษีเพื่อนำเงินรายได้ไปใช้พัฒนาประเทศ ซึ่งถือได้ว่าเป็นการตอบแทนพระคุณของแผ่นดินบ้านเกิด ผู้แต่งใช้อุปมาอุปไมยในการตั้งชื่อตอน โดยเปรียบว่าแผ่นดินเป็นบุคคลผู้ที่มีพระคุณอย่างยิ่งต่อเรา เพราะเป็นผู้ปกป้องคุ้มครองชีวิต เป็นผู้ให้ความสุขสำราญ เป็นผู้ป้องกันทรัพย์สิน และเป็นผู้ที่ให้ความยุติธรรมแก่ทุก ๆ คน ฉะนั้นเราจำเป็นที่จะต้องตอบแทนผู้มีพระคุณเพื่อให้สมกับสิ่งที่

เราได้รับมา กลวิธีการตั้งชื่อเช่นนี้ช่วยให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพและตระหนักถึงความสำคัญของแผ่นดินเกิดได้เป็นอย่างดี

- **นายเมืองรู้จักบ้านตน** ตอนนีกล่าวถึงระบบการบริหารราชการแผ่นดินในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งเปรียบกับการทำความรู้จักกับบ้านของตนเอง การตั้งชื่อตอนเช่นนี้เป็นการใช้อุปลักษณ์เพื่อเปรียบประเทศชาติว่าเป็นบ้านที่ทุกคนจะต้องรู้จักกิจการภายในบ้านของตนให้ดี เพื่อที่จะสามารถช่วยแบ่งเบา หรือทำการสิ่งต่าง ๆ อันเป็นประโยชน์ต่อบ้านหรือประเทศชาติของเรา

- **นายเมืองรู้จักเพื่อน** เป็นตอนที่กล่าวถึงความรู้ทางด้านภูมิศาสตร์ รัฐศาสตร์ รวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ทำให้รู้ความเป็นไปของประเทศต่าง ๆ ซึ่งผู้แต่งเปรียบว่าเป็นเพื่อน ซึ่งการรู้จักเพื่อนและการสร้างมิตรไมตรีให้เกิดขึ้นนั้นเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการทำงานต่าง ๆ ให้สำเร็จลุล่วงได้

- **นายเมืองระลึกชาติ** ตอนนีกล่าวถึงประวัติศาสตร์ของชาติสยาม โดยเน้นไปที่บุคคลสำคัญทางประวัติศาสตร์ รวมทั้งบุรพคุณษัตริย์ผู้ทำนุบำรุงชาติบ้านเมืองให้สงบร่มเย็นเป็นปึกแผ่น การที่ผู้แต่งใช้คำว่า “ระลึกชาติ” นั้นต้องการสื่อให้เห็นถึงการสำนึกรักและภูมิใจในชาติบ้านเมืองของตน

- **นายเมืองอยู่ในเวียง** กล่าวถึงระบบกฎหมายและการศาล ซึ่งเป็นสิ่งที่ราษฎรควรทราบไว้ เพื่อจะได้ไม่กระทำความผิดกฎหมายบ้านเมือง อันจะก่อให้เกิดความเป็นปกติสุขขึ้นในสังคม ทั้งนี้การที่ผู้แต่งใช้คำว่า “เวียง” เพื่อสื่อความถึงสังคมเมืองเป็นกลวิธีในการหลีกคำเพื่อไม่ให้ซ้ำกับชื่อนายเมืองแสดงถึงความรู้ทางภาษาของผู้แต่งได้เป็นอย่างดี

- **นายเมืองตื่นตา** ในตอนนีกล่าวถึงสถานที่สำคัญต่าง ๆ ของชาติที่มีความงดงามทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรม เช่น พระบรมมหาราชวัง พระปฐมเจดีย์ พระพุทธชินราช เป็นต้น รวมทั้งสถานที่ที่ผู้แต่งเห็นว่าเสริมสร้างสง่าราศีให้แก่ชาติบ้านเมือง เช่น ศาล โรงเรียน หอสมุด และพิพิธภัณฑสถาน เพราะเป็นสถานที่ที่แสดงถึงความเจริญทางสติปัญญาและความคิดของคนในชาติได้เป็นอย่างดี เหตุที่ผู้แต่งใช้คำว่า “ตื่น” กับนายเมืองผู้ได้พบเห็นสถานที่เหล่านั้น เนื่องจากปรารถนาให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกร่วมกันว่าชาติสยามนั้นเป็นชาติที่มีความเจริญทั้งทางด้านศิลปวัฒนธรรมและทางด้านความคิด

- **นายเมืองตื่นใจ** กล่าวถึงหน้าที่ของทหารและกองเสือป่าต่อการป้องกันประเทศจากอริราชศัตรู ทั้งนี้กิจการเสือป่าเป็นกิจการที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งมีส่วนสำคัญต่ออธิปไตยของชาติ การที่ผู้แต่งใช้คำว่า “ตื่น” กับนายเมืองนั้นเพื่อสื่อให้ผู้อ่านเห็นถึงแสนยานุภาพของกองทัพสยามที่พร้อมเผชิญกับข้าศึกต่าง ๆ ที่มารุกราน

- **นายเมืองเที่ยวทั่วโลก** กล่าวถึงความรู้ทางธรณีวิทยา และธรรมชาติวิทยา ทั้งทางด้านแร่ธาตุ การจำแนกสิ่งมีชีวิต และไม่มีชีวิตซึ่งเป็นความรู้ทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ อันเป็นสิ่งที่อยู่รอบตัวเราทุกคนไม่ว่าจะอยู่ส่วนใดของโลกก็ตาม การที่ผู้อ่านทราบความรู้ต่าง ๆ เหล่านี้เปรียบได้กับการได้ท่องเที่ยวไปทั่วโลก

- **นายเมืองส่องกระจก** ในตอนนี้กล่าวถึงความรู้ทางพฤกษศาสตร์ รวมทั้งสัตวศาสตร์ และกายวิภาคศาสตร์ เปรียบได้กับนายเมืองส่องกระจกสำรวจร่างกายตัวเองอย่างละเอียด

- **นายเมืองได้ยาอายุวัฒนะ** ในตอนนี้กล่าวถึงการดูแลสุขภาพอนามัย ทั้งการรักษาความสะอาด การรับประทานอาหาร การดูแลสุขภาพร่างกายให้แข็งแรง การที่ผู้แต่งได้เปรียบเทียบการรักษาสุขภาพกับการได้ยาอายุวัฒนะ ซึ่งคนไทยเชื่อว่าเป็นยาที่ทำให้มีชีวิตที่ยืนยาวนั้นเป็นการดึงดูดความสนใจของผู้อ่านให้เห็นความสำคัญของเรื่องดังกล่าว

- **นายเมืองอยู่บนดาว** กล่าวถึงความรู้ทางด้านดาราศาสตร์สมัยใหม่ อันเป็นวิทยาการตะวันตกที่คนไทยในสมัยนั้นให้ความสนใจเป็นอย่างมาก เพราะในสมัยโบราณคนไทยมีความสนใจในด้านนี้อยู่แล้ว เนื่องมาจากเกี่ยวข้องกับวิชาโหราศาสตร์¹² ทั้งนี้ความรู้ทางด้านดาราศาสตร์สมัยใหม่ผู้แต่งเห็นว่าก่อให้เกิดประโยชน์ต่อการเดินเรือซึ่งเป็นการคมนาคมที่สำคัญสำหรับการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ

- **นายเมืองพบขุมทรัพย์** เป็นตอนที่ต่อเนื่องมาจากนายเมืองอยู่บนดาวที่กล่าวถึงความสำคัญของความรู้ทางดาราศาสตร์ต่อการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ โดยผู้แต่งเห็นว่าหลักเศรษฐศาสตร์และการพาณิชย์เป็นศาสตร์ที่สำคัญในการดำรงชีวิตท่ามกลางสังคมแบบทุนนิยมที่กำลังจะเข้ามา ความรู้ในเรื่องนี้นับเป็นพื้นฐานสำคัญในการประกอบอาชีพในอนาคต หากผู้ใดมีความรู้ในเรื่องนี้ก็เปรียบได้กับการได้พบขุมทรัพย์อันนำมาซึ่งความมั่งมีผาสุก

- **นายเมืองคิดเลข** กล่าวถึงการประกอบอาชีพ และการลงทุน โดยเน้นไปที่อาชีพค้าขาย รวมทั้งการรู้จักเก็บออมเพื่ออนาคตที่ได้ไม่ขัดสน ซึ่งการคิดเลขที่นี้มีได้หมายถึงการคิดคำนวณตัวเลขเท่านั้น หากแต่ยังหมายถึงการวางแผนการทำงานโดยคำนึงถึงความคุ้มค่าของกำลังและทุนทรัพย์ที่ลงทุนไป

- **นายเมืองไหว้ครู** กล่าวถึงความสำคัญของพระพุทธศาสนาและหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า เพราะคนไทยเชื่อถือว่าพระพุทธเจ้าเป็นบรมครูผู้สั่งสอนเวไนยสัตว์ให้รู้พ้นจากวัฏสงสาร ทั้งนี้ผู้แต่งเห็นว่าหากผู้อ่านยึดถือศรัทธาและประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมของพระพุทธองค์จะนำพาชีวิตไปสู่ความสุข

¹² วิไลเลขา ถาวรธนาสาร, *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก* (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ,

- **นายเมืองเลือกทางเดิน** กล่าวถึงความสำคัญของการศึกษาเล่าเรียน โดยได้แนะแนวทางเกี่ยวกับการเล่าเรียนภายใต้การจัดการศึกษาในรูปแบบโรงเรียนสมัยใหม่ที่มีทางเลือกหลากหลายตามความถนัดของตน ผู้แต่งได้เปรียบเทียบการเลือกสาขาวิชาที่จะศึกษาเล่าเรียนกับทางเดินแห่งชีวิต เพราะความรู้ในแต่ละแขนงย่อมนำพาผู้ศึกษาไปสู่หนทางที่แตกต่างกัน ฉะนั้นจำเป็นต้องพิจารณาตนเองให้ดีมีความชอบและถนัดในเรื่องใด แล้วเลือกศึกษาเล่าเรียนในสาขาวิชาที่สอดคล้องกับความชอบและความถนัด

- **นายเมืองลงเรือ** กล่าวถึงหลักในการทำงาน ซึ่งไม่ว่าจะทำงานใดจะต้องมีความรู้ ความตั้งใจ ยึดมั่นเพียร ความมีสติรอบคอบ และยึดถือความซื่อสัตย์สุจริตเป็นสำคัญ ทั้งนี้ผู้แต่งได้เปรียบเทียบชีวิตการทำงานกับการเดินเรือ หากผู้ใดมีความมุ่งมั่นอดทนในการประคับประคองเรือไปให้ตลอดรอดฝั่ง ซึ่งก็คือการมุ่งมั่นทำงาน ประกอบอาชีพที่สุจริต ชีวิตก็จะประสบความสำเร็จรุ่งเรือง

- **นายเมืองถึงฝั่ง** ในตอนนี้กล่าวถึงชีวิตของนายเมืองหลังจากสำเร็จการศึกษาก็มาประกอบอาชีพเป็นทหารเพื่อรับใช้ประเทศชาติ ต่อมาได้บรรพชาเป็นภิกษุและได้ศึกษาพระธรรมจนแตกฉาน สุดท้ายนายเมืองได้เลือกศึกษาต่อทางด้านแพทยศาสตร์ ด้วยความฉลาดและมีคุณธรรมทำให้นายเมืองประสบความสำเร็จในชีวิต ซึ่งก็เปรียบกับเรือที่ถึงฝั่งแล้ว

- **กิตติศัพท์นายเมือง** กล่าวถึงคุณลักษณะของนายเมืองและปัจจัยที่ส่งผลให้นายเมืองประสบความสำเร็จในชีวิต ได้รับยกย่องจากคนในสังคม นับว่าเป็นพลเมืองที่ดีของประเทศชาติ ซึ่งเป็นการเน้นย้ำให้ผู้อ่านเห็นว่าหากประพฤติปฏิบัติตนอย่างนายเมืองก็จะทำให้ชีวิตประสบความสำเร็จ เป็นบุคลากรที่มีคุณภาพที่จะพัฒนาประเทศชาติให้เจริญก้าวหน้าต่อไป

การตั้งชื่อตอนในเรื่อง *พลเมืองดี* ช่วยให้อ่านทราบเรื่องราวในตอนนั้น ๆ ได้ก่อนที่จะอ่านเรื่องราวทั้งหมดคล้ายกับการบอกจุดประสงค์ว่าผู้แต่งต้องการกล่าวถึงเรื่องเกี่ยวกับอะไร เช่น ตอน *นายเถื่อนเป็นนายเมือง* ที่ต้องการสื่อถึงการเปลี่ยนแปลงของตัวละครในเรื่องนี้ โดยผู้อ่านต้องอ่านเพื่อหาคำตอบต่อไปว่าเหตุใดนายเถื่อนจึงเปลี่ยนชื่อเป็นนายเมือง ทั้งนี้ความโดดเด่นในการตั้งชื่อตอนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ได้แก่ การใช้อุปมาอุปไมยแทนการใช้ข้อความหรือคำสามัญที่สื่อความอย่างตรงไปตรงมา ซึ่งช่วยกระตุ้นความสนใจของผู้อ่านได้เป็นอย่างดี เช่น ตอน *นายเมืองรู้จักบ้านตน* ชื่อตอนนี้ท่านใช้อุปมาอุปไมย “บ้าน” แทนประเทศชาติที่นายเมืองอาศัยอยู่ ฉะนั้นการรู้จักบ้าน ก็หมายถึงการได้รู้เรื่องราวของประเทศซึ่งก็คือระบบบริหารราชการแผ่นดินนั่นเอง หรือบางชื่อก็ใช้การเล่นถ้อยคำสำนวนโดยการนำคำที่มีความหมายอย่างหนึ่งมาใช้ในอีกความหมายหนึ่ง เช่น ตอน *นายเมืองระลึกชาติ* ซึ่งคำว่า “ระลึกชาติ” นั้นมีความหมายว่า ระลึกถึงความเป็นไปในชาติก่อน¹³ มา

¹³ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2556), 982.

ใช้ในความหมายว่า การระลึกหรือสำนึกบุญคุณของบุคคลสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่ทำให้ประเทศสยามอยู่เย็นเป็นสุขเรื่อยมา กลวิธีที่กล่าวมาทั้งหมดล้วนช่วยส่งเสริมให้งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมีความน่าสนใจเพิ่มมากขึ้น

2. การเปิดเรื่อง

การเปิดเรื่องเป็นส่วนที่สำคัญอีกส่วนหนึ่งของกลวิธีการแต่งเพราะเป็นส่วนที่ผู้อ่านจะทราบว่าจะงานเขียนนั้น ๆ มีเนื้อหาเกี่ยวกับอะไร ทั้งนี้เจือ สตะเวทิน ได้เรียกส่วนนี้ว่า ความนำ (Lead) ซึ่งผู้เขียนได้เปรียบเทียบขั้นต้นว่าเหมือนเบ็ดตกปลา คือต้องตกผู้อ่านให้ติดตั้งแต่ต้นทีเดียว แล้วผู้อ่านจะติดตามตลอดเรื่อง¹⁴ ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 14 วิธีด้วยกัน ได้แก่ ความนำที่สรุปความสำคัญ ความนำที่กระทบใจ ความนำที่เป็นข่าว ความนำที่บอกเจตนา ความนำที่เป็นคำถาม ความนำด้วยการพรรณนาลักษณะ ความนำที่เป็นสุภาพหรือบทกวี ความนำด้วยเหตุการณ์เด่นของเรื่อง ความนำที่เป็นเรื่องเล่า ความนำที่เป็นคำอ้าง ความนำที่ตรงกันข้าม ความนำที่เอ่ยถึงพื้นฐานความหลัง ความนำที่แสดงสีสัน และความนำที่ประหลาด¹⁵

นอกจากนี้มาลี บุญศิริพันธ์ ได้กล่าวถึง “ความนำ” ว่า “เป็นส่วนเริ่มต้นของข้อเขียน ทำหน้าที่เสมือนหนึ่งจุดนำทาง หรือไต่เต้าของเรื่องที่จะบอกให้ผู้อ่านหันมาสนใจต่อสิ่งที่เราจะนำเสนอต่อไป”¹⁶ ซึ่งสามารถสรุปกลวิธีการเขียนความนำสารคดีหรือการเปิดเรื่องได้ 10 กลวิธีด้วยกัน ได้แก่ ความนำประเภทสรุปประเด็น ความนำประเภทบรรยาย ความนำประเภทพรรณนา หรืออธิบาย ความนำประเภทคำพูด ความนำประเภทคำถาม ความนำแบบคุยกับผู้อ่านโดยตรง ความนำประเภทหยอกล้อ ความนำประเภทไม่มีรูปแบบ ความนำแบกระทบความรู้สึก และความนำประเภทคำกลอน สุภาพ¹⁷

ทั้งนี้จากการประมวลกลวิธีการเปิดเรื่องข้างต้นมาศึกษางานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ผู้วิจัยพบว่าท่านใช้กลวิธีการเปิดเรื่องทั้งสิ้น 5 วิธี ได้แก่

- 2.1 การเปิดเรื่องด้วยการบรรยาย
- 2.2 การเปิดเรื่องแบบสนทนากับผู้อ่าน
- 2.3 การเปิดเรื่องด้วยพุทธศาสนสุภาษิต
- 2.4 การเปิดเรื่องแบบระบุเจตนา
- 2.5 การเปิดเรื่องด้วยคำถาม

ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

¹⁴ เจือ สตะเวทิน, ตำรับร้อยแก้ว, 127.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, 127-132.

¹⁶ มาลี บุญศิริพันธ์, การเขียนสารคดีสำหรับสื่อสิ่งพิมพ์, 41.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, 42-51.

2.1 การเปิดเรื่องด้วยการบรรยาย

การเปิดเรื่องด้วยวิธีการนี้เป็นเปิดเรื่องด้วยการเล่าเรื่องเหตุการณ์เริ่มต้น บรรยายภาคสถานการณ์ สถานที่ หรือบุคคล โดยไม่ได้สอดแทรกความรู้สึกความคิดเห็นของผู้เขียนลงไป การเปิดเรื่องด้วยการบรรยายนี้พบในงานเขียนร้อยแก้วที่มีการเขียนอย่างบันเทิงคดีดังที่กล่าวมาแล้วซึ่งได้แก่เรื่อง *พลเมืองดี* ที่เป็นการเล่าเรื่องราวชีวิตของนายเถื่อน ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นนายเมือง ที่ต้องประสบกับเหตุการณ์ต่าง ๆ อันช่วยหล่อหลอมให้นายเมืองเป็นพลเมืองที่ดีของชาติ ดังตัวอย่าง

มีบ้าน ๆ หนึ่งอยู่ตำบลสามเสนในกรุงเทพฯ เจ้าของบ้านชื่อนายมัน ภรรยาชื่อนายมันคนนี้เป็นคนได้เคยทำราชการเมืองมามาก และเคยเที่ยวเตร่มาแทบทุกทิศทุกทาง ทั้งในและนอกพระราชอาณาเขตร์ แก่เป็นคนมีทรัพย์เป็นปึกแผ่น มีที่ดินและไร่นามีโรงเลื่อยโรงสีทั้งหลายแห่ง แต่ก่อนแกอยู่ในเมือง ครั้นพอแกชราลงอายุล่วงถึง 60 ปี แกจึงลาออกจากราชการ แล้วจึงมาอยู่บ้านนี้

(พลเมืองดี หน้า 3)

จากตัวอย่างข้างต้นเป็นการเปิดเรื่องพลเมืองดี โดยการบรรยายเพื่อเปิดตัวตัวละครสำคัญของเรื่อง คือนายมัน ซึ่งมีศักดิ์เป็นลุงของนายเมืองและเป็นผู้ที่สอนนายเมืองให้มีความรู้ต่าง ๆ และมีความประพฤติที่ดี ในบทบรรยายได้แสดงให้เห็นถึงสภาพวิถีชีวิต ฐานะ อายุ และภูมิหลังของตัวละครว่าเป็นผู้มีฐานะร่ำรวย เคยรับราชการซึ่งเป็นปัจจัยทำให้เป็นผู้ที่มีความรู้มาก และวิสัยทัศน์อันกว้างไกล มีน้องชาย 1 คนซึ่งก็คือบิดาของนายเมือง มีอุปนิสัยชอบทำบุญ ซึ่งปัจจัยเหล่านี้ช่วยขับเน้นให้นายมันเป็นตัวละครที่เหมาะสมที่จะเป็นผู้สั่งสอนอบรมนายเมืองให้เป็นพลเมืองดี

2.2 การเปิดเรื่องแบบสนทนากับผู้อ่าน

การเปิดเรื่องแบบสนทนากับผู้อ่านมีลักษณะการเขียนเหมือนกับผู้แต่งพูดคุยสนทนากับผู้อ่านโดยตรง โดยผู้เขียนสรรพนามบุรุษที่ 1 แทนตนเอง หรือไม่ก็ใช้คำแทนตนเองว่า “ผู้เขียน” และใช้สรรพนามบุรุษที่ 2 แทนตัวผู้อ่าน หรืออาจใช้คำว่า “ผู้อ่าน” แทน ซึ่งเป็นการสร้างความคุ้นเคยและเป็นกันเองกับผู้อ่าน ดังตัวอย่าง

พวกเราที่ทำราชการไม่ว่าผู้ใหญ่ ผู้น้อยควรต้องตั้งใจให้แน่นอนเสียก่อนว่า ตนจะตั้งตัวเป็นคนประเภทไหน 2 ประเภทนี้ คือ (1) เป็นคนรับจ้าง หรือ (2) เป็นข้าราชการ

ถ้าหากตั้งใจตนว่าเป็นคนรับจ้าง เช่นนั้นจะทำอะไรก็ทำตามความพอใจ ถ้าผู้จ้างเขาไม่พอใจเขาก็บอกเลิก แล้วตนจะไปหาการจ้างทำที่ไหนก็ได้ เยื่อใยในระหว่างผู้จ้างกับผู้รับจ้างก็ไม่ต้องมีอะไร คำอธิบายแห่งชนิดคนที่ตั้งใจทำการอย่างประเภทต้นมีเพียงเท่านี้ ไม่มีอะไรอีก

แต่ถ้าผู้ใดที่ทำราชการโดยตั้งใจตนว่าจะเป็นข้าราชการ และปรารถนาความดี ความชอบ ได้ยศศักดิ์ อาศรัยพระบรมโพธิสมภาร เพื่อจะตั้งวงศ์สกุลให้เป็นหลักถาวรมั่นคงต่อไปข้างหน้าเช่นนั้นแล้ว ผู้นั้นจะตั้งใจและทำตนเป็นอิศระภาพเหมือนคนรับจ้างไม่ได้...

(เตือนเพื่อน หน้า 24)

จากตัวอย่างข้างต้น เป็นการเปิดเรื่องเตือนเพื่อน เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เลือกใช้สรรพนามบุรุษที่ 1 แทนตนเองและผู้เขียนรวมไปว่า “พวกเรา” เพื่อแสดงถึงความเป็นพวกพ้องหรือหมู่คณะเดียวกัน ซึ่งการสร้างความสัมพันธ์เช่นนี้ช่วยลดช่องว่างระหว่างบุคคลทำให้สามารถบอกกล่าวตักเตือนได้ง่าย อีกทั้งยังแสดงถึงความปรารถนาดีในฐานะเพื่อนด้วย ผู้อ่านกลุ่มเป้าหมายซึ่งล้วนเป็นผู้ใหญ่ก็จะรู้สึกว่าได้ถูกสั่งสอนโดยตรง แต่กลับรู้สึกว่ามีผู้ที่เป็นกัลยาณมิตรมาคอยเตือน เพราะปรารถนาจะเห็นเพื่อนมีชีวิตที่ดีขึ้น ซึ่งทำให้ผู้อ่านเปิดใจยอมรับเนื้อหาคำสอนต่าง ๆ มากยิ่งขึ้น

2.3 การเปิดเรื่องด้วยการใช้พุทธศาสนสุภาษิต

การเปิดเรื่องด้วยวิธีนี้เป็นการยกเอาพุทธศาสนสุภาษิตที่รู้จักกันดี มาใช้ในการขึ้นต้นเรื่องก่อนที่จะเข้าสู่ประเด็นเนื้อหาหลักของเรื่อง ทั้งนี้ พุทธศาสนสุภาษิตที่นำมาใช้ควรมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องหรือประเด็นหลักของเรื่องที่เขียนด้วย¹⁸ กลวิธีนี้ปรากฏในเรื่องช่วยเพื่อน ซึ่งก็ล้วนแต่เป็นข้าราชการเช่นเดียวกับเรื่องเตือนเพื่อน ดังตัวอย่าง

“อโรคฺยา ปรมาลาภา”

ความไม่มีโรค เปนลาภอันประเสริฐ

เป็นพระพุทธานุภาพของพระบรมศาสดาจารย์ของเราได้ตรัสตักเตือนไว้ด้วยพระมหากรุณาแก่หมู่มนุษย์ทั่วไป ก็คำสั่งสอนใดของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอันได้ประทานแล้วจะไม่ถูกจริงบมิได้มี จะเปล่าจากประโยชน์บมิได้มี และคำสั่งสอนนั้นเมื่อผู้มีปัญญาได้ตรงตามแล้วย่อมเห็นจริงด้วยตนเองตามคำสั่งสอนของพระองค์ได้ ย่อมเป็นประโยชน์ไม่ว่ากาลสมัยใด ย่อมอาจจะชี้ตัวอย่างให้เห็นจริงได้ ผู้ฟังอาจจะน้อมไปใช้ให้เป็นคุณได้แก่ตัวทุกคน และผู้มีปัญญาย่อมนำไปประพฤติให้เหมาะแก่ตนได้ทุกอย่าง ก็เหตุไฉนเราจะไม่นอบน้อมเชื่อฟังและนำเอาคำสั่งสอนของพระองค์ข้อนี้มาตริตรองเลือกใช้ให้เหมาะแก่ตัวเราเล่า

(ช่วยเพื่อน หน้า 56)

¹⁸ สุทธิติ ชัดติยะ, ศาสตร์การเขียน (กรุงเทพฯ: สถาบันวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยเพื่อการศึกษา, 2552), 39.

จากตัวอย่างข้างต้น เป็นการเปิดเรื่อง*ช่วยเพื่อน* ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับการรักษา สุขอนามัย เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจึงเลือกใช้พุทธศาสนสุภาษิต “อโรค์ยา ปรมา ลาภา” ซึ่งมีความหมายว่า การไม่มีโรคเป็นลาภอันประเสริฐ ซึ่งสอดคล้องกับประเด็นที่ท่านต้องการสอนเป็นอย่างมาก การที่ท่านเลือกใช้กลวิธีพุทธศาสนสุภาษิตมาเปิดเรื่องนี้นอกจากจะแสดงถึงความรอบรู้ ทางด้านศาสนาจนสามารถนำมาปรับใช้ในการสอนเรื่องต่าง ๆ ได้แล้ว ยังช่วยส่งเสริมความสนใจ ให้แก่งานเขียนของท่านเป็นอย่างยิ่ง เพราะผู้อ่านส่วนใหญ่เป็นพุทธศาสนิกชน ฉะนั้นคำสอนของ พระพุทธเจ้านั้นเป็นสิ่งที่น่าเชื่อถือ และควรแก่การปฏิบัติตาม

2.4 การเปิดเรื่องแบบระบุเจตนา

การเปิดเรื่องแบบระบุเจตนาเป็นวิธีการเปิดเรื่องโดยที่ผู้แต่งจะบอกเจตนาให้ทราบ เลยว่าประพันธ์งานเขียนนี้เพื่อวัตถุประสงค์อะไร เช่น ในเรื่อง*คำสั่งสอนของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ กรรมการกลางจัดการลูกเสือซึ่งได้กล่าวแก่ลูกเสือกองหนุนในการแจกเหรียญลูกเสือกองหนุน* ที่ มุ่งเน้นที่จะกล่าวกับเหล่าลูกเสือที่อยู่ในวัยที่เป็นเยาวชนซึ่งได้รับการฝึกหัดมาเป็นอย่างดีโดยเฉพาะ ฉะนั้นถ้อยคำที่ใช้เปิดเรื่องจึงสามารถมีเนื้อหาที่บอกจุดมุ่งหมาย สื่อความอย่างตรงไปตรงมา ดัง ตัวอย่าง

ลูกเสือทั้งหลาย ในการที่ได้นัดมาประชุมวันนี้ เพื่อจะได้แจกเหรียญสำหรับลูกเสือ ตามระเบียบซึ่งมีอยู่ในข้อบังคับลักษณะปกครองลูกเสือว่า ลูกเสือที่ได้ออกเป็นกองหนุนแล้ว จะ ได้รับพระราชทานเหรียญเป็นเครื่องหมาย เพราะฉะนั้นลูกเสือทั้งหลายที่ได้เป็นกองหนุนแล้ว เจ้าพนักงานจึงได้นัดมาประชุมเพื่อแจกเหรียญตามข้อบังคับ ก่อนที่จะแจกเหรียญนี้จะต้องขอ พุดสักหน่อยหนึ่ง เพื่อเป็นเครื่องสำหรับเตือนใจ

(คำสั่งสอนลูกเสือฯ หน้า 1)

จากตัวอย่างข้างต้น เป็นการเปิดเรื่องของ*บันทึกคำสั่งสอนของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ กรรมการกลางจัดการลูกเสือ ซึ่งได้กล่าวแก่ลูกเสือกองหนุนในการแจกเหรียญลูกเสือกองหนุน* โดย ผู้แต่งแสดงเจตนารมณ์อย่างชัดเจนว่าต้องการจะให้แง่คิดเป็นคติเตือนใจแก่เหล่าลูกเสือที่ออกจาก การประจำกองลูกเสือมาเป็นลูกเสือกองหนุน เนื่องจากบุคคลเหล่านี้ได้รับการฝึกหัดมาเป็นอย่างดี มี ลักษณะต้องตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบัญญัติไว้ใน ลักษณะปกครองลูกเสือ ข้อที่ 26 ได้แก่ ลูกเสือต้องจงรักภักดีต่อสถาบันชาติ ศาสนา และ พระมหากษัตริย์ มีความโอบอ้อมอารีต่อผู้อื่น เคารพในกฎหมาย ละอายต่อการทำความชั่ว มีท่าทาง สง่าผ่าเผย มีความรู้ในกิจการต่าง ๆ ของลูกเสือเป็นอย่างดี และมีระเบียบวินัย ลักษณะดังกล่าวนี้ เป็นสิ่งเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีทรงปรารถนาจะให้ลูกเสือที่ปลดจากการประจำกองลูกเสือนั้น

ยังคงความประพืดที่ดีเช่นนี้สืบไปเพื่อประโยชน์สุขของสังคม รวมทั้งเพื่อเป็นการแสดงความกตัญญู กตเวทิตาต่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีพระกรุณาหาหาคำตอบต่อกิจการลูกเสือของสยาม

2.5 การเปิดเรื่องด้วยคำถาม

การเปิดเรื่องด้วยคำถามเป็นการเริ่มต้นเปิดเรื่องด้วยประโยคคำถามในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ต้องการจะกล่าวต่อไป ทั้งนี้ชะลอ รอดตาย ได้กล่าวไว้ว่าการตั้งคำถามนี้ผู้เขียนต้องตั้งคำถามให้น่าสนใจ ชวนให้ผู้อ่านติดตามหาคำตอบจากเนื้อเรื่องต่อไป และที่สำคัญ คำถามจะต้องเข้ากับเนื้อเรื่องที่ถามมาอย่างกลมกลืน ถ้าคำถามลอย ๆ จะไม่ก่อให้เกิดสัมฤทธิ์ผลใด ๆ เลย¹⁹ กลวิธีการเปิดเรื่องเช่นนี้ปรากฏในเรื่อง *จรรยาแพทย์* เป็นจำนวนมาก เนื่องด้วยเนื้อหาการสอนทางพระพุทธศาสนาส่วนใหญ่ใช้ภาษาบาลี และแนวคิดที่เข้าใจยากสำหรับผู้ที่ไม่ได้ศึกษาหลักธรรมทางพุทธศาสนาอย่างจริงจัง ทำให้ผู้อ่านบางส่วนเห็นว่าเรื่องหลักธรรมทางศาสนาเป็นเรื่องไกลตัว และโบราณคร่ำครึ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจึงเลือกใช้การตั้งคำถามเพื่อดึงดูดความสนใจของผู้อ่าน ดังตัวอย่าง

ธรรม คืออะไร ทำไมจึงต้องมี

นักเรียนทั้งหลาย ตัวท่านซึ่งมาเป็นนักเรียนแพทย์อยู่ในที่นี้ โดยมากย่อมเป็นนักเรียนซึ่งได้เรียนวิชาชั้นต้นมาแล้วจากโรงเรียนสามัญศึกษาชั้นประถมและมีมัธยมโดยลำดับ ในโรงเรียนประถมครูก็สอนวิชาชั้นต้นเริ่มแต่หนังสือและเลขเป็นต้น และมีการสอนจรรยาด้วย เป็นต้นว่าสอนไม่ให้นักเรียนพูดปด สอนไม่ให้นักเรียนข่มเหงกันและกัน ครั้นมาถึงโรงเรียนมัธยมเขาก็สอนวิชาเพิ่มเติมขึ้น เช่น กับสอนหนังสือและเลขสูงขึ้น และเพิ่มเติมความรู้อื่น ๆ เช่น กับภูมิศาสตร์ หัตถวิชาเขียน เป็นต้น ทั้งจรรยาก็สอนด้วยอีก เป็นต้นว่าห้ามให้นักเรียนหยิบฉวยสิ่งของของคนอื่นที่เจ้าของเขาไม่ให้ ชี้แจงว่าการกินเหล้ามันเป็นการไม่ดี การคบเพื่อนที่ชั่วที่เป็นพาล ย่อมพาให้ผู้คบเสียไปได้ต่าง ๆ ครั้นพ้นจากโรงเรียนมัธยมแล้ว มาเรียนวิชาสามัญศึกษาในโรงเรียนแพทยาลัยนี้ ก็ได้มาเห็นหลักสูตรว่ามีการวิชาแพทย์ และนักเรียนต้องเรียนวิชาวิทยาศาสตร์ต่าง ๆ อันเกี่ยวข้องกับวิชาแพทย์ ช้ายังมีการสอนจรรยาอยู่ในหลักสูตรของโรงเรียนแพทย์นี้ด้วยอีก บางทีอาจทำให้นักเรียนประหลาดใจ ว่าทำไมการสอนจรรยาจึงแทรกอยู่ทุกหนทุกแห่ง...ถ้านักเรียนนึกประหลาดเช่นนั้นก็เป็นการควรอยู่ และจะเป็นโอกาสให้ข้าพเจ้าชี้แจงให้นักเรียนทั้งหลายเข้าใจแจ่มแจ้งว่าเพราะเหตุใดจึงต้องเป็นเช่นนั้น

(จรรยาแพทย์ หน้า 1-2)

¹⁹ ชะลอ รอดตาย, การเขียนสารคดี (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2544), 40.

จากตัวอย่างข้างต้น เป็นการเปิดเรื่องจรรยาแพทย์ ผู้แต่งใช้กลวิธีการตั้งคำถามกับเรื่องพื้นฐานอย่างเรื่อง “ธรรมะ” ที่พุทธศาสนิกชนคุ้นเคยดี แต่อาจจะไม่เข้าใจความหมายอย่างลึกซึ้งจนเกิดการละเลยต่อเรื่องดังกล่าว การตั้งคำถามเช่นนี้นับเป็นการกระตุ้นความสนใจให้ผู้อ่านตระหนักถึงเรื่อง “ธรรม” มากขึ้น รวมทั้งจูงใจให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกที่ต้องการจะค้นหาคำตอบในเรื่องหรือประเด็นที่ตั้งไว้

จะเห็นได้ว่า เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเลือกใช้กลวิธีการเปิดเรื่องที่หลากหลาย เพื่อให้สอดคล้องเหมาะสมกับรูปแบบ และเนื้อหาของเรื่องต่าง ๆ รวมทั้งกลุ่มเป้าหมายที่ท่านต้องการสอนด้วย อาทิ งานเขียนร้อยแก้วที่มีรูปแบบนิยายอย่างเรื่องพลเมืองดี ท่านก็ใช้วิธีการบรรยายซึ่งทำให้เห็นภูมิหลังของตัวละครอันช่วยสนับสนุนพฤติกรรมต่าง ๆ ของตัวละครในเรื่อง หรืองานเขียนร้อยแก้วที่เป็นการสอนผู้ที่มีวุฒิภาวะสูงแล้ว อันได้แก่เหล่าข้าราชการ ท่านก็เลือกใช้การเปิดเรื่องโดยยกพุทธศาสนสุภาษิต หรือการใช้การสนทนาแบบสนทนาสนมคุ้นเคยกับผู้อ่านมาช่วยเปิดเรื่องที่ท่านต้องการสอน ทำให้วัตถุประสงค์ของท่านสัมฤทธิ์ผลมากขึ้น

3. การเสนอเรื่อง

การเสนอเรื่องในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นการถ่ายทอดเนื้อหาหรือความคิดที่ท่านต้องการจะนำเสนอให้ผู้อ่านได้เข้าใจ โดยใช้กลวิธีการนำเสนอต่าง ๆ ซึ่งในบางครั้งก็มีการแทรกอารมณ์ขันในเรื่องเพื่อเป็นการแต่งเติมให้งานเขียนร้อยแก้วของท่านสื่อสารถึงผู้อ่านได้อย่างตรงประเด็น และน่าสนใจมากขึ้น ทั้งนี้ปรีชา ช่างขวัญยืนได้กล่าวหาว่าวิธีการเสนอความคิดในงานเขียนนั้นมี 4 วิธีด้วยกัน ได้แก่

1. การแสดงความรู้สึกและสร้างความรู้สึกด้วยการพรรณนา
2. การเล่าเรื่องราวโดยการบรรยาย
3. การแสดงกระบวนการและความสัมพันธ์โดยการอธิบาย
4. การสร้างความเชื่อถือและการยอมรับ²⁰

ทั้งนี้ เมื่อผู้วิจัยศึกษางานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี พบว่ามีการใช้กลวิธีการเสนอเรื่องทั้งสิ้น 2 วิธี ได้แก่

- 3.1 การเล่าเรื่องราวด้วยการบรรยาย
 - 3.2 การแสดงกระบวนการและความสัมพันธ์ด้วยการอธิบาย
- ดังรายละเอียดต่อไปนี้

²⁰ ปรีชา ช่างขวัญยืน, “การเสนอความคิดในงานเขียน,” ใน เอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย 6 (การเขียนสำหรับครู) หน่วยที่ 8 (นันทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2529), 424

3.1 การเล่าเรื่องราวด้วยการบรรยาย

การเล่าเรื่องด้วยการบรรยายเป็นการเล่าเรื่องที่มีเหตุการณ์ต่อเนื่องกัน โดยชี้ให้เห็นถึงสถานที่เกิดเหตุการณ์ สาเหตุที่ก่อให้เกิดเหตุการณ์ สภาพแวดล้อม บุคคลที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนผลที่เกิดจากเหตุการณ์นั้น²¹ โดยการเล่าเรื่องจะเลือกเล่าแต่เหตุการณ์ที่สำคัญต่อเรื่องหรือต่อประเด็น รวมทั้งเลือกใช้คำ และน้ำเสียงให้เหมาะสมกับเหตุการณ์ในเรื่องจะช่วยให้ผู้อ่านสนใจติดตามเนื้อหามากขึ้น ทั้งนี้จากการศึกษางานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีพบว่าท่านเลือกใช้กลวิธีการบรรยายกับเรื่อง *พลเมืองดี* ซึ่งเป็นงานเขียนที่มีรูปแบบเป็นนิยาย ดังตัวอย่าง

วันหนึ่งเวลาเช้า นายเมืองตื่นนอนแล้วไปเดินเล่นอยู่ในบ้าน พบนายมันกำลังไปรยเข้า ให้นำไก่ปลากินตามเคยของแกในเวลาเช้า ๆ นายเมืองก็เข้าไปนั่งดูเล่นและเลเยคุยกันกับลุง เล่าให้ลุงฟังถึงเรื่องนกและสัตว์ป่าต่าง ๆ ที่เคยไล่เคยยิงมา แล้วนายเมืองจึงเอ่ยขึ้นว่า “ผมคิด ๆ ดูก็เห็นเป็นความประหลาดว่า บรรดาของโลกนี้มีคนช่างมีหลายสิ่งหลายพรรณนิก เช่นกับสัตว์มี นกปลาเป็นต้นนับอย่างไม่ถ้วน” ลุงจึงตอบว่า “เรื่องนี้นักปราชญ์เขาได้คิดทำตำราไว้ว่าดูน่าฟัง ตำราที่เขาคิดนี้ เดิมเขาก็คงจะนึกประหลาดอย่างเจ้า. แล้วทีหลังเขาคิดตรงรวบรวมบรรดาสิ่ง ที่มีอยู่ในโลกจัดเป็นหมู่เป็นชั้นเข้าดู และคิดไปตรวจไปจนหาเหตุผลได้ เอาความรู้อันนั้นมาเป็น ครุสอนให้ทำการงานต่าง ๆ ได้ประโยชน์ดีขึ้นเป็นอันมาก

(พลเมืองดี หน้า 64)

จากตัวอย่างข้างต้นแสดงให้เห็นถึงการใช่วิธีบรรยายในการเล่าเรื่อง มีการเลือก เหตุการณ์ให้เหมาะสมกับประเด็นความรู้ที่ผู้แต่งปรารถนาจะเล่า กล่าวคือเล่าถึงเหตุการณ์ที่ลุงมัน กำลังให้อาหารสัตว์ เพื่อที่จะเชื่อมโยงให้นายเมืองได้เกิดข้อสงสัย และซักถามลุงมันถึงความรู้เกี่ยวกับ สัตว์ชนิดต่าง ๆ ในโลก

3.2 การแสดงกระบวนการและความสัมพันธ์ด้วยการอธิบาย

การแสดงกระบวนการและความสัมพันธ์ด้วยการอธิบายเป็นวิธีที่ทำให้ความคิด เรื่องใดเรื่องหนึ่งกระจ่างชัดขึ้น โดยมีจุดประสงค์จะนำประเด็นที่สงสัยมาอธิบายให้เข้าใจแจ่มแจ้ง ชัดเจน ถูกต้อง ตรงตามที่คุณเขียนต้องการ²² รวมทั้งมุ่งเสนอเหตุผลยิ่งกว่าจะให้อ่านเกิดอารมณ์ สะเทือนใจหรือเกิดจินตนาการ เรียกอีกอย่างได้ว่า อรรถาธิบาย จากการศึกษางานเขียนร้อยแก้วของ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจะพบว่ามีการใช้การอธิบายในการนำเสนอเรื่องมากที่สุด ทั้งนี้ เนื่องมาจากงานเขียนที่มีเนื้อหาคำสอนหลายเรื่องเป็นหลักธรรมทางพุทธศาสนา ฉะนั้นจึงต้องใช้

²¹ ชุมสาย สุวรรณขมภู, “ความรู้เรื่องโวหารและภาพพจน์,” ใน ภาษาไทยเพื่อการสื่อสาร, 60.

²² เรื่องเดียวกัน, 61.

กลวิธีการอธิบายในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจเนื้อหาคำสอนเหล่านั้นได้ โดยการแสดง กระบวนการและความสัมพันธ์ด้วยการอธิบายในงานเขียนร้อยแก้วของท่านนั้นมีทั้งสิ้น 4 วิธี ได้แก่

- 3.2.1 การอธิบายด้วยการขยายความให้รายละเอียด
 - 3.2.2 การอธิบายด้วยการชี้แจงให้เห็นถึงความเหมือนและความต่างกัน
 - 3.2.3 การอธิบายด้วยการชี้สาเหตุและผลลัพธ์ที่สัมพันธ์กัน
 - 3.2.4 การอธิบายด้วยการใช้คำนิยาม
- มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

3.2.1 การอธิบายด้วยการขยายความให้รายละเอียด เป็นการเขียน อธิบายที่มีรายละเอียดมาเสริมความคิดหลักหรือประเด็นที่สำคัญของเรื่องให้ชัดเจนแจ่มแจ้งขึ้น ดัง ตัวอย่าง

ทิฏฐธัมมิกัตถกัตถประโยชน์ 4 ประการ

ผู้ปกครองคฤหัสถสถานบ้านเรือนควรปฏิบัติธรรมอีก 4 ประการอันเป็นธรรมที่จะให้ เจริญด้วยโภคสมบัติ เห็นประโยชน์ได้ในปัจจุบัน คือ

1. อุฏฐานสัมปทา คือให้เป็นผู้หมั่นลุกขึ้น นับแต่ความตื่นแต่เช้า หมั่น ประกอบกิจการงานของตน มีการศึกษาเล่าเรียน การหาเลี้ยงชีพ และการทำธุระหน้าที่ของตน ในบ้านเรือน เป็นต้น ให้เป็นคนขยันขันแข็งไม่อยู่เฉย ปราศจากความเกียจคร้าน ไม่เอาแต่กิน แล้วก็นอน จนร่างกายเมื่อยมึนและหัวใจก็หตุ่มัวเมาไปด้วยการกินและนอน ซึ่งทำให้การงานที่ จะพึงทำต้องทอดทิ้งรกร้างและช้าไว้ สิ่งใดพอที่จะเกิดประโยชน์ก็ไม่เกิด
2. อารักขสัมปทา ได้แก่ความดูแลรักษาโดยรอบคอบ คือรักษาการงานของ ตัวไม่ให้เสื่อมเสียไป รักษาเวลาไม่ให้ล่วงไปเปล่า รักษาทรัพย์สมบัติและคฤหัสถสถานบ้านเรือน ไม่ให้มีเหตุอันตราย รักษาผู้คนบริวารให้เป็นคนดี ไม่ให้ใจแตกทำแยบคายลับลี้ประพฤติความ ชั่วร้าย เป็นต้น
3. กัลยาณมิตรตา ความมีพวกพ้องเพื่อนฝูงญาติมิตรเป็นคนดีโดยรอบ ไม่คบ คำคนชั่วไว้เป็นมิตร
4. สมชีวิตา ความเลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หาได้ไม่ให้เกิดเดือด แต่ก็ไม่จับจ่ายใช้สอยฟุ่มเฟือยสุรุ่ยสุร่ายไปในที่หาประโยชน์มิได้และไม่จำเป็นหรือฟุ้งชานไป ในทางโอโง่งจนเกินพินแห่งของตน

(จรรยาแพทย์ หน้า 112-114)

ตัวอย่างข้างต้นมาจากเรื่องจรรยาแพทย์ซึ่งเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทรา- ธิบดีได้อธิบายหลักธรรมในหัวข้อ ทิฏฐธัมมิกัตถกัตถประโยชน์ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่ผู้ปกครองบ้านเมือง ควรปฏิบัติเพราะจะนำความสมบูรณ์พูนผลมาให้แก่ตนเองและบ้านเมือง แต่ละหวัช้อย่อย ได้แก่

อุฏฐานสัมปทา (ความขยันหมั่นเพียร) อารักขสัมปทา (ความรอบคอบในการทำงาน) กัลยาณมิตตา (ความมีเพื่อนมาก) และสมชีวิตา (ความพอเพียง) ผู้แต่งได้ให้ความหมายอย่างสั้น ๆ พร้อมทั้งอธิบายรายละเอียดขยายความ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจในหลักธรรมนั้นเพิ่มมากขึ้น

3.2.2 การอธิบายด้วยการชี้แจงให้เห็นถึงความเหมือนและความต่างกัน

เป็นการอธิบายสิ่งที่ผู้อ่านคุ้นเคยหรือรู้จักกันดีแล้วนำมาเทียบเคียงให้เห็นว่าสิ่งใหม่ที่กำลังจะอธิบายนั้นมีอะไรคล้ายหรือต่างกับสิ่งที่คุ้นเคยบ้าง ทำให้ผู้อ่านสามารถเชื่อมโยงความคิดและเข้าใจเรื่องได้ง่ายขึ้น ดังตัวอย่าง

...ราษฎรทั้งหลายได้รับความร่มเย็นอยู่เป็นสุข ก็เพราะมีกฎหมายและมีศาล เป็นต้นว่า หากมีผู้ใดมาฉ้อฉนหรือข่มเหงเรา ถ้าไม่มีกฎหมายปกครองและไม่มีศาลพิจารณา ก็จะต้องสู้รบต่อต่อกันด้วยกำลังกายและอาวุธ ผู้ใดมีกำลังมากก็จะชนะแก่ผู้มีกำลังน้อย โดยไม่ยุติธรรมอย่างหนึ่ง บ้านเมืองจะเป็นจลาจลอลหม่านปราศจากความสุขสำราญ เพราะใครมีอำนาจจะทำอะไรก็ทำได้ตามใจชอบอย่างหนึ่ง แต่เมื่อมีกฎหมายปกครองอยู่ดังนี้ ถ้าใครฉ้อฉนเรา ท่วมเถียงกันไม่ตกลงเราก็ไปฟ้องต่อศาลแพ่งให้พิจารณา ศาลก็บังคับให้เราคืนทรัพย์สินของที่เราฉ้อฉนเราไป หรือถ้าหากมีผู้ประทุษร้ายต่อเรา พลตระเวนก็จะจับคนนั้นไปส่งศาลอาญาพิจารณา ศาลก็จะพิจารณาลงโทษแก่ผู้ประทุษร้ายต่อเรา

(พลเมืองดี หน้า 43)

จากตัวอย่างข้างต้น ผู้แต่งเปรียบเทียบให้เห็นถึงสังคมที่มีกฎหมายและการศาล กับสังคมที่ไม่มีกฎหมายและการศาล ซึ่งให้ผลที่แตกต่างกันเป็นอย่างมาก กล่าวคือ ประเทศใดที่มีกฎหมายและศาล ประเทศนั้นก็จะมีความสุขสงบ ตรงกันข้ามกับประเทศที่ไร้กฎหมายและการศาล ก็จะประสบกับความวุ่นวายเพราะประชาชนจะถูกเอารัดเอาเปรียบ

...ถ้าจะทำก็สักแต่ว่าทำหรือทำตามอำนาจความซุกจุกอย่างอื่น ไม่ได้ทำตามอำนาจศรัทธาแล้ว การที่ทำนั้นก็คงจะไม่ดูดีมีผลซึ่งแน่นอนมันคงลงได้ ถ้าจะว่าด้วยการอื่นก็ทำนองเดียวกัน เป็นต้นว่าพวกเราที่สมัครเข้ามาเป็นนักเรียนแพทย์ ถ้าใจไม่ได้เห็นดีเห็นชอบแท้จริงในวิชาแพทย์ สักแต่ว่าผู้ปกครองบังคับให้มาเรียน หรือเพื่อนฝูงชักจูงมา ก็มาลองดูตั้งนั้น การที่ตั้งใจเล่าเรียนจริงก็จะหาเป็นไปไม่ได้ไม่ เวลาครูสอนก็นั่งฟัง ๆ ไป ฟังแล้วก็ไม่ได้เข้าใจ หรือเข้าใจแล้วก็ลืมทิ้งเสียไม่ได้จด ไม่ได้จำ และสงสัยสิ่งใดก็ไม่ไต่ถามให้เข้าใจแจ่มแจ้ง ใจก็ไม่ได้คิดใฝ่ฝันตริตrongในข้อในเรื่องที่เขาสอน ก็เมื่อการเล่าเรียนของตนเรียนด้วยวิธีอย่างนี้จะเรียนดีได้ที่ไหน นี่ก็เพราะไม่ได้เป็นไปด้วยอำนาจศรัทธา ถ้าหากเข้ามาเล่าเรียนด้วยความศรัทธา หรือมาเรียนอยู่แล้วเกิดศรัทธาขึ้น คือมีใจรักใคร่ในวิชาที่เล่าเรียนเชื่อถือเป็นคุณประโยชน์อย่างนั้น

อย่างนี้ได้จริง ความตั้งใจใฝ่ฝันที่จะเล่าเรียนจริง ๆ ก็เกิดขึ้น เมื่อมีความตั้งใจใฝ่ฝันที่เช่นนั้น แล้ว ก็เรียนด้วยความสนุก ความร่าเริง ไม่จำใจเรียน ผลการเล่าเรียนก็ย่อมจะสำเร็จได้ดีเป็นธรรมดา...

(จรรยาแพทย์ หน้า 9)

จากตัวอย่างข้างต้นเป็นการเปรียบเทียบให้เห็นถึงผลของการเรียนโดยมีศรัทธาและไม่มีศรัทธา ซึ่งหากเราศึกษาเล่าเรียนอย่างมีศรัทธาหรือความเชื่อมั่นก็จะประสบความสำเร็จและมีความสุขในชีวิต ส่วนผู้ที่ศึกษาเล่าเรียนโดยไร้ศรัทธาในศาสตร์สาขาของตนก็ยากที่จะประสบความสำเร็จ

3.2.3 การอธิบายด้วยการชี้สาเหตุและผลลัพธ์ที่สัมพันธ์กัน เป็นการอธิบายโดยให้เหตุผลโดยการแสดงความสัมพันธ์ระหว่างสาเหตุและผลลัพธ์ การอธิบายเช่นนี้ช่วยให้ผู้อ่านเกิดความกระจ่าง สอดคล้องกับยุคสมัยที่วิทยาศาสตร์เริ่มเข้ามามีบทบาทต่อวิถีชีวิตและมโนทัศน์ของคนไทยมากขึ้น โดยการกระทำทุกอย่างควรมีเหตุผลรองรับไม่ใช่เกิดจากบุญกรรมที่กระทำมาในอดีตชาติ ดังตัวอย่าง

...ข้าพระพุทธเจ้าพิเคราะห์เห็นว่า ต้นเหตุเมื่อจะทรงพระประชวรคราวใหญ่ นั้น จะได้เป็นด้วยพระชราหรือพระโรคภายในอันบังเกิดขึ้นตามเวลาตามคราวก็หาไม่ เห็นด้วยเกล้าฯ แต่ว่า ความทนทานพระกายจนชอกช้ำเหลือเกิน ประกอบกับการใช้พระราชดำรินในส่วนที่จัดราชการสำคัญต่าง ๆ และในการพระราชชีวิตต่าง ๆ ด้วยราชกิจภายนอกทั้งภายในมากมาย ทำให้พระกายชอกช้ำเกิดก่อพระโรคขึ้น ครั้นเมื่อหายพระประชวรคราวสำคัญนั้นแล้ว ก็ยังไม่วายพระราชธุระธุรมุ่งในพระหฤทัยหรือจะว่าเพิ่มเติมอยู่เสมอก็ได้ เหตุนี้จึงทำให้พระโรคไม่สิ้นสูญไปได้ ดังที่แท้จะเรียกได้ว่าพระโรคเกิดแต่ในพระราชหฤทัย มิใช่พระโรคอันเกิดด้วยพระชราและสมัยที่ควรเป็น

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 75)

จากตัวอย่างข้างต้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ถวายนำเสนอคำแนะนำแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับพระอาการประชวรของพระองค์ว่าเกิดจากการตรากตรำพระวรกายในการประกอบพระราชกรณียกิจนานปี การผนวกกับความทุกข์พระราชหฤทัยด้วย ซึ่งดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่าสังคมไทยกำลังก้าวหน้าให้ทันนานาอารยประเทศ ซึ่งปัจจัยสำคัญที่ช่วยขับเคลื่อนสังคมไทยในเจริญรุดหน้าไปได้ก็คือแนวคิดแบบวิทยาศาสตร์ ซึ่งผลต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นล้วนต้องมีเหตุผลมารองรับทั้งสิ้น

3.2.4 การอธิบายด้วยการใช้คำนิยาม เป็นการให้ความหมายของคำหรือ ศัพท์สำคัญที่ผู้เขียนต้องการเสนอให้ผู้อ่านทราบ ซึ่งคำศัพท์ดังกล่าวมักเป็นคำที่สร้างขึ้นใหม่ตามความ เจริญที่เข้ามามีบทบาทในสังคมไทยซึ่งต้องการประชาชนได้ทราบ หรือเป็นคำศัพท์ทางพระพุทธ- ศาสนาซึ่งเป็นภาษาบาลีซึ่งคนทั่วไปจดจำและเข้าใจได้ยาก ดังตัวอย่าง

คำว่า รัฐบาลนี้ มาจากมคธภาษา “รัฐ” แปลว่าแผ่นดิน “บาล” มาจากคำ ปาละ แปลว่าปกครอง ว่ารักษา รวมเรียกว่ารัฐบาล ก็ลงความว่าการปกครองรักษาแผ่นดิน เอามาใช้ เป็นชื่อเรียกรวมการบัญชาการปกครองบ้านเมืองทั้งหมดเหมือนเป็นคน ๆ หนึ่ง

(พลเมืองดี หน้า 12)

จากตัวอย่างในเรื่อง *พลเมืองดี* ตอนนายเมืองรู้จักบ้านตน ซึ่งเป็นตอนที่นาย มั่นให้ความรู้แก่นายเมืองเกี่ยวกับระบบการบริหารราชการแผ่นดินในยุคนั้น โดยเจ้าพระยาพระเสด็จ สุเรนทราธิบดีได้ให้คำนิยามของคำว่า “รัฐบาล” ซึ่งเป็นคำที่เกิดขึ้นใหม่ เพื่อเป็นการสร้างความเข้าใจ เกี่ยวกับระบอบการเมืองการปกครองของไทยในยุคนั้นให้มากขึ้น อันสอดคล้องกับยุคปฏิรูปการ บริหารราชการแผ่นดิน หรือในตัวอย่างจากเรื่อง *จรรยาแพทย์* ที่ว่า

ปัญญาซึ่งจะเห็นดีชั่วบาปบุญคุณโทษนั้น ย่อมมีที่เกิดเป็น 3 อย่าง
อย่างหนึ่งเรียกว่า สุตมยปัญญา คือปัญญาที่เกิดด้วยได้สดับตรับฟัง ความคิด
ความเห็นของผู้อื่นมาเป็นเครื่องคิดค้นเทียบเคียงให้แลเห็นเหตุผลดีชั่ว
อย่างหนึ่งเรียกว่า จินตามยปัญญา คือปัญญาที่เกิดด้วยความคิดใคร่ครวญไตรตรอง
เห็นเหตุผลด้วยตนเอง
อย่างหนึ่งเรียกว่า ภาวนามยปัญญา คือปัญญาที่เกิดแต่ความฝึกฝนอบรมเข้าใจในทาง
หนึ่งแล้ว ความเข้าใจอันนั้น ก็แล่นไปถึงทางอื่น ที่มีอาการอย่างเดียวกันให้เข้าใจไปรู้งได้โดย
ฉับไว

(จรรยาแพทย์ หน้า 59)

จากตัวอย่างข้างต้น ผู้แต่งได้นิยามความหมายของศัพท์ทางพระพุทธ- ศาสนา ซึ่งเป็นภาษาบาลีที่เข้าใจได้ยาก ได้แก่ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา พร้อมทั้งยังขยายความให้เข้าใจแจ่มแจ้งด้วย

นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังพบว่าในการอธิบายเนื้อหาคำสอนของเจ้าพระยาพระ เสด็จสุเรนทราธิบดีนั้น ท่านได้แทรก **อารมณ์ขัน** ซึ่งนับเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้งานเขียนร้อยแก้วเกิด ความน่าสนใจและน่าติดตาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับงานเขียนที่มีเนื้อหาในเชิงสอน การแทรกอารมณ์ ขันลงในงานเขียนร้อยแก้วของท่านช่วยลดทอนความจริงจังหรือความตึงเครียดของเนื้อหาลงไป ช่วย

ให้ง่ายต่อการอ่านมากขึ้น ทั้งนี้ทัศนีย์ กระจ่างอินทร์ กล่าวว่า อารมณ์ขัน (Humour) เป็นความรู้สึกทางอารมณ์ของบุคคลที่มีต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง อาจจะเป็นบุคคล เหตุการณ์ หรือวรรณกรรม²³ ซึ่งอารมณ์ขันที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนี้จะแสดงออกในรูปแบบการใช้ภาษาในเชิงเสียดสีเหน็บแนม อันเป็นการกล่าวโดยอ้อม ดังที่ปรากฏในเรื่อง *จรรยาแพทย์* ที่กล่าวถึงความสำคัญของความสามัคคี ซึ่งบุคคลทุกหมู่ทุกประเภทควรยึดหลักธรรมข้อนี้เพื่อความสำเร็จของหมู่คณะ ดังตัวอย่าง

สามัคคีย่อมทำให้มีความสุขและทำให้สำเร็จประโยชน์ทั่วหน้ากัน ครั้นเมื่อสามัคคีธรรมไม่มีในระหว่างโจร คุณธรรมอันนั้นก็ให้ผลแก่พวกโจรประดุจเดียวกัน คือทำความสุขให้แก่พวกโจร ทำประโยชน์ให้สำเร็จแก่พวกโจร...แต่สามัคคีที่มีในพวกโจร เราไม่ยินดีด้วย ไม่เอาใจช่วย อำนวยพรว่าโจรจำพวกนี้ดีนะ ช่างมีความสามัคคีคู่ต่อสู้ช่วยกันปล้นสะดมได้เงินทองมากทีเดียว ขอให้ตั้งมั่นมีความเจริญอยู่เถิด

(จรรยาแพทย์ หน้า 21)

จากตัวอย่างข้างต้น จะเห็นว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีกล่าวว่า ความสามัคคีเป็นสิ่งที่นำความสำเร็จมายังหมู่คณะ ซึ่งในกลุ่มโจร ถ้ามีความสามัคคีก็จะสามารถทำการใด ๆ ได้สำเร็จ อย่างไรก็ตามท่านก็ไม่ได้ยินดีกับความสำเร็จของโจร และก็ไม่ได้ใช้ถ้อยคำตำหนิแต่อย่างใด หากแต่ใช้ถ้อยคำเชิงประชดประชันอวยพรโจร ซึ่งสามารถสร้างความขบขันให้แก่ผู้อ่านได้

การเสนอเนื้อหาในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่มีลักษณะเป็นคำสอนนี้พบว่าใช้วิธีการอธิบาย ทั้งการขยายความให้รายละเอียด การชี้แจงให้เห็นถึงความเหมือนและแตกต่าง การชี้ให้เห็นถึงสาเหตุและผลลัพธ์ที่สัมพันธ์กัน การนิยาม รวมไปถึงการใช้การบรรยายเข้ามาช่วยเสริมในส่วนที่เป็นเนื้อเรื่องอย่างนิยาย ดังเช่นปรากฏในเรื่อง *พลเมืองดี* สาเหตุที่มีการใช้วิธีอธิบายเป็นส่วนใหญ่เนื่องมาจากเนื้อหาบางส่วนที่ยากต่อความเข้าใจของคนในสังคม อาทิ หลักธรรมทางพุทธศาสนา หรือแนวคิดการทำงานแบบตะวันตก เป็นต้น นอกจากนี้บางครั้งท่านยังแทรกอารมณ์ขันลงไปเพื่อช่วยลดความตึงเครียดของเนื้อหาที่อาจจะหนักเกินไปสำหรับผู้อ่าน ซึ่งช่วยให้งานเขียนร้อยแก้วของท่านมีความน่าสนใจมากขึ้น

²³ ทัศนีย์ กระจ่างอินทร์, “อารมณ์ขันในวรรณกรรมร้อยแก้วของไทย ระหว่าง พ.ศ.2453-2516,” (ปริญญาานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2521), 11.

4. การปิดเรื่อง

การปิดเรื่องนั้นถือเป็นส่วนสำคัญอีกส่วนหนึ่งของงานเขียน เพราะการปิดเรื่องที่ดียังช่วยให้งานเขียนทรงคุณค่ามากขึ้น และสามารถทำให้ผู้เขียนสามารถเสนอสาระสำคัญที่อยู่ในงานเขียนได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยเจือ สตะเวทิน เรียกการปิดเรื่องว่า “คำลงท้าย” ซึ่งมีความสำคัญเช่นเดียวกับการการเขียนความนำหรือการเปิดเรื่อง ประกอบด้วยกลวิธีต่าง ๆ ทั้งสิ้น 7 วิธีด้วยกัน ได้แก่ วิธีใช้ประโยคประทับใจให้เห็นจุดที่ต้องการ วิธีสรุปความทบทวนโดยใช้คำใหม่ วิธีจบด้วยบทกลอน วิธีจบด้วยการเรียกร้องขอความร่วมมือ วิธีจบแบบให้ความรู้อย่างแปลก วิธีจบด้วยจุดสุดยอดแบบเรื่องสั้น วิธีจบด้วยวิธีตัดกลับหรือหวนกลับ และวิธีจบด้วยการทิ้งท้ายไว้ให้คิดเอาเอง²⁴

นอกจากนี้มาลี บุญศิริพันธ์ ได้กล่าวว่าการปิดเรื่อง “เป็นส่วนท้ายสุดของข้อเขียนหลังจากเล่าเรื่องต่าง ๆ มาจนครบถ้วน ความจบจะต้องทำหน้าที่สร้างความประทับใจให้กับผู้อ่าน”²⁵ โดยแบ่งออกเป็น 4 กลวิธีด้วยกัน ได้แก่ การจบแบบสรุปความ การจบแบบคาดไม่ถึง การจบแบบคลี่คลายประเด็น และจบแบบให้คิดต่อ

ทั้งนี้จากกลวิธีข้างต้น ผู้วิจัยพบว่างานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นมีการใช้กลวิธีการปิดเรื่องที่คล้ายคลึงกัน นอกจากนี้ผู้วิจัยยังพบว่าท่านได้ใช้กลวิธีอื่น ๆ ด้วยซึ่งประมวลได้ทั้งสิ้น 5 กลวิธีด้วยกัน ได้แก่

- 4.1 การปิดเรื่องด้วยพุทธศาสนสุภาษิต
 - 4.2 การปิดเรื่องด้วยพระบรมราโชวาท
 - 4.3 การปิดเรื่องด้วยการบอกจุดประสงค์ของการแต่ง
 - 4.4 การปิดเรื่องด้วยการสรุปความ
 - 4.5 การปิดเรื่องด้วยการแสดงทรรศนะของผู้แต่ง
- แต่ละกลวิธีมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

4.1 การปิดเรื่องด้วยพุทธศาสนสุภาษิต

การปิดเรื่องด้วยพุทธศาสนสุภาษิตนี้เป็นกลวิธีที่น่าสนใจแถมเช่นกับการเปิดเรื่อง โดยผู้แต่งจะต้องเลือกพุทธศาสนสุภาษิตที่มีนัยเกี่ยวข้องกับเรื่อง และช่วยขับเน้นให้เรื่องจบอย่างน่าประทับใจรวมทั้งสร้างความน่าเชื่อถือให้กับเนื้อหาคำสอนของท่านด้วย ดังตัวอย่าง

²⁴ เจือ สตะเวทิน, ตำรับร้อยแก้ว, 132-135.

²⁵ มาลี บุญศิริพันธ์, การเขียนสารคดีสำหรับสื่อสิ่งพิมพ์, 58.

เหตุฉะนั้นให้นักเรียนพึงเข้าใจว่าความชั่วหรือบาปอกุศลแล้ว หากควรที่จะประพฤตินอเลยเป็นอันขาด ไม่จำเป็นต้องเลือกว่าในที่ลับหรือในที่แจ้ง สมัยใด เวลาใด จงเข้าใจว่าเป็นกิจอันไม่ควรทำอยู่เป็นนิตย์ ดังพระพุทธรูปที่ อกตํ ทุกกภูํ เสโยโย แปลว่า ความชั่วไม่ทำเสียเลยดีกว่าจะนี่

(จรรยาแพทย์ หน้า 23)

จากตัวอย่างข้างต้น จะเห็นว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเลือกใช้พุทธศาสน-
สุภาษิตที่ว่า อกตํ ทุกกภูํ เสโยโย หมายถึง การไม่ทำความชั่วเสียเลยย่อมเป็นสิ่งที่ดี มาปิดเรื่องจรรยา
แพทย์ซึ่งมีเนื้อหาที่สอดคล้องและครอบคลุมเนื้อหาทั้งหมดของเรื่องจรรยาแพทย์ที่มุ่งเสนอเนื้อหา
หลักธรรมที่แพทย์ที่ดีพึงมี ฉะนั้นจุดมุ่งหมายหลักคือการไม่ทำความชั่วเป็นสิ่งที่ดีที่สุด

4.2 การปิดเรื่องด้วยพระบรมราชาวาท

พระบรมราชาวาทเป็นคำสอนของพระมหากษัตริย์ที่พระราชทานในสาระต่าง ๆ การ
คัดเลือกพระบรมราชาวาทมาใช้ในนั้นต้องเลือกองค์ที่มีเนื้อหาสอดคล้องกับบทสรุปของเรื่องด้วย ดัง
ตัวอย่างในเรื่องเดือนเพ็ญว่า

เมื่อพูดมาถึงเพียงนี้ ทำให้ข้าพเจ้าระลึกถึงคำสอนข้อหนึ่ง คือพระบรมราชาวาทใน
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชทานแก่ข้าราชการที่ไปประชุมทั้งครู และนักเรียนที่
โรงเรียนมหาดเล็กหลวง เมื่อวันที่วิสาขบูชาปีนี้ โปรดเกล้าฯ พระราชทานข้อธรรมในแพน
คิหิปฏิบัติ²⁶ คือความประพฤติส่วนตัว เป็นข้อจรรยาอันเกี่ยวข้องกับบุคคลต่อบุคคลถึงความไปถึง
การปกครองทรัพย์สินสมบัติ เคหะสถานบ้านเรือน มีพระบรมราชาธิบายอันกว้างขวาง พอที่จะให้
ผู้ฟังใส่ใจพิจารณาพิเคราะห์ฝึกหัดตัดแปลงความประพฤติของตนให้ได้ประโยชน์ยิ่งในทางดำรงตน
อันผู้ที่ได้สดับตรับฟังจะพึงเห็นได้ว่า การที่ได้ทรงพระราชขอสาธุพระราชทานพระบรมราชา
วาทเช่นนี้ ก็โดยพระราชประสงค์ที่จะปลูกฝังจรรยาอันมีให้มิในหมู่ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั่วไป
ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นที่น่าเสียดายซึ่งข้าราชการที่ไม่ได้ไปอยู่ที่ประชุมจะไม่ได้รับประโยชน์แห่งพระ
บรมราชาวาทนี้ จึงได้ถือโอกาสนี้ขอพระราชทานตัดพระบรมราชาวาทนั้นมาพิมพ์ไว้ในสมุด
เดือนเพ็ญนี้ด้วย เพื่อให้ผู้ที่มีความประสงค์จะได้ยินได้ฟังได้โอกาสรู้เห็นและรับพระบรม
ราชาวาททั่วกัน และจะได้ใส่ใจในข้อจรรยาอันนั้น ๆ ไว้เป็นทางปฏิบัติใจปฏิบัติตน ให้ดำรงในทางที่
ชอบที่ควรเพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่ตนและวงศ์สกุลสืบไป

²⁶ คิหิปฏิบัติ หมายถึง ธรรมะของผู้ครองเรือน ปรากฏในสังคาลสูตร (ว่าด้วยสังคาลกามาณพ)
สุตตันตปิฎก เล่มที่ 11 ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ประกอบด้วยกรรมกิสส 4 ฐานะ 4 อบายมุข 6 มิตรแท้และมิตรเทียม
4 ประเภท รวมถึงทศทั้ง 6 ด้วย (สุชีพ ปุณฺณานุกาภ, พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ 17
(กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2550), 362-363.)

(พระบรมราโชวาทที่คัดมา)

เมื่อเราได้รับพระบรมราโชวาทแล้วดังนี้ ควรที่เราจะระฤกถึงพระมหากษัตริย์คุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งร่มเกล้าเราทั้งหลาย ตามคำมั่นสการคุณานุคุณ และระฤกคำสรรเสริญพระบารมีดังต่อไปนี้

(คำมั่นสการคุณานุคุณ และคำสรรเสริญพระบารมี)

(เตือนเพื่อน หน้า 36-53)

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้นำพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พระราชทานไว้ ณ โรงเรียนมหาดเล็กหลวง เนื่องในวันวิสาขบูชา (12 พฤษภาคม พ.ศ.2457) ในการปิดเรื่อง โดยเนื้อหากล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงชี้ให้เห็นความสำคัญของพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าเรื่องทศ 6 หรือบุคคล 6 จำพวก ได้แก่ บิดามารดา ครูบาอาจารย์ บุตรภรรยา เพื่อน บ่าวไพร่บริวาร และนักบวช รวมทั้งสิ่งที่ควรปฏิบัติกับบุคคลทั้ง 6 จำพวก เพื่อสอนให้เห็นว่าคนเราไม่ควรเห็นแก่ประโยชน์ของตนเองฝ่ายเดียว แต่ควรที่จะคำนึงถึงประโยชน์ของผู้อื่นด้วย ทั้งนี้การที่เลือกใช้พระบรมราโชวาทมาปิดเรื่องนี้มีข้อดีตรงที่ช่วยกระตุ้นให้ผู้อ่านคล้อยตามในการน้อมนำคำสอนไปปรับใช้เนื่องจากคำสอนของพระมหากษัตริย์ถือเป็นสิ่งที่มีความศักดิ์สิทธิ์ เป็นมงคลต่อชีวิต หากเชื่อฟังแล้วนำไปปฏิบัติตาม

4.3 การปิดเรื่องด้วยการบอกจุดประสงค์ของการแต่ง

การปิดเรื่องด้วยวิธีการนี้เป็นการแจ้งให้ผู้อ่านทราบว่าผู้แต่งเขียนเรื่องนี้ขึ้นมาด้วยจุดประสงค์หรือเจตนารมณ์ใด ดังตัวอย่าง

การที่ข้าพเจ้าได้นำเรื่องนี้มากล่าว ก็เพื่อประโยชน์ในการแนะนำตักเตือนให้ความเห็นและชี้ช่องทาง เป็นการช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ในการปฏิบัติรักษาตัวเยียวยาบำบัดโรคร้าย ให้ชีวิตยืนยาว โดยเห็นว่าเป็นการกุศลส่วนหนึ่ง เนื่องจากเรื่องไข้เรื่องตาย และปรารพธรรมคำสั่งสอนแห่งองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือความไม่มีโรค เป็นลาภอย่างยิ่ง เมื่อจะให้ปราศจากโรค ก็จำต้องป้องกันและเยียวรักษา เมื่อเห็นช่องทางที่จะเยียวรักษา จึงเห็นควรแนะนำชี้แจงให้แพร่หลายไปดังนี้

(ช่วยเพื่อน หน้า 72)

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ระบุให้ผู้อ่านทราบว่าเหตุผลที่แต่งเรื่อง *ช่วยเพื่อน* ขึ้นมานี้ก็เพื่อปรารพนาที่จะเสนอแนะแนวทางในการรักษาสุขภาพให้แก่ทุกคนที่อ่าน ซึ่งท่านถือว่าเป็นการสร้างบุญกุศลทางหนึ่งด้วย

นอกจากนี้ผู้วิจัยยังพบว่าเจ้าพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ใช้กลวิธีการขอให้ผู้อ่านเห็นตามที่ท่านเรียกร้องหรือเห็นควรที่จะปฏิบัติตามเพื่อให้สิ่งที่ท่านต้องการสอนไปเกิดความสัมฤทธิ์ผลดังตัวอย่าง

ข้อความที่ข้าพเจ้าแนะนำตักเตือนสั่งสอนลูกเสือในครั้งนี้นั้นก็นับว่าเป็นคำสั่งสอนครั้งสุดท้ายที่ลูกเสือได้อยู่ประจำกอง เพราะฉะนั้นขอให้ลูกเสื้อมีใจรับเอาคำสั่งและเหรียญนี้ไว้เป็นที่ระภาคต่อไปโดยมั่นคง ข้าพเจ้าขออวยพรให้ลูกเสือกองหนุ่ทั้งหลายนี้จงเจริญสุขสวัสดิ์ทั่วหน้า เทอญ
เวลานี้ข้าพเจ้าขอชักชวนให้เราพร้อมหน้ากันบ้ายหน้าสู่พระราชวังถวายคำนับแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

(คำสั่งสอนลูกเสือ หน้า 8)

จากตัวอย่างข้างต้น เป็นการปิดเรื่องคำสั่งสอนของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ กรรมการกลางจัดการลูกเสือ ซึ่งได้กล่าวแก่ลูกเสือกองหนุ่ในการแจกเหรียญลูกเสือกองหนุ่ ซึ่งลูกเสือแต่ละนายย่อมได้รับการฝึกมาเป็นอย่างดี ให้เป็นผู้ที่มีระเบียบวินัย การใช้วิธีการขอให้ร่วมมือด้วยนั้นย่อมเป็นสิ่งที่สามารถทำได้

4.4 การปิดเรื่องด้วยการสรุปความ

การปิดเรื่องด้วยการสรุปความเป็นการกล่าวถึงสาระสำคัญของเรื่องให้ผู้อ่านได้รู้และเข้าใจเนื้อเรื่องได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังตัวอย่าง

กฎ 3 ข้อนี้ทำถูกหรือผิดต่างกันมาก เช่นกับจะไปเรือทวนน้ำหรือตามน้ำก็กินเวลาผิดกัน ตั้งโรงงานทำสินค้าในที่ห่างหรือใกล้ทางที่จะบรรทุกไปมา ก็กินแรงค่าขนของผิดกัน ใช้คนที่ไม่ชำนาญกับไม่ชำนาญทำงานได้ดีและเร็วก็ผิดกัน ผู้ที่จะทำการงานต่าง ๆ ไม่ว่าสิ่งไร จำจะต้องใช้ความรู้ความฉลาดทำให้ถูกต้องด้วยกฎ 3 ข้อนี้

(พลเมืองดี หน้า 112)

จากตัวอย่างในเรื่องพลเมืองดีนี้ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้กล่าวถึงกฎ 3 ข้อที่จะช่วยให้สามารถทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ ได้แก่ การทำงานให้ถูกเวลา ถูกสถานที่ และถูกสถานการณ์ โดยท่านกล่าวสรุปให้เห็นถึงประโยชน์ของการปฏิบัติตามกฎทั้ง 3 ข้ออีกครั้งหนึ่ง

4.5 การปิดเรื่องด้วยการแสดงทรรศนะของผู้แต่ง

การปิดเรื่องด้วยการแสดงทรรศนะของผู้แต่งนี้เป็นการแสดงความคิดเห็นของผู้แต่งที่มีต่อเรื่องราวหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ดังตัวอย่าง

...กิเลสต่าง ๆ อันมีลักษณะที่จะให้โทษด้วยประการต่าง ๆ เหล่านี้ ควรที่เราทั้งหลายจะพยายามชำระสะสางใจของตนอยู่เสมอ อย่าปล่อยให้จับหนาทอกพูนขึ้นในสันดานของตนได้ อุบายที่จะชำระสะสางนั้นก็คือ ให้หมั่นตรวจหมั่นตรอง เมื่อพบปะว่ากิเลสอันใดมีขึ้นในตนก็ข่มใจหักห้ามเสีย คิดให้เห็นว่าความจริงมันเป็นโทษอย่างนั้น ๆ เมื่อเห็นแล้วก็อย่าปล่อยตามแต่มันจะเป็นไป หรือตามแต่อะไรจะพาไป กัดห้ามไว้ให้อยู่ ถ้าหมั่นประพฤติได้ดังนี้เสมอ ๆ แล้วกิเลสนั้น ๆ ก็จะไม่จับเกาะอยู่ได้ มีมากก็จะหมดไป ๆ ทุกที เมื่อมันไม่เกาะเป็นเชื้ออยู่แล้ว ก็นับว่าดวงจิตเราเกลี้ยงเกลาบริสุทธิ์ จะคิดอะไรจะทำอะไรก็จะเป็นไปด้วยปัญญาอันส่องใส หนทางที่เราจะพยายามกระทำใจเราเช่นนี้ ท่านเรียกว่าเป็นวิธิตัดเกลากิเลส คือชำระสันดานให้ส่องใส นับว่าเป็นอุบายที่จะหาความดีและป้องกันความชั่วอีกหนทางหนึ่ง

(จรรยาแพทย์ หน้า 77-78)

จากตัวอย่างข้างต้นนี้ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้กล่าวปิดเรื่องอุปกิเลส 16 ซึ่งหมายถึงสิ่งที่จะทำให้จิตใจเศร้าหมอง 16 ประการ ได้แก่ ความโลภ ความพยาบาท ความโกรธ ความผูกใจเจ็บ การลบหลู่บุญคุณ ความยกตนข่มท่าน ความริษยา ความตระหนี่ ความหลงกลวง ความโอ้อวด ความหัวดี ความทะเยอทะยาน ความถือตัว ความดูหมิ่นดูแคลน ความมัวเมา และความประมาท โดยท่านได้เสนอแนะว่าควรจะทำจิตกิเลสเหล่านี้ให้หมดไปจากใจของเรา เพราะจะทำให้ก่อเกิดปัญญา เป็นการสร้างความดีและป้องกันการทำชั่ว

การปิดเรื่องที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนี้มีทั้งการปิดเรื่องแบบสรุปเนื้อหาของเรื่อง การปิดเรื่องด้วยพุทธศาสนสุภาษิต พระบรมราโชวาท การปิดเรื่องด้วยการแสดงทรรศนะของผู้แต่ง และการปิดเรื่องด้วยการบอกจุดประสงค์ในการแต่ง ซึ่งกลวิธีทั้งหมดนี้ท่านได้เลือกใช้ให้เหมาะสมกับเนื้อหาของแต่ละเรื่อง โดยส่วนใหญ่จะเน้นเป็นการปิดเรื่องด้วยการแสดงความคิดเห็นเพื่อต้องการเน้นให้เห็นถึงความสำคัญและประโยชน์ของการปฏิบัติตนตามหลักคำสอนต่าง ๆ

จากการศึกษากลวิธีการแต่งงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้น แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าท่านเป็นผู้ที่มีฝีมือและขยันขันแข็งในการประพันธ์เป็นอย่างมาก กลวิธีที่ท่านหยิบยกมาใช้ล้วนผ่านการกลั่นกรองมาเป็นอย่างดีแล้วว่าช่วยเสริมให้เนื้อหาคำสอนของท่านมีความโดดเด่นและน่าสนใจมากขึ้น

กลวิธีการใช้ภาษา

การใช้ภาษานับเป็นปัจจัยสำคัญในงานเขียนทุกประเภท เพราะเป็นส่วนที่ช่วยให้ผู้แต่งสามารถสื่อสารกับผู้อ่านได้ตรงตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ โดยธัญญา สังขพันธานนท์ ได้กล่าวไว้ว่าการใช้ภาษาเป็นเสน่ห์อย่างหนึ่งที่ช่วยให้ผู้อ่านได้รับรสในการอ่านพอ ๆ กับได้สาระหรือเนื้อหา²⁷ ทั้งนี้ในการศึกษางานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ผู้วิจัยได้แบ่งกลวิธีการใช้ภาษาเป็น 2 ประเด็น คือ กลวิธีการใช้ภาษาในระดับคำ และกลวิธีการใช้ภาษาในระดับประโยคและข้อความ ดังนี้

1. การใช้ภาษาในระดับคำ

“คำ” เป็นหน่วยย่อยที่สุดในภาษาที่เจ้าของภาษารู้จักและใช้ในการพูดและเขียน คำเป็นหน่วยภาษาที่สามารถใช้ตามลำพังเพื่อสื่อสารได้ ทั้งนี้ศรีสุตา จรรย์กุล ได้กล่าวว่าการเขียน การใช้คำให้ถูกต้องเหมาะสมนั้นเป็นสิ่งที่จำเป็นมาก การเลือกคำเพื่อนำคำมาใช้ได้อย่างดีจะต้องศึกษา²⁸ ทั้งนี้เพราะหากเลือกใช้คำได้ดีและเหมาะสมจะสามารถถ่ายทอดความรู้ ความคิด และความรู้อีกต่าง ๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้น ผู้วิจัยได้แบ่งการศึกษาออกเป็น 3 ประเด็น ได้แก่

- 1.1 การใช้หมวดคำที่เกี่ยวกับการสอน
- 1.2 การใช้คำซ้อน
- 1.3 การใช้คำภาษาต่างประเทศ

ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1.1 การใช้หมวดคำที่เกี่ยวกับการสอน

การเลือกใช้คำเพื่อถ่ายทอดเนื้อหาการสอนในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้น ผู้วิจัยพบว่าเมื่อใดที่ท่านต้องการสอนเนื้อหานั้นอย่างตรงไปตรงมาท่านจะเลือกใช้คำเพื่อสื่อถึงการสอนไว้ 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ คำที่แสดงถึงสิ่งที่ควรทำหรือต้องทำ และคำที่แสดงถึงสิ่งที่ไม่ควรทำหรือเป็นข้อห้าม ดังต่อไปนี้

²⁷ ธัญญา สังขพันธานนท์, การเขียนสารคดีภาคปฏิบัติ, 96-97.

²⁸ ศรีสุตา จรรย์กุล, “การใช้ถ้อยคำ,” ในเอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย 6 (การเขียนสำหรับครู) หน่วยที่ 5 (นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2529), 9.

1.1.1 คำที่แสดงถึงสิ่งที่ควรกระทำ เพื่อเป็นสื่อให้ผู้อ่านทราบว่า พฤติกรรม นั้น ๆ สมควรที่จะประพฤติปฏิบัติ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจะใช้คำกริยานุเคราะห์ว่า “จง” “ต้อง” “ควร” และ “ยอม” นำหน้ากริยาหลักของข้อความนั้น ๆ เพื่อสื่อถึงพฤติกรรมที่ควรกระทำ ดังนี้

1.1.1.1 การใช้คำว่า “จง” นำหน้าข้อความที่ต้องการให้กระทำ
ในลักษณะของการบังคับ หรือต้องกระทำ จะละเว้นไม่ได้ เช่น

เหตุฉะนั้นเหรียญที่จะพระราชทานแก่ลูกเสือกองหนึ่งในวันนี้ ขอจงถือว่าเป็นเครื่องระภาคอันให้ประโยชน์สำคัญสำหรับจะได้เป็นเครื่องเตือนใจ ถ้าจับเหรียญเข้าเมื่อไรแล้ว **จง**ให้ระภาคถึงคุณความดีที่ตนจะต้องประพฤติตามข้อความที่พึงปวงเหล่านี้อยู่เสมอ

(คำสั่งสอนลูกเสือฯ หน้า 5)

จงเตือนใจตนเองว่าเราจะไม่ประพฤติชั่ว ต้องทำดีอยู่เสมอ

(คำสั่งสอนลูกเสือฯ หน้า 8)

จากตัวอย่างข้างต้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีต้องการที่จะให้เหล่าลูกเสือกองหนุ่ที่ผ่านการอบรมแล้วคงความประพฤติที่ดีเหมือนดังขณะที่ยังเป็นลูกเสืออยู่ โดยใช้คำว่า “จง” นำหน้าข้อความ “ถือว่าเป็นเครื่องระภาค” “ให้ระภาคถึงคุณความดี” “เตือนใจตนเองว่าเราจะไม่ประพฤติชั่ว” เพื่อเป็นการเน้นย้ำว่าสิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งสำคัญที่ต้องยึดถือโดยตลอด

1.1.1.2 การใช้คำว่า “ต้อง” นำหน้าข้อความที่ต้องการให้กระทำ ในลักษณะการบังคับเช่นเดียวกับคำว่า “จง” เช่น

เข้าชขายคาบ้าน**ต้อง**เปิดหมวก

ต้องเปิดหมวกในที่เคารพ

ผู้น้อย**ต้อง**เคารพผู้ใหญ่

ผู้ชาย**ต้อง**เคารพผู้หญิงก่อน

(สมบัติของผู้ดี หน้า 16)

จากตัวอย่างเรื่องสมบัติของผู้ดีนี้จะเห็นว่า เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีใช้คำว่า “ต้อง” นำหน้าพฤติกรรมที่ต้องกระทำเพื่อจะได้เป็นผู้ดี หรือผู้ที่มีกิริยามารยาทที่เรียบร้อยดีงาม ซึ่งหากไม่ทำตามข้อปฏิบัติเหล่านี้ก็จะถือว่าเป็นผู้ที่ไม่ได้รับการอบรมสั่งสอน ซึ่งย่อมได้รับการดูถูกดูแคลนจากคนในสังคม

1.1.1.3 การใช้คำว่า “ควร” นำหน้าข้อความที่พึงให้กระทำ ซึ่งเจตนา นั้นจะเข้มงวดน้อยกว่าการใช้คำว่า “จง” และ “ต้อง” โดยใช้ในเรื่องที่ผู้เขียนเห็นว่าเป็นสิ่งที่สมควรทำ หากไม่ทำก็อาจจะทำให้เสียผลประโยชน์ แต่ก็ไม่ถึงกับถูกตำหนิหรือดูถูกจากผู้อื่น เช่น

กฎหมายแพ่งเราควรจะรู้ไว้สำหรับที่จะทำการสิ่งใดอย่าให้พลาดท่าเสียทางให้คนอื่น
เขาค้อฉนเปียดเบียนได้

(พลเมืองดี หน้า 44)

เมื่อเรารู้เช่นนั้น และแลเห็นอยู่ว่าเป็นการยากที่จะหลีกเลี่ยงให้ประสบพบปะได้แล้ว ก็ควรที่จะประสบพบปะโดยแยบคายอันดี กล่าวคือ เบื้องต้นควรที่จะพยายามให้รู้จักกันดีเสียก่อน เปรียบประดุจมีคนมาหาเรา ณ ที่มีดี เมื่อเรายังไม่แลเห็นหน้า เราก็มักจะไม่รู้ว่าใครต่อใคร จะชักทายปราศรัยก็คงจะหลงพูดไปผิด ๆ ถูก ๆ ควรที่จะหาไฟมาส่องให้รู้จักหน้ากันเสียก่อน ไม่ควรจะยอมมงมายอ้อมีดี ๆ จึงจะปฏิบัติต่อกันถูก ก็ดวงไฟที่เราจะหามาส่องนั้นคืออะไร คือความรู้ที่จะรู้สึกว่ธรรมทั้ง 8 ประการนี้ มีธรรมดาประดุจลมที่พัดอยู่บนพื้นโลก มีหน้าที่ที่จะพัดไปมาอยู่เสมอ พัดไปถูกคนแล้วก็ไปถูกสัตว์ แล้วก็ไปถูกต้นไม้ต้นหญ้า ภูเขา แม่น้ำ ไม่เลือกว่าอะไรสุดแต่กำลังและหนทางของมันมีอย่างไรก็พัดไป เมื่อพัดพาอากาศเย็นมาถูกเรา เราก็รู้สึกว่ายเย็นในจิตใจเดี๋ยวก็หายไป

(จรรยาแพทย์ หน้า 48)

จากตัวอย่างข้างต้น จะเห็นว่าเรื่องความรู้เกี่ยวกับกฎหมายแพ่งนั้นเป็นเรื่องเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเห็นว่าราษฎรสมควรจะมีความรู้ รวมทั้งการรู้เท่าทันโลกธรรมทั้ง 8 อันเป็นธรรมดาของโลกก็เป็นเรื่องที่เหมาะสมกระทำด้วยเช่นกัน ทั้งนี้เรื่องดังกล่าว หากผู้ได้รับคำสอนไม่ปฏิบัติตามก็จะยังผลให้ได้รับความเดือดร้อนหรือความทุกข์ได้ แต่ไม่รุนแรงถึงกับถูกตำหนิต่อว่าหรือการลงโทษจากสังคม

1.1.1.4 การใช้คำว่า “ยอม” นำหน้าข้อความที่พึงให้กระทำ ซึ่งสื่อว่าพฤติกรรมนั้น ๆ สมควรกระทำ ทั้งนี้คำว่า “ยอม” เป็นกริยานุเคราะห์ที่แสดงว่าเป็นไปตามธรรมดาหรือตามปกติ เช่น

ผู้ที่ย่อมมีความเรียบร้อย

ผู้ที่ย่อมมีสัมมาคารวะ

ผู้ที่ย่อมมีกิริยาเป็นที่รัก

ผู้ที่ย่อมเป็นผู้มีสง่า

ผู้ที่ย่อมเป็นผู้ใจดี

ผู้ที่ย่อมปฏิบัติกรงานดี

ผู้ที่ย่อมสุจริตซื่อตรง

(สมบัติของผู้ดี หน้า 15-21)

จากตัวอย่างข้างต้น การใช้คำว่า “ยอม” นำหน้าข้อความที่พึงกระทำนั้นจะให้ความรู้สึกว่าคุณดีประพฤติปฏิบัติสิ่งเหล่านี้เป็นเรื่องปกติ เช่น ความประพฤติที่เรียบร้อย มีสัมมาคารวะ มีกิริยาอันเหมาะสมที่ดี มีความสง่าผ่าเผย มีจิตใจที่ดี ซื่อตรง และทำงานในหน้าที่ต่าง ๆ ได้ดี ซึ่งคำว่า “ยอม” นี้เป็นคำที่ให้ความหมายไม่รุนแรงเท่ากับคำว่า “จง” หรือ “ต้อง” ซึ่งมีลักษณะของการบังคับหรือการให้ทำตามคำสั่ง

การใช้คำเพื่อสื่อถึงพฤติกรรมที่ควรกระทำมีหลากหลายคำทั้งคำว่า “จง” “ต้อง” “ควร” และ “ยอม” นับว่าก่อให้เกิดสัมฤทธิ์ผลในการสอน เพราะทำให้ผู้อ่านสามารถเข้าใจได้ในทันทีว่าควรประพฤติปฏิบัติตนอย่างไรให้เหมาะสม

1.1.2 คำที่แสดงถึงสิ่งที่ไม่ควรกระทำ ในการสื่อให้ผู้อ่านทราบว่าพฤติกรรมนั้น ๆ ไม่สมควรกระทำ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจะเลือกใช้คำประติเศษวิเศษณ์หรือคำวิเศษณ์ที่แสดงการปฏิเสธ เช่น คำว่า “ไม่” และ “อย่า” ประกอบกับกริยาที่ไม่สมควรกระทำดังนี้

1.1.2.1 การใช้คำว่า “อย่า” เพื่อสื่อว่าต้องไม่ประพฤติพฤติกรรมนั้น ๆ ซึ่งเป็นคำที่ใช้มากที่สุดในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องสมบัติของผู้ดี เช่น

ภาคสิบ ผู้ที่ย่อมสุจริตซื่อตรง Honest.

กายกรรม

- (1) อย่าลละลากละล้งเข้าห้องเรือนแขกก่อนเจ้าของบ้านของเชิญ.
- (2) อย่าแลลอดสอดสายโดยเพ่งเล็งในห้องเรือนแขกซึ่งตนไม่ได้นั่งอยู่.
- (3) อย่าปรารถนาดูจดหมายของผู้อื่นที่เจ้าของไม่ประสงค์จะให้ดู.
- (4) อย่าปรารถนาดูสมุดพกของผู้อื่น.

- (5) อย่าเที่ยวนั่งโต๊ะเขียนหนังสือของผู้อื่น.
- (6) อย่าเที่ยวเปิดดูหนังสือตามโต๊ะเขียนหนังสือของผู้อื่น.
- (7) อย่าแทรกเข้าห่มผู้อื่นซึ่งเขาไม่ได้เชื้อเชิญ.
- (8) อย่าลอบฟังคนพูด.
- (9) อย่าลอบแอบดูการลับ.

(สมบัติของผู้ดี หน้า 21)

อย่าให้นักเรียนเข้าใจไปว่า ความจำเป็นที่จะต้องประพฤติตนให้เป็นคนดี จะมีอยู่เฉพาะแต่เมื่อเวลาเป็นลูกเสือประจำกองอยู่เท่านั้น

(คำสั่งสอนลูกเสือฯ หน้า 4)

จากตัวอย่างข้างต้นในเรื่องสมบัติของผู้ดีและคำสั่งสอนที่เจ้าพระยาพระเสด็จมอบให้แก่เหล่าลูกเสือกองหนุนจะเห็นมีการใช้กริยานุเคราะห์ “อย่า” นำหน้ากริยาหรือพฤติกรรมที่ท่านเห็นว่าไม่สมควรปฏิบัติ ซึ่งได้แก่การล่วงเกินความเป็นส่วนตัวของผู้อื่นในอิริยาบถต่าง ๆ ทั้งการเข้าบ้านผู้อื่นโดยไม่ได้รับอนุญาตจากเจ้าของบ้าน หรือการคั่นดูสิ่งของของผู้อื่น ซึ่งล้วนแต่เป็นเรื่องที่เสียมารยาททั้งสิ้น รวมไปถึงกล่าวเตือนไม่ให้เข้าใจผิดไปว่าเมื่อปลดจากการเป็นลูกเสือแล้วสามารถละทิ้งความประพฤติอันดีที่เคยได้รับการฝึกมาได้ ตัวอย่างจากทั้ง 2 เรื่องจะเห็นว่าคำว่า “อย่า” มีลักษณะเป็นการห้ามปราม ซึ่งไม่ได้เด็ดขาดมากนัก

1.1.2.2 การใช้คำว่า “ไม่” นำหน้าข้อความที่ไม่ควรกระทำ ซึ่งใช้ในเนื้อหาเดียวกับคำว่า “อย่า” โดยใช้หน้ากริยาที่ท่านเห็นว่าไม่ควรกระทำ ซึ่งใช้ในลักษณะของการตักเตือนเป็นส่วนใหญ่ เช่น

ภาคแปด ผู้ดียอมปฏิบัติการทำงานดี Orderly
มโนกรรม

- (2) ไม่เป็นผู้เกียจคร้าน.
- (3) ไม่เพเลิดเพลินจนลืมเหตุที่จะเสีย.
- (4) ไม่กลัวความยากลำบาก.
- (9) ไม่ตั้งตนในที่ผิด.

(สมบัติของผู้ดี หน้า 20)

บรรดาความชั่ว ซึ่งเป็นข้อห้ามทั้งหลาย ไม่ใช่ของดีเลย ใคร ๆ ไม่ควรประพฤติทั้งสิ้น
(คำสั่งสอนลูกเสือฯ หน้า 7)

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นว่าพฤติกรรมทั้งการเป็นผู้เกียจคร้าน เพลิดเพลินจนละเลยหน้าที่ของตน ความกลัวความยากลำบาก การตั้งต้นที่จะกระทำสิ่งที่ผิด รวมทั้ง การกระทำชั่วต่าง ๆ เป็นเรื่องที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเห็นว่าไม่สมควรที่จะกระทำเพราะ จะนำพาชีวิตให้ประสบความเดือดร้อนได้ นอกจากนี้ในบางครั้งท่านก็ใช้กริยานุเคราะห์ “ยอม” นำหน้าคำว่า “ไม่” เพื่อแสดงลักษณะพฤติกรรมที่เห็นว่าคนที่ผ่านการอบรมมาดีจะไม่ปฏิบัติเป็น ธรรมดาอยู่แล้ว เช่น

ผู้ยอมไม่ทำจากดลามก

ผู้ยอมไม่เห็นแต่แก้ตัวถ่ายเดียว

ผู้ยอมไม่ประพฤติชั่ว

(สมบัติของผู้ดี หน้า 15-20)

การใช้คำเพื่อสื่อให้เห็นว่าพฤติกรรมนั้น ๆ ไม่ควรกระทำ เจ้าพระยาพระ เสด็จสุเรนทราธิบดีจะเลือกใช้คำว่า “อย่า” และ “ไม่” ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าเป็นการห้ามปรามที่ไม่ได้อยู่ใน ลักษณะบังคับจนเกินไป ทำให้ผู้อ่านไม่รู้สึกถูกบังคับขึ้นใจให้ปฏิบัติตามมากนัก

การใช้คำในหมวดที่เกี่ยวข้องกับการสอนในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระ เสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นจะปรากฏในการสอนที่มุ่งเน้นความตรงไปตรงมา ทั้งเนื้อหาการสอนที่ควร ปฏิบัติ และไม่ควรปฏิบัติ ทำให้เนื้อความมีความสั้น กระชับ ผู้อ่านเข้าใจได้ในทันที

1.2 การใช้คำซ้อน

ลักษณะการใช้ภาษาอันโดดเด่นที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระ เสด็จสุเรนทราธิบดีอีกประการหนึ่งก็คือ การใช้คำซ้อน ซึ่งเป็นวิธีการเพิ่มคำในภาษาไทยให้มากขึ้น ทั้งนี้ กาญจนา นาคสกุลได้ให้ความหมายของคำซ้อนไว้ ดังนี้

คำซ้อน หมายถึงคำที่เกิดจากการนำคำตั้งแต่ 2 คำขึ้นไปมาเรียงต่อกันโดยแต่ละคำ นั้น มีความสัมพันธ์กันในด้านความหมาย อาจเป็นความหมายเหมือนกัน คล้ายกัน ทำนอง เดียวกัน หรือตรงกันข้ามกันได้ จุดประสงค์ของการซ้อนคำเพื่อให้ได้ความหมายที่ชัดเจน

คำที่นำมาซ้อนกันมีความหมายประเภทใดประเภทหนึ่ง ดังต่อไปนี้

1. ความหมายเหมือนกัน หมายถึงคำที่นำมาซ้อนกันนั้นหมายถึงสิ่งเดียวกันหรือเป็น อย่างเดียวกัน เช่น เร็วไว ทรัพย์สิน ใหญ่โต สูญหาย ดุลแล หยาบช้ำ นุ่มนิ่ม เลือกสรร

2. ความหมายคล้ายกัน หมายถึงคำที่นำมาซ้อนกันนั้นมีความหมายใกล้เคียงกันหรือเป็นไปในทำนองเดียวกัน พอที่จะจัดเข้าในกลุ่มเดียวกันได้ เช่น อ่อนนุ่ม ใจคอ เล็กน้อย ยักขัณ มาร ไร่นา ศีลธรรม แข็งขา ภาชีอากร หน้าตา เขตแดน ถ้วยโถโอชาม เย็บปักถักร้อย

3. ความหมายตรงกันข้าม หมายถึงคำที่นำมาซ้อนกันนั้นมีความหมายเป็นคนละลักษณะหรือคนละฝ่ายกัน เช่น โกลั้โกล สูงต่ำดำขาว ผิดถูก ตัดเป็นตัดตาย ชั่วดี ที่หน้าที่หลัง เหตุผล ตื้นลึกหนาบาง²⁹

ราตรี อินวราช ได้ให้คำนิยามของคำซ้อนว่า

เป็นขบวนการสร้างคำใหม่ขึ้นใช้ในภาษาวิธีหนึ่ง หมายถึงการนำคำหรือกลุ่มคำตั้งแต่ 2 หน่วยขึ้นไปมาเรียงต่อกัน โดยแต่ละหน่วยนั้นมีความสัมพันธ์กันในด้านความหมาย และเมื่อรวมหน่วยตามความสัมพันธ์ด้านความหมายแล้วจะกลายเป็นคำหรือกลุ่มคำเดียวกันซึ่งจะทำหน้าที่ในภาษาอย่างเดียวกัน³⁰

นอกจากนี้วินัย ภูระหงษ์ ได้กล่าวถึงความหมายของคำซ้อนไว้อีกว่า

คำซ้อน เป็นคำที่เกิดจากการนำหน่วยคำอิสระตั้งแต่ 2 หน่วยขึ้นไปมาประกอบเข้าด้วยกัน ทั้งนี้หน่วยคำที่นำมาประกอบเข้าด้วยกันนั้น จะมีความหมายเหมือนกัน หรือเป็นไปในทำนองเดียวกัน หรืออาจจะเป็นหน่วยคำที่มีความหมายต่างกัน ในลักษณะตรงกันข้าม³¹

ทั้งนี้อุดม วโรตม์สิขิตต์ ได้ให้คำจำกัดความของ “หน่วยคำ” ว่า “หน่วยคำ คือ หน่วยที่เล็กที่สุดที่มีความหมายในภาษา หน่วยคำจะต้องมีความหมายคงที่ไม่ว่าจะปรากฏที่ใดในประโยค”³² และวิจินต์ ภาณุพงศ์ ได้อธิบายความหมายของ “หน่วยคำอิสระ” และ “หน่วยคำไม่อิสระ” ว่า “หน่วยคำอิสระ คือ หน่วยคำที่ปรากฏได้ตามลำพัง และอาจปรากฏกับหน่วยคำอิสระ

²⁹ กาญจนา นาคสกุล, “คำซ้อน-คำซ้ำ,” ใน หนังสืออุเทศภาษาไทย ชุดบรรทัดฐานภาษาไทย เล่ม 2: คำ การสร้างคำ และการยืมคำ. 57-69. (กรุงเทพฯ : สถาบันภาษาไทย สำนักวิชาการและมาตรฐานการศึกษา สำนักคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน กระทรวงศึกษาธิการ, 2553), 57-58.

³⁰ ราตรี อินวราช, “การศึกษาคำซ้อนคำในภาษาไทย,” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), 25.

³¹ วินัย ภูระหงษ์, “หน่วยคำและการประกอบคำในภาษาไทย,” ใน เอกสารการสอนชุดวิชา ภาษาไทย 3: ภาษาศาสตร์สำหรับครู หน่วยที่ 8, พิมพ์ครั้งที่ 9 (นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2544), 81.

³² อุดม วโรตม์สิขิตต์, ภาษาศาสตร์เบื้องต้น (กรุงเทพฯ: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2527), 117.

ด้วยกันหรือหน่วยคำไม่อิสระก็ได้”³³ และ “หน่วยคำไม่อิสระ คือ หน่วยคำที่ไม่สามารถปรากฏได้ตามลำพัง จะต้องประกอบเข้ากับหน่วยคำอื่นซึ่งอาจเป็นหน่วยคำไม่อิสระด้วยกันหรือเป็นหน่วยคำอิสระก็ได้”³⁴

ดังนั้นเมื่อประมวลความรู้เกี่ยวกับคำซ้อนแล้วผู้วิจัยสามารถสรุปได้ว่า คำซ้อนเป็นกลวิธีการสร้างคำที่เกิดจากการนำหน่วยคำอิสระ 2 หน่วยขึ้นไปซึ่งมีความหมายเหมือนกัน คล้ายกันหรือตรงข้ามกัน มาประกอบกันเพื่อให้ได้คำที่มีความหมายที่ชัดเจนขึ้น

ทั้งนี้ผู้วิจัยพบว่าการใช้คำซ้อนในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นช่วยส่งเสริมให้งานเขียนของท่านมีความสละสลวยด้วยเสียงที่สัมผัสกันก่อให้เกิดความไพเราะ อีกทั้งยังทำให้ได้ความหมายที่หนักแน่นและมีพลังมากขึ้นด้วย ซึ่งคำซ้อนที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นมี 2 ลักษณะได้แก่

1.2.1 คำซ้อนแบบมีเสียงสัมผัส

1.2.2 คำซ้อนแบบไม่มีเสียงสัมผัส

มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1.2.1 คำซ้อนแบบมีเสียงสัมผัส เป็นคำซ้อนที่มีเสียงสัมผัสกันไม่ว่าจะเป็นเสียงพยัญชนะ หรือเสียงสระ ซึ่งนอกจากจะทำให้คำมีความหมายที่ชัดเจนขึ้นแล้ว ยังก่อให้เกิดจังหวะเสียงที่ไพเราะรื่นหูขึ้นด้วย ทั้งนี้เสียงสัมผัสต่าง ๆ ที่ผู้แต่งเลือกใช้ขึ้นนั้นบางครั้งก็ก่อให้เกิดความหมายดั่งที่ นววรรณ พันธุเมธาเคยตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับเรื่องเสียงสื่อความหมายว่า “ในภาษาไทยมีคำอยู่หลายคำที่มีลักษณะแปลก คือเสียงที่ประกอบขึ้นเป็นคำสัมพันธ์กับความหมายของคำด้วย”³⁵ การเลือกเสียงที่สัมพันธ์กับความหมายนี้ช่วยเพิ่มความไพเราะด้านเสียงแล้วยังช่วยเสริมสร้างความหมายและจินตภาพของผู้ผู้อ่านอีกด้วย

ทั้งนี้คำซ้อนแบบมีเสียงสัมผัสที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นมีทั้งสิ้น 3 รูปแบบ ได้แก่ คำซ้อนแบบมีเสียงสัมผัสพยัญชนะ คำซ้อนแบบมีเสียงสัมผัสสระตรงกลางคำ และคำซ้อนแบบคำที่ 1 และคำที่ 3 เป็นคำเดียวกัน ดังนี้

³³ วิจิตร ภาณุพงศ์, *โครงสร้างภาษาไทย: ระบบไวยากรณ์* (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2543), 8.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, 8.

³⁵ นววรรณ พันธุเมธา, “เสียงสื่อความหมาย,” ใน *การใช้ภาษา* (กรุงเทพฯ: สมาคมสตรีอุดมศึกษาแห่งประเทศไทย, 2518), 121.

1.2.1.1 คำซ้อนแบบมีสัมผัสพยัญชนะ กล่าวคือคำแต่ละคำที่มาซ้อนกันนั้นล้วนแต่มีความหมาย และมีเสียงพยัญชนะต้นเป็นเสียงเดียวกัน ทั้งนี้คำซ้อนในรูปแบบนี้มักปรากฏเป็นคำซ้อน 2 หน่วย นอกจากนี้ยังพบคำซ้อน 3 หน่วย และคำซ้อน 4 หน่วยอีกด้วย ดังตัวอย่าง

1.2.1.1.1 คำซ้อน 2 หน่วย โดยคำซ้อน 2 หน่วยที่ปรากฏมักจะมี 2 พยางค์ เช่น

...สิ่งใดที่เราทำได้ง่ายและเหมาะแก่บ้านเมืองเรา เราควรที่จะทำสิ่งนั้นให้รุ่ง/รวย...

(พลเมืองดี หน้า 114)

...เมื่อเห็นสิ่งของ ๆ ใครตกหรือจะเสื่อม/เสีย ควรหยิบ/ยื่นให้หรือบอกให้รู้ตัว

(สมบัติของผู้ดี หน้า 19)

...สิ่งที่พึงใจ 4 นั้นเป็นเครื่องจูงใจโลกียชนให้ปรารถนาที่จะเข้าพัวพัน/หมกมุ่นอยู่เสมอ ฝ่ายสิ่งที่ไม่พึงใจ 4 นั้นย่อมเป็นเครื่องพัวพันโลกียชนให้เบื่อหน่ายและปรารถนาที่จะผลัดไสลสลัดให้หลุดพ้น ท่านจึงรวมเรียกว่าโลกธรรม 8 ประการ...

(จรรยาแพทย์ หน้า 47)

...ให้เราารู้สึกตัวเราเองว่าเป็นแต่แร่ธาตุต่าง ๆ อันวน/เวียน ท่อง/เที่ยวอยู่ในโลก เมื่อไปไหนต่อไหนแล้วมาพบปะกันเข้าก็ประชุมขึ้นเป็นชีวิตร่างกาย

(พลเมืองดี หน้า 77)

1.2.1.1.2 คำซ้อน 3 หน่วย เช่น

...ความมีดมน/มั่ว/เมานั้นเป็นตัวโมหะ โมหะอาจนำไปสู่ที่ผิดทางผิดได้ด้วยประการต่าง ๆ และเป็นเครื่องช่วยความโลภและความฉุนโกรธให้กำเริบทวีขึ้นได้...

(จรรยาแพทย์ หน้า 67)

...ถ้าเป็นคนมีนิสัยใจคอหละหละ/เหลว/ไหลจับโน่นวางนี่อยู่เสมอเช่นนั้นแล้ว ก็จะไม่สำเร็จผลสักอย่างใดอย่างหนึ่ง...

(พลเมืองดี หน้า 145)

1.2.1.1.3 คำซ้อน 4 หน่วย เช่น

... ถึงเวลาต้องทำ ถึงเวลาไปไหนก็ต้องไป ฉะนั้น การงานทั้งหลายก็อาจเลื่อน/ลอย/โลเล/เหลวไปได้...

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 91)

ในการซ้อนคำแบบมีเสียงสัมผัสพยัญชนะนั้น ผู้วิจัยพบคำซ้อนแบบ 2 หน่วยเป็นส่วนใหญ่ซึ่งมักมี 2 พยางค์ และเป็นคำที่ใช้ในชีวิตประจำวัน เช่น “หยิบ/ยื่น” “พับ/พัน” “หมก/มุ่น” “วน/เวียน” “ท้อง/เที้ยว” ฯลฯ แต่มีบางคำที่ใช้แตกต่างจากปัจจุบัน ได้แก่ คำว่า “รุ่ง/รวย” เป็นศัพท์ที่ไม่ปรากฏการใช้ในปัจจุบัน น่าจะหมายถึงความรุ่งเรือง ส่วนคำว่า “เสื่อม/เสียว” นั้นใช้ในความหมายที่แตกต่างไปจากปัจจุบัน เพราะมักจะใช้กับพฤติกรรมของมนุษย์ต่างจากในตัวอย่างที่ใช้กับสิ่งของ

นอกจากนี้ยังพบคำซ้อนแบบ 3 หน่วย เช่น “มีดมน/มีว/เมา” และ “เหลาะแหละ/เหลว/ไหล” และคำซ้อนแบบ 4 หน่วย เช่น “เลื่อน/ลอย/โลเล/เหลว” ทั้งนี้เห็นว่ามีการใช้คำที่มีเสียงพยัญชนะต้น /ล/ เพื่อสื่อความในความหมายเชิงไม่แน่นอน ไม่มั่นคง ไม่เป็นสาระ รวมทั้งคำที่มีเสียง /ม/ เพื่อสื่อความในความหมายในเชิงไม่สดใส ไม่สว่าง ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความตั้งใจของท่านที่ต้องการใช้เสียงในการสื่อความหมายของคำสอดคล้องกับที่นวรรณพันธุเมธากล่าวไว้ข้างต้น การซ้อนคำเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงความสามารถในการเลือกสรรคำที่มีเสียงพยัญชนะเดียวกันก่อให้เกิดความไพเราะทางเสียง อีกทั้งยังเป็นการเน้นย้ำความหมายอีกด้วย

1.2.1.2 คำซ้อนแบบมีสัมผัสตรงกลางคำ กล่าวคือ เป็น

คำซ้อนที่มักมีตั้งแต่ 4 พยางค์ขึ้นไป และแต่ละหน่วยจะมีสัมผัสสระเชื่อมเข้าไว้ด้วยกัน ซึ่งการซ้อนคำแบบนี้ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมากที่สุด ทั้งนี้ โครงสร้างของคำซ้อนเหล่านี้มีหลากหลายโครงสร้างทั้งคำซ้อนแบบ 2 หน่วย คำซ้อนแบบ 3 หน่วย และคำซ้อนแบบ 4 หน่วย ดังตัวอย่าง

1.2.1.2.1 คำซ้อน 2 หน่วย เช่น

...ไปกราบไหว้ทองอุฐกงปูนต้นหมาก/รากไม้ขอหวยถั่วโปมาเล่นจนฉิบหายด้วยการพนัน วิธีนี้เป็นวิธีอันชั่วร้าย...

(พลเมืองดี หน้า 118)

...ท่านห้ามไม่ให้เราสูบฝิ่น/กินสุราและเครื่องเมาต่าง ๆ อันจะทำให้เสียสติ...

(พลเมืองดี หน้า 134)

1.2.1.2.2 คำซ้อน 3 หน่วย เช่น

...เมื่อเจ้าผ่านไปถึงที่นั่น (พระบรมรูปทรงม้า) เมื่อใดต้องเคารพ/นบ/ไหว้เสมอ...

(พลเมืองดี หน้า 56)

...การตั้งตัวโดยวิธีมีศัตรูที่จะมาคอยล้างผลาญอยู่ 3 อย่าง คือ ความเกียจคร้านอย่างหนึ่ง ความฟุ้ง/เฟ้อ/เย่อหยิ่งอย่างหนึ่ง ความคดโกงอย่างหนึ่ง...

(พลเมืองดี หน้า 127)

...เพราะฉะนั้นผู้ใดซึ่งรู้จักดำรงตน ใฝ่ใจที่จะพยายามรักษาทรัพย์สมบัติให้คงอยู่โดยเจริญ และส่ำสมให้มากมุลมั่งคั่งขึ้นทุกทีแล้ว ก็ต้องใช้สติและปัญญาที่จะรู้จักอด/ออม/ถนอมทรัพย์พวง ความเปลืองให้น้อยโดยที่สุดที่จะน้อยได้ทางหนึ่ง...

(เตี๊ยนเพื่อน หน้า 26)

1.2.1.2.3 คำซ้อน 4 หน่วย เช่น

อกุศลมูล 3 และกุศลมูล 3 ธรรม 2 หมวดนี้เป็นธรรมสำคัญอันเป็นราก/เง้า/เค้า/เงื่อนของความชั่วและความดี...

(จรรยาแพทย์ หน้า 64)

...ถ้าไม่มีความรู้ปราศจากสติปัญญาที่จะปฏิบัติให้เป็นไปโดยชอบในสองประการนี้ได้แล้ว อย่าได้นึกเลยว่าสมบัติที่มีอยู่ จะคงอยู่ได้อย่างไร เมื่อมีแต่ทางเปลืองและทางตก/เรี่ย/เสีย/หายไม่มีที่สุดแล้ว ถึงจะหาได้เท่าใดก็ย่อมหมดเป็นธรรมดา...

(จรรยาแพทย์ หน้า 67)

...คิดดูก็เป็นน่าสงสารเป็นอันมากในคนที่ฟุ้ง/เฟ้อ/เห่อ/เหิมจนไม่มีสติเห็นยวร้าย ผลาญตนเอง ด้วยความประพตติเช่นนี้...

(พลเมืองดี หน้า 127)

คำซ้อนที่มีสัมผัสกลางคำนั้นเป็นคำซ้อนที่พบมากที่สุดในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ซึ่งช่วยเสริมให้ความหมายของคำชัดเจนหนักแน่นยิ่งขึ้น รวมทั้งก่อให้เกิดจังหวะที่ไพเราะอันเนื่องมาจากเสียงสัมผัสสระ ซึ่งเพิ่มอรรถรสในการอ่านมากขึ้น เช่น *ต้นหมากรากไม้* เป็นคำซ้อน 2 หน่วยที่มี 4 พยางค์ ซึ่งหมายถึง ต้นไม้ โดยท่านได้เติมคำว่า “หมาก” และ “ราก” เข้ามาที่กลางคำเพื่อให้เกิดเสียงสัมผัสคล้องจองกัน ซึ่งความหมายที่ได้จากการซ้อนคำก็ยังคงเหมือนเดิม หรือ *เคารพนบไหว้* เป็นคำซ้อน 3 หน่วยที่มี 4 พยางค์ หมายถึง การแสดงความนับถือ โดยท่านใช้คำว่า “นบไหว้” มาซ้อนกับคำว่า “เคารพ” ซึ่งนอกจากทำให้เกิดเสียงที่เป็นจังหวะไพเราะแล้ว ยังช่วยขยายความเจาะจงให้ทราบถึงวิธีการแสดงความนับถือซึ่งก็คือการไหว้นั่นเอง

1.2.1.3 คำซ้อนแบบคำที่ 1 และ 3 เป็นคำเดียวกัน
กล่าวคือเป็นคำซ้อน 4 พยางค์ที่คำที่ 1 และ 3 เป็นคำคำเดียวกัน ส่วนคำที่ 2 และ 4 เป็นคำที่มีความหมายเหมือนกันหรือคล้ายคลึงกัน ดังตัวอย่าง

...ผู้ที่ปรารถนาอิศระภาพในตนเช่นนั้น เมื่ออยู่ในประเภทเช่นนั้นจะแผลงฤทธิ์/แผลงเดชหกดคะเมนตีสั่งกาไปอย่างใดก็ทำได้...

(เตือนเพื่อน หน้า 25)

...การที่ได้อบรมในทางที่ดีมานั้นคือการศึกษาด้วยการได้ยินได้ฟังได้พบได้เห็น ได้รับการชี้แจงแนะนำมากมายโดยถ้อยวัจนรอบคอบทั่วถึง...

(พลเมืองดี หน้า 138)

...เมื่อเรายังมีหน้าที่ที่จะพบปะสมาคมอยู่เป็นเนืองนิตย์แล้ว เราจะพึงสมาคมด้วยอาการอย่างไร จึงจะพองาม/พอควร คือไม่สมาคมด้วยความหลง ความเมา ความตื่นเต้น หรือละเอียดทอดทิ้งไม่เอื้อเพื่อไม่นำพาในฝ่ายดี...

(จรรยาแพทย์ หน้า 49)

การใช้คำซ้อนในลักษณะนี้ กุหลาบ มัลลิกะมาส เรียกว่าเป็นการซ้ำคำเพื่อดุลแห่งเสียง³⁶ ก่อให้เกิดจังหวะของเสียงที่ช่วยให้ผู้อ่านเกิดความเพลิดเพลินในขณะที่อ่าน และเสริมให้ความหมายชัดเจนขึ้น ทั้งนี้การใช้คำซ้อนลักษณะดังกล่าวในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นส่วนใหญ่จะเป็นคำซ้อนที่ประกอบด้วย 2 หน่วยคำ

³⁶ กุหลาบ มัลลิกะมาส, *วรรณคดีวิจารณ์* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2517),

เช่น เพลงฤทธิ์เพลงเดช เป็นการซ้อนคำระหว่าง “เพลงฤทธิ์” กับ “เพลงเดช” ซึ่งจะซ้ำคำว่า “เพลง” ในคำที่ 1 และ 3 ส่วนคำที่ 2 และ 4 คือคำว่า “ฤทธิ์” กับ “เดช” นั้นเป็นคำที่มีความหมายคล้ายคลึงกัน แสดงให้เห็นว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีต้องการเน้นย้ำความหมายเกี่ยวกับการอาละวาดด้วยความโกรธ อีกทั้งยังให้จังหวะของเสียงที่น่าฟังด้วย

1.2.2 คำซ้อนที่เน้นความหมายแบบไม่มีเสียงสัมผัส กล่าวคือ เป็นคำซ้อนที่นำคำที่มีความหมายเหมือนกันหรือคล้ายคลึงกันมาซ้อนกัน โดยมากเป็นคำซ้อนที่มี 3 พยางค์ขึ้นไป และคำต่าง ๆ เหล่านี้ไม่ได้สัมผัสกันแต่อย่างใดแต่อาจมีเสียงสัมผัสพยัญชนะ เช่น

...ก็เมื่อเราประสงค์จะรู้ว่าอะไรเป็นการผิด/ชอบ/ชั่ว/ดี/บุญ/บาป/กุศล/อกุศล เราก็ควรจะคบ
หาสมาคมกับผู้ที่มีธรรมและประพฤดีธรรม...

(จรรยาแพทย์ หน้า 61)

...ก็เลสเหล่านั้นเมื่อบังเกิดขึ้นแล้วก็ชักนำไปประพฤติกการทุจริตชั่วร้ายบ้าง ทำให้ดวงจิตเศร้า/หมอง/ขุน/มัวแล้วให้โทษต่าง ๆ คือบิคบังปัญญาเสียบ้าง...

(จรรยาแพทย์ หน้า 72)

...ความร้อใจที่จะหามาเล่นแก้ตัว ก็ทำให้ติดทางชั่วทุจริตต่าง ๆ มีอ้อ/โกง/หยิบ/ฉวย/ล้วง/ลัก
เขาเป็นต้นเพื่อจะเล่น...

(พลเมืองดี หน้า 119)

...การที่ได้อบรมในทางที่ดีมานั้นคือการศึกษาด้วยการได้ยินได้ฟังได้พบได้เห็น ได้รับการชี้แจง/แนะนำมามากโดยถึถ้วนรอบคอบทั่วถึง...

(พลเมืองดี หน้า 138)

...เพราะฉะนั้นผู้ใดเมื่อได้เป็นลูกเสือและออกจากประจำกองเป็นกองหนุนแล้ว ก็อย่าให้ตัด/ทิ้ง/เลิก/ถอนหน้าที่ที่จะตั้งใจดำรงความดี...

(คำสั่งสอนลูกเสือฯ หน้า 4)

...เมื่อพลเมืองของเราเป็นลูกเสือมากเข้า พลเมืองของเราก็จะเป็นคนดีมากขึ้น การกระทำชั่วร้ายเบียดเบียนไพร่บ้าน/พลเมืองก็จะน้อยลงไป...

(คำสั่งสอนลูกเสือฯ หน้า 5)

...เบื้องต้นผมไม่มีอะไรเลยให้มีที่ดินเสียก่อน ปลุกแต่พะเพิงพอยู่ก็ยังดีกว่าต้องเสียค่าเช่าให้
ผู้อื่นเป็นรายเดือนรายปี...เขาประพุดิทางนี้ใช่หรือไม่ แต่คนสมัยใหม่เรียกเขาว่าเป็นคน
ครีคระ/โบราณ...

(เดือนเพื่อน หน้า 30)

...หญิงและชายที่ได้สามีและภรรยา เป็นคู่ครองดี ก็เป็นสง่าราศีเข็ดหน้า/ชู้ตาพาลิงส์สวัสดิมงคล
มาให้...

(เดือนเพื่อน หน้า 33)

คำสอนที่เน้นความหมายแบบไม่มีสัมผัสกลางคำนี้ปรากฏอยู่ในงานเขียน
ร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ในการเน้นย้ำ
ความหมายให้ชัดเจนขึ้น เช่น “เศร้าหมองขุนมัว” เป็นคำสอนที่บ่งบอกถึงสภาวะจิตใจที่เป็นทุกข์ ซึ่ง
การใช้คำว่า “เศร้า” “หมอง” “ขุน” และ “มัว” มาเน้นย้ำสภาพจิตใจทำให้เห็นถึงผลเสียของการมี
กิเลสได้เป็นอย่างดีดังตัวอย่างข้างต้น ทั้งนี้แม้ว่าคำสอนเหล่านี้จะไม่มีสัมผัสคล้องจองแต่อาจมีสัมผัส
พยัญชนะ เช่น ครีคระโบราณ ทั้งคำว่า “ครีคระ” และ “โบราณ” นั้นหมายถึง เก่า ไม่ทันสมัย ซึ่ง
นอกจากจะเป็นการเน้นย้ำความหมายให้หนักแน่นแล้วยังมีเสียงสัมผัสพยัญชนะด้วย อันช่วยกระตุ้น
ความสนใจของผู้อ่านได้เป็นอย่างดี

การใช้คำสอนที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี
เอื้อประโยชน์ทางการส่งเสริมความหมายของคำและข้อความให้ชัดเจน รวมทั้งเป็นการเน้นย้ำ
ความคิดของท่านให้กระจ่างและมีความหนักแน่นขึ้น อีกทั้งท่านยังนิยมสร้างคำสอนที่มีเสียงสัมผัส
กันทั้งสัมผัสพยัญชนะและสัมผัสสระซึ่งก่อให้เกิดเสียงที่ไพเราะเป็นจังหวะคล้องจองกัน ทำให้งาน
เขียนที่มีเนื้อหาเป็นคำสอนของท่านมีสีสันชวนอ่านมากขึ้น ช่วยดึงดูดความสนใจจากผู้อ่านได้เป็น
อย่างดี

1.3 การใช้คำภาษาต่างประเทศ

ด้วยสภาพสังคมไทยที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างเห็นได้ชัดอันเนื่องมาจากการติดต่อกับชาวตะวันตกอย่างอังกฤษและอเมริกามากขึ้น ทำให้คนไทยจำเป็นต้องศึกษาภาษาอังกฤษให้มากขึ้นเพื่อประโยชน์ทางด้านการค้ากับชาวต่างชาติ การรับวิทยาการและความรู้ รวมทั้งทั้งทางด้านการเมืองที่ในขณะนั้นชาติตะวันตกกำลังแสวงหาอาณานิคมในประเทศบริเวณภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยคนไทยเริ่มศึกษาอย่างจริงจังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3³⁷ ด้วยเหตุดังกล่าวทำให้มีการยืมคำภาษาอังกฤษเข้ามาใช้ในการสื่อสารกันอย่างแพร่หลาย

จากการศึกษางานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีพบว่ามีการใช้คำภาษาต่างประเทศเป็นจำนวนมากในหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรียุวกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ.113-118 โดยส่วนใหญ่เป็นคำภาษาอังกฤษ ทั้งนี้เนื่องจากการกิจของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีราชจะต้องติดต่อดำเนินการกับชาวต่างชาติโดยเฉพาะชาวอังกฤษอยู่เสมอ อีกทั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัวได้มีการไหลบ่าของวัฒนธรรมและศิลปวิทยาการจากตะวันตกเข้าในสังคมไทย ทำให้ท่านต้องใช้คำภาษาอังกฤษเพื่อสื่อความถึงสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นของชาติตะวันตกซึ่งยังไม่ได้มีการบัญญัติศัพท์เป็นภาษาไทย รวมทั้งชื่อสถานที่และบุคคลต่าง ๆ ที่ท่านได้ประสบมา โดยส่วนใหญ่จะปรากฏในรูปแบบคำทับศัพท์ภาษาอังกฤษ ดังตัวอย่าง



³⁷ เบญจภรณ์ อ่อนประเสริฐ, “คำยืมภาษาอังกฤษในจดหมายเหตุไทยสมัยรัชกาลที่ 3-5,”

ตารางที่ 2 แสดงคำทับศัพท์ภาษาอังกฤษที่พบในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จ
สุเรนทราริบัติ

หมวดคำ	คำทับศัพท์	คำภาษาอังกฤษ	ตัวอย่างข้อความ
1. สถานที่ 1.1 นาม เฉพาะ	ยุโรป	Europe	“...ด้วยตั้งแต่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานโอกาสให้ข้าพระพุทธเจ้าได้โดยเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ในการซึ่งเสด็จออกไปประทับศึกษาวิชา ณ ประเทศยุโรป...” (หนังสือกราบบังคมทูล หน้า 5)
	ลอนดอน	London	“บัดนี้ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ยังเสด็จประทับอยู่ ณ สถานทูตลอนดอนก่อน...” (หนังสือกราบบังคมทูล หน้า 11)
	พระราชวังวินด์เซอร์	Windsor Castle	“...เชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ไปเฝ้าสมเด็จพระบรมราชินีกรุงอังกฤษ ณ พระราชวังวินด์เซอร์...” (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 11)
	แอสคอต	Ascot	“...อนึ่ง เมื่อวันที่ 2 เดือนนี้ มีโทรเลขจากวินด์เซอร์ไปยังแอสคอต (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 11)
	ปารีส	Paris	“...แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าเข้ามาปารีสแต่ในเดือนเมษายน...” (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 14)
	บรัสเซลส์	Brussels	“...รุ่งขึ้นวันที่ 18 ม.ย.คคมีนส์และภรรยาได้ทูลลาออกจากเมืองอังกฤษไปเมืองบรัสเซลส์...” หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 15)
	นิวคาสล์	Newcastle	“...พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์สวัสดิโศภณได้เชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ทั้งพระเจ้าลูกยาเธออีกสองพระองค์ขึ้นไป ที่เมืองนิวคาสล์...” (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 19)
	ราชสำนักเซนต์เจมส์	St James Palace	“...มิสเตอร์เวอนี่เชิญเสด็จไปทอดพระเนตรการประชุมทหาร ซึ่ง...[...]...ในสนามแห่งหนึ่งใกล้ราชสำนักเซนต์เจมส์...” (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 23)
	คริสตัลเปเลศ	Crystal Palace	“...แล้วเสด็จไปประพาสคริสตัลเปเลศด้วยกันทุกพระองค์...” (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 23)

ตารางที่ 2 แสดงคำทับศัพท์ภาษาอังกฤษที่พบในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ต่อ)

หมวดคำ	คำทับศัพท์	คำภาษาอังกฤษ	ตัวอย่างข้อความ
1.2 นามทั่วไป	โฮเต็ล	Hotel แปลว่า โรงแรม	“...ม.ยัคคมีน และภรรยา ได้กลับไปกรุงลอนดอน พักอยู่ ณ โฮเต็ลใกล้สถานทูตนั้น...” (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 14)
	ที่ประชุมปาเลียเมนต์	Parliament แปลว่า รัฐสภา	“...ในระหว่างนี้ได้พอนผันเวลาว่าง เชิญเสด็จไปทอดพระเนตรที่ซึ่งสำคัญ สำหรับการงานต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ที่ประสพด้วยพระเนตร คือ ที่ประชุมปาเลียเมนต์...” (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 15)
	แบงก์	Bank แปลว่า ธนาคาร	“...คุณลุงทำการในท้องเขียนหนังสือ และมีคนเอาหนังสือมาให้คุณลุงวันละหลาย ๆ ฉบับ และใช้พี่แจ้งให้เอาเงินไปส่งแบงก์...” (พลเมืองดี หน้า 109)
	ออฟฟิศ	Office แปลว่า สำนักงาน	“...นักเรียนที่ได้เล่าเรียนมาตั้งแต่ประถมจนถึงมัธยม สอบไล่ได้ประโยคสองเสร็จแล้ว จะอาสาเข้าไปทำการเป็นเสมียนตามออฟฟิศ ใ้ชื่อว่าไปถึงจะเข้าทำการในหน้าที่เสมียนได้ดีก็หาไม่...” (จรรยาแพทย์ หน้า 30)
2. บุคคล 2.1 นามเฉพาะ	ม.ยัคคมีนส์	Mister Gustave Rolin-Jaequemyns	“...รุ่งขึ้นวันที่ 14 ม.ยัคคมีนส์ทั้งภรรยา จึงได้ไปเฝ้าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช...” (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 14)
	สมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย	Queen Victoria	“...ด้วยเมื่อวันที่ 25 เดือนนี้ เป็นวันที่มีการประชุมทหารที่ลอนดอนในการเฉลิมพระชนมพรรษาของสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย...” (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 23)
	มิสเตอร์เวอเน่	Mr. Frederick William Verney	“...มิสเตอร์เวอเน่ได้เชิญเสด็จไปทอดพระเนตรรูปภาพเขียน ณ ที่แห่งหนึ่ง...” (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 23)
2.2 นามทั่วไป	เสกรตารี	Secretary แปลว่า เลขานุการ	“...มิสเตอร์เวอเน่ เสกรตารี ทูตสยาม มีประสงค์จะเชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร มาทอดพระเนตร...” (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 23)
	ลิเกชั่น	Legation แปลว่า คณะทูต	“...มิสเตอร์เวอเน่จึงได้จัดการมิให้ต้องเสด็จมากล้ากรายลิเกชั่น...” (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 23)

ตารางที่ 2 แสดงคำทับศัพท์ภาษาอังกฤษที่พบในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จ
สุเรนทราริบัติ (ต่อ)

หมวดคำ	คำทับศัพท์	คำภาษาอังกฤษ	ตัวอย่างข้อความ
3. กริยา	สปีช	Speech แปลว่า กล่าวสุนทรพจน์	“...เมื่อได้มีโอกาสที่จะกล่าวคำ “ <u>สปีช</u> ” แล้วพระเจ้า น้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ย่อมมีพระราช- ดำรัสอยู่เนือง ๆ ถึง “พี่น้อง 6 พระองค์...” (หนังสือ กราบบังคมทูลฯ หน้า 21)
4. อวัยวะ	เบรณ	Brain แปลว่า สมอง	“...เมื่อผู้ใดผู้หนึ่งมีอวัยวะอย่างอื่นพร้อม ขาดแต่ <u>เบรณ</u> ซึ่งเป็นก้อนความคิดที่จะนำไปประกอบกิจ ต่าง ๆ คนผู้นั้นจะประกอบกิจการงานอะไรมิได้...” (จรรยาแพทย์ หน้า 2-3)
5. เครื่องใช้	ไบซิกล์	Bicycle แปลว่า จักรยาน	“...สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ในระหว่างนี้ก็ทรงเล่าเรียนและทรงพระสำราญอยู่ โดยปกติ และกำลังหัดทรงรถไบซิกล์อยู่...” (หนังสือ กราบบังคมทูลฯ หน้า 25)
6. หน่วย มาตรวัด	ไมล์	Mile	“...พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์สวัสดิโสภณได้เชิญ เสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และสมเด็จพระเจ้า ลูกยาเธอ ทั้งพระเจ้าลูกยาเธออีกสองพระองค์ขึ้นไป ที่เมืองนิวคาสล์ โดยรถไฟทาง 272 <u>ไมล์</u> ...” (หนังสือ กราบบังคมทูลฯ หน้า 19)
	มิเตอร์ ฟิต	Metre Foot	“...ได้เสด็จไปทอดพระเนตรบ่อน้ำร้อนบ่อหนึ่งลึก 541 <u>มิเตอร์</u> ประมาณ 1700 <u>ฟิต</u> 47...” (หนังสือ กราบบังคมทูลฯ หน้า 47)
7. กีฬาและ การเล่น	คริกเก็ต	Cricket	“...ในเวลาเมื่อเสด็จไปประทับ ณ ที่นั้นแล้ว สมเด็จพระ บรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารได้เสด็จไป ทอดพระเนตรการเล่น <u>คริกเก็ต</u> ...” (หนังสือกราบ บังคมทูลฯ หน้า 154)
8. ศัพท์ เทคนิค	ดิสเสกชัน	Dissection แปลว่า การผ่า พิสูจน์	“...ต้องทำการตรวจร่างศพ (<u>ดิสเสกชัน</u>) ให้เป็นที่น่า พอใจของผู้ฝึกหัด ไม่น้อยกว่า 25 ครั้ง...” (ช่วยเพื่อน หน้า 64)
	โปสต์มอตัม	Post-mortem แปลว่า การ ชันสูตรศพ	“...ต้องได้เข้าประชุมการตรวจค้นโรคในศพ (<u>โปสต์ มอตัม</u>) ไม่น้อยกว่า 5 ราย...” (ช่วยเพื่อน หน้า 64)

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นว่าคำทับศัพท์ภาษาอังกฤษนั้นจะใช้ในกรณีที่มีการกล่าวถึงชื่อสถานที่ และบุคคลที่เป็นนามเฉพาะ รวมทั้งสถานที่และตำแหน่งบุคคลที่ยังไม่มีในสังคมไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 เช่น โฮเต็ล (โรงแรม) ที่ประชุมปาเลียเมนต์ (รัฐสภา) แบงก์ (ธนาคาร) เสเกรตารี (เลขานุการ) เป็นต้น นอกจากนี้ผู้วิจัยยังพบว่ามีการใช้คำทับศัพท์ภาษาอังกฤษเรียกกิจการ เช่น สปีช (กล่าวสุนทรพจน์) รวมทั้งเรียกเครื่องมือเครื่องใช้ อวัยวะในร่างกาย หน่วยมาตราวัด กีฬา การละเล่น และศัพท์เทคนิคทางด้านการศึกษาสมัยใหม่ด้วย ซึ่งล้วนเป็นสิ่งใหม่ในสังคมไทยทั้งสิ้น

นอกจากนี้ คำทับศัพท์ภาษาอังกฤษบางคำมีการเขียนตัวอักษรโรมันกำกับไว้ด้วย ส่วนใหญ่จะเป็นชื่อบุคคล และสถานที่ในทวีปยุโรป นอกจากนี้ยังมีการ ดังตัวอย่าง

ตารางที่ 3 แสดงคำทับศัพท์ภาษาอังกฤษพร้อมมีตัวอักษรโรมันกำกับในงานเขียนร้อยแก้วของ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

หมวดคำ	คำทับศัพท์	ตัวอย่างข้อความ
1. บุคคล	บารอน วอน ไรชแมน (Baron Von Richman)	“...วันนั้น บารอน วอน ไรชแมน (Baron Von Richman) ผู้เคยเฝ้าและทรงรู้จักแต่ครั้งนี้มีการประชุม ณ สถานที่ทูตสยาม...” (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 36)
	นายพลโทบริมอน (Lieutenant General Bristmont)	“...นายพลโทบริมอน (Lieutenant General Bristmont) ผู้ออกจากราชการแล้วบัดนี้มาเข้าเฝ้าพระเจ้าที่นั่งยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภณ...” (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 42)
2. สถานที่	ศาลากลาง (Town Hall)	“...แล้วเสด็จกลับมาแวะทอดพระเนตรศาลากลาง (Town Hall)...” (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 45)
	แฮโร สกูล (Harrow School)	“...พระเจ้าที่นั่งยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภณ ทรงเห็นว่าควรแยกส่งปีกลิสกูล จึงตกลงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต เพื่อจะเชิญเสด็จไปทรงเล่าเรียน ณ แฮโร สกูล (Harrow School)...” (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 126)
3. นามทั่วไป	แบบแผน (Formal)	“...ส่วนเจ้าพนักงานทั้งหลายก็เอาใจใส่และเต็มใจทำจริง ๆ โดยถือเอาเป็นหน้าที่ราชการของเขาอันหนึ่ง ทำเป็นทางราชการและถือเป็นแบบแผน (Formal...)” (หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 189)

การใช้คำภาษาต่างประเทศ โดยเฉพาะภาษาอังกฤษในการสื่อสารและถ่ายทอดเนื้อหาการสอนนี้ สะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลของชาติตะวันตกที่เข้ามาสังคมไทยได้อย่างเด่นชัด การเรียนรู้ภาษาอังกฤษและคำศัพท์จึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง นอกจากนี้ยังสะท้อนให้เห็นว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นผู้ที่ใฝ่รู้ใฝ่เรียนจนสามารถใช้ศัพท์เหล่านี้ได้เป็นอย่างดี อีกทั้งยังสะท้อนให้เห็นชั้นเชิงในการเลือกใช้คำได้อย่างเหมาะสมกับเนื้อหา บริบททางสังคม รวมทั้งบุคคลที่ท่านสื่อสารด้วย ซึ่งได้แก่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเหล่าข้าราชการ รวมทั้งนักเรียนแพทย์ ซึ่งเป็นผู้ที่มีความรู้เพียงพอที่จะเข้าใจความหมายของคำต่าง ๆ ได้

2. การใช้ภาษาในระดับข้อความ

นอกจากการเลือกสรรคำจะมีผลต่องานเขียนแล้ว การเรียงร้อยถ้อยคำให้ออกมาเป็นข้อความเพื่อสื่อความคิดของผู้แต่งก็ย่อมมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน ทั้งนี้แต่ละประโยค แต่ละข้อความย่อมมีความแตกต่างกันอยู่กับเนื้อหา วัตถุประสงค์ของผู้รับสาร รวมทั้งสถานการณ์ต่าง ๆ ในการนำเสนอเนื้อหา ซึ่งในการศึกษาการใช้ภาษางานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีในระดับข้อความนั้น ผู้วิจัยได้แบ่งการศึกษาออกเป็น 4 ประเด็น ได้แก่ การใช้สำนวน การใช้ประโยค การใช้โวหารการเขียน และวจนลีลาในงานเขียน ดังมีรายละเอียดดังนี้

2.1 การใช้สำนวน

สำนวนเป็นคำหรือถ้อยคำที่แสดงให้เห็นถึงความเชี่ยวชาญในการใช้ภาษาของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ทางหนึ่ง เนื่องจากสำนวนบางสำนวนสามารถใช้อธิบายแนวคิดหรือข้อเท็จจริงต่าง ๆ ได้โดยไม่ต้องใช้ถ้อยคำที่เยิ่นเย้อ ทั้งนี้ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 ได้ให้ความหมายของ “สำนวน” ว่าหมายถึง ถ้อยคำหรือข้อความที่กล่าวสืบต่อกันมาช้านานแล้ว มีความหมายไม่ตรงตัวหรือมีความหมายอื่นแฝงอยู่³⁸

ส่วนวรรณ บัวเกิด ได้นิยามความหมายของสำนวนว่า หมายถึง ถ้อยคำที่กล่าวเป็นชั้นเชิงให้คิด มีวิธีการเรียบเรียงเป็นพิเศษ และอาจมีความหมายไม่ตรงตามตัวอักษร³⁹ ทั้งนี้สำนวนนั้นจะมีลักษณะเป็นคำเดี่ยว เช่น ดาว หมู ปอด ฯลฯ คำประสม เช่น ขาตะเกียบ หัวหมูน เข้าปิ้ง ฯลฯ วลี เช่น ข้าวแดงแกงร้อน ลูกไก่ในกำมือ ฯลฯ หรือเป็นประโยค เช่น ก้างขวางคอ หนูตกถัง

³⁸ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554, 1227.

³⁹ วรรณ บัวเกิด, การใช้สำนวนในงานเขียน, ใน เอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย 6 (การเขียนสำหรับครู) หน่วยที่ 5 (นันทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2529), 261.

ข่าวสาร ฯลฯ ก็ได้⁴⁰ ซึ่งสำนวนไทยที่พบในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี นั้นมี 2 ลักษณะ คือ

2.1.1 สำนวนที่มีใช้เฉพาะสมัย

2.1.2 สำนวนที่ยังคงใช้ในปัจจุบัน

ทั้งนี้ผู้วิจัยได้ใช้การเก็บคำในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554 เป็นเกณฑ์ในการพิจารณาว่าสำนวนใดเป็นสำนวนที่มีใช้เฉพาะสมัย และสำนวนใดที่ยังเป็นสำนวนที่ยังคงใช้ในปัจจุบัน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

2.1.1 สำนวนที่มีใช้เฉพาะสมัย กล่าวคือเป็นสำนวนที่ปรากฏในสมัยของผู้เขียน แต่ปัจจุบันไม่มีการนำมาใช้แล้ว ตัวอย่างเช่นสำนวน “ตกใจไปต่างดาว ย่างเท้าไปต่างแดน” ซึ่งน่าจะมีความหมายถึง การเอาใจไปฝากฝังกับฝ่ายตรงข้าม ดังตัวอย่าง

...หลวงวัง กรมการเมืองฉะเชิงเทรา ที่เกิดความในเร็ว ๆ นี้ เป็นต้น ก็เห็นได้ว่า ลงคนใหม่ ๆ และมีตำแหน่งรับราชการอยู่ด้วยก็ยังมี “ตกใจไปต่างดาว ย่างเท้าไปต่างแดน” ดั่งนี้ย่อมจะมีความร้อนรนอยู่อย่างใด ใจคนจึงไม่รักชาติภูมิของตน สมควรเอาศัตรูเป็นที่พึ่ง

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 81)

สำนวน “ตกใจไปต่างดาว ย่างเท้าไปต่างแดน” นี้เป็นสำนวนที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีใช้อธิบายถึงเหตุการณ์ที่คนในชาติหันไปสวามิภักดิ์กับชาติอื่นที่เป็นศัตรูกัน อย่างเช่น หลวงวัง กรมการเมืองฉะเชิงเทราที่หนีไปพึ่งพาชาติตะวันตก ซึ่งจากการตรวจสอบจากพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554 พบว่าไม่มีการเก็บคำนี้ไว้ ฉะนั้นผู้วิจัยจึงจัดให้สำนวนนี้เป็นสำนวนที่มีใช้เฉพาะในสมัยของผู้แต่ง หรืออาจเป็นสำนวนที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีสร้างขึ้นมาเพื่อสื่อถึงเหตุการณ์ดังกล่าว ซึ่งนอกจากจะสื่อความให้ผู้อ่านเข้าใจได้เป็นอย่างดีแล้ว ยังก่อให้เกิดความไพเราะจากเสียงสัมผัสสระคล้องจองกัน รวมทั้งโครงสร้างที่สมดุลกันระหว่างความทั้ง 2 วรรค

2.1.2 สำนวนที่ยังคงใช้ในปัจจุบัน สำนวนที่ยังคงใช้ในปัจจุบันนั้นสามารถแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ สำนวนที่ยังคงมีใช้ในปัจจุบันแต่มีการเปลี่ยนแปลงด้านเสียงและคำ และสำนวนที่ยังคงมีใช้ในปัจจุบันโดยไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลง ดังนี้

⁴⁰ จิราภรณ์ ภัทรานุกัทร, “ถ้อยคำที่ใช้เป็นสำนวนในภาษาไทย,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521), 58-60.

2.1.2.1 **สำนวนที่ยังคงมีใช้ในปัจจุบันแต่มีการเปลี่ยนแปลงด้านเสียงและคำ** กล่าวคือ เป็นสำนวนที่คนในปัจจุบันยังคงใช้ในการสื่อสารอยู่ แต่ได้มีการเปลี่ยนแปลงผิดจากสมัยที่พบในงานเขียนต่าง ๆ ดังเช่นในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่แต่งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ปรากฏการใช้สำนวนซึ่งยังคงใช้มาจนถึงปัจจุบัน เช่น

ธรรมดาคนที่อยู่ด้วยกันมาก ๆ ย่อมต้องมีการผิตฟ้องหมองปากเป็นเหตุให้ทะเลาะวิวาททุ่มเถียงกันเป็นธรรมดา

(พลเมืองดี หน้า 39)

จากตัวอย่างข้างต้นปรากฏสำนวนว่า “ผิตฟ้องหมองใจ” เพื่อสื่อถึงผลของการที่คนอยู่ร่วมกันเป็นจำนวนมาก สำนวนนี้หมายความว่า ขุ่นเคืองใจ ปัจจุบันใช้ว่า “ผิตฟ้องหมองใจ”

2.1.2.2 **สำนวนที่ใช้ในปัจจุบันโดยไม่มีเปลี่ยนแปลง** กล่าวคือ เป็นสำนวนที่ยังคงใช้สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน โดยที่ไม่ได้เปลี่ยนแปลงด้านเสียงและคำแต่อย่างใด ได้แก่

2.1.2.2.1 **งอมือองตีน** มีความหมายว่า เกียจคร้านหรือไม่สนใจชวนขวยทำงาน ไม่คิดสู้⁴¹ ดังตัวอย่าง

...ที่คนเรารู้สึกตัวว่าไม่มีทุนรอนที่จะทำมาหากิน แล้วยกเอาข้อที่ว่าไม่มีทุนเป็นเหตุให้งอมือองตีนเสียไม่ทำอะไร อย่างนี้จะโทษใครไม่ได้ เพราะรู้อยู่แล้วว่าทุนเป็นของต้องหา

(พลเมืองดี หน้า 120)

จากตัวอย่างข้างต้น สำนวน “งอมือองตีน” ใช้อธิบายถึงผู้ที่มีนิสัยเกียจคร้าน ไม่ชวนขวยทำมาหากินหรือสร้างเนื้อสร้างตัวให้เป็นปึกแผ่นมั่นคง

⁴¹ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554, 287.

2.1.2.2.2 เเงตามตัว มีความหมายว่า ผู้ที่ไปไหนไป
ด้วยกันไม่คลาดกันเลย สิ่งเพิ่มขึ้นหรือลดลงไปตามกัน⁴² ดังตัวอย่าง

...คำว่าสามารถที่จะรักษายศถาบรรดาศักดิ์ในที่นี้ ไม่ได้หมายถึงสติปัญญาความรู้ และความ
พากเพียรพยายามในราชการ เพราะส่วนนั้นเป็นเงตามตัว ใครมีสติปัญญาความรู้และความ
เพียรพยายามมาก คนนั้นก็ได้ดีมากได้ทำการในตำแหน่งสูง เพราะความสามารถมาก ใครมี
ความสามารถน้อยก็คงได้ทำการเพียงในชั้นที่สมควรแก่ความสามารถของตน...

(เดือนเพื่อน หน้า 24)

จากตัวอย่างข้างต้น สำนวน “เงตามตัว” ใช้เปรียบเทียบให้เห็นว่าผู้ที่จะเป็นข้าราชการนั้นจะต้องมีสติปัญญา ความรู้และความสามารถในการรักษาเกียรติยศใน
อาชีพของตนเป็นเรื่องปกติอยู่แล้ว

2.1.2.2.3 ตีตนก่อนไข้ มีความหมายว่า กังวลทุกข์ร้อน
หรือหวาดกลัวในเรื่องที่ยังไม่เกิดขึ้น⁴³ ดังตัวอย่าง

...ดูเหมือนว่าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงทอดพระหฤทัยเสียวว่าพระโรคคงไม่หายเป็นปกติ
ด้วยพระกายเสื่อมโทรมชราลง ไม่มีพระราชหฤทัยที่จะทรงยินดีต่อโลกนี้ ในทางพระราชดำริ
เช่นนี้ ข้าพระพุทธเจ้าต้องขอพระราชทานถวายบังคมทูลโดยตรงว่า ไม่เป็นที่ชอบพึงใจเลย เห็น
ด้วยเกล้าฯ ว่า ตรงกับสุภาษิตว่า “ตีตนก่อนไข้”

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 75)

จากตัวอย่างข้างต้น สำนวน “ตีตนก่อนไข้” นี้เจ้าพระยา
พระเสด็จสุเรนทราธิบดีใช้เพื่อให้แง่คิดแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงหมัดกำลัง
พระราช-หฤทัยที่จะปกครองบ้านเมืองในช่วงวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ว่าปัญหาที่เกิดขึ้นสามารถจัดการ
ได้ ไม่ควรที่จะประวิตกไปเสียก่อน

⁴² เรื่องเดียวกัน, 292.

⁴³ เรื่องเดียวกัน, 503.

2.1.2.2.4 เสือจันทา ข้าจันทาง มีความหมายว่า

จำเป็นต้องยอมเพื่อเอาตัวรอด⁴⁴ ดังตัวอย่าง

...การนี้จะต้องหักหาญกระทำโดยคำสุภาษิตว่า “เสือนจันทา ข้าจันทาง” ต้องหมายรอดเอาข้าง
หนักพทหนึ่งตั้งนี้เป็นแท้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ผลที่เลิกการไม่เป็นประโยชน์เหล่านี้จะไปเป็นทุนทรัพย์
เวลา กำลัง คน และเปลืองการขัดข้องที่เกี่ยวกันอยู่แก่การที่จะจัดใหม่นั้นได้

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 84)

จากตัวอย่างข้างต้น สำนวน “เสือนจันทา ข้าจันทาง” นั้น
ใช้อธิบายถึงสภาวะการณ์ที่ต้องปรับปรุงพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้าโดยเริ่มจากการล้มเลิกธรรมเนียม
นิยมค่านิยมที่เก่าล้าสมัยและเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประเทศ ถึงแม้ว่าจะเป็นกระทำที่ขัดต่อความ
เชื่อถือมาแต่โบราณกาลจนยากที่จะทำใจยอมรับได้ แต่ก็ต้องยอมเพื่อให้ประเทศชาติเจริญก้าวหน้า
ต่อไป

2.1.2.2.5 เอาพิมเสนไปแลกเกลือ หมายความว่า

โต้ตอบหรือทะเลาะกับคนพาลหรือคนที่มีฐานะต่ำกว่า เป็นการไม่สมควร⁴⁵ ดังตัวอย่าง

...ผู้ที่ทำการประเภทก่อน (หมายถึง เป็นผู้วางแผนงาน - ผู้วิจัย) ไม่ควรจะทำประเภทหลัง (การ
ลงมือปฏิบัติตามแผนที่วางไว้ - ผู้วิจัย) ที่ทำด้วยมือไปเป็นกังวลคือเอาการที่ผู้อื่นพอจะทำได้ไป
ทำเสียเอง ซึ่งไม่ใช่ยามขัดและจำเป็นเหมือนดังเอาของราคาแพงไปแลกราคาค่าต่ำ หรือเหมือน
คำธรรมดาคว่า “เอาพิมเสนไปแลกเกลือ”

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 96)

จากตัวอย่างข้างต้น สำนวน “เอาพิมเสนไปแลกเกลือ”
นั้นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีใช้เพื่อเปรียบกับผู้ที่ทำงานโดยไม่รู้จักประมาณกำลังของตน
กล่าวคือผู้ที่ทำหน้าที่วางแผนงานก็ทำหน้าที่ของตนให้เต็มที่ไม่ต้องไปคิดแทนผู้อื่น เพราะผู้ที่ปฏิบัติตาม
แผนงานนั้นย่อมมีความชำนาญพอที่จะทำตามแผนที่วางไว้ได้ การที่ผู้วางแผนลงมือปฏิบัติงานเองทั้ง
ที่ไม่มีความถนัดก็ยอมเป็นการเสียแรงโดยใช่เหตุ งานที่ได้ก็อาจไม่ประสบความสำเร็จตามที่วางแผนไว้

⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, 1266.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, 1435.

2.1.2.2.6 กรุงศรีอยุธยาไม่สิ้นคนดี มีความหมายว่า เมื่อถึงคราวบ้านเมืองนั้น ๆ ถึงคราวยากลำบาก ก็ยังเหลือคนดีมีความสามารถมาช่วยกอบกู้สถานการณ์ช่วยเหลือให้ผ่านพ้นไปได้⁴⁶ ดังตัวอย่าง

...ข้าพระพุทธเจ้าเชื่อในคำว่า “กรุงศรีอยุธยาไม่สิ้นคนดี” นั้นโดยแท้ แต่ทุกวันนี้จะมองหา...

(ข้อความส่วนนี้ขาดหายไป)...ใครก็ยากนัก จึงเห็นว่าการที่ไม่มีคนใช้เป็นทำอะไรไม่ได้...

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 84)

จากตัวอย่างข้างต้น สำนวน “กรุงศรีอยุธยาไม่สิ้นคนดี” นั้นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้นำมาใช้เพื่อช่วยเสริมกำลังพระราชหฤทัยแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าประเทศชาติยังคงมีคนที่มีศักยภาพเพียงพอที่จะช่วยทำนุบำรุงบ้านเมืองได้ เพียงแต่ต้องพัฒนาให้คนเหล่านี้มีความรู้ความสามารถเพื่อเป็นกำลังในการช่วยพระองค์บริหารจัดการปัญหาต่าง ๆ ที่เข้ามาเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประเทศ

การใช้สำนวนต่าง ๆ ที่ในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีสะท้อนให้เห็นว่าท่านเป็นผู้มีความรู้ มีชั้นเชิงในการใช้ภาษา เจ้าสำบัดสำนวน โดยสำนวนต่าง ๆ เหล่านี้มีทั้งใช้เฉพาะช่วงเวลา อย่างสำนวน “ตกใจไปต่างดาว ย่างเท้าไปต่างแดน” รวมทั้งมีสำนวนที่มีการใช้สืบต่อมาถึงปัจจุบัน เช่น “เอาพิมเสนไปแลกกับเกลือ” “ตีตนก่อนไข” “กรุงศรีอยุธยาไม่สิ้นคนดี” เป็นต้น ทั้งนี้การใช้สำนวนต่าง ๆ ประกอบในงานเขียนส่งผลดีต่อการนำเสนอเนื้อหาการสอนของท่านเป็นอย่างมาก เพราะช่วยสรุปความคิดบางประการหรือสถานการณ์บางสถานการณ์ โดยที่ไม่ต้องอธิบายความให้ยืดเยื้อ อีกทั้งยังเกิดความไพเราะของเสียงบางสำนวนมีเนื้อความคล้องกัน ทำให้ผู้อ่านได้อรรถรสในการอ่านไปด้วย

2.2 การใช้ประโยค

การใช้ประโยคมีความสำคัญต่อการสร้างงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เพราะช่วยสื่อความคิดต่าง ๆ ของท่านไปยังผู้อ่านให้เข้าใจได้มากขึ้น ทั้งนี้ราตรี ธันวารชร ได้ให้ความหมายของประโยคไว้ว่า

⁴⁶ กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ, **สำนวนไทย** (กรุงเทพฯ: ศูนย์พัฒนาหนังสือ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, 2543), 11.

ประโยค คือ “หน่วยของภาษาที่ประกอบด้วยคำหรือคำหลายคำเรียงต่อกัน กรณีที่เป็นคำหลายคำเรียงต่อกัน คำเหล่านั้นต้องมีความสัมพันธ์ทางไวยากรณ์กันอย่างใดอย่างหนึ่ง ประโยคเป็นหน่วยทางภาษาที่สามารถสื่อความได้ว่าเกิดอะไรขึ้น หรืออะไรมีสภาพเป็นอย่างไร⁴⁷

นอกจากนี้ มนทร์รัตน์ พิทักษ์ก็ได้ให้ความหมายของประโยคไว้ว่าหมายถึง “กลุ่มคำที่เรียงต่อกันอย่างเป็นระบบตามกฎเกณฑ์ที่เรียกว่าไวยากรณ์แต่ละภาษา”⁴⁸ รวมทั้งธนรัชฎ์ ศิริสวัสดิ์ยังกล่าวอีกว่า “ประโยค หมายถึงที่มีใจความสมบูรณ์ ประกอบด้วยภาคประธานและภาคแสดง ประโยคจึงมีคุณค่าในการสื่อความหมาย ช่วยให้ทุกคนเข้าใจตรงกันได้อย่างดี”⁴⁹

ทั้งนี้กุลลลอบ มัลลิกะมาส ได้กล่าวถึงท่วงทำนองการแต่งที่เกี่ยวกับการสร้างประโยค ไว้ 4 ลักษณะ คือ

1. ประโยคสั้น (Attic Sentence) เป็นการใช้ประโยคเอกัตถประโยคเป็นส่วนใหญ่
2. ประโยคยาวขึ้น (Isocratic Sentence) เป็นประโยคคเอนกัตถประโยค หรือสังกรประโยค
3. ประโยคยาวแบบโวหาร (Ciceronian Sentence) เป็นประโยคที่ต้องกล่าวรายละเอียดแต่ละอย่าง ๆ ไปจบจนประโยค จึงจะมีเนื้อความสมบูรณ์เป็นที่เข้าใจ มิฉะนั้นก็เป็นแบบประโยคที่พูดให้ตีความหมายเสียก่อนไม่กล่าวอย่างตรงไปตรงมา
4. ประโยคแบบบาโรก (Baroque Sentence) มีโครงสร้างของประโยคที่ขาดดุลหรือลักษณะคู่ขนาน อาจเพิ่มพูนทวีขึ้น ๆ คลี่คลายเนื้อความจากประโยคหนึ่งขยายไปสู่อีกประโยคหนึ่ง หรือเป็นประโยคสั้น มีคำเดียว โดยไม่คำนึงถึงความผิดถูกในทางไวยากรณ์ แต่ต้องให้ประทับใจ แปลกใจผู้อ่าน⁵⁰

จากการศึกษาการใช้ประโยคในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นพบว่าประโยคที่ใช้มีขนาดสั้นยาวแตกต่างกันไปซึ่งขึ้นอยู่กับผู้ที่รับสารและเรื่องที่ต้อง

⁴⁷ วิจิตรรัตน์ ภาณุพงศ์ และคณะ, บรรทัดฐานภาษาไทย เล่ม 3: ชนิดของคำ วลี ประโยค และสัมพันธสาร (กรุงเทพฯ: สถาบันภาษาไทย สำนักวิชาการและมาตรฐานการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน กระทรวงศึกษาธิการ, 2552), 91.

⁴⁸ มนทร์รัตน์ พิทักษ์, “ความรู้เรื่องประโยคและการใช้ประโยค,” ใน ภาษาไทยเพื่อการสื่อสาร, 43.

⁴⁹ ธนรัชฎ์ ศิริสวัสดิ์, “การใช้ประโยค,” ใน เอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย 6 (การเขียนสำหรับครู) หน่วยที่ 2 (นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2529), 140.

⁵⁰ กุลลลอบ มัลลิกะมาส, วรรณคดีวิจารณ์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2517), 133-134.

เสนอ รวมทั้งการสร้างประโยคอย่างมีชั้นเชิงต่าง ๆ ทั้งนี้ผู้วิจัยจะศึกษาเฉพาะการสร้างประโยคเพื่อแสดงเนื้อหาการสอนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีธิดิเทพานันท์ ซึ่งสามารถแบ่งรูปแบบการสร้างประโยคออกเป็น 2 ลักษณะ คือ การใช้ประโยคขนาดสั้น และการใช้ประโยคขนาดยาว ซึ่งแต่ละลักษณะมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

2.2.1 การใช้ประโยคขนาดสั้น ฉลวย สุรสิทธิ์ ได้กล่าวถึงลักษณะของประโยคขนาดสั้นเอาไว้ว่า

ประโยคสั้นมักแสดงส่วนละเอียดได้ประณีตกว่าประโยคยาว และยังสามารถแยกแยะหรือย่อความคิดออกเป็นหน่วยเล็กได้ เหมาะสำหรับผู้อ่านจะจดจำ เข้าใจเร็ว อ่านได้เร็ว ไม่เหนื่อย และการเขียนหนังสือแบบนี้เป็นลักษณะธรรมชาติการเขียนและการอ่านอย่างที่สุด เพราะคนเราจะทำอะไรก็ต้องการความรวดเร็ว ทำระยะสั้น ๆ ทันใจ⁵¹

ทั้งนี้งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่มีลักษณะการใช้ประโยคขนาดสั้นอย่างเด่นชัดมาก คือเรื่องสมบัติของผู้ดี ดังตัวอย่าง

ภาคเก้า ผู้ดียอมไม่ประพฤติชั่ว Good-Character
กายกรรม

- (1) อย่าเป็นพาลเที่ยวทำร้ายคน.
- (2) อย่าข่มเหงผู้อ่อนกว่า เช่นเด็กหรือหญิง.
- (3) ย่อมไม่เสพสุราจนเมา.
- (4) ย่อมไม่เล่นการพนันเพื่อจะปรารถนาทรัพย์.
- (5) ย่อมไม่พอใจในหญิงที่มีเจ้าของหวงแทน.
- (6) ย่อมไม่พอใจจะพึงถือเอาสิ่งที่เจ้าของไม่ได้อนุญาตให้หรือยอมให้แลกเปลี่ยน.

วจีกรรม

- (1) อย่ากล่าววาจาส่อเสียดยุยง.
- (2) อย่าเป็นคนสอพลอประจบประแจง.

มโนกรรม

- (1) ไม่ปองร้ายผู้อื่น.
- (2) อย่าคิดทำลายผู้อื่นเพื่อประโยชน์ตน.
- (3) มีความรู้จักตนเอง.

(สมบัติของผู้ดี หน้า 20-21)

⁵¹ ฉลวย สุรสิทธิ์, ศิลปะการเขียน (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2522), 127.

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นว่าผู้แต่งแบ่งเนื้อหาคำสอนของเรื่องสมบัติของผู้ดีออกเป็นภาคต่าง ๆ และแต่ละภาคแบ่งย่อยออกเป็นข้อ ๆ ซึ่งมีการเรียบเรียงด้วยประโยคขนาดสั้น เช่น ประโยค “อย่าเพนพาลเที่ยวทำร้ายคน” ประโยคนี้เป็นประโยคความซ้อน โดยละประธานของประโยคเอาไว้ ใช้เพียงประติเสริพิเศษณ์ว่า “อย่า” นำหน้ากริยาหลักของประโยคว่า “เพน” การที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีกล่าวว่าผู้ดีต้องอย่าเป็นคนพาล อาจจะยังไม่ชัดเจนนัก ท่านจึงระบุเจาะจงไปว่า อย่าเป็นคนพาลที่เกี่ยวข้องไปทำร้ายผู้อื่น ซึ่งจากประโยคตัวอย่างดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าแม้จะเป็นประโยคความซ้อน แต่เป็นประโยคความซ้อนที่มีอนุประโยคสั้น ๆ มาขยายเพียงประโยคเดียว ซึ่งวิธีการนี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีใช้เพื่อสรุปให้ผู้อ่านทราบโดยทันทีว่าควรประพฤติปฏิบัติอย่างไรบ้างเพื่อจะได้มีความเป็นผู้ดี

2.2.2 การใช้ประโยคขนาดยาว ธนรัชฎ์ ศิริสวัสดิ์ ได้ให้ความหมายและการใช้ประโยคขนาดยาวไว้ว่า

การใช้ประโยคยาวนั้นมีคุณค่าในงานเขียน เพราะสามารถจะรวบรวมความคิดสำคัญ ๆ ที่ต้องการเสนอได้ตามที่ต้องการ ได้สาระครบถ้วน อ่านได้ต่อเนื่องโดยไม่สะดุดเป็นห่วง ๆ และผู้เขียนต้องพยายามสรรหาถ้อยคำและขัดเกลาเพื่อใช้ในประโยคยาวให้สละสลวย ประณีต และต้องระมัดระวังการสื่อความที่ชัดเจน เพราะประโยคยาวต้องมีการใช้กลุ่มคำเป็นจำนวนมาก หากเรียบเรียงไม่ชัดเจนอาจจะทำให้ผู้อ่านตีความได้ลำบากสับสน และอาจไม่เข้าใจสิ่งที่ผู้เขียนต้องการสื่อสารก็ได้⁵²

เมื่อศึกษางานเขียนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีพบว่ามีการใช้ประโยคขนาดยาวเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้เพื่ออธิบายเนื้อหาคำสอนที่บางเรื่องเป็นเรื่องที่เข้าใจยากให้กระจ่างและชัดเจนยิ่งขึ้น ทั้งนี้ผู้วิจัยแบ่งการใช้ประโยคขนาดยาวออกเป็น 2 แบบ คือ

2.2.2.1 การใช้ประโยคขนาดยาวแบบขยายความ

2.2.2.2 การใช้ประโยคขนาดยาวแบบขนานความ

ดังรายละเอียดดังต่อไปนี้

⁵² ธนรัชฎ์ ศิริสวัสดิ์, “การใช้ประโยค,” ใน เอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย 6 (การเขียนสำหรับครู) หน่วยที่ 2, 167-168.

2.2.2.1 การใช้ประโยชน์ขนาดยาวแบบขยายความ เป็นการขยายเนื้อความเพื่อแสดงรายละเอียดของเนื้อหาที่ผู้แต่งต้องการให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจที่กระจ่างชัดเจน ดังตัวอย่าง

...ต่อไปข้างหน้าเมื่อพลเมืองของเราเป็นลูกเสือมากขึ้น พลเมืองของเราก็จะเป็นคนดีมากขึ้น การกระทำที่ชั่วร้ายเบียดเบียนไพร่บ้านพลเมืองก็จะน้อยลงไป เพราะเหตุว่าคนได้ฝึกหัดเป็นลูกเสือมีความรู้ดีซำ และมีคามมั่นคงในใจที่จะไม่ประพฤติชั่วอยู่แล้ว...

(คำสั่งสอนลูกเสือฯ หน้า 5)

ประโยคข้างต้นกล่าวถึงประโยชน์ของการเป็นลูกเสือ โดยเริ่มต้นประโยคว่า “ต่อไปข้างหน้าเมื่อพลเมืองของเราเป็นลูกเสือมากขึ้น” ท่านก็ใช้ประโยชน์ขยายความเพื่อแสดงผลของประโยคข้างต้นว่า “พลเมืองของเราก็จะเป็นคนดีมากขึ้น” นอกจากนี้ยังแสดงผลของการเป็นลูกเสือเพิ่มเติมอีกว่า “การกระทำที่ชั่วร้ายเบียดเบียนไพร่บ้านพลเมืองก็จะน้อยลงไป” ทั้งนี้ท่านได้ใช้ประโยคเพื่อบอกสาเหตุของการที่พลเมืองเป็นคนดีมากขึ้น และการกระทำชั่วลดน้อยลงว่าเป็นเพราะ “คนได้ฝึกหัดเป็นลูกเสือ” ซึ่งท่านก็ใช้ขยายความต่อว่าการเป็นลูกเสือนั้นทำให้ “มีความรู้ดีซำ” และ “มีความมั่นคงในใจที่จะไม่ประพฤติชั่วอยู่แล้ว” การสร้างประโยคเช่นนี้ช่วยให้ผู้อ่านได้เกิดความกระจ่างมากขึ้นว่าลูกเสือมีประโยชน์ในด้านการสร้างพลเมืองให้แก่ชาติ เพราะลูกเสือช่วยฝึกหัดให้คนรู้จักผิดชอบชั่วดี และมีจิตใจที่มั่นคง

2.2.2.2 การใช้ประโยชน์ขนาดยาวแบบขนานความ การใช้ประโยชน์ขนานความถือเป็นอีกหนึ่งวิธีในการสร้างประโยคให้ยาวขึ้น โดยเปลื้อง ณ นคร เรียกการสร้างประโยคเช่นนี้ว่าเป็นการถ่วงความ โดยได้อธิบายขยายความเพิ่มว่า “เป็นการทำให้ข้อความมีน้ำหนักหรือมีรสดีขึ้น อาจทำได้โดยการถ่วงความให้ห้วงความคิดเกี่ยวโยงกัน เพราะเมื่อพูดถึงสิ่งอันหนึ่ง ใจผู้ฟังย่อมอยากรู้ถึงสิ่งอีกอันหนึ่ง ซึ่งเกี่ยวกับสิ่งอันต้น...ทำได้โดยใช้สันธานคู่”⁵³ นอกจากนี้ยังพบว่า ธนรัชฎ์ ศิริสวัสดิ์เรียกประโยคชนิดนี้ว่า “ประโยคสมมูล” โดยได้ให้ความหมายไว้ว่า

ประโยคสมมูล หมายถึงประโยคที่มีเนื้อความที่รับกันอย่างดี ทำให้ความที่กล่าวมีน้ำหนักใกล้เคียงและเท่าเทียมกัน และในบางประโยคมีลักษณะของการลำดับเหตุและผลที่สัมพันธ์กันด้วย เช่น

⁵³ เปลื้อง ณ นคร, คำบรรยายวิชาการประพันธ์และหนังสือพิมพ์, พิมพ์ครั้งที่ 4 (พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2414), 17.

ที่ใดคนในสังคมมีความเมตตากรุณาต่อกัน ที่นั่นคนในสังคมย่อมมีชีวิตอย่างมีความสุข
ผู้ใดตัดซึ่งกิเลสตัณหาทั้งปวงได้ ผู้นั้นย่อมมีจิตใจที่สงบ
เพราะเขาเป็นคนมฤทลฺ เขาจึงต้องประสบความพ่ายแพ้ในการต่อสู้⁵⁴

ทั้งนี้ รุ่งฤดี ดวงดาว ได้ศึกษาลีลาในงานเขียนของสมศรี สุกุมล
นันทน์ และกล่าวว่าประโยคนานความมี 3 ลักษณะ ได้แก่

1. ประโยคนานความต้องมีคำวิเศษณ์ ซึ่งทำหน้าที่เป็นบทเชื่อมข้อความ เช่น ...
อย่างไร...อย่างนั้น, ...ฉันใด...ฉันนั้น, ...เท่าใด...เท่านั้น เป็นต้น
2. ประโยคนานความต้องมีคำบางคำหรือกลุ่มคำซ้ำกัน เช่น ภาษาเป็นส่วนหนึ่งแห่ง
ชีวิต ส่วนหนึ่งแห่งธรรมชาติ ส่วนหนึ่งแห่งประวัติศาสตร์
3. ประโยคนานความต้องมีกลุ่มคำซึ่งประกอบด้วยคำลักษณนามกับคำบอกกำหนด
เสียงตรี (นี้ นั้น โน้น) โดยในแต่ละกลุ่มคำที่เป็นคู่กันในประโยคจะมีคำลักษณนามซ้ำกัน ส่วนคำ
บอกกำหนดเสียงตรีจะไม่ซ้ำกัน เช่น พี่ชอบเสื้อแบบนี้ น้องชอบเสื้อแบบนี้⁵⁵

จากการศึกษางานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรน
ทราธิบดีพบว่ามีการใช้ประโยคนานความอยู่ 2 ลักษณะ ได้แก่ ประโยคนานความที่มีคำวิเศษณ์ทำ
หน้าที่เป็นบทเชื่อมข้อความ และประโยคนานความที่มีคำบางคำหรือกลุ่มคำบางกลุ่มซ้ำกัน ได้แก่

2.2.2.1 ประโยคนานความที่มีคำเชื่อม

2.2.2.2 ประโยคนานความที่มีคำบางคำหรือกลุ่มคำ

บางกลุ่มซ้ำกัน

มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

2.2.2.2.1 ประโยคนานความที่มีคำเชื่อม ดังตัวอย่าง

...ถ้าผู้ใดที่ทำการโดยตั้งใจว่าจะเป็นข้าราชการ และปรารถนาความดีความชอบ ได้ยศ
ศักดิ์ อาศรัยพระบรมโพธิสมภาร เพื่อจะตั้งวงศ์สกุลให้เป็นหลักถนอมมั่นคงต่อไปข้างหน้าเช่นนั้น
แล้ว ผู้นั้นจะตั้งใจและทำตนเป็นอิศระภาพเหมือนคนรับจ้างไม่ได้ เพราะเหตุว่าเมื่อผู้ใด
ปรารถนาจะอาศรัยพระบรมโพธิสมภารเช่นนั้นแล้ว, พระเจ้าแผ่นดินจะทรงพระกรุณาชุบเลี้ยง

⁵⁴ ธนรัชฎ์ ศิริสวัสดิ์, “การใช้ประโยค,” ใน เอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย 6 (การเขียนสำหรับ
ครู) หน่วยที่ 2, 179.

⁵⁵ รุ่งฤดี ดวงดาว, ลีลาในงานเขียนของสมศรี สุกุมลนันทน์, (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต
สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2540), 203-204.

พระราชทานยศบรรดาศักดิ์ ก็เฉพาะแต่ผู้ที่สามารถจะรักษายศบรรดาศักดิ์นั้นได้, มิฉะนั้น ก็ย่อมจะเป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศในนามของข้าราชการ...

(เตือนเพื่อน หน้า 24)

จากประโยคข้างต้น เจ้าพระยาพระเสด็จอธิบายถึง หลักการปฏิบัติตนของข้าราชการ โดยอธิบายรายละเอียดไว้ว่าเพราะเหตุใดข้าราชการจึงทำตัวเป็น อิศระเช่นผู้ประกอบอาชีพรับจ้างไม่ได้ด้วยประโยชน์คุณานความที่มีค่าพิเศษ “ผู้ใด” และ “ผู้นั้น” ทำหน้าที่เป็นบทเชื่อมข้อความ โดยแบ่งเป็น 2 ประโยคคือ “ถ้าผู้ใดที่ข้าราชการโดยตั้งใจตนว่าจะ เป็น ข้าราชการ และปรารถนาความดีความชอบ ได้ยศศักดิ์ อาศรัยพระบรมโพธิสมภาร เพื่อจะตั้งวงศ์สกุล ให้เป็นหลักฐานมั่นคงต่อไปข้างหน้าเช่นนั้นแล้ว” กับ “ผู้นั้นจะตั้งใจและทำตนเป็นอิศระภาพเหมือน คนรับจ้างไม่ได้” นอกจากนี้ยังมีประโยคขยายความมาขยายความเพื่อให้เหตุผลด้วย

ทั้งนี้ท่านกล่าวขึ้นต้นด้วยประโยคว่า “ถ้าผู้ใดที่ ข้าราชการ” พร้อมทั้งประโยคขยายความเพื่อบอกความต้องการผู้ที่จะเป็นข้าราชการว่า “โดยตั้งใจตนว่าจะ เป็น ข้าราชการ” และ “ปรารถนาความดีความชอบ” “ได้ยศศักดิ์” “อาศรัยพระบรมโพธิสมภาร” ซึ่งการได้รับเลื่อนขั้นเลื่อนตำแหน่งมีชีวิตที่สุขสบายภายใต้พระบรมโพธิสมภารนั้นเป็นสิ่งที่ ข้าราชการล้วนปรารถนา พร้อมทั้งท่านยังบอกวัตถุประสงค์ของความต้องการดังกล่าวว่า “เพื่อจะตั้งวงศ์สกุล ให้เป็นหลักฐานมั่นคงต่อไปข้างหน้าเช่นนั้นแล้ว” ท่านก็ได้แสดงเงื่อนไขของการเป็นข้าราชการว่า “ผู้นั้นจะตั้งใจและทำตนเป็นอิศระภาพเหมือนคนรับจ้างไม่ได้” นอกจากนี้ท่านยังสร้างประโยคเพื่อ แสดงเหตุผลว่า “เพราะเหตุว่าเมื่อผู้ใดปรารถนาจะอาศรัยพระบรมโพธิสมภารเช่นนั้นแล้ว” ซึ่งใน ประโยคที่บอกเหตุผลนี้ท่านได้ขยายความเพิ่มเติมว่า “พระเจ้าแผ่นดินจะทรงพระกรุณาชุบเลี้ยง พระราชทานยศบรรดาศักดิ์ ก็เฉพาะแต่ผู้ที่สามารถจะรักษายศบรรดาศักดิ์นั้นได้” สุดท้ายท่าน ได้แสดงผลของการรักษายศบรรดาศักดิ์ที่พระมหากษัตริย์พระราชทานไว้ไม่ได้ “ก็ย่อมจะเป็นที่เสื่อมเสีย พระเกียรติยศในนามของข้าราชการ” ซึ่งการสร้างประโยคขยายความเช่นนี้ทำให้ผู้อ่านได้ทราบ เหตุผลอย่างละเอียดที่ข้าราชการไม่ควรกระทำตนเป็นอิศระ

2.2.2.2 ประโยคขนานความที่มีคำบางคำหรือกลุ่มคำ

บางกลุ่มซ้ำกัน เพื่อเป็นการย้ำความที่ผู้แต่งต้องการนำเสนอ ดังตัวอย่าง

...การป้องกันไม่ให้เกิดโรครึ่ดี การแก้ไขเยียวยาบำบัดโรคให้บรรเทาที่ดี เปนการสำคัญแห่งชีวิต มนุษย์ซึ่งทุก ๆ คนควรจะเอาใจใส่ปฏิบัติรักษาตนโดยอย่างดีที่สุด...

(ช่วยเพื่อน หน้า 60)

...วิชาพิเศษที่เรียนกันต่าง ๆ คือบางคนก็เรียนช่างไม้ บางคนเป็นช่างเขียน บางคนเรียนเป็นช่างกลไก บางคนเรียนเป็นครู บางคนเรียนกฎหมาย บางคนเรียนเป็นทหาร บางคนเรียนเป็นแพทย์ เหล่านี้เป็นต้นย่อมเป็นวิชาพิเศษเฉพาะ

(จรรยาแพทย์ หน้า 24-25)

จากประโยคข้างต้นทั้ง 2 ประโยคเห็นว่าการซ้ำคำและกลุ่มคำเพื่อแจกแจงข้อมูลความคิดเพื่อนำไปสู่การขมวดปมความคิดหรือสาระสำคัญ อย่างเช่นประโยค “...การป้องกันไม่ให้เกิดโรคภัยดี การแก้ไขเยียวยาบำบัดโรคให้บรรเทาภัยดี เปนการสำคัญแห่งชีวิตมนุษย์ซึ่งทุก ๆ คนควรจะเอาใจใส่ปฏิบัติรักษาตนโดยอย่างดีที่สุด...” ที่แจกแจงให้เห็นถึงการป้องกันโรค และการรักษาโรคเป็นสิ่งสำคัญสำหรับชีวิตมนุษย์ เช่นเดียวกับประโยค “...วิชาพิเศษที่เรียนกันต่าง ๆ คือบางคนก็เรียนช่างไม้ บางคนเป็นช่างเขียน บางคนเรียนเป็นช่างกลไก บางคนเรียนเป็นครู บางคนเรียนกฎหมาย บางคนเรียนเป็นทหาร บางคนเรียนเป็นแพทย์เหล่านี้เป็นต้นย่อมเป็นวิชาพิเศษเฉพาะ” ที่ต้องการสื่อว่าการเรียนช่างไม้ ช่างเขียน ช่างกลไก ครู กฎหมาย ทหาร แพทย์ ล้วนเป็นความรู้เฉพาะทาง ทั้งนี้การซ้ำคำดังกล่าวข้างต้นเป็นการแสดงความหมายเป็นส่วน ๆ เพื่อเน้นย้ำความให้มีน้ำหนักเท่ากัน ซึ่งเหมาะกับการนำเสนอประเด็นที่มีประเด็นย่อยจำนวนมากและต้องการให้น้ำหนักที่เท่าเทียมกัน

การใช้ประโยคขนานความในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นกลวิธีการสร้างประโยคที่เพิ่มช่วยให้งานเขียนของท่านดูราบรื่นไม่สะดุด มีลีลาจังหวะในการอ่านมากกว่าการใช้ประโยคธรรมดา อีกทั้งยังไม่เนื้อความมีลำดับเหตุผล ดูน่าเชื่อถือมากขึ้น

นอกจากนี้ผู้วิจัยยังพบว่าในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมีการใช้ประโยคขนาดสั้นและประโยคขนาดยาวร่วมกันเพื่อถ่ายทอดเนื้อหาการสอนของท่าน ดังตัวอย่าง

...การที่จะทำอะไรให้สำเร็จประโยชน์ดังการที่จะเรียนวิชาแพทยนั้นโดยปรกติย่อมเป็นของทำยาก ถ้าการเบาก็ยากน้อย ถ้าการหนักก็ยากมาก ความยากลำบากย่อมเป็นเหตุชักจูงให้คนผู้ประกอบกิจเกิดความท้อถอยทอดใจทอดกายไปเสีย การอันนั้นก็ไม่มีสำเร็จ แต่มีธรรมอันหนึ่งซึ่งเป็นธรรมสำหรับส่งเสริมอดหนุนให้คนต่อสู้ความท้อถอยได้เรียกว่า อิทธิบาท 4 ประการ คือ

- ฉันทะ ความพอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น
- วิริยะ ความเพียรหมั่นประกอบสิ่งนั้น
- จิตตะ เอาใจฝักฝายในสิ่งนั้นไม่วางธุระ
- วิมังสา หมั่นตริตรตรงพิจารณาในสิ่งนั้น

(จรรยาแพทย์ หน้า 27)

การใช้ประโยคเพื่อถ่ายทอดเนื้อหาคำสอนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้น ท่านได้เลือกใช้ให้เหมาะสมกับกับวัยของผู้รับ และเนื้อหาคำสอน หากผู้รับอยู่ในวัยเด็ก กำลังศึกษา อยู่ในชั้นมูลศึกษา หรือเนื้อหาคำสอนเป็นเรื่องที่ง่าย ๆ ไม่ซับซ้อนท่านก็จะเลือกใช้ประโยคขนาดสั้น ไม่ต้องอาศัยการอธิบายมาก หากผู้รับอยู่ในวัยที่ได้รับการศึกษาที่สูงกว่าระดับมูลศึกษา รวมทั้งเนื้อหาคำสอนเป็นเรื่องเข้าใจได้ยาก ท่านก็จะเลือกใช้ประโยคขนาดยาวเพื่ออธิบายขยายความให้เข้าใจมากขึ้น

2.3 การใช้โวหารในการเขียน

การเรียบเรียงเนื้อหาให้ออกมาเป็นงานเขียนสักเรื่องต้องอาศัยโวหารหรือชั้นเชิงในการใช้ภาษาให้สละสลวย เข้ากับเนื้อเรื่องหรือสารที่ต้องการนำเสนอ ทั้งนี้การใช้โวหารจะช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องราว เกิดจินตภาพและความรู้สึกที่ผู้แต่งต้องการ⁵⁶ ทั้งนี้โวหารแบ่งออกเป็น 5 ประเภท ได้แก่ อธิบายโวหาร บรรยายโวหาร พรรณนาโวหาร เทศนาโวหาร และสาธกโวหาร ซึ่งโวหารแต่ละประเภทย่อมตอบสนองต่อเนื้อหาต่างกันไป เช่น อธิบายโวหารใช้ในการขยายความหรือชี้แจงเรื่องต่าง ๆ ให้เข้าใจ บรรยายโวหารใช้ในการเล่าเรื่องที่มีเหตุการณ์ต่อเนื่อง พรรณนาโวหารใช้ในการเล่าเรื่องราวอย่างละเอียดทำให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพ เทศนาโวหารใช้กล่าวสั่งสอนหรือใช้แสดงหลักธรรมต่าง ๆ ส่วนสาธกโวหารใช้ในการยกตัวอย่างเรื่องราวหรือเหตุการณ์ประกอบ เป็นต้น

แต่อย่างไรก็ตามในงานเขียนต่าง ๆ ไม่จำเป็นต้องปรากฏการใช้โวหารใดโวหารหนึ่งเท่านั้น เช่นเดียวกันกับงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับหลักธรรมคำสอน ฉะนั้นโวหารที่ใช้เป็นหลักคือ เทศนาโวหาร โดยมีผู้ให้คำนิยามว่า

เทศนาโวหาร คือโวหารที่กล่าวชักจูงผู้อื่นให้มีความเห็นคล้อยตามให้เชื่อถือและให้ปฏิบัติตาม การเขียนโวหารประเภทนี้ต้องอาศัยเหตุผล มีหลักฐานอ้างอิง ตลอดจนหยิบยกคติธรรม และสัจธรรมมาเป็นอุทาหรณ์ มักใช้อธิบายหลักธรรม โวหาร คำแนะนำสั่งสอน และคำชี้แจงเหตุผลต่าง ๆ⁵⁷

ทั้งนี้ในการสั่งสอนเนื้อหาหลักธรรมจรรยาต่าง ๆ นั้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมิได้ใช้เพียงเทศนาโวหารตลอดทั้งเรื่อง ท่านได้ใช้โวหารอื่น ๆ มาประกอบเข้ากับเทศนาโวหาร เช่น ใช้เทศนาโวหารร่วมกับอธิบายโวหาร หรือสาธกโวหาร เป็นต้น เพื่อช่วยเสริมสร้างอรรถรส และความกระจำให้แก่ผู้อ่านมากขึ้น ดังนี้

⁵⁶ ชุมสาย สุวรรณขมภู, “ความรู้เรื่องโวหารและภาพพจน์,” ใน ภาษาไทยเพื่อการสื่อสาร, 60.

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, 65.

2.3.1 การใช้เทศนาโวหารควบคู่กับอธิบายโวหาร ในการนำเสนอ หลักธรรมคำสอนต่าง ๆ ให้ผู้อ่านเข้าใจนั้น บางครั้งผู้แต่งจะต้องใช้การอธิบายขยายความหรือชี้แจง รายละเอียดขั้นตอน ให้คำนิยามในบางประเด็นเพื่อให้เข้าใจเนื้อหาคำสอนได้ง่ายขึ้น โดยผสมสาย สุวรรณคมพู่ได้ให้ความหมายของ “อธิบายโวหาร” ว่า คือ “โวหารที่ทำให้ความคิดเรื่องหนึ่งกระจ่าง ชัดเจนขึ้น โดยมีจุดประสงค์จะนำประเด็นที่สงสัยมาอธิบายให้เข้าใจแจ่มแจ้ง ชัดเจน ถูกต้อง ตรง ตามที่ผู้เขียนต้องการ”⁵⁸

ทั้งนี้การใช้เทศนาโวหารควบคู่กับอธิบายโวหารในงานเขียนร้อยแก้วของ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นมักปรากฏเมื่อนำเสนอเนื้อหาคำสอนที่เข้าใจยาก ได้แก่ หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา แนวคิดต่าง ๆ ที่เป็นนามธรรม หรือเป็นประเด็นใหม่ในสังคมขณะนั้น เช่น เรื่องปฏิรูปเทสวาสะ ดังตัวอย่าง

ปฏิรูปเทสวาสะ ความอยู่ในประเทศอันสมควรหมายความว่าความตั้งแต่หาที่อยู่ให้มีความสุข ปราศจากโรคภัย หาที่อยู่ให้เหมาะแก่ความสะดวกแห่งกิจธุระแห่งตน เป็นต้นว่า ตนเป็นคน ค้าขาย ก็ควรจะอยู่ในที่ประชุมชนซึ่งเป็นที่ทำการค้าขาย ถ้าเป็นแพทย์ ก็ควรจะอยู่ในที่ซึ่งคน ทั้งหลายจะรู้จักและไปมาหาสู่ง่าย จะศึกษาเล่าเรียนก็ควรอยู่ในภูมิประเทศซึ่งมีการศึกษา เหล่านี้ เป็นต้น ที่อยู่ย่อมเป็นสิ่งสำคัญมาก

(จรรยาแพทย์ หน้า 111)

จากตัวอย่างข้างต้นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีต้องการสอนเรื่อง “ปฏิรูปเทสวาสะ” ซึ่งเป็นหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่เป็นภาษาบาลี ผู้อ่านส่วนใหญ่จะไม่ เข้าใจคำสอนดังกล่าว เจ้าพระยาพระเสด็จจึงต้องใช้วิธีการอธิบาย หรือให้คำนิยามเพื่อไขความ กระจ่างให้แก่ผู้อ่านคำว่า “ปฏิรูปเทสวาสะ” หมายถึง การอยู่ในสถานที่ที่สมควร พร้อมทั้งท่านยัง ยกตัวอย่างประกอบว่า สถานที่ที่สมควรอยู่ เช่น ผู้ประกอบอาชีพค้าขายสมควรอยู่ในที่ที่ผู้คนมา ชุมชุมกันเป็นจำนวนมาก เพราะจะช่วยให้อุรกิจค้าขายประสบความสำเร็จ หรือแพทย์ก็สมควรอยู่ใน สถานที่ที่ผู้คนรู้จักและเดินทางไปหาได้โดยง่าย ซึ่งช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจและเห็นประโยชน์ของหลักธรรม ข้อนี้ได้ดีขึ้น

ความยุติธรรมนั้น คือ ความเป็นไปตามชอบผิดโดยเสมอหน้ากันทุก ๆ คนในหมู่มิ เลือกหน้า ประดุจบรรทัดอันเที่ยงตรง นี้แหละคือความยุติธรรม ถ้าหมูใดไม่มีความเสมอหน้า การสิ่งนั้นเรื่องนั้นก็ชื่อว่าไม่มีความยุติธรรม หรือการสิ่งใดเรื่องใด หลีกเลียงไปจากความเสมอ หน้า การสิ่งนั้นเรื่องนั้นก็ชื่อว่าผิดไปจากความยุติธรรมหรือไม่เป็นธรรม ข้อที่ว่าเราทุก ๆ คน

⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, 61.

จะต้องบำรุงความยุติธรรมนั้น ก็เพราะว่า ถ้าเราต่างคนไม่ช่วยกันบำรุงรักษา ก็ชื่อว่าทำความไม่
เสมอหน้าให้แก่พวกเราเองหรือแก่ตัวเราเอง เราก็จะได้รับผลแห่งความไม่ยุติธรรมนั้น ๆ

(พลเมืองดี หน้า 39)

จากตัวอย่างข้างต้นกล่าวถึงความยุติธรรม ซึ่งเป็นคำที่ใช้ในชีวิตประจำวัน
ทั่วไป แต่เพื่อความเข้าใจที่ตรงกัน เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจึงเทศนาสั่งสอนให้เห็นถึงความ
ยุติธรรมซึ่งเกี่ยวข้องกับระบบกฎหมายและการศาลของสยามที่ได้รับการปรับปรุงให้ทันสมัยขึ้น โดย
ท่านได้ให้คำนิยามของคำว่า “ยุติธรรม” คือ ความเป็นไปอย่างเสมอภาคเท่าเทียมกัน ท่านได้นำความ
ยุติธรรมไปเปรียบเทียบกับบรรทัดเพื่อให้ผู้อ่านเห็นภาพ อีกทั้งยังกล่าวอธิบายถึงผลเสียของคนหรือ
สังคมที่ไม่มีความยุติธรรม รวมทั้งชี้ให้เห็นความสำคัญของการรักษาความยุติธรรมด้วย

2.3.2 การใช้เทศนาโวหารควบคู่กับบรรยายโวหาร ในการนำเสนอเนื้อหา
คำสอนนั้นบางครั้งเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจะใช้บรรยายโวหารประกอบด้วย ชุมสาย
สุวรรณชมพูได้ให้ความหมายของ “บรรยายโวหาร” ว่า “คือโวหารเล่าเรื่องซึ่งเป็นการกล่าวถึง
เหตุการณ์ที่ต่อเนื่องกันโดยชี้ให้เห็นถึงสถานที่เกิดเหตุการณ์ สาเหตุที่ก่อให้เกิดเหตุการณ์
สภาพแวดล้อม บุคคลที่เกี่ยวข้องตลอดจนผลที่เกิดจากเหตุการณ์นั้น”⁵⁹ ทั้งนี้การใช้บรรยายโวหาร
ประกอบกับเทศนาโวหารในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เช่น

...มาตั้งแต่รัตนโกสินทรศก 112 ล่วงมาแล้ว ประเทศสยามได้รับความเบียดเบียนจากราชศัตรู
ภายนอกล่วงล้ำเข้ามาขู่เข็ญด้วยอำนาจศัตรูราชู ใจของชาวสยามจึงบังเกิดความรู้สึกชอกช้ำ
และสะดุ้งสะตูดถึงความที่ละเลยมาแล้ว เป็นเหตุให้ทรมานกำลังของบ้านเมืองที่จะต่อต้านความ
ย่ำยีพิชิต มาในระหว่างเมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร และสมเด็จพระ
เจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอหลายพระองค์ได้เสด็จออกมาทรงเล้าเรียน ณ ประเทศนี้ต่อมา
โดยลำดับ สมัยนี้ ความเห็นที่จะจัดการศึกษาจึงรื้อขึ้นเป็นทหารเกือบจะหมด โดยมูลเหตุที่ได้รับ
ความเจ็บแสบมาสด ๆ ประกอบกับทางประเพณีของฝรั่งซึ่งหยิบเอามาใช้เป็นถ้อยคำว่า “ชาติ
ต้องเป็นทหารหมด” จนจะทำให้พระอารมณและความนิยมเลื่อมใสของพระราชกุมารทั้งหลาย
ซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่ในเวลาเล้าเรียนและกำลังอ่อนโอนไปงายนั้น พันเพื่อนชู้ซาไปแต่ทาง
ทหารฝ่ายเดียว ความเห็นซึ่งเห็นเช่นนี้เป็นความเห็นอันไม่รอบคอบ และไม่ใช้ความเห็นของ
พ่อบ้านหรือเป็นความเห็นของผู้ที่จะเป็นพ่อบ้านไม่ได้ จึงมุ่งมองไปแต่ทางเดียวไม่ทั่วถึง และยัง
เอามาใช้เป็นวิธีทางแนะนำพระราชกุมาร ผู้ซึ่งจะทรงเรียนวิธีการดำรงพระองค์อยู่ในที่เป็น
พ่อบ้านจัดการราชการทะนุบำรุงบ้านเมืองนั้นก็หาสมควรไม่...

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 214-215)

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, 60.

จากตัวอย่างข้างต้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีใช้โวหารบรรยายเพื่อเล่าเรื่องเหตุการณ์ที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอต่างเห็นความสำคัญของการเป็นทหารกันเสียหมด ซึ่งเป็นเรื่องที่ท่านเห็นว่าไม่สมควร ทั้งนี้การใช้เทศนาโวหารควบคู่กับบรรยายโวหารนั้นปรากฏค่อนข้างน้อย เนื่องด้วยเนื้อหาข้อสอนต่าง ๆ ต้องอาศัยการอธิบายเพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจเป็นสำคัญ

2.3.3 การใช้เทศนาโวหารควบคู่กับสาธกโวหาร ในการถ่ายทอดเนื้อหาข้อสอนต่าง ๆ นั้น บางครั้งเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ใช้สาธกโวหารมาประกอบในการถ่ายทอดคำสอน โดยซุ่มสาย สุวรรณชมพูได้อธิบายความหมายของ “สาธกโวหาร” ว่า “คือโวหารที่ยกตัวอย่างหรือยกเรื่องราวมาประกอบเนื้อเรื่องเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจเนื้อเรื่องได้ดียิ่งขึ้น ตัวอย่างหรือเรื่องราวที่ยกมาอาจเกี่ยวกับบุคคล เหตุการณ์ หรือนิทานก็ได้”⁶⁰ ทั้งนี้การยกตัวอย่างอุทาหรณ์ในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นเพื่อให้ผู้อ่านเห็นถึงผลของการกระทำบางประการ รวมทั้งสร้างความเพลิดเพลินใจให้แก่ผู้อ่านด้วย ดังตัวอย่าง

ในนิทานเรื่องหนึ่ง มีคน ๆ หนึ่งชื่อมะกะโท เป็นคนไปอาศัยอยู่กับคนเลี้ยงช้างของพระเจ้าแผ่นดินองค์ 1 วันหนึ่งพระเจ้าแผ่นดินทอดพระเนตรจากที่สูง เห็นเบี้ยตอกอยู่กับพื้นแผ่นดินเบี้ยหนึ่ง ซึ่งในเวลานั้นใช้เป็นเงิน ถ้าจะว่าก็เหมือนกับสตางค์ในทุกวันนี้ และเห็นมะกะโทอยู่ที่นั่นจึงทรงชี้ให้แก่มะกะโทว่า เอ๊ย นั่นแน่เบี้ยตอกอยู่นั่นเบี้ยหนึ่งแน่ เอาไปซิ มะกะโทก็เข้าไปถวายบังคมแล้วหยิบเบี้ยนั้นไป จึงไปนึกว่าเบี้ยนี้เป็นของพระราชทาน เราจะทำอย่างไรดีหนอจึงจะให้เป็นผลขึ้นได้ ครั้นนึกเห็นอุปายแล้วก็ตรงไปที่ร้านขายของ หาซื้อเมล็ดฝักกาดเขาด้วยเบี้ย ๆ หนึ่ง เจ้าของร้านหัวเราะแล้วว่า กะเบีย ๆ เดียวเจ้าจะมาซื้อเมล็ดฝักกาด ข้าจะขายให้เจ้าอย่างไรได้เล่า มะกะโทจึงว่า ถ้าขายให้แต่เพียงชั่วตืดนิ้วมือเท่านั้นก็เอาเถอะ เจ้าของยอมมะกะโทก็เอานิ้วมือจุ่มน้ำแล้วก็แทงลงไปในกองเมล็ดฝักกาดก็ได้เมล็ดฝักกาดมาแต่ชั่วตืดนิ้วมือนิ้วหนึ่ง แล้วก็เอามาทำที่ดินให้ดี เอาเมล็ดฝักกาดนั้นเพาะได้ผลงอกงาม แล้วก็เก็บฝักกาดนั้นไปถวายพระเจ้าแผ่นดิน กราบทูลตามมูลเหตุ พระเจ้าแผ่นดินก็ตรัสชมมะกะโทและทรงเห็นว่ามะกะโทเป็นคนมีความเพียรก็ทรงชุบเลี้ยง นี้ก็เพราะเบี้ย ๆ เดียวที่เป็นทุนประกอบกับแรงที่เพียรทำให้เกิดผลขึ้น ด้วยเหตุที่มะกะโทเป็นคนมีปัญญาและมีความพยายาม ทั้งมีความกตัญญูนับถือเชิดชูของที่พระมหากษัตริย์พระราชทานแม้แต่เล็กน้อยเท่านั้นก็อุส่าห์ปลุกผลให้เจริญขึ้น จึงได้ความวัฒนาถาวรเป็นตัวอย่างดังนี้ นี่คือการใช้แรงกายกับทุนแม้แต่นิดเดียวเท่านั้นก็ทำให้เกิดผลได้

(พลเมืองดี หน้า 121-122)

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, 65.

จากตัวอย่างข้างต้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีสอนเรื่องการวางแผนการลงทุน และการประกอบอาชีพค้าขายโดยยกตัวอย่างนิทานเรื่องมะกะโท ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเรื่องราชาธิราชที่คนไทยรู้จักคุ้นเคยกันดี เนื้อเรื่องที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดียกมาเป็นตัวอย่างนั้นเป็นตอนต้นของเรื่องราชาธิราชที่กล่าวถึงชายชื่อ “มะกะโท” ที่ได้อาศัยกับคนเลี้ยงช้างในวัง จนวันหนึ่งมะกะโทได้รับพระราชทานเบี้ย 1 เบี้ยจากพระราชทาน มะกะโทนำเบี้ยที่ได้รับพระราชทานไปซื้อเมล็ดพันธุ์ฝักกาดมาปลูกจนได้ผลผลิตที่งอกงามจึงนำมาถวายพระราชทาน พระราชทานก็ตรัสชมและชูปเบี้ยเป็นอย่างดี เหตุที่ท่านยกนิทานเรื่องนี้มาประกอบการสอนเกี่ยวกับการค้าการลงทุนนั้นเพราะเห็นว่านิทานเรื่องนี้เป็นที่รู้จักของคนในสังคม อีกทั้งเนื้อหาของเรื่องยังแสดงให้เห็นถึงการใช้ปัญญาวางแผนการลงทุนจนเกิดกำไรงอกงามโดยไม่ต้องสิ้นเปลืองแรงงาน

การใช้โวหารการเขียนที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นส่วนใหญ่จะใช้เทศนาโวหารเพราะมีเนื้อหาเป็นหลักคำสอน โดยท่านได้ใช้โวหารการเขียนอื่น ๆ มาประกอบใช้ควบคู่กันไปทั้งอธิบายโวหาร บรรยายโวหาร และสาธกโวหารซึ่งช่วยให้เนื้อหาคำสอนเหล่านั้นถ่ายทอดออกมาได้เป็นอย่างดี มีความชัดเจน และส่งเสริมให้ผู้อ่านได้รับสารที่ท่านต้องการนำเสนอได้อย่างมีประสิทธิภาพ

2.4 วจนลีลาของงานเขียน

วจนลีลามีสัมพันธ์กับการใช้ภาษาไม่ว่าจะเป็นงานเขียน หรือการสื่อสารโดยทั่วไป ทั้งนี้อมรา ประเสริฐรัฐสินธุ์ ได้ให้คำนิยามของ “วจนลีลา” ว่าหมายถึง “รูปแบบหรือลักษณะของวิธภาษาที่แตกต่างกันตามสถานการณ์การใช้ภาษา”⁶¹ โดยสถานการณ์ที่แตกต่างเป็นสภาวะที่เกิดจากปัจจัย 4 ประการ ได้แก่ กาลเทศะ เรื่องที่พูด ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างผู้พูดกับผู้ฟัง และทัศนคติของผู้พูด⁶² ทั้งนี้วจนลีลาแบ่งออกเป็น 5 ระดับตามทฤษฎีของมาร์ติน โจส (Martin Joos) ซึ่งเขียนในหนังสือเรื่อง The Five Clocks ดังนี้

1. วจนลีลาตายตัว (Frozen style) คือรูปแบบภาษาที่ใช้พูดกับหรือพูดถึงบุคคลที่เป็นที่เคารพสักการะอย่างสูงสุด เช่น พระมหากษัตริย์ และใช้ในกาลเทศะที่ศักดิ์สิทธิ์เช่นในพิธีทางศาสนา หรือที่เป็นพิธีการมาก ๆ ในศาล ในที่ประชุมรัฐสภา เป็นต้น ลักษณะของภาษามีความเด่นตรงความถาวร ความซับซ้อน และความเป็นภาษาเก่าแก่ที่ใช้มาเป็นเวลานานในสังคม

⁶¹ อมรา ประเสริฐรัฐสินธุ์, ภาษาในสังคมไทย: ความหลากหลาย การเปลี่ยนแปลง และการพัฒนา, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545), 73.

⁶² เรื่องเดียวกัน, 74.

2. **วจนลีลาเป็นทางการ (Formal style)** คือรูปแบบของภาษาที่ใช้ในโอกาสสำคัญ ใช้พูดกับบุคคลที่สูงกว่า และใช้พูดเรื่องสำคัญ ซึ่งผู้พูดมีความเอาใจจริงเอาใจจ้ง เช่น การเขียนบทความวิชาการ การกล่าวสุนทรพจน์ การบันทึกรายงานการประชุม การเขียนจดหมายราชการ ลักษณะของภาษาในวจนลีลานั้นไม่ถ้อยถนอและตายตัวเท่าวจนลีลาตายตัว แต่ก็มีรูปแบบที่ซับซ้อนและสมบูรณ์ตามกฎไวยากรณ์ของภาษาไทย

3. **วจนลีลาหารือ (Consultative style)** คือรูปแบบของภาษาที่ใช้ในการติดต่อธุรกิจ การงาน การซื้อขาย ในชีวิตประจำวัน รวมทั้งในการประชุมปรึกษาหารืออย่างไม่เป็นทางการ ผู้พูดมีความจริงจังน้อยกว่าในวจนลีลาเป็นทางการ แต่ก็มากกว่าในวจนลีลาเป็นกันเอง ลักษณะด้านภาษาของวจนลีลาหารือมีโครงสร้างที่หลวมกว่าและไม่สมบูรณ์ตามกฎไวยากรณ์ มีการละคำ เช่น ละประธานของประโยค มีการใช้ภาษาต่างประเทศ และประโยคซับซ้อนน้อยกว่า

4. **วจนลีลาเป็นกันเอง (Casual style)** เป็นรูปแบบของภาษาที่ใช้พูดในโอกาสที่ไม่เป็นทางการ ไม่มีพิธีรีตอง เช่น ที่งานเลี้ยง โรงอาหาร สนามเด็กเล่น ฯลฯ ใช้พูดกับบุคคลที่เท่าเทียมกัน หรือที่คุ้นเคยกันพอสมควร ผู้พูดจะรู้สึกสบาย ๆ ไม่ตึงเครียด ลักษณะของภาษามีข้อสังเกตได้คือมีการออกเสียงไม่ชัดเจน มีการกร่อนคำ หรือใช้คำย่อ มีการใช้คำสแลง และคำลงท้าย (เช่น นะ ซิ เอะอะ) รูปประโยคไม่ซับซ้อน และมีการละประธานมากกว่าในวจนลีลาหารือ

5. **วจนลีลาสนิทสนม (Intimate style)** คือรูปแบบการใช้ภาษาที่ใช้พูดเฉพาะกับคนที่สนิทที่สุด เช่น บุคคลในครอบครัว ระหว่างพี่น้อง สามภรรยา ใช้พูดเรื่องส่วนตัวหรือเรื่องที่อยู่กันอยู่อย่างดีในคู่สนทนา ลักษณะของภาษาอาจแยกจากวจนลีลาเป็นกันเองได้ยาก แต่อาจสังเกตได้จากการกร่อนคำและประโยคมีมากกว่า และมีการใช้คำย่อ คำเฉพาะกลุ่ม และคำสแลงสาบานมาก⁶³

ทั้งนี้จากการศึกษาเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีพบว่า มีวจนลีลา 2 วจนลีลา ได้แก่

2.4.1 วจนลีลาหารือ

2.4.2 วจนลีลาเป็นกันเอง

ดังรายละเอียดต่อไปนี้

2.4.1 วจนลีลาหารือ เป็นวจนลีลาที่ไม่เป็นทางการหรือกึ่งทางการ ซึ่งมีลักษณะภาษาที่ไม่มีตรงตามหลักไวยากรณ์มากนัก ดังตัวอย่าง

ในร่างกายเรามีสิ่งสำคัญอย่างหนึ่ง คือมันสมองและเส้นประสาท มันสมองนั้นรวมอยู่ภายในศีรษะเป็นเครื่องสำหรับคิดสำหรับนึกและบังคับอาการกิริยาในร่างกาย มีการยึดงอ

⁶³ เรื่องเดียวกัน, 76-78.

เคลื่อนไหวเดินเหินและพูดจาตลอด มีกะโหลกศีรษะป้องกันอยู่โดยแน่นหนาแข็งแรง และต่อเนืองแล่นตลอดลงไปตามช่องกระดูกสันหลัง มีเส้นประสาทสำหรับทำให้รู้สึกรส เสียง กลิ่น และสัมผัส แยกออกมาจากมันสมองและไปตามกระดูกสันหลัง เป็นเส้นใหญ่และน้อยทอดไปทั่วสรรพางค์กาย ให้เราได้กระทำการยกอวัยวะและเกิดความรู้สึกต่าง ๆ คือให้รู้สึกอาการเห็นที่ตา ให้รู้สึกอาการยินแก่หู ให้รู้สึกกลิ่นที่จมูก ให้รู้สึกรสที่ลิ้น และให้รู้สึกสัมผัสทั่วสรรพางค์กาย

(พลเมืองดี หน้า 86-87)

จากตัวอย่างข้างต้น เป็นตอนที่นายมนัสนธิบายความรู้เกี่ยวกับร่างกายของมนุษย์ให้นายเมืองผู้เป็นหลานฟัง แม้ว่านายมนัสนธิและนายเมืองจะมีความสนิทสนมกัน แต่เมื่อใดที่นายมนัสนธิจะสอนความรู้ต่าง ๆ ให้นายเมือง เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจะเลือกใช้ภาษาถึงความเป็นทางการในการถ่ายทอดเนื้อหาการสอน โดยมีภาษาชนิดวิจลิตาเป็นกันเองแทรกอยู่บ้าง เช่น การใช้คำว่า “เดินเหิน” ซึ่งภาษาระดับสนทนาแทรกอยู่ เป็นต้น ทั้งนี้ผู้วิจัยเห็นว่าเนื่องด้วยเรื่องพลเมืองดีเป็นตำราเรียน ฉะนั้นภาษาที่ใช้จะเป็นแบบเป็นกันเองมาอธิบายเนื้อหาที่เป็นความรู้วิชาการต่าง ๆ จะทำให้ไม่น่าเชื่อถือ ดังนั้นผู้แต่งจึงเลือกใช้ภาษาระดับกึ่งทางการหรือวิจลิตาหรือเพื่อนำเสนอเนื้อหาที่เป็นความรู้วิชาการ

บรรดาคนทั้งหลายซึ่งวิงต้นประกอบกิจการงานทั้งปวงอยู่ทุกวันนี้ ไม่ว่าจะทำอะไร และทำอะไรที่ไหนก็ตาม เมื่อจะรวบรวมใจความลง ก็ยอมทำด้วยความปรารถนาสิ่งพอใจ 4 ประการ และทำเพื่อนจะเกียดกันสิ่งที่ไม่พึงใจอีก 4 ประการ สิ่งที่ไม่พึงใจ 4 นั้นเป็นเครื่องจูงใจโลกียชนให้ปรารถนาที่จะเข้าพัวพันหมกมุ่นอยู่เสมอ ฝ่ายสิ่งที่ไม่พึงใจ 4 นั้น ย่อมเป็นเครื่องพัวพันโลกียชนให้เบื่อหน่ายและปรารถนาที่จะผลัดไสลัดให้หลุดพ้น ท่านจึงรวมเรียกว่าโลกธรรม 8 ประการ เพราะเป็นเครื่องผูกพันโลกไว้...

(จรรยาแพทย์ หน้า 47)

จากตัวอย่างเรื่องจรรยาแพทย์ ซึ่งเป็นการบันทึกการสอนจรรยาของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่มีแก่นักศึกษาแพทย์ ฉะนั้นภาษาที่ใช้ก็ไม่ได้เป็นทางการเช่นเดียวกัน อาทิ การใช้คำว่า “บรรดาคน” “วิงต้น” “เกียดกัน” ซึ่งเป็นภาษาระดับสนทนาแทรกปนอยู่ อีกทั้งท่านยังรักษาช่องว่างสถานภาพระหว่างครูและศิษย์ได้อย่างเหมาะสม ไม่เป็นกันเองมากเกินไป

ในงานเขียนบางเรื่องอย่างเช่นหนังสือกราบบังคมทูลของพระวิสุทธสุริยศักดิ์ที่มีถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว แม้ว่าผู้ที่รับสารจะมีฐานันดรศักดิ์ที่สูงกว่า สมควรที่จะใช้วิจลิตาแบบตายตัวเพื่อแสดงถึงความเคารพเป็นอย่างสูง แต่ด้วยหนังสือกราบบังคมทูลฯ นี้

เป็นติดต่อกันเป็นส่วนตัวระหว่างเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีกับรัชกาลที่ 5 ที่เป็นการรายงานสถานการณ์และข่าวสารระหว่างที่ไปปฏิบัติราชการ ณ ประเทศอังกฤษ ทำให้วจนลีลาที่ปรากฏเป็นไปในลักษณะหารือ ดังตัวอย่าง

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบถวายบังคมทูลพระกรุณา ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ได้จัดการส่งพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอากาศเกษรติวงศ์ ไปทรงศึกษาเล่าเรียนวิชาการทหารเรือในโรงเรียนซึ่งสำหรับสอนวิชาขั้นต้นในกรณีนี้ แต่วันที่ 1 เดือนนี้แล้ว โรงเรียนชื่อว่า The Leines อยู่ที่เมือง Greenwich มีสเตอร์และมิสสิสต์จอน (Little John) เป็นผู้ปกครองโรงเรียนนั้น พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอากาศเกษรติวงศ์ได้เริ่มทรงเล่าเรียนต่อมาจนถึงวันที่ 9 เป็นเวลาหยุดฮอลิเดย์ จึงรับเสด็จกลับมา ณ สถานทูตนี้ และจะได้เสด็จกลับไปในวันที่ 14 เดือนนี้ เพื่อได้ทรงเล่าเรียนต่อไป

อนึ่ง ในวิกก่อนนี้ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร ซึ่งเสด็จประทับอยู่แอสคอต มีสเตอร์เมยอล ผู้ถวายพระอักษรป่วย มีสเตอร์ทอมสันจึงถวายแทน สอบในวิชาที่ได้ทรงมาแล้ว พอไม่ให้เสียเวลาว่างอยู่ ครั้นเมื่อวันที่ 10 พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอากาศเสด็จมา ณ สถานทูตแล้ว จึงได้เชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชและสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอมาจากแอสคอต เพื่อบรรจบกันไปฉายพระรูปร่วมด้วยกันอีกครั้งหนึ่ง แล้วประทับแรมอยู่ ณ สถานทูตสองคืน เพราะพรุ่งนี้จะมีเสด็จไปทอดพระเนตรที่สำแดงภาพเขียนแห่งหนึ่ง เวลาบ่ายจึงจะได้เชิญเสด็จกลับไปแอสคอต

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธรุณีย์ศักดิ์

(หนังสือกราบบังคมทูล หน้า 68-69)

จากตัวอย่างในหนังสือกราบบังคมทูลฯ ข้างต้นจะเห็นว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีใช้ภาษาในช่วงต้นและท้ายของหนังสือกราบบังคมทูลตามหลักการเขียนหนังสือราชการ และยังคงใช้ราชาศัพท์ในการสื่อสารกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เมื่อท่านเข้าสู่เนื้อหาที่ต้องการอธิบาย ชี้แจงข้อมูลข่าวสาร หรือให้ข้อเสนอแนะต่าง ๆ ท่านจะใช้ภาษาที่เป็นแบบกึ่งทางการ หรือวจนลีลาแบบหารือ สังเกตได้จากการเรียกชื่อพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอากาศเกษรติวงศ์อย่างย่อว่า พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอากาศ เป็นต้น

2.4.2 วัจนลีลาเป็นกันเอง เป็นวัจนลีลาที่แสดงความสนิทสนม ใช้ภาษาไม่เป็นทางการ รูปประโยคไม่ซับซ้อน ซึ่งปรากฏใช้อยู่เพียง 1 เรื่อง ได้แก่ *พลเมืองดี* ดังตัวอย่าง

การที่เจ้าพอบอะไรที่ไม่เคยรู้ไม่เคยเห็นแล้วไม่นิ่งอยู่เอามาคิดตรិตรอง เมื่อสงสัยก็ไต่ถามผู้หลักผู้ใหญ่หรือครูบาอาจารย์ตั้งนี่เป็นการดีนัก จงประพฤติอย่างนี้ต่อไปเสมอ ๆ เกิด เจ้าก็จะได้รับความรู้และทำงานการได้ดีกว่าตาอิมมาก...

(พลเมืองดี หน้า 11)

จากตัวอย่างข้างต้นเป็นบทสนทนาของนายมันที่กล่าวสอนนายเมือง เนื่องจากตัวละครทั้งสองตัวมีความสัมพันธ์ในฐานะลุงและหลาน การสนทนาดังกล่าวจึงมีลักษณะของความเป็นกันเอง สังเกตได้จากการใช้บุรุษสรรพนามที่นายมันเรียกแทนนายเมืองว่า “เจ้า” หรือการใช้ภาษาระดับสนทนา เช่น “ครูบาอาจารย์” “เสมอ ๆ” “ตาอิม” เป็นต้น ทั้งนี้ในการนำเสนอเนื้อหาคำสอนในเรื่องพลเมืองดีนั้นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมักจะใช้กลวิธีนำเอาสาระความรู้ถ้อยคำสอนต่าง ๆ มาถ่ายทอดผ่านการสนทนาของตัวละครอย่าง นายมัน โดยจะใช้วัจนลีลาแบบหยาบหรือ การที่ท่านนำล้นมีวัจนลีลาแบบหยาบหรือเนื่องมาจากการนำเสนอเนื้อหาความรู้ที่ควรที่จะมีความเป็นทางการบ้าง มิใช่เป็นกันเอง เพราะจะเป็นการลดความน่าเชื่อถือของคำสอนได้

วัจนลีลาที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้น ส่วนใหญ่เป็นวัจนลีลาแบบหยาบหรือซึ่งแสดงให้เห็นว่าท่านต้องการสอนหรือชี้แนะด้วยความไม่เป็นทางการจนเกินไป เพื่อให้ผู้อ่านได้รู้สึกผ่อนคลายบ้าง ซึ่งเป็นผลดีต่อการรับรู้ และตระหนักถึงความสำคัญของการเนื้อหาคำสอนทั้งหลายที่ท่านต้องการสอน

กลวิธีการใช้ภาษาในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ประกอบด้วยกลวิธีการใช้ภาษาในระดับคำ อันประกอบด้วย การใช้หมวดคำเฉพาะในการสอน การใช้คำซ้อน และการใช้ภาษาต่างประเทศ และกลวิธีการใช้ภาษาในระดับประโยคและข้อความอันประกอบด้วยการใช้สำนวน การใช้ประโยค การใช้โวหารการเขียน และการใช้วัจนลีลาในงานเขียน ซึ่งกลวิธีทางภาษาต่าง ๆ เหล่านี้มีส่วนช่วยให้เนื้อหาคำสอนที่ท่านปรารถนาจะสอนสามารถถ่ายทอดออกมาเป็นสมบูรณ์มากขึ้น

3. กลวิธีการสอน

เนื้อหาคำสอนที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้น เน้นในเรื่องการอบรมทางด้านจริยธรรมซึ่งสอดคล้องกับหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ดังที่หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้กล่าวว่า “จริยธรรมของชนแต่ละชาติหรือคนแต่ละสังคมก็จะขึ้นอยู่กับระบบศีลธรรมของศาสนาที่ชนเหล่านั้นนับถือเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้จริยธรรมของสังคมไทยก็ขึ้นอยู่กับ

ระบบศีลธรรมของพระพุทธศาสนา ซึ่งคนไทยเรานับถือมาเป็นเวลาช้านาน...”⁶⁴ ความสัมพันธ์นี้ส่งผลต่อการจัดระบบการศึกษาของไทยมาโดยตลอด เห็นได้จากหลักสูตรทางการศึกษาต่าง ๆ ของไทยที่กำหนดเนื้อหาวิชาเกี่ยวกับธรรมจริยาทางพระพุทธศาสนาเอาไว้ให้เรียน รวมทั้งมีกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เช่น การสวดมนต์ ไหว้พระ การท่องจำหลักธรรมต่าง ๆ ฯลฯ แต่อย่างไรก็ตามการจัดการเรียนการสอนก็ยังเน้นในเนื้อหาที่เป็นวิชาการ มีการสอบวัดผลในด้านจริยธรรม ทำให้เด็กขาดความตระหนักในข้อปฏิบัติที่แท้จริง⁶⁵

ดังนั้น การสอนและปลูกฝังศีลธรรมจรรยาให้ผู้เรียนหรือพลเมืองเกิดความตระหนักได้มากกว่าจะสอนให้รู้คิดเพียงประการเดียวนั้น ผู้สอนจะต้องมีความรู้ความเข้าใจในเนื้อหาสาระที่จะสอนเป็นอย่างดี อีกทั้งยังต้องมีกลวิธีการสอนที่หลากหลายและเหมาะสมกับแต่ละเรื่องที่จะสอน เพราะกลวิธีการสอนนั้นไม่มีวิธีการที่ดีที่สุด แต่ละวิธีการสอนย่อมตอบสนองจุดมุ่งหมายเฉพาะเรื่อง⁶⁶ ในการสอนหลักศีลธรรมจรรยา หรือเสนอแนะแนวทางการประพฤติปฏิบัติตนซึ่งเป็นเรื่องที่น่าจะเข้าใจได้ยากในสังคมปัจจุบันที่มนุษย์นิยมวัตถุมากขึ้นต้องเลือกใช้กลวิธีการสอนให้เหมาะสม ทั้งนี้พระราชวรมณี (ประยูรค์ ปยุตโต) ได้ศึกษาวิธีการสอนธรรมะของพระพุทธเจ้าที่ก่อให้เกิดสัมฤทธิผลในการเผยแพร่หลักธรรมคำสอนของพระองค์ โดยสามารถจำแนกได้ 9 กลวิธีด้วยกัน ดังนี้

1. การยกอุทาหรณ์ และการเล่านิทานประกอบ
2. การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา
3. การใช้อุปกรณการสอน
4. การทำเป็นตัวอย่าง
5. การเล่นภาษา เล่นคำ และการใช้คำในความหมายใหม่
6. อุปบายเลือกคนในการเผยแพร่ศาสนา และการสอนเป็นรายบุคคล
7. การรู้จักจังหวะและโอกาสที่เหมาะสมในการสอน
8. ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการสอน
9. การลงโทษและให้รางวัล⁶⁷

⁶⁴ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, “จริยธรรมในสังคมไทย,” ใน *จริยธรรมกับการศึกษา*, ธีระพร อูวรรโณ, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: โครงการตำราและเอกสารทางวิชาการ คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530), 127.

⁶⁵ โกวิท ประวาลพุกฤษ์, “พัฒนาการของจริยศึกษา,” ใน *จริยศึกษา* (นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2550), 31-45.

⁶⁶ ไพฑูรย์ สีนลารัตน์, *หลักและวิธีการสอนระดับอุดมศึกษา*, คำนำ.

⁶⁷ พระราชวรมณี (ประยูรค์ ปยุตโต), *เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม, 2531), 48-62.

จากกลวิธีดังกล่าวข้างต้น สิ่งที่เป็นประจักษ์พยานว่าพระพุทธเจ้าประสบความสำเร็จในการเผยแพร่หลักธรรมคำสอนของพระองค์ ได้แก่ การที่พระองค์เป็นที่ยอมรับจากผู้คนในชมพูทวีปอันเป็นดินแดนที่เปี่ยมไปด้วยนักปราชญ์เจ้าลัทธิต่าง ๆ อีกทั้งคำสอนของพระองค์ยังแพร่หลายไปยังประเทศต่าง ๆ และดำรงอยู่มาเป็นเวลาช้านาน

ทั้งนี้เมื่อศึกษางานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ผู้วิจัยพบว่า ท่านได้นำกลวิธีการสอนเนื้อหาคำสอนที่หลากหลายของพระพุทธเจ้ามาปรับใช้ในงานเขียนร้อยแก้วของท่าน โดยกลวิธีการสอนที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนำมาใช้ถ่ายทอดเนื้อหาคำสอนมีทั้งสิ้น 7 กลวิธี ได้แก่

- 3.1 กลวิธีการสอนโดยการใช้ความเปรียบ
 - 3.2 กลวิธีการสอนโดยตรง
 - 3.3 กลวิธีการสอนโดยการอธิบาย
 - 3.4 กลวิธีการสอนโดยการตั้งคำถาม
 - 3.5 กลวิธีการสอนโดยผ่านพฤติกรรมของตัวละครสำคัญ
 - 3.6 กลวิธีการสอนโดยการใช้กลวิธีการอ้างอิง
 - 3.7 กลวิธีการสอนโดยยกนิทานและอุทาหรณ์ประกอบ
- ดังรายละเอียดต่อไปนี้

3.1 กลวิธีการสอนโดยการใช้ความเปรียบ

การสอนด้วยกลวิธีนี้จะใช้ในการอธิบายเรื่องที่มีความลึกซึ้ง ยากต่อความเข้าใจ หรือเป็นนามธรรมมาเปรียบเทียบกับเป็นรูปธรรมมากขึ้น ซึ่งส่วนมากจะเป็นเรื่องของหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา แบ่งออกเป็นการเปรียบเทียบว่าสิ่งหนึ่งเหมือนกับอีกสิ่งหนึ่ง และการเปรียบเทียบว่าสิ่งหนึ่งเป็นอีกสิ่งหนึ่ง ดังนี้

3.1.1 การเปรียบเทียบโดยการอุปมา เป็นการเปรียบเทียบระหว่างของสองอย่าง ซึ่งอาจไม่ใช่ของชนิดเดียวกันหรือเรื่องเดียวกัน ในการเปรียบเทียบมีคำที่แสดงว่าเหมือน เป็นเครื่องเชื่อม เช่นคำว่า กล ดั่ง ประดุจ เหมือน เป็นต้น⁶⁸ ทั้งนี้ในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นปรากฏการเปรียบเทียบว่าสิ่งหนึ่งเหมือนกับอีกสิ่งหนึ่งหรืออุปมา 6 ลักษณะ ดังนี้

⁶⁸ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2542),

3.1.1.1 ส่วนที่ต้องการเปรียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบ เป็นสิ่งที่อยู่ในธรรมชาติ

3.1.1.2 ส่วนที่ต้องการเปรียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบ เป็นสิ่งของ หรือสิ่งประดิษฐ์ที่มนุษย์สร้างขึ้น

3.1.1.3 ส่วนที่ต้องการเปรียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบ เป็นบุคคล

3.1.1.4 ส่วนที่ต้องการเปรียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบ เป็นพฤติกรรมของมนุษย์

3.1.1.5 ส่วนที่ต้องการเปรียบเป็นลักษณะนิสัยของมนุษย์ ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบเป็นธรรมชาติ

3.1.1.6 ส่วนที่ต้องการเปรียบเป็นลักษณะนิสัยของมนุษย์ ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบเป็นสิ่งประดิษฐ์

มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

3.1.1.1 ส่วนที่ต้องการเปรียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบเป็นสิ่งที่อยู่ในธรรมชาติ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตารางที่ 4 แสดงความเปรียบโดยส่วนที่ต้องการเปรียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบ เป็นสิ่งที่อยู่ในธรรมชาติ

ส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบ (นามธรรม)	คำเชื่อมแสดงการเปรียบเทียบ	ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบ (ธรรมชาติ)	ข้อความ
ธรรมทั้ง 8 ประการ (โลกธรรม 8)	ประดุจ	ลม (ที่พัดอยู่บนพื้นโลก)	ความรู้ที่จะรู้สึว่าธรรมทั้ง 8 ประการนี้ มีธรรมตาประดุจลมที่พัดอยู่บนพื้นโลก (จรรยาแพทย์ หน้า 48)
ผลดีและผลเสีย กุศล และอกุศล	เหมือนกับ, เหมือนดัง	ผลไม้ ต้นและราก	บรรดาผลดีและผลร้ายทั้งปวงที่เกิดขึ้นนั้น ถ้าไม่มีเหตุก็ย่อมไม่มี เหมือนกับผลไม้ทั้งปวง เมื่อไม่มีต้นและรากที่เกิดขึ้นเป็นเหตุก่อนแล้ว ดอกและผลจะมาจากไหน กรรมที่เป็นกุศลและอกุศลที่คนได้ทำดี หรือชั่วนั้น ย่อมเป็นเผ่าพันธุ์ของผลดีและผลร้าย เหมือนดังผลไม้ที่มีรูปหรือมีรสต่างกันอย่างต่างกันด้วยพืชพันธุ์ พันธุ์ข้าวผลก็ต้องเป็นข้าว พันธุ์หญ้าผลก็ต้องเป็นหญ้า สุดแล้วแต่พันธุ์ที่หว่านเพาะ หว่านสิ่งใดก็ได้ผลสิ่งนั้น (จรรยาแพทย์ หน้า 56)

ตารางที่ 4 แสดงความเปรียบโดยส่วนที่ต้องการเปรียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเป็น
สิ่งที่อยู่ในธรรมชาติ (ต่อ)

ส่วนที่ต้องการ เปรียบ (นามธรรม)	คำเชื่อมแสดง การเปรียบเทียบ	ส่วนที่นำมา เปรียบ (ธรรมชาติ)	ข้อความ
โทสะ	เหมือนดัง	ไฟ	โทสะนี้เป็นธาตุร้อนเหมือนดังไฟ ถ้ามีสิ่งอื่น ที่เป็นธาตุเย็นมาระงับก็มีโอกาสที่จะดับ หรือยุบยอบลงได้ (จรรยาแพทย์ หน้า 66)
กิเลส	เปรียบ	ละอองธูลี (ที่จับกิน ภาชนะสิ่งของ)	กิเลสเหล่านี้ (อุปกิเลส 16) เมื่อบุคคล ปล่อยให้จับหนายอยู่ในดวงจิตมาก ๆ ขึ้น ความเศร้าหมองลามกก็สะสมมากขึ้นทุกที เปรียบละอองธูลีซึ่งปลิวมาสะสมอยู่บน เครื่องแต่งเครื่องตั้งในเหย้าเรือนทุกวัน ๆ ถ้าเจ้าของบ้านไม่หมั่นเช็ดหมั่นกวาดก็จะ เกรอะกรังไว้จนหนาแน่น ความลามกนั้น ก็จับกินภาชนะสิ่งของจนเสียผิวเสียงาม (จรรยาแพทย์ หน้า 72)
กามฉันทะ	เปรียบเหมือน	น้ำ (ที่ระคนด้วยสี ต่าง ๆ)	กามฉันทะ...ทำให้ดวงจิตผู้นั้นขุ่นมัวมีมม งมาย ไม่ใสสว่างที่จะให้แลเห็นผิชอบชั่ว ดีได้โดยชัดแจ้ง เป็นเหตุที่จะให้วินิจฉัยการ งานผิด ๆ พลาด ๆ ท่านเปรียบเหมือนกับ น้ำที่ระคนด้วยสีต่าง ๆ ย่อมไม่ส่องใสที่จะ ให้เราแลเห็นเงาได้ (จรรยาแพทย์ หน้า 80)
ความพยาบาท	เปรียบ เหมือนกับ	น้ำ (ที่ร้อนเดือด พล่านเป็นฟอง)	ความพยาบาท...ท่านเปรียบเหมือนกับน้ำที่ ร้อนเดือดพล่านเป็นฟอง ย่อมไม่สงบสงัดที่ จะให้เราแลเห็นเงาได้ (จรรยาแพทย์ หน้า 80)
ถีนมิทร	เปรียบ เหมือนกับ	น้ำ (ที่มีสาหร่าย และจอกแหนปก คลุมอยู่)	ถีนมิทร...ทำให้ดวงจิตผู้นั้นมัวมึนเงืองงซึม ซาไม่คลี่คลายเบิกบาน ทำให้อาการทั้ง 6 ซึ่งเป็นเครื่องรู้แล่นช้า มีดูไม่เห็น ฟังไม่ได้ ยิน เป็นต้น สติปัญญาที่สั่นต้น คิดอะไรไม่ ใคร่ออก ตรงอะไรไม่แตกฉาน ท่านเปรียบ เหมือนกับน้ำที่มีสาหร่ายและจอกแหนปก คลุมอยู่ ย่อมกั้นก้างไม่ให้เราอาจที่จะแล เห็นเงาได้ (จรรยาแพทย์ หน้า 81)

ตารางที่ 4 แสดงความเปรียบโดยส่วนที่ต้องการเปรียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเป็น
 สิ่งที่อยู่ในธรรมชาติ (ต่อ)

ส่วนที่ต้องการ เปรียบ (นามธรรม)	คำเชื่อมแสดง การเปรียบเทียบ	ส่วนที่นำมา เปรียบ (ธรรมชาติ)	ข้อความ
อุทัจจกุกกัจจ	เปรียบ เหมือนกับ	น้ำ (ที่ลมพัด ไหว กระเพื่อมเป็น ระลอกอยู่)	อุทัจจกุกกัจจ...ทำให้ดวงจิตผู้นั้นฟุ้งซ่าน เที่ยวระส่ำระสายกระเจิดกระเจิง ให้ ปั่นป่วนอึดอัด มักเปื้อนหน่ายง่าย ๆ จับโนน วางนี้สติอารมณ์ไม่ดำเนินไปโดยเรียบราบ ในวิถีทางที่จะดำเนิน จะยังคิดการงานให้ เห็นคิ้วผิดชอบ โดยรอบคอบถี่ถ้วนก็ไม่ได้ ท่านเปรียบเหมือนกับน้ำที่ลมพัด ไหว กระเพื่อมเป็นระลอกอยู่ ย่อมไม่แน่วนิ่งให้ เราสามารถแลเห็นเงาได้ (จรรยาแพทย์ หน้า 81)
วิจิกิจฉา	เปรียบ เหมือนกับ	น้ำ (ที่ขุ่นเป็นต้ม อยู่ในที่มืด)	วิจิกิจฉา...ทำให้ดวงจิตผู้นั้นวนเวียนมีแต่ ฉงนสนเท่ห์ จะทำอะไรก็ไม่ตกลงปลงใจว่า อย่างนั้นดีหรืออย่างนี้ดี หวนไปหวนมา ประเดี๋ยวจะทำ ประเดี๋ยวมจะทำ ไม่ แนบนอนแตกหักลงไปได้ว่าจะทำอย่างนั้น หรือจะทำอย่างนี้ เป็นเครื่องกั้นทางที่จะ ไม่ให้งานสำเร็จเด็ดขาด ท่านเปรียบ เหมือนกับน้ำที่ขุ่นเป็นต้มอยู่ในที่มืด ย่อม ไม่ใสสว่างที่จะให้เราแลเห็นเงาได้ (จรรยา แพทย์ หน้า 82)

3.1.1.2 ส่วนที่ต้องการเปรียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมา เปรียบเป็นสิ่งของ หรือสิ่งประดิษฐ์ที่มนุษย์สร้างขึ้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตารางที่ 5 แสดงความเปรียบโดยส่วนที่ต้องการเปรียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเป็น
สิ่งของ หรือสิ่งประดิษฐ์ที่มนุษย์สร้างขึ้น

ส่วนที่ต้องการเปรียบ (นามธรรม)	คำเชื่อมแสดง การ เปรียบเทียบ	ส่วนที่นำมา เปรียบ (สิ่งประดิษฐ์)	ข้อความ
ความยุติธรรม	ประดุจ	บรรทัดอัน เที่ยงตรง	ความยุติธรรมนั้น คือความเป็นไปตามขอบ ผิดโดยเสมอกันทุก ๆ คนในหมู่ไม่เลือก หน้า ประดุจบรรทัดอันเที่ยงตรง (พลเมือง ดี หน้า 39)
ความรู้	ประดุจ	เครื่องมือสำหรับใช้	วิชาเป็นความรู้ที่จะพาให้ผู้รู้มีความ สามารถทำการงานต่าง ๆ ได้ตามความรู้ ประดุจเครื่องมือสำหรับใช้ (จรรยาแพทย์ หน้า 5)
ธัมมัญญตา	เหมือน	ลูกกุญแจ	ธัมมัญญตา ความเป็นผู้รู้จักเหตุ หรือรู้จัก ข้อเค้านั้น หมายความว่า ความฉลาดของ คนซึ่งเห็นหรือรู้อะไร แต่นิดหน่อยก็มี ปัญญาแลเห็นตลอดไปข้างหน้าว่า การ ต่อไปจะเป็นเช่นนี้เช่นนั้น...เมื่อผู้ใดมีความ ฉลาดจับได้แต่เหตุก็รู้ถึงผลก็เหมือนดังมีลูก กุญแจอยู่ในมือ อันมีอำนาจอาจไขหีบคั้น สรรพพัสดุในหีบได้ (จรรยาแพทย์ หน้า 127-128)

3.1.1.3 ส่วนที่ต้องการเปรียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเป็นบุคคล ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตารางที่ 6 แสดงความเปรียบโดยส่วนที่ต้องการเปรียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเป็นบุคคล

ส่วนที่ต้องการเปรียบ (นามธรรม)	คำเชื่อมแสดงการเปรียบเทียบ	ส่วนที่นำมาเปรียบ (บุคคล)	ข้อความ
สัตตสัทธรรม	เหมือน	บิดา (ผู้ให้เกิด) และ มารดา (ผู้ฟูมฟัก รักษา)	สัตตสัทธรรม คือ ธรรมอันดี 7 ข้อ ธรรมทั้ง 7 ข้อนี้ เป็นธรรมสำคัญซึ่งสำหรับชักนำหรือปลุกธรรมอื่นให้เกิด และเป็นธรรมสำหรับรักษาธรรมอื่นให้ตั้งอยู่ถาวรมั่นคง ถ้าจะเปรียบตามหน้าที่ก็เหมือนเป็นบิดา (ผู้ให้เกิด) และมารดา (ผู้ฟูมฟัก รักษา) (จรรยาแพทย์ หน้า 8)
จิต	เปรียบเหมือน	นายเรือ	...จิตเป็นสิ่งสำคัญกว่าสิ่งอื่น หน้าที่ของจิตเป็นหน้าที่สำหรับสั่งอวัยวะทั้งหลายให้ทำการ เปรียบเหมือนในเรือกำปั่น หน้าที่สั่งการงานทั้งหลายย่อมอยู่กะนายเรือ ถ้านายเรือบังคับผิด การงานก็ย่อมจะผิด ถ้านายเรือบังคับการถูกต้อง การงานก็จะเป็นไปโดยเรียบร้อย (จรรยาแพทย์ หน้า 78)

3.1.1.4 ส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบเป็นพฤติกรรมของมนุษย์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตารางที่ 7 แสดงความเปรียบเทียบโดยส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบเป็นพฤติกรรมของมนุษย์

ส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบ (นามธรรม)	คำเชื่อมแสดงการเปรียบเทียบ	ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบ (พฤติกรรมของมนุษย์)	ข้อความ
กุศล และอกุศล	เหมือนกับ	หว่านพืชลงในพื้นดิน	ท่านเปรียบว่ากุศลและอกุศลที่คนทำนั้น เหมือนกับหว่านพืชลงในพื้นดิน ถ้าเป็นพืชพันธุ์แห่งพักแวงแต่อย่างใด ผลก็ คงจะได้ประสพตามพันธุ์ที่หว่าน (จรรยาแพทย์ หน้า 23)
ความเกียจคร้าน ความฟุ้งเฟ้อ และ ความคดโกง	เหมือนกับ	ปล่อยสัตว์เข้าบ้าน	ความเกียจคร้านอย่างหนึ่ง ความฟุ้งเฟ้อเยอหยิ่งอย่างหนึ่ง ความคดโกงอย่างหนึ่ง ถ้าปล่อยให้มีเข้าเมื่อใด ก็ เหมือนกับปล่อยให้สัตว์เข้าบ้าน (พลเมืองดี หน้า 127)

3.1.1.5 ส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบเป็นลักษณะนิสัยของมนุษย์ ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบเป็นธรรมชาติ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตารางที่ 8 แสดงความเปรียบเทียบโดยส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบเป็นลักษณะนิสัยของมนุษย์ ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบเป็นธรรมชาติ

ส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบ (ลักษณะนิสัยของมนุษย์)	คำเชื่อมแสดงการเปรียบเทียบ	ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบ (ธรรมชาติ)	ข้อความ
ผู้ปราศจากกรรม	เปรียบเทียบเหมือน	ปุยนุ่น (ที่ปลิวอยู่ในอากาศ)	“...ผู้ปราศจากกรรมเปรียบเหมือนปุยนุ่นที่ปลิวอยู่บนอากาศ สุดแล้วแต่ลมจะพัดไปข้างไหน กระทั่งอะไรเข้าก็ติดอยู่ เมื่อหลุดจากนั้นแล้ว ลมพัดพาไปทางข้างไหนก็ปลิวต่อไปอีก...” (จรรยาแพทย์ หน้า 3)

ตารางที่ 8 แสดงความเปรียบโดยส่วนที่ต้องการเปรียบเป็นลักษณะนิสัยของมนุษย์ ส่วนที่นำมาเปรียบเป็นธรรมชาติ (ต่อ)

ส่วนที่ต้องการเปรียบ (ลักษณะนิสัยของมนุษย์)	คำเชื่อมแสดงการเปรียบเทียบ	ส่วนที่นำมาเปรียบ (ธรรมชาติ)	ข้อความ
ผู้มีธรรม	เปรียบเหมือน	นก (ที่มีปีกและหาง)	ผู้มีธรรมเปรียบเหมือนนกที่มีปีกและหาง ปีกและหางอาจพาตัวไปที่โน้นที่นี้ได้ตามประสงค์ (จรรยาแพทย์ หน้า 3)
ผู้ปราศจากธรรม	เปรียบเหมือน	กาบป्ली (อันลอยอยู่ในน้ำ)	ผู้ปราศจากธรรมเปรียบเหมือนกาบป्लीอันลอยอยู่ในน้ำ สุดแล้วแต่น้ำจะไหลขึ้นก็ลอยขึ้น น้ำจะไหลลงก็ลอยลง ถ้าไปพะพานอะไรเข้าก็ติดอยู่ หลุดจากนั้นก็ลอยไปใหม่ (จรรยาแพทย์ หน้า 3)

3.1.1.6 ส่วนที่ต้องการเปรียบเป็นลักษณะนิสัยของมนุษย์ ส่วนที่นำมาเปรียบเป็นสิ่งประดิษฐ์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตารางที่ 9 แสดงความเปรียบโดยส่วนที่ต้องการเปรียบเป็นลักษณะนิสัยของมนุษย์ ส่วนที่นำมาเปรียบเป็นสิ่งประดิษฐ์

ส่วนที่ต้องการเปรียบ (ลักษณะนิสัยของมนุษย์)	คำเชื่อมแสดงการเปรียบเทียบ	ส่วนที่นำมาเปรียบ (สิ่งประดิษฐ์)	ข้อความ
ผู้มีธรรม	เปรียบเหมือน	เรือ	ผู้มีธรรมเปรียบเหมือนเรือ อาจข้ามผากหรือขึ้นน้ำล่องน้ำได้ตามประสงค์ ด้วยกำลังแจวพายหรือหางเสือที่ถือพาย (จรรยาแพทย์ หน้า 3)

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจะใช้กลวิธีการสอนโดยการเปรียบเทียบแบบอุปมาเมื่อต้องการสอนเนื้อหาที่เข้าใจยาก อย่างเช่น หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีในการถ่ายทอดคำสอน นับเป็นอุปสรรคต่อการรับสารอย่างยิ่ง นอกจากนี้หลักธรรมบางหัวข้อมีลักษณะเป็นนามธรรม ฉะนั้นการใช้อุปมาจึงส่วนให้ท่านสามารถอธิบายหลักธรรมคำสอนต่าง ๆ ได้ดีขึ้น เพราะทำให้ผู้อ่านสามารถนึกภาพตามได้ และก่อให้เกิดความเข้าใจยิ่งขึ้น

นอกจากนี้สิ่งที่ท่านนำมาใช้เปรียบกับหลักธรรมคำสอนก็เป็นสิ่งที่อยู่รายรอบตัวผู้อ่านที่สามารถพบเห็นได้โดยทั่วไป เช่น การเปรียบเทียบโศกกับไฟ เปรียบเทียบความพยายามเหมือนกับน้ำที่ร้อนเดือดพล่านเป็นฟอง เปรียบเทียบวิจิกิจฉาเหมือนกับน้ำที่ขุ่นเป็นต้มอยู่ในความมืด เป็นต้น จากตัวอย่างดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีพยายามนำสิ่งแวดล้อม ธรรมชาติรอบตัวมาใช้เพื่อเปรียบเทียบหลักคำสอนต่าง ๆ ของท่าน ซึ่งเป็นลักษณะเด่นในการสอนของท่านที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาลหลักธรรมคำสอนเป็นอย่างดี

3.1.2 การเปรียบเทียบโดยการใช้อุปลักษณ์ เป็นการกล่าวเปรียบระหว่างสิ่งที่มีคุณสมบัติร่วมบางประการของของสองสิ่ง หรือมากกว่านั้นโดยมีคำแสดงเปรียบเทียบนั้นว่าเป็น คือ เท่ากับ ฯลฯ⁶⁹ ทั้งนี้ในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นปรากฏการเปรียบเทียบโดยนัยหรืออุปลักษณ์ 2 ลักษณะ คือ

3.1.2.1 ส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเป็นสิ่งประติษฐ์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตารางที่ 10 แสดงความเปรียบโดยส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบเป็นนามธรรม ส่วนที่นำมาเปรียบเป็นสิ่งประติษฐ์

ส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบ (นามธรรม)	คำเชื่อมแสดงการเปรียบเทียบ	ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบ (สิ่งประติษฐ์)	ข้อความ
ความรู้	เป็น	เครื่องมือสำหรับใช้	เพราะความรู้อันเป็นเครื่องมือสำหรับใช้ ถ้าไปใช้ที่ผิดก็อาจให้ผลร้ายเร็วกว่าแรงกว่า ไม่มีความรู้ ฉันทใดก็ดี เปรียบประดุจคน พาลเที่ยวทำร้ายเขา ถ้ามีมือเปล่าไปชก ต่อยก็พอจะทำเนา ถ้าหากมีมีด ขวาน ปืน ดาบ ซึ่งเป็นเครื่องมือเป็นอาวุธไปทำร้ายเขา ผลอันร้ายนั้นก็เร็วแรงยิ่งกว่าทำด้วยมือเปล่าอยู่เป็นธรรมดา (จรรยาแพทย์ หน้า 6)

⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, 569.

3.1.2.2 ส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบเป็นลักษณะนิสัยของมนุษย์ ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบเป็นลักษณะทางกายภาพของมนุษย์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตารางที่ 11 แสดงความเปรียบเทียบโดยส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบเป็นลักษณะนิสัยของมนุษย์ ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบเป็นลักษณะทางกายภาพของมนุษย์

ส่วนที่ต้องการเปรียบเทียบ (ลักษณะนิสัยของมนุษย์)	คำเชื่อมแสดงการเปรียบเทียบ	ส่วนที่นำมาเปรียบเทียบ (ลักษณะทางกายภาพของมนุษย์)	ข้อความ
คนขาดธรรม	คือ	คนที่ขาดสมอง	คนเราทุกคนย่อมจะต้องมีธรรมเป็นหลัก เครื่องยึดถือมีมากก็น้อย มีอย่างไรอย่างหนึ่ง อันจะปราศจากเสียทีเดียวย่อมไม่ได้ ถ้าจะเปรียบกับอวัยวะของคน เมื่อผู้ใดผู้หนึ่งมีอวัยวะอย่างอื่นพร้อม ขาดแต่เบรณ ซึ่งเป็นก้อนความคิดที่จะนำไปประกอบกิจต่าง ๆ คนผู้นั้นจะประกอบกิจการงานอะไรมิได้ ตัวอย่างเช่นกับคนบ้าซึ่งเบรณพิการ อาการความประพฤติกของคนบ้า นั้นก็ย่อมจะวิปริตไปจากความเที่ยงตรงต่อประโยชน์และประสงค์และวิปลาสไปจากปรกติมนุษย์ทั้งหลาย (จรรยาแพทย์ หน้า 2-3)

การสอนโดยการใช้ความเปรียบเทียบอุปลักษณณ์นั้นมีความหมายที่ลึกซึ้งกว่าการใช้อุปมา ซึ่งเนื้อหาที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีใช้ความเปรียบเทียบอุปลักษณณ์คือ เรื่องความรู้ และธรรม ซึ่งท่านเปรียบว่าเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ และสมองตามลำดับ แสดงให้เห็นว่าความรู้และธรรมเป็นเรื่องสำคัญเป็นอย่างมาก

การสอนโดยการใช้เปรียบเทียบเป็นกลวิธีที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีใช้ในการสอนเนื้อคำสอนที่ค่อนข้างยากต่อความเข้าใจ เช่น หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ซึ่งในเรื่องจรรยาแพทย์จะปรากฏการใช้กลวิธีลักษณะนี้เกือบตลอดทั้งเรื่อง เพราะกลวิธีนี้ช่วยให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพเข้าใจได้อย่างลึกซึ้งมากกว่าการสอนอย่างตรงไปตรงมา เป็นกลวิธีที่ทำให้งานเขียนร้อยแก้วของท่านมีความโดดเด่นในด้านการสอนจรรยาให้เข้าใจได้ง่าย

3.2 กลวิธีการสอนโดยตรง

การสอนโดยตรงเป็นการสอนโดยบอกให้กระทำหรือห้ามมิให้กระทำโดยมักใช้คำว่า “จง” เพื่อบอกให้กระทำ และคำว่า “อย่า” หรือ “ไม่” เพื่อบอกห้ามมิให้กระทำ ซึ่งกลวิธีการสอนโดยตรงหรือแบบตรงไปตรงมานี้ผู้วิจัยพบว่าปรากฏในเรื่องสมบัติของผู้ดีอย่างเด่นชัดที่สุด โดยมุ่งเน้นการให้ข้อมูลคำสอนเพียงอย่างเดียว ไม่ได้ให้รายละเอียดหรือเหตุผลประกอบว่าเหตุใดจึงต้องประพฤติปฏิบัติตน หรือห้ามมิให้ประพฤติปฏิบัติตนเช่นนี้ ข้อความคำสอนที่ปรากฏจะมีการจัดแบ่งหมวดหมู่ไว้อย่างเป็นระบบ แต่ละหมวดหมู่ก็มีแบ่งคำสอนออกเป็นข้อ ๆ ซึ่งขนาดสั้น ไม่เยิ่นเย้อ เพื่อการสื่อความอย่างตรงไปตรงมา และชัดเจน ดังตัวอย่าง

ภาคหนึ่ง ผู้ดีย่อมมีความเรียบร้อย Good-Mannered.

กายกรรม

- (1) อย่ากรายศิรัษะคน.
- (2) อย่าล่วงเกินถูกต้องถึงตัวเขา ซึ่งไม่ใช่หยอกกันถนเพื่อน.
- (3) อย่าอาจเอื้อมในที่ต่ำสูง.
- (4) อย่าเอิกอิ่ง เมื่อเวลาผู้อื่นทำกิจ.
- (5) อย่าเสือกสิริกระทบกระทั่งกายบุคคล.
- (6) อย่าอื้ออิ่งในเวลาประชุมสัดับตรีบฟัง.
- (7) อย่าแสดงกิริยาต้งต้ง หรือพูดจาอีกกระทิกในบ้านแขก.

วจีกรรม

- (1) อย่าสอดสวนวาจา.
- (2) อย่าพูดกระโชกกระชากและพูดด้วยเสียงอันดังเหลือเกิน.
- (3) อย่าใช้วาจาอันหักหาญต้งต้ง.
- (4) อย่าใช้ถ้อยคำหยาบคาย.

มโนกรรม

- (1) ไม่เป็นคนฟังชันกำเริบหยิ่งโยโส
- (2) ไม่บันดาลโทษะให้เสียกิริยา.

(สมบัติของผู้ดี 15)

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจะกำหนดประเด็นหลักที่ต้องการจะสอน หรือที่ท่านใช้คำว่า “ภาค” ในตัวอย่างนี้กล่าวถึงภาคที่ 1 จากทั้งสิ้น 10 ภาค แสดงเนื้อหาว่าผู้ดีย่อมมีความเรียบร้อย เพื่อให้ผู้อ่านได้ทราบว่าเป็นลักษณะของความเป็นผู้ดีประการหนึ่งคือต้องมีความสุขสบายเรียบร้อย ซึ่งในความประพฤติตนอย่างสุภาพเรียบร้อยนี้จะแสดงออกภายใต้กระทำ 3 ทาง คือ ทางกาย (กายกรรม) ทางวาจา (วจีกรรม) และทางใจ (มโนกรรม)

โดยการแสดงออกแต่ละทางก็จะมีการแบ่งเป็นข้อย่อยอีกหลายข้อ การจัดข้อมูลคำสอนเช่นนี้ช่วยให้ผู้อ่านหรือผู้เรียนเข้าใจสิ่งที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีสอนได้อย่างรวดเร็ว ทั้งนี้นับว่าสอดคล้องกับกลุ่มเป้าหมายที่เป็นนักเรียนฝึกหัดราชการ

นอกจากนี้ในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีบางเรื่อง แม้ว่าจะใช้กลวิธีการสอนแบบตรงไปตรงมา แต่ก็มีการระบุเหตุผลของการสอนหรือบอกให้ประพฤติตนต่าง ๆ ดังในเรื่องคำสั่งสอนของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ กรรมการกลางจัดการลูกเสือซึ่งได้กล่าวแก่ลูกเสือกองหนุนในการแจกเหรียญลูกเสือกองหนุนที่ท่านสอนในเรื่องความประพฤติตนอย่างถูกต้องดีงาม ดังตัวอย่าง

...เพราะเหรียญนี้เป็นของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชนาน ควรนับถือเป็นเหมือนเครื่องรางอันสำคัญอย่างหนึ่งดังนี้ นักเรียนก็จงถือตามข้อที่แนะนำไว้และให้เห็นว่าเป็นของสำคัญที่ต้องรักษา และขอกกล่าวซ้ำอีกทีหนึ่งว่าเมื่อเห็นเหรียญหรือจับต้องเข้าแล้ว ให้นึกว่าเราได้พระราชนานเพราะคุณความดีที่ได้ประพฤตินมา และจงเตือนใจตนเองว่าเราจะไม่ประพฤติชั่ว ต้องทำความดีอยู่เสมอ และถ้ามีอะไรมาชักจูงใจเราให้ประพฤติความชั่วร้ายอันผิดลักษณะแห่งลูกเสือแล้ว ให้เอามือจับเหรียญที่รูกนี้ แล้วตั้งใจบังคับใจตนเองให้เป็นเครื่องห้ามไว้อย่าให้ประพฤติความชั่วนั้นจงได้

(คำสั่งสอนลูกเสือฯ หน้า 8)

จากตัวอย่างข้างต้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ให้เหตุผลที่ลูกเสือทุกคนต้องไม่ประพฤติชั่ว ทำแต่ความดี ว่าลูกเสือทุกคนได้รับพระราชนานเหรียญจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถือเป็นเกียรติยศอย่างสูงในชีวิต ฉะนั้นจึงต้องประพฤติตนให้เหมาะสมกับที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมอบความไว้วางใจ นอกจากนี้ในเรื่องจรรยาแพทย์ ท่านก็ได้ใช้วิธีการให้เหตุผลรองรับคำสอนของท่านเอาไว้ ดังตัวอย่าง

..คนทุกคนควรจะมีสติว่าจำเป็นจะต้องคิดหาวิชาความรู้ให้เป็นหนทางสำหรับตนและเลือกหาให้ถูกแก่นิสัยความถนัดของตน ถูกแก่กำลังกายกำลังปัญญาที่ตนจะทำได้ และถูกแก่โอกาสสมัยและประเทศซึ่งวิชานั้น ๆ จะให้ชองและเป็นของต้องการอยู่โดยมาก

(จรรยาแพทย์ หน้า 26)

จากตัวอย่าง เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้สอนนักเรียนแพทย์ทุกคนให้เลือกศึกษาวิชาความรู้ให้เหมาะสมกับความถนัด กำลัง และยุคสมัยจึงจะเป็นการเพิ่มโอกาสความก้าวหน้าในหน้าที่การงานได้

3.3 กลวิธีการสอนโดยการอธิบาย

การสอนโดยการอธิบายนี้ใช้สอนในประเด็นหรือเรื่องที่เข้าใจได้ยาก จึงต้องการชี้แจงให้รายละเอียดมาเสริมความคิดหรือขยายความให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้กลวิธีการสอนโดยการอธิบาย สามารถจำแนกได้เป็น 3 วิธีย่อย ได้แก่

3.3.1 การอธิบายโดยการขยายความและให้รายละเอียด

3.3.2 การอธิบายโดยการแสดงทรรศนะของผู้แต่ง

3.3.3 การอธิบายโดยการชี้ให้เห็นผลดีและผลเสีย

ดังรายละเอียดต่อไปนี้

3.3.1 การอธิบายโดยการขยายความและให้รายละเอียด เป็นการสอนโดยการชี้แจงให้ข้อมูลรายละเอียดต่าง ๆ จำนวนมากเพื่อช่วยสร้างความเข้าใจให้เกิดขึ้นแก่ผู้อ่านให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น ดังตัวอย่าง

2. ธรรม เป็นสิ่งที่ทุก ๆ คนจะต้องมี

เพราะเหตุว่าธรรมเป็นเครื่องรักษาความประพฤติให้เที่ยงตรงต่อประโยชน์และประสงค์ของคนดังกล่าวมาแล้วนี้ ทุก ๆ คนจึงจำจะต้องครองธรรม คนทุกประเภททุกชนิดจะประกอบกิจการงานใดก็ดี ย่อมต้องมีธรรมเป็นเครื่องยึดถือ...ในระหว่างโจรก็ยังมีโจร ธรรมเป็นหลักที่ยึดถือ กล่าวคือ บรรดาโจรเหล่านั้นจะต้องครองสัตย์ เริ่มต้นตั้งแต่สภาสบาณเข้าเป็นพวกเดียวกัน รักษาความซื่อตรงไม่เอาใจออกหากคิดร้ายต่อกัน รักษาความเที่ยงธรรมคือหาทรัพย์ได้มาก็แบ่งปันกันโดยส่วน ย่อมต้องมีความสามัคคี คือพร้อมใจในเวลาทำการและจะสู้หรือจะหนี...

(จรรยาแพทย์ หน้า 4-5)

จากตัวอย่างข้างต้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีต้องการสอนเรื่องธรรม คำว่า “ธรรม” เป็นคำที่ทุกคนเคยได้ยิน แต่น้อยคนนักที่จะเข้าใจความหมายของคำนี้อย่างลึกซึ้งและเห็นถึงความสำคัญ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีตั้งประเด็นเปิดเรื่องก่อนว่า “ธรรมเป็นสิ่ง ๆ ที่ทุกคนต้องมี” จากนั้นจึงให้รายละเอียดเพิ่มเติมเหตุใดธรรมจึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับทุก ๆ คน โดยให้เหตุผลว่า ธรรมเป็นเครื่องรักษาความประพฤติให้เที่ยงตรง รวมทั้งกล่าวถึงกลุ่มบุคคลใดบ้างที่ต้องมีธรรม และการมีธรรมมีประโยชน์อย่างไรต่อกลุ่มบุคคลนั้น ๆ ซึ่งท่านได้กล่าวยกตัวอย่างโจรก็ต้องมีธรรม เพราะธรรมจะช่วยให้โจรประกอบกิจของตนได้อย่างสำเร็จจุลวง แสดงให้เห็นว่าธรรมนั้นไม่ใช่ในบริบทของคนดีเท่านั้น แต่ธรรมนั้นย่อมตอบสนองหรืออำนวยความสะดวกต่อบุคคลแตกต่างกันขึ้นอยู่กับสถานการณ์และเป้าหมายในชีวิต

3.3.2 การอธิบายโดยการแสดงทรรศนะของผู้แต่ง การสอนในลักษณะนี้

เป็นการที่ผู้แต่งเสนอแนะหรือสอนโดยใช้ความคิดเห็นที่มีต่อเรื่องหรือสถานการณ์ต่าง ๆ อันเนื่องมาจากประสบการณ์ของผู้สอนมาถ่ายทอดแก่ผู้อ่านเพื่อชี้ให้เห็นถึงสิ่งที่ควรกระทำหรือไม่ควรกระทำ เพราะผู้แต่งอาจเคยได้รับหรือผลผลของการกระทำนั้น ๆ มาแล้ว ดังตัวอย่าง

...เมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ หลายพระองค์ได้เสด็จออกมหาราชเสวย ณ ประเทศนี้ต่อมาโดยลำดับ สมัยนี้ ความเห็นที่จะจัดการทหศึกษาจึงรื้อขึ้นเป็นการทหทหเกือบจะหมด โดยมูลเหตุที่ได้รับความเจ็บแสบมาสด ๆ ประกอบกับทางประพตติของฝรั่งซึ่งหยิบเอามาใช้เป็นถ้อยคำว่า “ชัตติยต้องเป็นทหทหหมด” จนจะทำให้พระอารมณและความนิยมเลื่อมใสของพระราชกุมารทั้งหลาย ซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่ในเวลาเล่าเรียนและกำลังอ่อนโอนไอนไอนไอนไอนนั้น ฟันเพื่อนชู่ซ่าไปแต่ทางทหทหฝ่ายเดียว ความเห็นซึ่งเห็นเช่นนี้เป็นความเห็นอันไม่รอบคอบ และไม่ใชเป็นความเห็นของพ่อบ้านหรือเป็นความเห็นของผู้ที่จะเป็นพ่อบ้านไม่ได้ จึงมุ่งมองไปแต่ทางเดียวไม่ทั่วถึง และยังจะเอามาใช้เป็นวิธีทางแนะนำพระราชกุมาร ผู้ซึ่งจะทรงเรียนวิธีการดำรงพระองค์อยู่ในที่เป็นพ่อบ้านจัดการทะนุบำรุงบ้านเมืองนั้นก็หาสมควรไม่...

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 215)

ในบางโอกาสที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทหราชาธิบดีกราบบังคมทูลรายงานถึงความ เป็นไปของท่านที่ได้จัดการการศึกษาและดูแลอภิบาลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอ ขณะไปปฏิบัติราชการที่ประเทศอังกฤษนั้นท่านก็ได้แสดงความคิดเห็นต่อสถานการณ์ต่าง ๆ ในขณะนั้น ซึ่งทรรศนะที่ท่านแสดงออกมามีทำให้ผู้อ่านได้รับแง่คิดตามไปด้วย ดังเช่นที่ท่านแสดงความคิดเห็นว่าการเป็นทหทหเพียงอย่างเดียวไม่ใช่เรื่องที่ดีที่ชนชั้นปกครองจะพึงมุ่งศึกษา หากแต่ควรให้ความสำคัญต่อวิชาการทางด้านพลเรือนบ้าง เพราะกิจการพลเรือนก็เป็นส่วนสำคัญในการทะนุบำรุงหรือปกป้องบ้านเมืองเช่นเดียวกับทหทห แต่ละกิจการทั้งทหทหและพลเรือนจำเป็นต้องอาศัยผู้ที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญมาดำเนินการทั้งสิ้น ฉะนั้นจึงต้องให้ความสำคัญกับกิจการทั้งสองฝ่าย

3.3.3 การอธิบายโดยการชี้ให้เห็นผลดีและผลเสีย เป็นกลวิธีการสอนที่

แสดงให้เห็นผลของการปฏิบัติ และไม่ปฏิบัติตามเนื้อหาคำสอนที่ผู้แต่งได้นำเสนอมา ซึ่งเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทหราชาธิบดีนำกลวิธีนี้มาสอนเรื่องสัทธา ซึ่งเป็นหนึ่งในสัทตสัทธรรม 7 ประการ อันได้แก่ สัทธา (ความเชื่อ) หิริ (ความละอายต่อการทำบาป) โอตตปปะ (ความเกรงกลัวต่อการทำบาป) พาหุสัจจะ (มีความรู้มาก) วิริยะ (ความพากเพียรพยายาม) สติ (ความรู้สึกรู้ตัว) และปัญญา (ความรู้แจ้ง) ดังตัวอย่าง

ถ้าไม่ปฏิบัติตาม

ถ้าใจไม่ได้เห็นดีเห็นชอบแท้จริงในวิชาชีพแพทย์ สักแต่ว่าผู้ปกครองบังคับให้มาเรียน หรือเพื่อนฝูงชักจูงมา ก็มาลองดูตั้งนั้น การที่จะตั้งใจเล่าเรียนก็จะหาเป็นไปไม่ได้ไม่ เวลาครูสอนก็นั่งฟัง ๆ ไป ฟังแล้วก็ไม่เข้าใจ หรือเข้าใจก็ลืมทิ้งเสียไม่ได้จด ไม่ได้จำ และสงสัยสิ่งใดก็ไม่ไต่ถาม ให้เข้าใจแจ่มแจ้ง ใจก็ไม่ได้คิดใฝ่ฝันตรึงตรองในข้อในเรื่องที่เขาสอน ก็เมื่อการเล่าเรียนของตน เรียนด้วยวิธีอย่างนี้จะเรียนดีได้ที่ไหน นี่ก็เพราะไม่ได้เป็นไปด้วยอำนาจความศรัทธา

(จรรยาแพทย์ หน้า 9)

ถ้าปฏิบัติตาม

ถ้าหากเข้ามาเล่าเรียนด้วยความศรัทธา หรือมาเรียนอยู่แล้วเกิดศรัทธาขึ้น คือมีใจรักใคร่ในวิชาที่เล่าเรียนเชื่อถือว่าเป็นคุณประโยชน์อย่างนั้นอย่างนี้ได้จริง ความตั้งใจใฝ่ฝันที่จะเล่าเรียนจริง ๆ ก็จะเกิดขึ้น เมื่อมีความตั้งใจใฝ่ฝันเช่นนั้นแล้ว ก็เรียนด้วยความสนุก ความร่าเริง ไม่จำใจเรียน ผลของการเล่าเรียนก็ย่อมจะสำเร็จได้ดีเป็นธรรมดา

(จรรยาแพทย์ หน้า 9)

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นว่าหากแพทย์ไม่ประพฤติตนตามหลักศรัทธา หรือความเชื่อถ้อยมั่นในวิชาชีพของตน อาจเป็นเพราะถูกบังคับให้เรียน หรือเพื่อนชักชวนให้มาเรียน ก็ทำให้ไม่เกิดพลังที่จะชวนหาความรู้ในเรื่องต่าง ๆ ที่ผู้เป็นแพทย์สมควรรู้ อีกทั้งไม่ใส่ใจที่จะพัฒนาตนเอง ย่อมส่งผลให้ไม่ประสบความสำเร็จในวิชาชีพแพทย์ ตรงกันข้ามกับผู้ที่มีศรัทธา หรือมีความเชื่อถ้อยมั่นในวิชาชีพของตน ก็จะมีพลังขบขันให้ต้องการเรียนรู้และพัฒนาตนเองอยู่เสมอ อีกทั้งยังมีความสุขในการศึกษาเล่าเรียน ซึ่งจะส่งผลให้ผู้นั้นประสบความสำเร็จในวิชาชีพแพทย์ นอกจากนี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดียังได้แสดงผลของการทำงาน โดยมีปัจจัยด้านเวลาและแรงงานเป็นตัวกำหนด เพื่อแสดงให้เห็นถึงวิธีการในการทำงานให้ได้ผลที่คุ้มค่าที่สุด ดังตัวอย่าง

การหนัก จะได้แก่อย่างเดียวกับที่สมควรแต่กำลังคนขึ้นให้พอแก่การ...ถ้าการฝีมือ ก็ต้องหาผู้มีศิลปะและความชำนาญเพิ่มเติม แต่การทำด้วยแรงนั้นเป็นต้องหาคนเพิ่มง่ายกว่าอย่างอื่น ดังนี้ การก็จะสำเร็จได้ คนก็จะไม่ชอกช้ำอดโรย ตัวอย่างเปรียบเทียบคุณและโทษในการเพิ่มเวลากับเพิ่มกำลังคนผัดกันดังนี้

ผู้ทำการ	เวลาที่กำหนดให้	เพิ่มเวลา	
		การสำเร็จ	ผลที่ได้
คนคนเดียว	3 ชั่วโมง	เขียนได้ 4 หน้ากระดาษ	เขียนได้ดี
คนคนเดียว	6 ชั่วโมง	เขียนได้ 6 หน้ากระดาษ	เขียนได้เลวลง มือล้า น้อยลงไป 2 หน้า

คนคนเดียว	12 ชั่วโมง	เขียนได้ 10 หน้ากระดาษ	เขียนยิ่งเลวลง น้อยลงไป 4 หน้า มือล้าเหน็ด เหนื่อย เมื่อยแขน
-----------	------------	------------------------	--

เพิ่มคน

คนคนเดียว	3 ชั่วโมง	เขียนได้ 4 หน้า	หนังสือที่เขียนก็ดีและได้ มากน้อยเท่ากันตามส่วน ผู้คนไม่อดโรยชอกช้ำ
คน 2 คน	3 ชั่วโมง	เขียนได้ 8 หน้า	
คน 4 คน	3 ชั่วโมง	เขียนได้ 16 หน้า เต็มที่	

(หนังสือกราบบังคมทูลฯ หน้า 89-90)

จากตัวอย่างข้างต้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้เปรียบเทียบคุณและโทษของการเพิ่มเวลาและเพิ่มจำนวนคนในงาน โดยใช้สถานการณ์การเขียนเป็นตัวอย่าง การอธิบายของท่านนำเสนอในรูปแบบข้อมูลเป็นส่วน ๆ แสดงปัจจัยที่มีผลต่อการทำงานทั้งจำนวนคน เวลาที่ใช้ ความสำเร็จของงานที่ได้รับ และการประเมินผลของงานที่ได้รับ ซึ่งการนำเสนอรูปแบบนี้ช่วยให้ผู้อ่านเห็นถึงผลของการทำงานภายใต้เงื่อนไขตัวแปรต่าง ๆ และตัดสินใจว่าจะประพடுத்தคนเช่นไรให้เหมาะสม

คำสอนหรือข้อแนะนำบางเรื่อง ผู้อ่านอาจไม่เห็นความสำคัญ ไม่จำเป็นต้องใส่ใจนำมาปฏิบัติ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจึงได้เลือกใช้กลวิธีการสอนโดยการชี้แจงให้เห็นผลของการปฏิบัติและไม่ปฏิบัติตามหลักธรรมหรือข้อควรปฏิบัติต่าง ๆ เพื่อให้ผู้อ่านได้เกิดตระหนักถึงความสำคัญ เป็นการโน้มน้าวให้ผู้อ่านปฏิบัติตามคำสอนนั้น ๆ

การที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเลือกใช้กลวิธีการสอนโดยการอธิบายซึ่งประกอบด้วย 3 วิธีการย่อยดังที่กล่าวไว้ข้างต้นนั้นมีจุดประสงค์เพื่อชี้แจงข้อเท็จจริงหรือเนื้อหาคำสอนให้ผู้อ่านเข้าใจได้อย่างชัดเจน ทั้งนี้เรื่องที่ท่านต้องการอธิบายนั้นมักเป็นเรื่องที่ไม่ได้เข้าใจมากนัก เพียงให้รายละเอียด ขยายความ เปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างก็ช่วยให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจที่กระจ่างและชัดเจนขึ้นได้

3.4 กลวิธีการสอนโดยการตั้งคำถาม

การสอนโดยการตั้งคำถามเป็นกลวิธีการสอนที่มีการตั้งคำถามเพื่อให้ผู้อ่านได้ถุ่กคิดหรือไตร่ตรองในประเด็นที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีต้องการสอน รวมทั้งเป็นการกระตุ้นความสนใจของผู้อ่านทำให้อยากที่จะค้นหาคำตอบจากคำถามที่ท่านได้ตั้งเอาไว้ กลวิธีการสอนนี้ปรากฏในเรื่องจรรยาแพทย์อันมีเนื้อหาคำสอนที่เกี่ยวข้องกับหลักการประพடுத்தปฏิบัติตนเพื่อการเป็นแพทย์ที่ดี โดยสิ่งที่ควรรู้ขั้นต้นก็คือ ธรรม ดังตัวอย่าง

ธรรม คืออะไร ทำไมจึงต้องมี

นักเรียนทั้งหลาย ตัวท่านซึ่งมาเป็นนักเรียนแพทย์อยู่ในที่นี่ โดยมากย่อมเป็นนักเรียนซึ่งได้เรียนวิชาขั้นต้นมาแล้วจากโรงเรียนสามัญศึกษาชั้นประถมและมัธยมโดยลำดับ ในโรงเรียนประถมครูก็สอนวิชาขั้นต้นเริ่มแต่หนังสือและเลขเป็นต้น และมีการสอนจรรยาด้วย เป็นต้นว่าสอนไม่ให้นักเรียนพูดปด สอนไม่ให้นักเรียนข่มเหงกันและกัน ครั้นมาถึงโรงเรียนมัธยมเขาก็สอนวิชาเพิ่มเติมขึ้น เช่น กับสอนหนังสือและเลขสูงขึ้น และเพิ่มเติมความรู้อื่น ๆ เช่น กับภูมิศาสตร์ หัตถวาดเขียน เป็นต้น ทั้งจรรยาก็สอนด้วยอีก เป็นต้นว่าห้ามไม่ให้นักเรียนหยิบฉวยสิ่งของของคนอื่นที่เจ้าของเขาไม่ให้ ชี้แจงว่าการกินเหล้ามันเป็นการไม่ดี การคบเพื่อนที่ชั่วที่เป็นพาล ย่อมพาให้ผู้คบเสียไปได้ต่าง ๆ ครั้นพ้นจากโรงเรียนมัธยมแล้ว มาเรียนวิชาสามัญศึกษาในโรงเรียนแพทย์าลัยนี้ ก็ได้มาเห็นหลักสูตรว่ามีการวิชาแพทย์ และนักเรียนต้องเรียนวิชาวิทยาศาสตร์ต่าง ๆ อันเกี่ยวข้องกับวิชาแพทย์ ซ้ำยังมีการสอนจรรยาอยู่ในหลักสูตรของโรงเรียนแพทย์นี้ด้วยอีก บางทีอาจทำให้นักเรียนประหลาดใจ ว่าทำไมการสอนจรรยาจึงแทรกอยู่ทุกหนทุกแห่ง...ถ้านักเรียนนึกประหลาดเช่นนั้นก็เป็นควรอยู่ และจะเป็นโอกาสให้ข้าพเจ้าชี้แจงให้นักเรียนทั้งหลายเข้าใจแจ่มแจ้งว่าเพราะเหตุใดจึงต้องเป็นเช่นนั้น

(จรรยาแพทย์ หน้า 1-2)

จากตัวอย่างข้างต้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีการตั้งคำถามนำเป็นการช่วยให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกสนใจใคร่รู้ที่จะหาคำตอบในเรื่องธรรม ซึ่งเป็นเรื่องที่พุทธศาสนิกชนรู้จักจนอาจละเลยไม่ใส่ใจ โดยท่านตั้งคำถามว่า “ธรรม คืออะไร และทำไมจึงต้องมี” ซึ่งเมื่อท่านตั้งคำถามแล้วก็จะไม่ตอบคำถามนั้นในทันทีทันใด หากแต่จะกล่าวอารัมภบท ยกเหตุการณ์ต่าง ๆ เพื่อให้ผู้อ่านได้ติดตามและก็จะได้รับคำตอบ ทั้งนี้ท่านก็จะอธิบายความเพื่อให้คำตอบแก่ผู้อ่านด้วย การที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนำกลวิธีการสอนนี้มาใช้ถือเป็นกลวิธีที่ทันสมัย และช่วยให้ผู้อ่านเกิดกระบวนการเรียนรู้ด้วย

3.5 กลวิธีการสอนผ่านพฤติกรรมของตัวละครสำคัญ

กลวิธีการสอนโดยการใช้ตัวละครนี้เป็นผู้แต่งจะนำเสนอเนื้อหาการสอนผ่านพฤติกรรมต่าง ๆ ของตัวละครสำคัญของเรื่อง โดยจะปรากฏในงานเขียนรูปแบบอย่างบันเทิงคดีคือการผูกเรื่องรวมนั่นเอง ทั้งนี้ วินิตา ดิถียนต์ได้ให้ความหมายของตัวละครไว้ว่า “เป็นผู้ที่มีบทบาทในเรื่อง จะเป็นคน สัตว์ พืช สิ่งของก็ได้แต่มีความรู้สึกนึกคิดอย่างคน”⁷⁰ โดยงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่มีรูปแบบการนำเสนออย่างบันเทิงคดีคือเรื่อง *พลเมืองดี*

⁷⁰ วินิตา ดิถียนต์, “องค์ประกอบของบันเทิงคดี,” ใน เอกสารประกอบการสอนวิชา 411 211 การเขียนบันเทิงคดี (นครปฐม: ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530), 16-17.

สำหรับตัวละครที่ปรากฏในเรื่องพลเมืองดีนั้นมีอยู่ 5 ตัว ได้แก่ นายเถื่อนหรือนายเมือง นายมัน นางคง ตาอิม และพี่แจ้ ซึ่งนายเมือง และนายมันถือว่าเป็นตัวละครหลักของเรื่อง เพราะมีบทบาทในการดำเนินเรื่องราวเป็นอย่างมาก โดยตัวละครที่ปรากฏในเรื่องพลเมืองดีนี้มีลักษณะเป็นตัวละครน้อยลักษณะหรือตัวละครด้านเดียว กล่าวคือ เป็นตัวละครที่มีลักษณะนิสัยเด่นเพียงด้านเดียว ไม่เน้นความเป็นปุถุชนซึ่งย่อมมีความดีและความชั่วปะปนกันไป⁷¹ ซึ่งตัวละครนายมัน และนายเมืองต่างก็มีนิสัยที่ดี มีคุณธรรม โดยแต่ละตัวมีลักษณะนิสัยดังต่อไปนี้

3.5.1 นายมัน อดีตข้าราชการ มีฐานะร่ำรวย มีศักดิ์เป็นลุงของนายเมือง มีลักษณะนิสัยดังนี้

3.5.1.1 มีจิตใจดี ชอบทำบุญ ดังปรากฏในตอนเปิดเรื่องที่นายมันมาตักบาตรที่หน้าบ้านซึ่งเป็นกิจกรรมประจำวัน ดังตัวอย่าง

...นายมันไปตักบาตรอยู่ที่หน้าบ้านด้านข้างถนนใหญ่ ครั้นเสร็จแล้วก็เดินเที่ยวดูบ่าวของแกรคน้ำพรวนดินต้นไม้ และเอาเข้าที่เหลื่อตักบาตรไปโปรยให้ไก่ให้นกและปลาต่าง ๆ ตามสระและร่องคูในบ้านของแกกิน

(พลเมืองดี หน้า 3)

3.5.1.2 มีความเมตตา เมื่อนายมันทราบว่านายเถื่อนต้องเป็นเด็กกำพร้า ขาดญาติมิตรที่คอยพึ่งพา นายมันก็รีบรับนายเถื่อนมาอยู่ด้วย พร้อมทั้งดูแลให้ความรักความเอาใจใส่เป็นอย่างดี ดังตัวอย่าง

...เอาเถอะ ดิละเจ้าก็เป็นกำพร้า พ่อแม่ก็ไม่มีแล้ว ญาติพี่น้องอื่น ๆ ก็ไม่มี จะไปอยู่ที่ไหน ต้องอยู่เสียกับลุงที่นี่ อนึ่งเจ้าก็เคยไปอยู่ป่าอยู่ดงตั้งแต่เล็ก ไม่รู้จักการงานอะไรในบ้านเมืองเลย ลุงจะได้แนะนำสั่งสอนให้เข้าใจ ถ้าเจ้าอุส่าห์จำก็จะได้ฉลาดขึ้น เจ้าได้เคยลำบากยากเย็นมามาก บางทีวาสนาของเจ้าดีเจ้าจะได้สืบตระกูลต่อไป

(พลเมืองดี หน้า 5)

3.5.1.3 ชอบให้ความรู้ ดังปรากฏในตอนต่าง ๆ ในเรื่อง เมื่อนายเมืองมีข้อสงสัยมาถามนายมัน นายมันก็จะตอบหรือให้ความรู้ด้วยความเต็มใจ หรือตอนที่นายเมืองเพิ่งมาอาศัยอยู่ด้วย นายมันก็สรรหาวิธีการต่าง ๆ เพื่อให้นายเมืองมีความรู้ ดังตัวอย่าง

⁷¹ เรื่องเดียวกัน, 16.

...นายมันเอาใจใส่นี้ถึงหลานชายคนนี้อยู่เสมอ ว่าอายุมากแล้ว จะคิดอ่านให้เล่าเรียนอย่างไรจึงจะได้เร็วถ้าเข้าไปก็จะเสียเวลามากเข้าทุกที จะเอาไปส่งโรงเรียนตามธรรมดาหรืออายุถึง 15 แล้ว หนังสือก็ไม่รู้สักตัวหนึ่ง จำเป็นจะต้องไปเข้าเรียนชั้นมูล ก็เมื่อไรจะไปไหน ออย่าเลยเห็นจะต้องคิดหาทางลัด สอนเอาเองที่บ้านเร่งให้ได้ไปสมัครไล่ประถมเอาทีเดียว...แกชอบพาหลานชายแกไปเที่ยวให้ได้พบเห็นรู้จักโน่นนี่ต่าง ๆ เมือง ๆ เวลาท่านลุงจะเข้ารั้วเข้าวังหรือไปทำงานอะไรตามวังเจ้าบ้านขุนนางที่ไหนก็เอานายเมืองไปด้วยมีใครขาด นายเมืองก็มีโอกาสได้รู้เห็นขนบธรรมเนียม และการทำงานในที่ประชุมชนต่าง ๆ เป็นอันมาก

(พลเมืองดี หน้า 6-7)

3.5.2 นายเมือง บิดาชื่อนายถึก ย้ายจากกรุงเทพฯ เพื่อไปค้าขายตามบิดาที่เมืองสวรรคโลก เมื่อบิดาเสียชีวิตลงก็เดินทางมาขอความช่วยเหลือจากนายมันผู้เป็นลุง โดยนายเมืองมีลักษณะนิสัยดังนี้

3.5.2.1 มีความใฝ่รู้ใฝ่เรียน ในเรื่องพลเมืองดี เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้บรรยายไว้ว่า นายเมืองเป็นคนเฉลียวฉลาด ชอบซักถามเมื่อเกิดความสงสัยอยู่เสมอ ทำให้เป็นผู้ที่มีความรู้มาก ดังตัวอย่าง

...นายเถื่อนเป็นคนฉลาด มีนิสัยช่างจำ...เห็นอะไรรู้อะไรแล้วก็เอาไปคิดไตร่ตรองเมื่อไม่เข้าใจก็ไต่ถามเสมอ ครั้นเข้าใจแล้วก็ใส่ใจจำได้โดยแม่นยำ

(พลเมืองดี หน้า 6)

นายเมืองก็พอใจถามไถ่อะไรต่าง ๆ นายมันก็ชี้แจงแนะนำกิจการเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ อยู่เสมอ

(พลเมืองดี หน้า 7)

3.5.2.2 มีสัมมาคาระ นายเมืองเป็นผู้ที่มีสัมมาคารวะ เห็นได้จากบทบรรยายลักษณะนิสัยของนายเมืองไว้ ดังตัวอย่าง

(นายเมือง)มีนิสัยเป็นคนอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ไม่ว่าใครต่าง ไม่ฟังชานอวดดี

(พลเมืองดี หน้า 6)

3.5.2.3 มีความขยันหมั่นเพียร นายเมืองนั้นมีความขยันหมั่นเพียรในการศึกษาเล่าเรียน จนสามารถเข้าสอบไล่วิชาชั้นประถม และมัธยมได้สำเร็จทั้งที่ไม่ได้เรียนในโรงเรียน ต่อมาก็อาสาเป็นพลทหารตระเวน และเข้าฝึกหัดที่โรงเรียนนายหมวดจนได้เป็นนายยาม

นายหมวด และสารวัตรตามลำดับ นอกจากนี้ นายเมืองยังเข้าเป็นนักเรียนศึกษาวิชาแพทย์ในวิทยาลัย หลวงชั้นอุดมศึกษาแพนนักเรียนเฉลยศักดิ์ จนได้รับประกาศนียบัตรแพทย์ และได้เป็นแพทย์ที่เป็นที่รักของผู้คน ทั้งนี้ในตอนท้ายเรื่อง เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้สรุปปัจจัยที่ทำให้ นายเมือง ประสบความสำเร็จ ซึ่งส่วนหนึ่งมาจากความขยันหมั่นเพียรของนายเมืองนั่นเอง ดังตัวอย่าง

นายเมืองเป็นคนมีความเพียรพยายาม ไม่เกียจคร้านทอดลอย มีใจอันกล้าหาญบากบั่น พินฝ้าความบากยากเหน้อยไม่ล่าหณี และมีความคิดอันละเอียดสุขุม รู้ผ่อนผันใช้เวลาของตน ให้เต็มไปด้วยคุณประโยชน์ ไม่ให้เปลืองอายุเปลืองเวลาไปเปล่า ๆ

(พลเมืองดี หน้า 156)

จากพฤติกรรมดังกล่าวของตัวละครสำคัญของเรื่องคือนายเมือง ซึ่งเริ่มต้นจากการเป็นเพียงชาวบ้านในชนบท ไม่มีความรู้ความสามารถ แต่ด้วยเป็นคนจิตใจดี รักดี จึง ขวนขวายศึกษาเล่าเรียน ประกอบอาชีพที่สุจริต พร้อมทั้งยึดถือหลักปฏิบัติตนที่มีความรักชาติ และจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ส่งผลให้นายเมืองประสบความสำเร็จในชีวิต เมื่อผู้อ่านที่เป็นเยาวชนได้อ่านและเอนายเมืองเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตก็ย่อมประสบความสำเร็จเฉกเช่นเดียวกับนายเมือง นอกจากการเอาแบบอย่างนายเมืองจะให้ผู้ปฏิบัติเองกลายเป็นคนที่ดีมีคุณภาพแล้ว สิ่งนี้ย่อมส่งผลดีต่อสังคม และประเทศชาติด้วย

3.6 กลวิธีการสอนด้วยการกล่าวอ้างถึง

การสอนด้วยกลวิธีนี้เป็นกลวิธีการสอนที่เป็นการกล่าวอ้างถึงบุคคล สถานที่ เหตุการณ์ในวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ หรือการกล่าวอ้างข้อความตอนใดตอนหนึ่งจากวรรณคดีเรื่องนั้น ๆ ทั้งโดยตรงและดัดแปลงมา⁷² ทั้งนี้ในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีใช้นำกลวิธีมาปรับใช้โดยการนำเอาสุภาษิตจากวรรณคดีโบราณ รวมทั้งการอ้างถึงบทพระราชนิพนธ์ที่ สอดคล้องกับเนื้อหาคำสอนของท่าน เพื่อเพิ่มความน่าเชื่อถือให้แก่การสอนมากขึ้น ดังนี้

3.6.1 การกล่าวอ้างถึงบทพระราชนิพนธ์ ทั้งนี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมักนำบทพระราชนิพนธ์มาใช้เพื่อสนับสนุนเนื้อหาคำสอนของท่าน โดยเฉพาะบทพระราชนิพนธ์ที่เป็นกวีนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังตัวอย่าง

⁷² ชุมสาย สุวรรณขมภู, “ความรู้เรื่องโวหารและภาพพจน์,” ใน ภาษาไทยเพื่อการสื่อสาร, 73.

ส่วนฐานะหน้าที่การงานของทหารนั้น ข้อสำคัญก็คือ ต้องตระเตรียมผู้คนไว้ให้พร้อม ฝึกหัดการรบให้ชำนาญ สะสมอาวุธและเครื่องใช้ในการรบให้บริบูรณ์ตั้งนี้อยู่เสมอ เมื่อเวลามีข้าศึกศัตรูมาเมื่อใดก็จะได้รับป้องกันเมืองได้ทันที ถ้าเพิกเฉยละเลยเสียไม่เอาธุระตระเตรียมตัวไว้ให้พร้อม ต่อมีทัพศึกมาจึงจะเอะอะกันขึ้นก็ทีไหนจะทันทั่วที่ได้ เพราะความที่ไม่พร้อมและไม่ชำนาญจะต่อสู้เขาก็อาจจะแพ้เขา บ้านเมืองก็จะฉิบหาย ฝ่ายข้าศึกก็จะเอาเราเป็นขี้ค่า บังคับบัญชากดขี่เอาตามชอบใจ พระเจ้าอยู่หัวของเราได้มีพระราชดำรัส ปลุกใจเสือป่าไว้ว่า “แม่หวังตั้งสงบ จงเตรียมรบไว้พร้อมสรรพ ศัตรูกล้ามาประจัญ จะอาจสู้รูปุสลาย” รูปุสลายว่าศัตรู สลายแปลว่าพ่ายแพ้ยับเยิน นี่แหละเป็นข้อสำคัญนัก เจ้าจงจำไว้อย่าลืมเลย

(พลเมืองดี หน้า 59)

จากตัวอย่างข้างต้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ยกเอาบทพระราชนิพนธ์ที่ว่า “แม่หวังตั้งสงบ จงเตรียมรบไว้พร้อมสรรพ ศัตรูกล้ามาประจัญ จะอาจสู้รูปุสลาย” ซึ่งเป็นคำขวัญที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเนื่องในโอกาสการจัดตั้งกองเสือป่าเมื่อวันที่ 6 พฤษภาคม พ.ศ.2454 คำขวัญนี้สะท้อนถึงแนวพระราชดำริของพระองค์ในการตั้งกองเสือป่าเพื่อฝึกหัดราษฎรให้มีความรู้ความสามารถอย่างทหาร มีผลกำลังที่แข็งแกร่ง และมีจิตใจที่กล้าหาญพร้อมสละชีพเพื่อชาติ ซึ่งเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเห็นว่าเป็นประโยชน์ต่อการโน้มน้าวจิตใจให้ราษฎรเห็นความสำคัญของการทหาร และการเตรียมกำลังพลให้พร้อมอยู่เสมอ

3.6.2 การกล่าวอ้างถึงสุภาษิตจากวรรณคดีโบราณ คนไทยใช้วรรณคดีวรรณกรรมเป็นสื่อในการอบรมสั่งสอนมาช้านาน เห็นได้จากงานวรรณคดีประเภทสุภาษิตคำสอนที่ถูกประพันธ์ขึ้นมาเป็นจำนวนมาก ทั้งสุภาษิตพระร่วง โคลงโลกนิติ กุศุณาสอนน้องคำฉันท์ โคลงสุภาษิตต่าง ๆ เป็นต้น ฉะนั้นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจึงสามารถเลือกนำสุภาษิตโบราณที่คุ้นหูคนไทยมาใช้อ้างอิงในเนื้อหาคำสอนของท่าน ดังตัวอย่าง

...ในที่สุดของตอนนี้จะขอยกเอาโคลงสุภาษิตของท่านจินตกวีแต่ก่อนมากล่าวให้ฟังสักบทหนึ่ง เพื่อเป็นอุทาหรณ์ให้เห็นราคาคุณของวิชาแพทย์ว่ามีเพียงใด คือท่านกล่าวว่า

“เมืองใดไร้ราชทั้ง	ปราษฎ์สดับ ก็ดี
อีกตระกูลมีทรัพย์	สิ่งให้
หนึ่งไรนทีกับ	ขุนแพทย์
ภัยมากเมืองนั้นไซ้	ท่านห้ามอย่าเนา”

สุภาษิตบทนี้ท่านยกเอาสิ่งสำคัญของประเทศบ้านเมืองมากล่าวไว้เพื่อให้เห็นว่าสิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งสำคัญ และเป็นสิ่งจำเป็นของบ้านเมืองที่จะเว้นเสียไม่ได้...

(จรรยาแพทย์ หน้า 44)

จากตัวอย่างข้างต้นเป็นการนำสุภาชิตคำสอนจากเรื่องโคลงโลกนิติ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาเดชาดิศรที่ได้ทรงรวบรวมชำระจากโคลงโลกนิติในสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยโคลงบทนี้กล่าวว่าหากเมืองใดไม่มีพระราชานักปราชญ์ราชบัณฑิต ตระกูลเศรษฐี แม่น้ำ และแพทย์ เมืองนั้นย่อมมีภัยมากไม่ควรไปอยู่อาศัย เหตุที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีกล่าวอ้างถึงโคลงบทนี้เพราะต้องการแสดงให้เห็นความสำคัญของแพทย์ต่อสังคมไม่ว่าจะสมัยใดก็ตาม เพื่อสร้างความภูมิใจในวิชาชีพให้นักเรียนแพทย์ทั้งหลายและส่งเสริมในแพทย์พัฒนาตนเองให้มีความรู้ความชำนาญ และเป็นแพทย์ที่ดีของประเทศชาติ นอกจากนี้ท่านยังได้กล่าวอ้างถึงสุภาชิตโบราณจากเรื่องสุภาชิตพระร่วงอีกด้วย ดังตัวอย่าง

เพราะฉะนั้นคนทุกคนเกิดมาจึงควรต้องลงทุนใช้แรงใช้เวลาเล่าเรียนศิลปวิทยาในเวลาที่ยังมีอายุน้อย เพื่อให้ได้ความรู้วิชาไว้เป็นทุนสำหรับทำมาหากินเมื่อมีอายุสมควรที่จะทำ จึงมีคำตักเตือนแต่โบราณว่า “เมื่อน้อยให้เรียนวิชา ให้หาสินเมื่อใหญ่” ลิน แปลว่าทรัพย์สมบัติเงินทอง คนทั้งหลายจึงควรที่จะมีความเพียรพยายามฝึกหัดเล่าเรียนวิชา ให้มีความสามารถที่จะทำมาหากินได้ดีในภายหน้าและการทำมาหากินที่จะทำได้ดีนั้น ไม่ว่าจะประเภทใดแพนใด ย่อมต้องอาศัยความรู้วิชาทั้งสิ้น

(พลเมืองดี หน้า 116)

จากตัวอย่างข้างต้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีกล่าวอ้างถึงสุภาชิตจากเรื่องสุภาชิตพระร่วง โดยสุภาชิตที่ว่า “เมื่อน้อยให้เรียนวิชา ให้หาสินเมื่อใหญ่” ซึ่งชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของการศึกษาที่ต้องเริ่มอบรมบ่มเพาะตั้งแต่วัยเด็ก ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดทางการศึกษาของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี การที่ท่านกล่าวอ้างถึงสุภาชิตดังกล่าวซึ่งเป็นสุภาชิตที่คุ้นเคยกันดีในสังคมไว้ในเรื่องพลเมืองดีนั้นเป็นการช่วยเพิ่มความหนักแน่นให้กับเนื้อหาคำสอนของท่านเป็นอย่างมาก เพราะแสดงให้เห็นว่าแนวคิดเรื่องการศึกษาตั้งแต่วัยเด็ก และให้นำความรู้ไปประกอบอาชีพในอนาคตเป็นสิ่งที่สังคมสยามตระหนักและให้ความสำคัญมาช้านาน ซึ่งผู้ประพฤติปฏิบัติตามย่อมเป็นที่ชื่นชมของคนในสังคม

การสอนโดยการกล่าวอ้างถึงบทพระราชนิพนธ์ และสุภาชิตจากวรรณคดีโบราณอย่างโคลงโลกนิติ และสุภาชิตพระร่วงนั้น แสดงให้เห็นว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นผู้มีความรอบรู้ทางวรรณคดี และเหตุการณ์ต่าง ๆ รอบตัวจนสามารถประมวลข้อมูลและเลือกสรรวรรณกรรมต่าง ๆ มาปรับใช้กับเนื้อหาคำสอนของท่านได้อย่างเหมาะสม

3.7 กลวิธีการสอนโดยยกนิทานหรืออุทาหรณ์ประกอบ

การสอนโดยการยกนิทานหรืออุทาหรณ์ประกอบนี้เป็นการนำเอาเหตุการณ์ เรื่องเล่ามาใช้ประกอบเพื่อให้เกิดความเข้าใจอย่างชัดเจนในเนื้อหาการสอนต่าง ๆ อีกทั้งยังก่อให้เกิดความสนุกเพลิดเพลิน จดจำได้ง่าย และช่วยสนับสนุนเนื้อหาการสอนให้น่าเชื่อถือและน่าสนใจมากยิ่งขึ้น โดยเหตุการณ์ที่ยกมาสามารถยกมาทั้งเรื่องหรือยกมาเพียงบางส่วนก็ได้ ดังตัวอย่าง

การสอนทั้งหลายจะเป็นประโยชน์แก่ผู้เรียนก็เพราะเหตุที่ผู้เรียนรับคำสอน ถ้าผู้เรียนไม่รับคำสอน การสอนนั้น ๆ ก็หาประโยชน์แก่ผู้เรียนไม่...

ว่าถึงเรื่องเรียนเรื่องสอน ยังมีนิทานเรื่องหนึ่งน่าฟังจะเล่าให้ฟังคือ เมื่อครั้งพุทธกาล มีนายสารถิซึ่งเป็นผู้ชำนาญในการฝึกหัดม้าผู้หนึ่งชื่อเกสี ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ เขตวนารามซึ่งเป็นที่ประทับใกล้กรุงสวตถิ พระองค์ตรัสปราศรัยแล้วถามนายเกสีว่า เออ เขาว่าเจ้าเป็นผู้ชำนาญในการฝึกม้าไม่มีผู้ฝึกหัดคนใดจะยิ่งกว่า จริงหรือ และเจ้ามีวิธีฝึกหัดอย่างไร นายเกสีจึงกราบทูลว่า วิธีที่เขาฝึกหัดนั้นเขาฝึกหัดด้วยอุบายอันละเอียดบ้าง ด้วยอุบายอันหยาบบ้าง ทั้งละเอียดและหยาบบ้าง พระพุทธเจ้าจึงตรัสถามว่า ก็ถ้าม้าตัวใดไม่รับความฝึกหัดตลอดทั้ง 3 วิธีนั้นแล้วเจ้าทำอย่างไรต่อไป นายเกสีจึงกราบทูลว่า เมื่อเขาได้ใช้อุบายทั้ง 3 ประการฝึกหัดแก่ม้าตัวใด ม้าตัวนั้นก็มิได้รับการฝึกหัดแล้ว เขาก็ฆ่าม้าตัวนั้นเสีย เพราะเหตุที่จะป้องกันความครหาที่เตียนถึงตระกูลแห่งอาจารย์ของเขา

เมื่อกราบทูลเช่นนั้นแล้ว นายเกสีจึงทูลถามพระพุทธเจ้าบ้างว่า ฝ่ายพระองค์เล่า ข้าพระองค์ก็ได้ยินว่าพระองค์เป็นสารถิผู้ฝึกหัดบุรุษที่ควรจะทรมาณ ไม่มีผู้ฝึกหัดใดจะยิ่งกว่า ข้าพระองค์จึงอยากจะทราบ ว่าพระองค์มีวิธีฝึกหัดอย่างไร พระพุทธเจ้าจึงดำรัสตอบว่า พระองค์ก็ฝึกหัดบุรุษด้วยอุบาย 3 อย่างเช่นกัน คือด้วยอุบายอันละเอียดบ้าง อันหยาบบ้าง ทั้งละเอียดและหยาบบ้าง นายเกสีจึงทูลถามต่อไปว่า ถ้าบุรุษผู้ใดไม่ได้รับการฝึกหัดตลอดวิธีทั้ง 3 นั้นแล้ว พระองค์ทรงทำประการใด พระพุทธเจ้าจึงตรัสตอบว่า เมื่อบุรุษคนใดไม่รับความฝึกหัดด้วยอุบายทั้ง 3 นั้นแล้ว เราตถาคตย่อมฆ่าบุรุษนั้นเสีย นายเกสีก็ประหลาดใจจึงกราบทูลถามว่า ปาณาติบาต ไม่เป็นการควรแก่พระผู้มีพระภาคไม่ใช่หรือ ก็เหตุไฉนพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่าเรายอมฆ่าบุรุษนั้นเสียละนี้เล่า พระพุทธเจ้าจึงตรัสตอบว่าจริงอยู่ ปาณาติบาต ย่อมไม่ควรแก่พระตถาคต ก็แต่บุรุษผู้ใดไม่รับการฝึกหัดด้วยอุบายอันละเอียด อันหยาบ และทั้งละเอียดและหยาบละนี้แล้ว พระองค์ก็ยอมไม่นับบุรุษผู้นั้นจะเป็นผู้อันพระองค์พึงว่ากล่าว ฟังตามสั่งสอนต่อไป ดังนี้ชื่อว่าบุรุษผู้นั้นยอมถูกฆ่าเสียแล้ว คือว่าพระองค์เลิกเสียไม่สอนต่อไป บุรุษผู้นั้นก็เป็นสิ้นเขตที่จะนับว่าเป็นสาวก ผู้ฟังคำสั่งสอนในวินัยของพระองค์ต่อไป ถึงครูบาอาจารย์อื่น ๆ ก็ต้องใช้วิธีนี้ทั้งนั้น

นี้ว่าด้วยการฝึกหัดทรมาณเฉพาะบุคคล นำมากล่าวเป็นเครื่องตักเตือนผู้ศึกษาให้ทราบ ว่า การสอนนั้นที่จะให้เป็นประโยชน์ก็เพราะผู้ศึกษาต้องฟังคำสั่งสอนด้วยดี...

(จรรยาแพทย์ หน้า 135-137)

จากตัวอย่างข้างต้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีต้องการสอนให้นักเรียนแพทย์ที่เข้าเรียนศีลธรรมจรรยาของแพทย์ให้ตั้งใจเก็บเกี่ยวความรู้ที่ได้ไปปรับใช้ เพราะหากผู้สอนถ่ายทอดเนื้อหาการสอนอย่างเต็มที่ แต่ผู้ฟังหรือนักเรียนไม่ใส่ใจจะเรียนรู้รับฟัง ประโยชน์ที่ควรจะได้รับก็สูญเปล่า ท่านจึงได้ยกนิทานชาดกเรื่องพระพุทธเจ้ากับนายสารถีที่สนทนากันเรื่องการฝึกม้า และการฝึกคน โดยนายสารถีซื้อเกสีได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามถึงวิธีการฝึกม้า นายเกสีเล่าว่าตนมีวิธีฝึกม้า 3 วิธี หากม้าตัวใดได้รับการฝึกทั้ง 3 วิธีแล้วไม่ได้ผลก็จะฆ่าม้าตัวนั้นเสีย จากนั้นนายเกสีจึงทูลถามพระพุทธเจ้าถึงวิธีการฝึกคนบ้าง พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่าใช้วิธีการฝึกคน 3 วิธี เช่นเดียวกัน ซึ่งหากคนใดได้รับการฝึกทั้ง 3 วิธีแล้วยังไม่เป็นคนดีก็จะฆ่าเสียเช่นกัน แต่พระองค์ไม่ได้ฆ่าให้ตาย การฆ่าในความหมายของพระองค์ คือ การตัดออกจากการเป็นสาวกของพระองค์เพราะมีโอกาสจะฝึกได้อีกต่อไปแล้ว การเล่านิทานเรื่องนี้มีความสอดคล้องกับการสอนเนื้อหาของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นอย่างดี ซึ่งช่วยให้ผู้อ่านผู้ฟังเข้าใจและเกิดความตระหนักในเรื่องที่ท่านต้องการสอน อีกทั้งยังก่อให้เกิดความสนุกเพลิดเพลินด้วย

กลวิธีการสอนที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเลือกใช้ในงานเขียนร้อยแก้วของท่านเพื่อโน้มน้าวผู้อ่านให้เห็นคุณค่าของเนื้อหาการสอนและนำไปประพฤติประพฤติดำเนิน โดยกลวิธีการสอนที่ท่านใช้มีทั้งสิ้น 7 กลวิธี ได้แก่ กลวิธีการสอนโดยการเปรียบเทียบ กลวิธีการสอนโดยตรง กลวิธีการสอนโดยการอธิบาย ซึ่งจำแนกได้เป็น 3 กลวิธีย่อย คือการอธิบายโดยการขยายความและให้รายละเอียด การอธิบายโดยใช้ทรรศนะของตัวท่านที่มีต่อเรื่องต่าง ๆ และการอธิบายโดยการชี้ให้เห็นถึงผลดีและผลเสียของประพฤติตามคำสอน นอกจากนี้ยังมีกลวิธีการสอนโดยใช้คำถามนำ การสอนโดยการกล่าวอ้างถึง กลวิธีการสอนโดยผ่านพฤติกรรมของตัวละครสำคัญ และกลวิธีการสอนโดยการยกนิทานและอุทาหรณ์ประกอบ ซึ่งแต่ละกลวิธีที่เลือกใช้นั้นท่านได้พิจารณาให้สัมพันธ์กับเนื้อหาการสอน ความยากง่าย รวมทั้งผู้ที่ได้รับคำสอนนั้น ๆ ด้วย ซึ่งก่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์ที่ดีในการถ่ายทอดเนื้อหาการสอนของท่าน

กล่าวโดยสรุปแล้ว การที่เนื้อหาการสอนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดียังคงทรงคุณค่า มีประโยชน์ต่อผู้อ่านแล้วนำไปปฏิบัตินั้นเกิดจากปัจจัย 3 ประการ ได้แก่ กลวิธีการแต่งเรื่อง กลวิธีการใช้ภาษา และกลวิธีการสอน ที่ต่างช่วยสนับสนุนส่งเสริมให้เนื้อหาการสอนที่ของท่านสามารถถ่ายทอดออกมาได้อย่างตรงจุดประสงค์ และเกิดประโยชน์ต่อผู้อ่าน

บทที่ 5

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การศึกษางานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีในฐานะวรรณคดี คำสอนนี้ ผู้วิจัยศึกษาจากงานเขียนร้อยแก้วทั้งหมด 7 เรื่อง ได้แก่ หนังสือกราบบังคมทูลของ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธสุริย- ศักดิ์ ร.ศ.113-118 สมบัติของผู้ดี พลเมืองดี คำสั่งสอนของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ กรรมการกลาง จัดการลูกเสือ ซึ่งได้กล่าวแก่ลูกเสือกองหนุนในการแจกเหรียญลูกเสือกองหนุน จรรยาแพทย์ ช่วยเพื่อน และเตือนเพื่อน

ในการศึกษางานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมีวัตถุประสงค์ 2 ประการ ประการแรกเพื่อศึกษาเนื้อหาที่เป็นคำสอนในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรน ทราธิบดี รวมทั้งศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างเนื้อหา กับประวัติของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี และบริบททางสังคม และประการที่สองเพื่อศึกษากลวิธีการนำเสนอเนื้อหาคำสอนในงานเขียนร้อย แก้วของท่าน ซึ่งประกอบด้วยกลวิธีการแต่ง กลวิธีการใช้ภาษา และกลวิธีการสอน ผลการศึกษา สามารถสรุปผลการศึกษาดังนี้

สรุปผลและอภิปรายผล

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นบุคคลที่มีความรู้ความสามารถอันเกิดจากอุปนิสัย ใฝ่รู้ใฝ่เรียน มีความขยันหมั่นเพียร รับผิดชอบต่อหน้าที่การงานจนได้รับความไว้วางใจให้ทำงานใน หน้าที่ต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหน้าที่ที่เกี่ยวกับการศึกษาทั้งการเป็นพระอภิบาลสมเด็จพระเจ้าลูกยา เธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธขณะที่เสด็จพระราชดำเนินไปทรงศึกษาศิลปวิทยาการ ณ ประเทศอังกฤษ รวมทั้งการจัดหลักสูตรการศึกษาตามแบบตะวันตกขึ้นในประเทศสยาม ประกอบกับในช่วงรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เป็นช่วงที่สยามต้องเผชิญกับปัญหาการคุกคาม ของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกยิ่งผลให้ต้องมีการปฏิรูปบ้านเมืองให้พัฒนาและสอดคล้องกับ สถานการณ์ของโลกในขณะนั้น ปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนมีผลต่อการสร้างสรรค์งานเขียนของท่าน

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเล็งเห็นว่าการพัฒนาชาติบ้านเมืองต้องเริ่มต้นจากการ พัฒนาคนให้มีคุณภาพ ซึ่งนอกเหนือจากการวางแผนจัดการศึกษา และจัดตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎร แล้ว งานเขียนยังเป็นอีกช่องทางหนึ่งในการช่วยพัฒนาคนให้มีความรู้ความสามารถ และมีคุณธรรม จริยธรรม มีความประพฤติที่ดีสอดรับการพัฒนาประเทศ เพราะการขยายตัวทางการศึกษาและ

ทางด้านการพิมพ์ทำให้งานเขียนต่าง ๆ สามารถเข้าถึงราษฎรได้อย่างทั่วถึงมากขึ้น ด้วยเหตุนี้ท่านจึงได้สร้างสรรค์งานเขียนที่มุ่งให้ความรู้ และสั่งสอนจริยธรรม รวมทั้งหลักการปฏิบัติตนขึ้นมาหลายเรื่อง

เมื่อพิจารณางานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ผู้วิจัยพบว่ามีลักษณะเป็นวรรณคดีคำสอนเนื่องจากงานเขียนของท่านมีวัตถุประสงค์เพื่อสั่งสอน หรือให้ข้อแนะนำในการประพฤติปฏิบัติตนให้ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม รวมทั้งยังมีกลวิธีการนำเสนอเรื่องราวที่มีลีลาทางวรรณศิลป์อันหลากหลาย ทำให้งานเขียนของท่านมิได้เป็นเพียงตำราเรียนที่มุ่งเน้นให้แต่สาระเพียงอย่างเดียว แม้ว่างานเขียนบางเรื่องอย่างเช่น หนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ.113-118 ซึ่งมีจุดมุ่งหมายเพื่อกราบบังคมทูลรายงานพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงการจัดการศึกษาให้แก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ รวมทั้งพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์อื่น ๆ ที่เสด็จไปทรงศึกษาศิลปวิทยาการ ณ ทวีปยุโรป จะไม่ได้มีจุดมุ่งหมายในการสั่งสอนหรือให้ข้อแนะนำโดยตรง หากแต่ในบางส่วนของเรื่องได้มีการสอดแทรกความคิดเห็น ข้อแนะนำต่าง ๆ อันเป็นการให้กำลังใจและข้อมูลอันเป็นประโยชน์ต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสมือนเป็นที่ปรึกษาให้แก่พระองค์ ซึ่งนับว่าเป็นประโยชน์ต่อการบริหารราชการแผ่นดินของนักปกครอง

งานเขียนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นงานเขียนประเภทร้อยแก้ว ทั้งนี้เป็นเพราะสมัยรัชกาลที่ 5 มีการรับเอาอิทธิพลในการสร้างสรรค์งานเขียนอย่างตะวันตก ส่งผลให้งานเขียนประเภทร้อยแก้วเริ่มเข้ามามีบทบาทในสังคมและได้รับความนิยมมากขึ้น ประกอบกับการขยายตัวทางการศึกษาศูนย์ใหม่ของคนไทย ทำให้การใช้งานเขียนประเภทร้อยแก้วช่วยส่งเสริมการสื่อสารเพื่อถ่ายทอดหลักคำสอนของท่านไปสู่ผู้อ่านได้อย่างสัมฤทธิ์ผล ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นผู้ที่มีวิสัยทัศน์ที่ก้าวไกลมาก

รูปแบบงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ผู้วิจัยพบว่ามีอยู่ 3 รูปแบบด้วยกัน ได้แก่ รูปแบบจดหมาย รูปแบบตำราเรียน และรูปแบบบันทึกคำสั่งสอน ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความหลากหลายทางการประพันธ์ และบทบาทของงานเขียนของท่านต่อหน่วยต่าง ๆ ในสังคม

งานเขียนร้อยแก้วที่มีรูปแบบเป็นจดหมาย มี 1 เรื่อง คือ หนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยา พระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ.113-118 ทั้งนี้หนังสือกราบบังคมทูลดังกล่าวเป็นการสื่อสารระหว่างสามัญชนกับพระมหากษัตริย์ ฉะนั้นผู้กราบบังคมทูลจะต้องใช้ให้ถูกหลักแบบแผนของการกราบบังคมทูล ทั้งนี้ผลการศึกษาพบว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นสามารถใช้อย่างถูกต้อง

ส่วนงานเขียนร้อยแก้วที่มีรูปแบบตำราเรียน มี 2 เรื่อง คือ สมบัติของผู้ดี และพลเมืองดี ซึ่งเป็นงานเขียนที่ใช้เป็นแบบเรียนสำหรับนักเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือน จุดประสงค์ของตำราเรียนทั้ง 2 เรื่องก็คือมุ่งเน้นพัฒนาคุณลักษณะและความประพฤติให้เหมาะสมกับการประกอบอาชีพ

ของตนเองในอนาคต ทั้งนี้แนวคิดต่าง ๆ ที่ปรากฏนั้นเป็นการผสมผสานกับระหว่างแนวคิดทางพุทธศาสนา กับแนวคิดแบบตะวันตก ได้แก่ แนวคิดการดำรงตนแบบผู้ดีอังกฤษ หรือ English gentleman ที่ท่านได้รับมาครั้งที่เดินทางไปปฏิบัติหน้าที่ที่ประเทศอังกฤษ และประเทศอื่น ๆ ในทวีปยุโรป นอกจากนี้เรื่องพลเมืองดียังเป็นตำราเรียนที่มีรูปแบบการนำเสนอแบบบันเทิงคดีที่มีตัวละคร ฉาก มีการดำเนินเรื่อง แต่อย่างไรก็ตามงานเขียนเรื่องนี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีก็ไม่ได้มุ่งเน้นที่จะให้ความบันเทิงสำเร็จใจเป็นหลัก หากแต่ท่านต้องการใช้พฤติกรรมของตัวละครเป็นสื่อในการถ่ายทอดหลักคำสอน และวิทยาการความรู้ที่จำเป็นสำหรับการเป็นพลเมืองที่ดีของสังคมและประเทศชาติ

งานเขียนร้อยแก้วที่มีรูปแบบบันทึกคำสั่งสอนมี 4 เรื่อง คือ เรื่องคำสั่งสอนของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ กรรมการกลางจัดการลูกเสือซึ่งได้กล่าวแก่ลูกเสือกองหนุในการแจกเหรียญลูกเสือกองหนุ จรรยาแพทย์ ช่วยเพื่อน และเตือนเพื่อน เรื่องคำสั่งสอนฯ ดังกล่าวนี้นี้เป็นการบันทึกคำสั่งสอนที่ท่านได้กล่าวแก่ลูกเสือกองหนุ แล้วต่อมาได้มีการรวบรวมจัดตีพิมพ์ขึ้นเพราะเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเห็นว่าเป็นประโยชน์แก่นักเรียนและลูกเสือโดยทั่วไป นอกจากนี้เรื่องจรรยาแพทย์เป็นการรวบรวมคำสอนจรรยาที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีไปบรรยายให้แก่นักเรียนแพทย์ ส่วนเรื่องช่วยเพื่อน และเตือนเพื่อนเป็นเรื่องที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีตั้งใจที่จะให้แง่คิดความรู้ รวมทั้งเสนอแนะข้อควรปฏิบัติสำหรับผู้ประกอบอาชีพรับราชการ โดยเรื่องช่วยเพื่อนนั้นท่านมุ่งเน้นในด้านการรักษาสุขอนามัย และให้ความรู้เกี่ยวกับแพทย์แผนปัจจุบัน ส่วนเรื่องเตือนเพื่อนนั้นจะมุ่งเน้นสอนในเรื่องการวางตัวให้เหมาะสมกับอาชีพรับราชการ

สำหรับกลุ่มบุคคลที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมุ่งสอนและแนะแนวทางในการประพฤติปฏิบัติตนนั้นสามารถแบ่งออกได้เป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ พระมหากษัตริย์ ข้าราชการ และนักเรียน สำหรับพระมหากษัตริย์ที่กล่าวถึงในที่นี้คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้สอนในเชิงบังคับ หากแต่เป็นการถวาคำแนะนำอันเป็นประโยชน์ต่อปัญหาต่าง ๆ ของบ้านเมืองที่สร้างความทุกข์โศกให้แก่พระองค์เป็นอย่างยิ่ง ทั้งเรื่องการบริหารราชการแผ่นดิน การจัดการกับพระราชธรรมาจารย์พระองค์ เป็นต้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นผู้ที่ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัย และมีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และชาติบ้านเมืองเป็นอย่างยิ่ง

นอกจากนี้ ด้วยเหตุเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นผู้ที่ทำงานรับราชการใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาท ท่านได้เล็งเห็นว่าผู้ที่รับราชการต้องทำงานโดยยึดเอาพระเจ้าอยู่หัวและบ้านเมืองเป็นที่ตั้ง ท่านจึงตั้งใจที่จะช่วยพัฒนาบุคลากรเหล่านี้ให้เป็นผู้ที่มีความประพฤติอันเหมาะสม รู้จักบทบาทและหน้าที่ของตนเอง รักษาเกียรติยศให้สมกับที่พระมหากษัตริย์มีพระมหากรุณาธิคุณเลี้ยงดูชุบเลี้ยง รวมทั้งเป็นแบบอย่างและที่พึ่งของราษฎรได้

กลุ่มบุคคลอีกกลุ่มหนึ่งที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีให้ความสำคัญในการอบรมสั่งสอนให้มีความรู้ควบคู่กับคุณธรรมนั้นคือ ผู้ที่อยู่ในวัยเรียน ดังจะเห็นได้จากการที่ท่านสร้างสรรคงานเขียนต่าง ๆ เพื่อบรรจุเป็นตำราเรียนสำหรับนักเรียนในโรงเรียน ทั้งเรื่องพลเมืองดี และสมบัติของผู้ดีที่มุ่งเน้นปลูกฝังให้นักเรียนเหล่านี้มีความประพฤติที่ดีและเหมาะสม ทั้งนี้งานเขียนบางเรื่องก็ไม่ได้แต่งขึ้นเพื่อใช้เป็นตำราเรียน เช่น เรื่องคำสั่งสอนลูกเสือฯ และจรรยาแพทย์ เนื่องจากทั้งสองเรื่องนี้เป็นการบินทักท้วงกล่าวของท่านที่ได้ให้ไว้แก่คณะลูกเสือ และนักเรียนแพทย์ตามลำดับ แล้วเวลาต่อมาเห็นว่าคำสั่งสอนเหล่านี้มีประโยชน์จึงได้มีการรวบรวมตีพิมพ์ขึ้นในภายหลัง แต่อย่างไรก็ตามก็นับว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นผู้ที่เล็งเห็นความสำคัญของเยาวชนของชาติอย่างยิ่ง

จากการวิเคราะห์งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นผู้วิจัยพบว่าสามารถจัดหมวดหมู่ของเนื้อหาหลักคำสอนได้เป็น 5 ประเด็นด้วยกัน ได้แก่ หลักในการดำเนินชีวิต หลักในการปฏิบัติตนต่อผู้อื่นและการวางตัวในสังคม หลักในการปกครอง หลักในการรับราชการ และหลักในการประกอบอาชีพเฉพาะทาง ซึ่งหลักคำสอนต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนช่วยให้ผู้ประพฤติปฏิบัติตามได้รับประโยชน์ทั้งในการดำเนินชีวิต การทำงาน ชีวิตครอบครัว รวมไปถึงการเป็นคนที่มีความเพียบพร้อมสำหรับการช่วยพัฒนาประเทศต่อไป

หลักในการดำเนินชีวิตที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเห็นว่าควรปฏิบัติ คือ การศึกษาหาความรู้เพื่อพัฒนาความรู้ความสามารถของตน เมื่อมีความรู้แล้วก็นำมาใช้ในการประกอบอาชีพด้วยความความเพียรพยายามตั้งใจ รายได้อันได้มาจากการทำงานก็รู้จักใช้จ่ายให้ถูกวิธีหรือทำให้เพิ่มพูนยิ่งขึ้น รู้จักเลือกคู่ครองที่ดี นอกจากนี้ท่านยังเห็นว่าควรใช้ชีวิตให้มีความสุขแต่ต้องตั้งอยู่ในความไม่ประมาทและกอบประด้วยศีลธรรมจรรยา รวมทั้งให้รักษาสุขอนามัยของตนเองให้แข็งแรงเพื่อจะได้มีกำลังในการทำงานและพัฒนาประเทศชาติต่อไป หลักคำสอนที่เกี่ยวกับการดำเนินชีวิตที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นสะท้อนให้เห็นถึงการสร้างค่านิยมที่ดีให้แก่ราษฎร โดยเริ่มจากตัวเองก่อนซึ่งเป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้ง่ายที่สุด เพื่อเป็นการสร้างพลเมืองอันพึงประสงค์ของสังคม อันเป็นกลไกหนึ่งของการพัฒนาประเทศ

ส่วนหลักในการปฏิบัติตนต่อผู้อื่นและการวางตัวในสังคมนั้นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเห็นว่าราษฎรทุกคนต้องตระหนักถึงหน้าที่ความรับผิดชอบของตนเองต่อสถาบันชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์อันเป็นสถาบันที่สำคัญของชาติ เพราะจะช่วยให้ประเทศชาติมีความเป็นปึกแผ่นมั่นคงและพัฒนาก้าวหน้า นอกจากนี้การอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสงบสุขนั้นทุกคนจะต้องตระหนักรู้และประพฤติตนภายใต้กฎหมายของบ้านเมือง รวมทั้งการมีสัมมาคารวะ และการให้เกียรติซึ่งกันและกัน อันจะนำไปให้สังคมไทยมีแต่ความผาสุกและพัฒนาไปได้อย่างราบรื่น

หลักในการปกครองนี้เป็นคำแนะนำของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่ถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากคำแนะนำดังกล่าวสามารถจำแนกได้เป็น 2 ประการ

คือคุณสมบัติของนักปกครอง และบทบาทหน้าที่ของนักปกครอง สำหรับคุณสมบัติของนักปกครองที่สำคัญคือต้องมีความรอบรู้ สติปัญญา รวมทั้งมีวิสัยทัศน์อันกว้างไกล และต้องมีวิจรรณญาณในการใช้อำนาจอันก่อปรกรรมณาในการปกครองผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา ส่วนบทบาทหน้าที่ของนักปกครองนั้น ท่านเห็นว่าผู้ปกครองมีหน้าที่ที่จะต้องดูแลราษฎรหรือผู้อยู่ใต้ปกครองให้มีความเป็นอยู่ที่ดี มีความสุข รวมทั้งนักปกครองยังมีหน้าที่ที่จะต้องพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้า และสร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้นในหมู่คณะผู้เป็นดั่งแขนขาของนักปกครองที่จะใช้สำหรับทำงานเพื่อประเทศชาติต่อไป

ผู้ที่มีอาชีพรับราชการ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้เสนอหลักในการรับราชการไว้หลายประการด้วยกัน อาทิ ผู้เป็นข้าราชการต้องทำงานด้วยความเต็มที่ และต้องเสียสละความสุขส่วนตนต่อหน้าที่การงาน รวมทั้งมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ต้องมีความประพฤติที่เหมาะสมดีงาม เพราะข้าราชการเป็นดังสัญลักษณ์ของพระมหากษัตริย์อีกทั้งเป็นที่พึ่งของราษฎรด้วย

นอกจากนี้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดียังได้ให้แง่คิดเกี่ยวกับหลักในการประกอบวิชาชีพเฉพาะทาง อันได้แก่ แพทย์ และนักการทูต ทั้งนี้เนื่องจากท่านเคยดำรงตำแหน่งเป็นผู้บังคับบัญชาชั้นสูงของราชแพทยาลัย และอรรคราชทูตพิเศษขณะปฏิบัติหน้าที่ ณ ทวีปยุโรป ทำให้ท่านมีประสบการณ์มากจนสามารถถ่ายทอดเป็นเนื้อหาการสอนที่มีประโยชน์ต่อสาขาวิชาชีพทั้งสองได้ โดยสำหรับผู้เป็นแพทย์นั้นท่านเห็นว่าจะต้องเป็นผู้มีความรู้ดี มีความอดทน ไม่ย่อท้อต่อความยากลำบาก มีใจที่เข้มแข็งและเปี่ยมด้วยความเมตตากรุณา ส่วนนักการทูตนั้นจะต้องมีความรู้ที่ดีและแม่นยำ รวมทั้งต้องมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีในการผูกสัมพันธ์ไมตรีกับชาติต่าง ๆ ซึ่งนักการทูตต้องทำหน้าที่โดยคำนึงถึงผลประโยชน์ของชาติเป็นสำคัญ

ทั้งนี้หลักคำสอนดังกล่าวข้างต้นจะสัมฤทธิ์ผลกับผู้อ่านนั้นจะต้องอาศัยกลวิธีในการนำเสนอเนื้อหาการสอนที่หลากหลายและเหมาะสมกับเนื้อหาเพื่อให้ผู้อ่านได้รับประโยชน์สูงสุด โดยกลวิธีต่าง ๆ ที่เป็นปัจจัยเอื้อให้งานเขียนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นประสบความสำเร็จในการนำเสนอเนื้อหาการสอน ได้แก่ กลวิธีการแต่ง กลวิธีการใช้ภาษา และกลวิธีการสอน

กลวิธีการแต่งในงานเขียนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีประกอบด้วยกลวิธีการตั้งชื่อเรื่อง กลวิธีการเปิดเรื่อง กลวิธีการเสนอเรื่อง และกลวิธีการปิดเรื่อง โดยกลวิธีการตั้งชื่อนั้นมีอยู่ 2 เรื่องที่ท่านไม่ได้ตั้งด้วยตนเองเนื่องจากถูกนำมาตีพิมพ์ภายหลังและตั้งชื่อเรื่องโดยคณะผู้จัดพิมพ์ ได้แก่ เรื่องหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ.113-118 และเรื่องคำสั่งสอนของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ กรรมการกลางจัดการลูกเสือ ซึ่งได้กล่าวแก่ลูกเสือกองหนุ่นในการแจกเหรียญลูกเสือกองหนุ่น ส่วนอีก 5 เรื่องนั้นท่านเลือกใช้การตั้งชื่อเรื่องอยู่ 3 วิธี คือการตั้งชื่อแบบตรงไปตรงมาได้แก่ เรื่องจรรยาแพทย์ และพลเมืองดี ซึ่งทำให้ผู้อ่านทราบจุดมุ่งหมายของเรื่องว่าเกี่ยวข้องกับเรื่อง

อะไร ส่วนการตั้งชื่อเรื่องแบบใช้ความเปรียบ ได้แก่ เรื่องสมบัติของผู้ดี การตั้งชื่อด้วยวิธีนี้ช่วยดึงดูดความสนใจของผู้อ่านได้เป็นอย่างดี และการตั้งชื่อเรื่องแบบสร้างความคุ้นเคยกับผู้อ่าน เช่น เตือนเพื่อน และช่วยเพื่อนนั้นเป็นการสร้างความรู้สึกเป็นพวกพ้องเดียวกันและเป็นกันเองกับผู้อ่านมากขึ้น นอกจากนี้ในเรื่องพลเมืองดีซึ่งมีการแบ่งเรื่องราวตอนเป็น 29 ตอน ท่านก็ได้ตั้งชื่อตอนให้สอดคล้องกับเนื้อหาแต่ละตอนช่วยให้ผู้อ่านทราบเรื่องราวในตอนนั้น ๆ ก่อนที่จะอ่านเนื้อเรื่อง ทั้งนี้เป็นที่น่าสังเกตว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นเลือกใช้คำที่สั้นและง่ายในการตั้งชื่อเรื่อง ซึ่งแสดงให้เห็นท่านรู้จักเลือกสรรคำมาใช้ให้เหมาะสมกับเรื่อง อีกทั้งยังง่ายต่อการจดจำของผู้อ่านอีกด้วย

ในการเปิดเรื่องในงานเขียนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นท่านมีวิธีการอยู่ 5 วิธี ได้แก่ การเปิดเรื่องด้วยการบรรยาย การเปิดเรื่องแบบสนทนากับผู้อ่าน การเปิดเรื่องแบบใช้พุทธศาสนสุภาษิต การเปิดเรื่องแบบระบุเจตนาของผู้แต่ง และการตั้งชื่อเรื่องแบบตั้งคำถาม โดยการเปิดเรื่องด้วยการบรรยายนั้นจะพบในเรื่องพลเมืองดี เพื่อเป็นการให้ข้อมูลเกี่ยวกับตัวละครต่าง ๆ รวมทั้งสถานการณ์อันนำไปสู่การถ่ายทอดเนื้อหาคำสอนของตัวละครในเรื่อง ส่วนการเปิดเรื่องแบบสนทนากับผู้อ่านอย่างเรื่องเตือนเพื่อนเป็นการลดช่องว่างระหว่างผู้แต่งกับผู้อ่านทำให้สามารถกล่าวสอนหรือให้ข้อแนะนำต่าง ๆ ได้ง่ายขึ้น นอกจากนี้การใช้พุทธศาสนสุภาษิตและการตั้งคำถามในการเปิดเรื่องยังเป็นการช่วยดึงดูดความสนใจของผู้อ่านได้มากขึ้น แต่งานเขียนบางเรื่อง เช่น คำสั่งสอนลูกเสือฯ ที่ต้องการความจริงจังในการอบรมสั่งสอนท่านก็จะเลือกใช้การเปิดเรื่องแบบระบุเจตนาเพื่อให้ทราบว่าท่านต้องการสอนเรื่องอะไร

การเสนอเรื่องหรือเนื้อหาคำสอนในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นท่านเลือกใช้การแสดงกระบวนการและความสัมพันธ์ต่าง ๆ ด้วยการอธิบายเป็นส่วนใหญ่ทั้งการขยายความให้รายละเอียด การชี้แจงให้เห็นความเหมือนและความแตกต่างกัน การชี้ให้เห็นถึงสาเหตุและผลลัพธ์ที่สัมพันธ์กัน และการให้คำนิยาม โดยท่านมักใช้การขยายความให้รายละเอียดมากที่สุด เนื่องจากหลักคำสอนของท่านบางเรื่องเป็นสิ่งที่เข้าใจได้ยาก ดังนั้นการให้รายละเอียดขยายความเรื่องต่าง ๆ ให้แจ่มแจ้งจึงเป็นวิธีการที่เหมาะสม นอกจากนี้ยังผู้วิจัยยังพบว่าท่านใช้วิธีการเล่าเรื่องราวต่าง ๆ ด้วยการบรรยายซึ่งใช้ในเรื่องพลเมืองดีเพื่อเล่าเหตุการณ์ต่าง ๆ อีกทั้งยังพบว่าท่านได้แทรกอารมณ์ขันของท่านลงไปในงานเขียนบางตอนซึ่งช่วยสร้างความขบขันและผ่อนคลายให้ผู้อ่านได้

การปิดเรื่องในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นท่านใช้กลวิธีหลากหลายเช่นเดียวกับการเปิดเรื่อง โดยท่านใช้การปิดเรื่องด้วยจุดประสงค์ในการแต่ง สรุปความเพื่อเป็นการเน้นย้ำถึงความสำคัญในหลักคำสอนของท่าน รวมทั้งการปิดเรื่องด้วยการแสดงทรรศนะของผู้แต่ง และเชิญชวนขอความร่วมมือร่วมใจจากผู้อ่านเพื่อโน้มน้าวให้ผู้อ่านเห็นคล้อยตามกับผู้แต่ง

ปรารภว่า นอกจากนี้ผู้วิจัยยังพบว่าท่านเลือกใช้พุทธศาสนสุภาษิต และพระบรมราโชวาทในการปิดเรื่องเพื่อสร้างความน่าเชื่อถือให้กับเนื้อหาการสอนของท่านด้วย

กลวิธีการใช้ภาษาที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี นั้นผู้วิจัยแบ่งออกเป็น 2 ระดับ คือ การใช้ภาษาในระดับคำ และการใช้ภาษาในระดับข้อความ โดยการใช้ภาษาในระดับคำนั้นประกอบด้วยการใช้หมวดคำที่เกี่ยวกับการสอน การใช้คำซ้อน และการใช้คำภาษาต่างประเทศ ส่วนการใช้ภาษาในระดับข้อความนั้นประกอบด้วยการใช้สำนวน การใช้ประโยค การใช้โวหารการเขียน และการใช้วันลีลาในงานเขียน

การใช้หมวดคำที่สื่อถึงการสอนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้น พบอยู่ 2 ลักษณะ คือ การใช้คำเพื่อแสดงถึงสิ่งที่ควรกระทำ และการใช้คำแสดงถึงสิ่งที่ไม่ควรกระทำ ทั้งนี้การใช้คำที่แสดงถึงสิ่งที่ควรกระทำนั้นท่านจะเลือกใช้คำว่า “จง” “ต้อง” “ควร” และ “ยอม” นำหน้ากริยาหลัก ส่วนการใช้คำแสดงถึงสิ่งที่ไม่ควรกระทำท่านเลือกใช้คำว่า “ไม่” และ “อย่า” นำหน้ากริยาหลัก ซึ่งลักษณะการใช้คำเช่นนี้จะพบเมื่อท่านต้องการสอนเนื้อหาการสอนโดยตรง ทำให้ผู้อ่านทราบได้ในทันทีว่าควรประพฤติปฏิบัติตนอย่างไร

การใช้คำซ้อนที่ปรากฏในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมี 2 ลักษณะ คือ คำซ้อนแบบมีเสียงสัมผัส และคำซ้อนไม่มีเสียงสัมผัส ซึ่งการใช้คำซ้อนนั้นนอกจากจะเป็นการช่วยขยายความ รวมทั้งเป็นการเน้นย้ำความหมายให้ชัดเจนยิ่งขึ้นแล้ว ยังช่วยให้ข้อความมีเสียงที่ไพเราะเป็นจังหวะ ช่วยเพิ่มอรรถรสในการอ่านได้เป็นอย่างดี

การที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ไปปฏิบัติหน้าที่ ณ ทวีปยุโรปทำให้ปรากฏการใช้คำภาษาต่างประเทศ โดยเฉพาะคำทับศัพท์ภาษาอังกฤษในงานเขียนร้อยแก้วของท่าน ซึ่งปรากฏเป็นจำนวนมากในหนังสือกราบบังคมทูลฯ ทั้งนี้ท่านจะใช้คำทับศัพท์ภาษาอังกฤษในกรณีที่กล่าวถึงชื่อบุคคล ตำแหน่ง สถานที่ที่เป็นนามเฉพาะ นอกจากนี้ยังใช้เรียกสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นวิทยาการหรือวัฒนธรรมที่ได้รับอิทธิพลจากชาติตะวันตกทั้งเครื่องมือเครื่องใช้ หน่วยงานตราวัด กีฬาการละเล่น รวมถึงศัพท์เทคนิคต่าง ๆ โดยท่านเลือกที่จะใช้คำเหล่านี้ในการสื่อสารกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือนักเรียนแพทย์ผู้ซึ่งมีความรู้ที่จะเข้าใจคำศัพท์ต่าง ๆ เหล่านั้นได้ แสดงให้เห็นถึงการเลือกใช้ภาษาให้เหมาะกับผู้รับสารด้วย

นอกจากการใช้ภาษาในระดับคำแล้ว ผู้วิจัยยังพบการใช้ภาษาในระดับข้อความซึ่งมีส่วนในการเสริมสร้างงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีให้มีความงดงามสละสลวย โดยการใช้สำนวนที่ปรากฏในงานเขียนของท่านมี 2 ลักษณะ ได้แก่ สำนวนที่มีใช้เฉพาะสมัย และสำนวนที่มีใช้มาจนถึงปัจจุบันโดยใช้พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554 เป็นเกณฑ์ในการตัดสินยุคสมัยของสำนวนที่พบ ซึ่งสำนวนที่มีใช้เฉพาะสมัยของท่านมี 1 สำนวน คือ “ตกใจไปต่างด้าวอย่างเท้าไปต่างแดน” ส่วนสำนวนที่มีใช้มาจนถึงปัจจุบันนั้นมีเป็นจำนวนมากซึ่งมีบางสำนวนที่มีการ

เปลี่ยนแปลงทางด้านเสียงและคำ ทั้งนี้การที่สำนวนที่ท่านเลือกใช้ส่วนใหญ่ยังคงใช้มาจนถึงปัจจุบัน แสดงให้เห็นว่าท่านเลือกใช้สำนวนที่คนทั่วไปในสังคมรู้จักกันดี ช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจถึงสิ่งที่ท่านต้องการสื่อได้อย่างชัดเจนมากขึ้น

การเรียบเรียงคำต่าง ๆ เป็นประโยคนั้นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเลือกใช้ให้เหมาะสมกับผู้ที่ท่านต้องการถ่ายทอดเนื้อหาคำสอน โดยท่านจะเลือกประโยคขนาดสั้นเพื่อสื่อความเนื้อหาคำสอนที่ผู้อ่านสามารถเข้าใจได้ทันที ไม่อาศัยการต้องอธิบายที่ยืดเยื้อ เหมาะสำหรับเยาวชนหรือผู้ที่เข้ารับการศึกษาระดับต้น ส่วนประโยคขนาดยาวท่านจะใช้เพื่ออธิบายเนื้อหาคำสอนที่เป็นเรื่องยาก หรือต้องอาศัยเหตุผลมาสนับสนุนเพื่อโน้มน้าวให้เห็นคล้อยตาม ทั้งนี้ประโยคขนาดยาว ผู้วิจัยพบว่ามี 2 ลักษณะคือ ประโยคขนาดยาวแบบขยายความ และประโยคขนาดยาวแบบขนานความ โดยประโยคขนาดยาวแบบขยายความนั้นท่านจะใช้ในกรณีที่ต้องการอธิบายความรู้หรือชี้แจงคำสอนให้กระจ่างมากขึ้นด้วยการขยายความออกไปเรื่อย ๆ จนกว่าจะจบเนื้อหา ส่วนประโยคขนาดยาวแบบขนานความนั้นเป็นการใช้ประโยคที่มีจังหวะรับส่งของเนื้อหาที่สัมพันธ์กันทำให้ผู้อ่านเกิดความรื่นหูในการอ่าน

เนื้อหาในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นมุ่งเน้นในการสั่งสอนและชี้แนะแนวทางการประพฤติปฏิบัติตนทำให้ไวยาหารในการเขียนจึงเป็นเทศนาไวยาหารเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้เทศนาไวยาหารที่ปรากฏนั้นท่านได้ใช้ควบคู่ไปกับไวยาหารประเภทอื่น ๆ ด้วย อาทิบรรยายไวยาหาร อธิบายไวยาหาร และสาธกไวยาหาร ซึ่งการใช้เทศนาไวยาหารควบคู่กับอธิบายไวยาหารเป็นสิ่งที่ท่านเลือกใช้ในการถ่ายทอดเนื้อหาคำสอนของท่านมากที่สุด เพราะต้องทำให้ผู้อ่านเข้าใจกระจ่างในเรื่องหลักคำสอนต่าง ๆ

เนื่องด้วยการถ่ายทอดเนื้อหาคำสอนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นใช้กับกลุ่มบุคคล และสถานการณ์ที่หลากหลาย ทำให้วจนลีลาในงานเขียนร้อยแก้วของท่านนั้นแตกต่างกัน ทั้งนี้จากทฤษฎีของมาร์ติน โจนส์ที่ได้แบ่งวจนลีลาออกเป็น 5 ระดับนั้น คือ วจนลีลาตายตัว วจนลีลาเป็นทางการ วจนลีลาหรือ วจนลีลาเป็นกันเอง และวจนลีลาสนทนา ผู้วิจัยพบว่างานเขียนร้อยแก้วของท่านปรากฏวจนลีลาอยู่ 2 ระดับ คือ วจนลีลาหรือหรือกึ่งทางการ และวจนลีลาเป็นกันเองหรือไม่เป็นทางการ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นวจนลีลาแบบหรือ ทั้งนี้เป็นเพราะเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีต้องการที่จะให้การสอนของท่านเป็นไปในบรรยากาศที่ไม่ตึงเครียดจนเกินไป และไม่เป็นทางการมากนัก แม้กระทั่งในหนังสือกราบบังคมทูลฯ ที่ควรจะใช้วจนลีลาตายตัวหรือพิธีการ แต่ท่านก็เลือกใช้วจนลีลาแบบหรือเพราะเป็นการสื่อสารที่เป็นส่วนตัว แต่อย่างไรก็ตามท่านก็ยังคงรักษาระเบียบของการเขียนหนังสือกราบบังคมทูล และใช้คำราชาศัพท์ในการสื่อสารอยู่ ส่วนวจนลีลาเป็นกันเองนั้นจะพบในเรื่องพลเมืองดีตอนที่ตัวละครสนทนากันในเรื่องทั่วไป แต่เมื่อใดที่ตัวละครกล่าวคำสอนหรือ

ความรู้ต่าง ๆ วจนลีลาที่ใช้จะเป็นวจนลีลาหรือ ทั้งนี้เป็นเพราะการที่ให้ตัวละครสนทนาแบบเป็นกันเองจนเกินไปจะทำให้เนื้อหาคำสอนที่ท่านต้องการถ่ายทอดลดความน่าเชื่อถือลงไป

นอกจากกลวิธีการแต่ง และกลวิธีการใช้ภาษาแล้ว กลวิธีการสอนก็มีส่วนช่วยให้งานเขียนร้อยแก้วเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีสามารถถ่ายทอดเนื้อหาคำสอนต่าง ๆ ได้อย่างสมบูรณ์โดยท่านเลือกใช้กลวิธีการสอนทั้งหมด 7 กลวิธีด้วยกัน ได้แก่ การสอนโดยการใช้ความเปรียบเทียบ การสอนโดยตรง การสอนโดยการอธิบายด้วยการขยายความให้รายละเอียด การแสดงพรรณนาของผู้แต่ง และการชี้แจงให้เห็นผลดีและผลเสีย การสอนโดยการตั้งคำถามนำ การสอนโดยผ่านพฤติกรรมของตัวละครสำคัญ การสอนโดยการใช้กลวิธีการอ้างอิง และการสอนโดยยกนิทานและอุทาหรณ์ประกอบ

กลวิธีการสอนที่มีความโดดเด่นที่สุดในงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีก็คือการสอนโดยการใช้ความเปรียบเทียบ ทั้งนี้เป็นเพราะเนื้อหาคำสอนของท่านส่วนหนึ่งเป็นหลักคำสอนทางพุทธศาสนา รวมทั้งแนวคิดต่าง ๆ ที่เป็นนามธรรม ทำให้ยากต่อความเข้าใจของคนโดยทั่วไป ท่านจึงได้นำแนวคิดเหล่านั้นไปเปรียบเทียบกับสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่ในธรรมชาติ หรืออยู่รอบตัวผู้อ่านนั่นเอง ซึ่งช่วยให้ผู้อ่านสามารถจินตนาการตามที่คุณแต่งต้องการได้ กลวิธีการสอนนี้ผู้วิจัยเห็นว่าช่วยให้งานเขียนร้อยแก้วของท่านประสบผลสำเร็จในการถ่ายทอดเนื้อหาคำสอนได้เป็นอย่างดี สอดคล้องกับกลวิธีการสอนของพระพุทธเจ้าที่พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) เคยได้ศึกษาไว้ นอกจากนี้ท่านยังเลือกใช้วิธีการอธิบายขยายความให้รายละเอียดพร้อมยกตัวอย่าง ประกอบเพื่อให้อ่านเกิดความเข้าใจในเนื้อหาคำสอนมากยิ่งขึ้น

ทั้งนี้เพื่อเป็นการสร้างความน่าเชื่อถือให้กับเนื้อหาคำสอนของท่านมากขึ้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีก็เลือกใช้กลวิธีการอ้างอิงพุทธศาสนสุภาษิต รวมทั้งบทพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งการยกนิทานและอุทาหรณ์ต่าง ๆ มาช่วยสนับสนุนเนื้อหาคำสอนของท่านให้มีความหนักแน่นขึ้น นอกจากนี้ท่านยังได้เพิ่มความสนใจให้แก่เนื้อหาคำสอนของท่านด้วยกลวิธีการตั้งคำถามนำเพื่อกระตุ้นความสนใจใคร่รู้ของผู้อ่านให้อยากที่จะค้นหาคำตอบต่อไปในงานเขียนของท่าน อีกทั้งยังใช้กลวิธีที่สร้างตัวละครขึ้นมาเพื่อถ่ายทอดความรู้แง่คิดต่าง ๆ อันเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านอีกด้วย นับว่าเป็นการสร้างสีสันให้กับงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้เป็นอย่างดี

จากการศึกษางานเขียนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีในฐานะของวรรณคดี คำสอนนั้นจะเห็นว่า ท่านใช้กลวิธีอันหลากหลายในการนำเสนอเนื้อหาคำสอนซึ่งยากต่อความเข้าใจให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น อีกทั้งทำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังไม่เกิดความรู้สึกเบื่อหน่าย หรือเห็นเป็นเรื่องที่ไกลตัว และสามารถโน้มน้าวใจให้ผู้อ่านนำข้อคิดที่ได้รับไปปรับใช้กับชีวิตของตนเองได้ ซึ่งกลวิธีต่าง ๆ ที่ท่านใช้นี้ล้วนให้ประโยชน์กับกลุ่มบุคคลที่แตกต่างกันไป นับว่างานเขียนร้อยแก้วของท่านมีคุณูปการอย่าง

ยิ่งต่อวงการการศึกษาของสยามที่ช่วยพัฒนาคนให้มีคุณภาพทั้งทางด้านความรู้ความสามารถ มีคุณลักษณะอันพึงประสงค์ต้องตามความต้องการของสังคม สามารถเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมนานาชาติอารยประเทศได้ รวมทั้งได้เห็นว่าเป็นว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นอัจฉริยบุคคลที่ชนรุ่นหลังควรเอาเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิต การทำงาน และความเสียสละและเห็นแก่ประโยชน์ของชาติบ้านเมืองเป็นสำคัญ

ทั้งนี้ การศึกษางานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีในฐานะวรรณคดีคำสอนนั้นสะท้อนให้เห็นว่างานเขียนร้อยแก้วของท่านมีคุณค่าและบทบาทสำคัญในด้านต่าง ๆ ทั้งในระดับปัจเจกบุคคลไปจนถึงระดับมหภาค ในระดับปัจเจกบุคคลนั้น งานเขียนร้อยแก้วของท่านมีบทบาทเป็นเครื่องมือในการพัฒนาคนให้มีคุณภาพ เมื่อคนมีคุณภาพก็ย่อมส่งผลต่อความเจริญก้าวหน้าของประเทศ เหตุนี้งานเขียนร้อยแก้วของท่านจึงมีบทบาทในระดับมหภาคด้วยโดยเป็นเครื่องมือในการพัฒนาประเทศด้วย นอกจากนี้ ความพยายามที่จะพัฒนาประเทศด้วยการใช้งานเขียนร้อยแก้วเป็นสื่อในการถ่ายทอดความรู้ความคิดต่าง ๆ ไปสู่ราษฎร ก็นับได้ว่างานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมีบทบาทสำคัญที่ช่วยสะท้อนให้เห็นถึงความเจริญทางความคิดของชนชั้นนำสยามได้เป็นอย่างดี

บทบาทสำคัญของงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีในฐานะเป็นเครื่องมือในการพัฒนาระดับปัจเจกบุคคลนั้นเกิดขึ้นบนแนวคิดที่ว่าคนเป็นทรัพยากรสำคัญของประเทศ การที่บ้านเมืองจะร่มเย็นเป็นสุขได้นั้นจะต้องอบรมและขัดเกลาคนให้มีความรู้เพื่อใช้ในการประกอบอาชีพที่สุจริตหาเลี้ยงตน ไม่ต้องไปเบียดเบียนหรือปล้นชิงของผู้อื่น อีกทั้งยังต้องมีศีลธรรมเพื่อที่จะรู้สิ่งใดควรหรือไม่ควรทำ อันนำมาสู่สันติสุขในสังคม งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ให้ความสำคัญกับพัฒนาคนเป็นอย่างมาก เห็นได้จากการประพันธ์งานเขียนที่มุ่งปลูกฝังทัศนคติของความเป็นคนที่ดีมีคุณธรรม สิ่งที่น่าอัศจรรย์ในงานเขียนของท่านคือการรู้จักบทบาทหน้าที่ของตนเอง ให้มีความรับผิดชอบต่อสิ่งที่ตนได้รับมอบหมายให้ดีที่สุด อาทิ *หนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* ที่ท่านได้แนะนำวิธีการปกครอง นำเสนอแนวคิดในการดำเนินชีวิต รวมทั้งจุดประกายแสงสว่างทางปัญญาถวายแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในยามที่พระองค์ทรงต้องการพระกำลังใจจนพระองค์สามารถกลับมาปฏิบัติพระราชกรณียกิจได้ หรือ *จรรยาแพทย์* ที่ท่านได้เน้นว่าผู้เป็นแพทย์จะเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถเพียงอย่างเดียวไม่ได้ จะต้องมีคุณธรรมควบคู่กันไป กล่าวคือ การรู้ระลึกว่าตนกำลังทำอะไร แล้วทำให้สุดความสามารถ ซึ่งนี่เป็นตัวอย่างของงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่เป็นเครื่องมือในการพัฒนาคนอันเป็นฟันเฟืองชิ้น เล็ก ๆ ที่ขับเคลื่อนสังคมให้มีคุณภาพและอยู่อย่างมีความสุข

ส่วนบทบาทสำคัญของงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีในฐานะเป็นเครื่องมือในการพัฒนาประเทศนั้นเป็นผลสืบเนื่องมาจากการพัฒนาคนให้มีคุณภาพ โดยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นยุคแห่งการปฏิรูปบ้านเมือง มีการตั้งกระทรวงต่าง ๆ ทั้งสิ้น 12 กระทรวงขึ้นมาบริหารราชการแผ่นดินเพื่อให้ครอบคลุมต่อการพัฒนาในทุก ๆ ด้าน ดังนั้นจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องใช้บุคลากรที่มีความรู้ความสามารถจำนวนมากมาปฏิบัติราชการในหน่วยต่าง ๆ แต่ปรากฏว่าในสมัยนั้นยังขาดผู้ที่มีความรู้ความสามารถ จึงทรงให้มีการสอบชิงทุนเล่าเรียนหลวงเพื่อไปศึกษาต่างประเทศ อีกทั้งยังให้ตั้งโรงเรียนเพื่อผลิตเข้ารับราชการ ในการนี้พระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้เล็งเห็นถึงความจำเป็นในจุดนี้จึงได้มีการแต่งแบบเรียนขึ้นหลายเล่มที่มุ่งให้ความรู้ ได้แก่ *พลเมืองดี* ซึ่งเป็นหนังสือสอนอ่านที่สอดแทรกสาระความรู้ต่าง ๆ อันจำเป็นต่อการพัฒนาประเทศ เช่น วิทยาศาสตร์ การเมืองการปกครอง สุขอนามัย เป็นต้น นอกจากนี้ท่านยังตระหนักอีกว่าคนจะพัฒนาเพียงด้านพุทธพิสัยอย่างเดียวไม่ได้ จำต้องพัฒนาพุทธพิสัยด้วย จึงได้นำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่จำเป็น และเป็นพื้นฐานในการดำเนินชีวิต ซึ่งหากผู้เรียนศึกษาเรื่องนี้จนจบ นอกจากจะทำให้สามารถอ่านออกเขียนได้คล่องขึ้นแล้ว ยังเป็นผู้มีความรู้รอบ สามารถต่อยอดในการศึกษาขั้นสูงได้

นอกจากนี้ ในช่วงที่ประเทศชาติต้องเผชิญกับการคุกคามของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก การสร้างสำนึกความเป็นชาติร่วมกันเป็นสิ่งสำคัญ กล่าวคือ แต่เดิมประเทศชาติปกครองแบบบริจจาริต โดยมีการปกครองจากศูนย์กลางหลักไปสู่ส่วนกลางย่อยของประเทศ แต่ไม่มีการขีดแบ่งพรมแดนที่แน่นอน แต่ละส่วนของประเทศยังไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเสียทีเดียว การขึ้นตรงต่อศูนย์กลางหลักเป็นไปตามหลักจาริต หรือตามสัญญาสงคราม ทำให้แต่ละภาคส่วนอยู่กันแบบกระจัดกระจาย การปกครองเป็นไปได้ยาก และเป็นจุดอ่อนให้ชาวต่างชาติเข้ามาแทรกแซงได้ง่าย ดังนั้นพระราชดำริเรื่องการสร้างสำนึกความเป็นชาติ พระองค์ได้ทรงเสนอแนวคิดว่าการรู้จักตนเอง การรู้ว่าตนเองเป็นใคร มีความเป็นมาอย่างไร มีวัฒนธรรมอะไรบ้างเป็นสิ่งที่ควรปลูกฝังแก่เยาวชน ดังนั้น การเรียนวิชาประวัติศาสตร์ไทย ภูมิศาสตร์ไทย และศีลธรรมจึงเป็นวิชาที่ควรบรรจุอยู่ในหลักสูตรการเรียน ซึ่งงานเขียนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ตอบสนองพระราชดำริข้อนี้เป็นอย่างดี เห็นได้จากเรื่อง *พลเมืองดี* ที่นำเสนอความรู้ด้านต่าง ๆ ซึ่งรวมไปถึงประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ผ่านการผูกเรื่องราวที่น่าสนใจ ทำให้ผู้อ่านได้รับความรู้ควบคู่กับความเพลิดเพลินไปด้วย

นอกจากนี้งานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดียังมีบทบาทในฐานะเป็นเครื่องมือที่แสดงถึงความเจริญทางความคิดของชนชั้นนำสยาม เนื่องจากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมาเป็นยุคแห่งปัญญาชน มีขุนนางและคนไทยที่มีความสามารถไปศึกษาต่อต่างประเทศเป็นจำนวนมาก อีกทั้งยังนำแนวคิดจากตะวันตกมาปรับใช้กับสังคมไทยเพื่อพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้าขึ้น แต่สิ่งที่ทำให้เจริญบ้านเมืองไม่ใช่เพียงเรื่องของ

วัตถุที่ทันสมัย เทคโนโลยีที่ล้ำหน้าเท่านั้น หากรวมไปถึงเรื่องของการพัฒนาคนให้ทันสมัยด้วยการปฏิรูปการศึกษาให้ทันสมัย เป็นระบบ และสร้างโอกาสให้ราษฎรได้เล่าเรียนอย่างเท่าเทียม ฉะนั้นสิ่งทีตามมาคือการสร้างงานเขียนที่ช่วยกระตุ้นสติปัญญา สร้างองค์ความรู้ให้แก่คนในชาติ จะเห็นได้ว่าในการผลิตแบบเรียนของสยามหลังจากปฏิรูปการศึกษาที่มีตั้งโรงเรียน ได้มีการระดมผู้มีความรู้ความสามารถมาช่วยกันแต่งแบบเรียน โดยแบบเรียนในสมัยนี้ไม่ได้มีเพียงตำราฝึกอ่านฝึกเขียน เช่น จินตามณี ประถม ก กา มูลบทบรรพกิจเท่านั้น หากแต่ยังแต่งแบบเรียนสอนความรู้อันหลากหลาย รวมทั้งแบบเรียนสอนคุณธรรมจริยธรรม ซึ่งงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีก็เป็นส่วนหนึ่งในแบบเรียนที่ใช้ในโรงเรียน โดยงานเขียนของท่านเป็นการประยุกต์รวบรวมความรู้จากแหล่งต่าง ๆ ไว้อย่างเป็นระบบ เช่น เรื่อง *สมบัติของผู้ดี* ที่มุ่งเน้นให้ผู้เรียนมีกิริยามารยาทที่ดีเหมาะสม และเป็นที่ยอมรับในสังคมอันกำลังจะเปลี่ยนแปลงไปตามกระแสอิทธิพลตะวันตก ท่านได้นำแนวคิดเรื่องการดำรงตนเป็นผู้ดีแบบอังกฤษ ซึ่งได้พบเห็นขณะทำหน้าที่เป็นพระอภิบาลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ มหาวชิราวุธมาผสมผสานกับหลักธรรมสัปปุริสธรรม ซึ่งเกิดจากความสนใจในพระพุทธศาสนาของท่าน ทำให้ข้อปฏิบัติในเรื่องนี้เป็นที่ยอมรับและถือปฏิบัติได้ในสังคมสยามได้ ฉะนั้นการสร้างสรรคงานเขียนของท่านเป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นผู้มีความคิดก้าวหน้าเพียงใด

ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาประวัติและผลงานด้านงานเขียนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนั้นพบว่าท่านมีได้มีเพียงความสามารถในการประพันธ์งานเขียนประเภทร้อยแก้วเท่านั้น หากแต่ท่านยังสร้างสรรค์งานเขียนประเภทร้อยกรองได้อย่างไพเราะอีกด้วย ผู้วิจัยจึงเห็นว่าควรมีการนำงานเขียนประเภทร้อยกรองของท่านมาศึกษาเพื่อให้ประจักษ์ถึงความสามารถทางการประพันธ์ของท่าน นอกจากนี้ในช่วงสมัยเดียวกันกับท่านมีบุคคลที่มีบทบาทสำคัญต่อการจัดการศึกษาของชาติ และได้สร้างสรรค์งานเขียนที่มีเนื้อหาเป็นหลักคำสอนเช่นเดียวกันนั่นก็คือ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ดังนั้นผู้วิจัยจึงเห็นว่าควรศึกษาเปรียบเทียบงานเขียนของบุคคลสำคัญทั้ง 2 ท่านเพื่อให้เห็นถึงบทบาทของงานเขียนที่มีต่อการพัฒนาสังคมและชาติบ้านเมืองต่อไป

รายการอ้างอิง

หนังสือภาษาไทย

- กฎหมายตรา 3 ดวง เล่ม 3 ฉบับพิมพ์มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง. กรุงเทพฯ: สถาบันปริทัศน์ พนมยงค์, 2548.
- กนกวลี ชูชัยยะ และกฤษฎา บุญยสมิต. **ประวัติศาสตร์ไทย สมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 – พ.ศ.2475**. กรุงเทพฯ: เกรท เอ็ดดูเคชั่น, 2552.
- กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ. **สำนวนไทย**. กรุงเทพฯ: ศูนย์พัฒนาหนังสือ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, 2543.
- กระทรวงศึกษาธิการ. **200 ปี ของการศึกษาไทย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2525.
- กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. **การแต่งตั้งขุนนางในสมัยรัชกาลที่ 5**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2521.
- กาญจนา นาคสกุล. **หนังสืออุเทศภาษาไทย ชุดบรรทัดฐานภาษาไทย เล่ม 2: คำ การสร้างคำ และ การยืมคำ**. กรุงเทพฯ: สถาบันภาษาไทย กรมวิชาการ, 2553.
- กุหลาบ มัลลิกะมาส. **วรรณกรรมไทย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2519.
- _____. **วรรณคดีวิจารณ์**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2517.
- เกริกฤทธิ์ ไทคุนธนภพ. **รัชกาลที่ 5 ปฏิรูปสังคมสยาม และจดหมายเหตุความทรงจำของโลก**. กรุงเทพฯ: สยามความรู้, 2555.
- โกวิท วงศ์สุรวัฒน์. **การเมืองการปกครองของไทย: หลายมิติ**. กรุงเทพฯ: ภาควิชารัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2547.
- _____. “เอกสารลำดับที่ 10 ย้อนพินิจสังคมไทยในสมบัติผู้ดี.” ใน **100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 1**. 225-249. วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: โครงการวิจัย “100 เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย”, 2552.
- ไกรฤกษ์ นานา. **คันหารัตนโกสินทร์ สิ่งที่เราอาจไม่ใช่ทั้งหมด**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2552.
- _____. **เบื้องหลังสนธิสัญญาเบาริงและประวัติศาสตร์พิสดารของ Sir John Bowring**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2555.
- ขจร สุขพานิช. **ข้อมูลประวัติศาสตร์: สมัยบางกอก**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2524.
- คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย. **ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475**. กรุงเทพฯ: กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2525.
- คึกฤทธิ์ ปราโมช, หม่อมราชวงศ์. “ปาฐกถากลางแจ้ง การปกครองสมัยสุโขทัย แสดงที่วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย วันที่ 31 มีนาคม 2503.” ใน **สามนคร**. กรุงเทพฯ: สยามรัฐ, 2526, 11.

- _____ **ลักษณะไทย เล่ม 1.** กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2525.
- _____ **สถาบันพระมหากษัตริย์.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แสงรุ่งการพิมพ์, 2523.
- จุไรรัตน์ ลักษณะศิริ, บรรณาธิการ. **เบิกทางวรรณคดีศึกษาไทย.** นครปฐม: ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556.
- จุไรรัตน์ ลักษณะศิริ และบาหยัน อิมสำราญ, บรรณาธิการ. **ภาษากับการสื่อสาร.** กรุงเทพฯ: พี. เพรส, 2548.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. และพระเสด็จสุเรนทราธิบดี, เจ้าพระยา. **พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ.113-118.** พระนคร: ศิวพร, 2504.
- เจือ สตะเวทิน. **ตำรับร้อยแก้ว.** กรุงเทพฯ: สุทธิสารการพิมพ์, 2517.
- ฉลวย สุรสิทธิ์. **ศิลปะการเขียน.** กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2522.
- ชะลอ รอดลาย. **การเขียนสารคดี.** กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2544.
- ชัย เรื่องศิลป์. **ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านสังคม.** กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ, 2545.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษา ปรีดยุบันแห่งประเทศสยาม ภาคที่ 1 (พ.ศ.2414-2434).** พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2480.
- _____ **ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาสยาม.** พระนคร: กระทรวงศึกษาธิการ, 2463.
- _____ **พระกวีนิพนธ์.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2519.
- ดำรงศดำรงค์ เทวกุล, หม่อมเจ้า. **พระประวัติสมเด็จพระราชปิตุลา บรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชฯ.** พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472.
- เถกิง พันธุ์เถกิงอมร. **หลักการวิจารณ์วรรณคดี.** พิมพ์ครั้งที่ 2. นครศรีธรรมราช: โครงการตำราและเอกสารวิชาการ วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช, 2528.
- _____ **เอกสารคำสอนรายวิชา 1540204 การเขียนเพื่อการสื่อสาร.** สงขลา: ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏสงขลา, 2539.
- ทองต่อ กล้ายไม้ ณ อยู่ธยา, บรรณาธิการ. **200 ปี มหาจักรีบรมราชวงศ์และวิวัฒนาการของระบบข้าราชการพลเรือน.** กรุงเทพฯ: สำนักงาน ก.พ., 2526.
- _____ **ครูไทย 200 ปี.** กรุงเทพฯ: ครูสภาและคณะกรรมการพิจารณาจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกครู 200 ปี, 2525.

- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 1.** พระนคร: องค์กรค้าของครุสภา, 2504.
- เทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, พลโทหญิง สมเด็จพระ. **ประวัติศาสตร์ไทย สมัย รัตนโกสินทร์: การปฏิรูปการปกครอง.** กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2536.
- ธัญญา สังขพันธานนท์. **การเขียนสารคดีภาคปฏิบัติ.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: อินทนิล, 2553.
- ธีรภาพ โลหิตกุล. **กว่าจะเป็นสารคดี.** กรุงเทพฯ: มหรรณพ, 2539.
- ธีระพร อูวรรณ, บรรณาธิการ. **จริยธรรมกับการศึกษา.** กรุงเทพฯ: โครงการตำราและเอกสารทาง วิชาการ คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.
- นววรรณ พันธุเมธา. **การใช้ภาษา.** กรุงเทพฯ: สมาคมสตรีอุดมศึกษาแห่งประเทศไทย, 2518.
- นิยะดา เหล่าสุนทร และคณะ. **ภูมิปัญญาของคนไทย: ศึกษาจากวรรณกรรมคำสอน.** กรุงเทพฯ: กองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540.
- บันลือ พฤกษ์วัน และดำรง ศิริเจริญ. **เทคนิคและประสบการณ์การเขียนตำราทางวิชาการ.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2533.
- บาหยัน อิมสำราญ. “นวนิยายและเรื่องสั้นของไทย.” เอกสารประกอบการสอนรายวิชา 411 231 ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2548.
- บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, หม่อมหลวง. **วิเคราะห์วรรณคดีไทย.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิ โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522.
- ประพัฒน์ ตรีณรงค์. **ชีวิตและงานของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ.** พระนคร: อุดมศึกษา, 2504.
- ประเสริฐ ฐ นคร, วินัย พงศ์ศรีเพียร และประสาธ สอ้านวงศ์, บรรณาธิการ. **ประวัติศาสตร์ไทยจะ เรียนจะสอนกันอย่างไร.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา กรมศาสนา, 2543.
- ปรีชา ช่างขวัญยืน. **ศิลปการเขียน.** กรุงเทพฯ: วิชาการ, 2525.
- ปัญญา บริสุทธิ์. **วิเคราะห์วรรณคดีไทยโดยประเภท.** กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2534.
- เปลื้อง ฐ นคร. **คำบรรยายวิชาการประพันธ์และหนังสือพิมพ์.** พิมพ์ครั้งที่ 4. พระนคร: ไทยวัฒนา พานิช, 2414.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต). **เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า.** กรุงเทพฯ: มูลนิธิ พุทธธรรม, 2531.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก, 2554.

พระราชดำรัส ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไข

การปกครองแผ่นดิน และพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส.

กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์ พับลิชชิ่ง, 2540.

พระเสด็จสุเรนทราธิบดี, เจ้าพระยา. จรรยาแพทย์. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.

_____. สมบัติของผู้ดี. กรุงเทพฯ: โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา, 2549.

_____. อนุสรณ์เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) เสนาบดีกระทรวง
ธรรมการ พ.ศ.2454-2458. พระนคร: คณะลูกเสือแห่งชาติ, 2510.

_____. อนุสรณ์เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) เสนาบดีกระทรวง
ธรรมการ พ.ศ.2454-2458. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2510.

พราหมณ์อนันตญาณ. ราชনীติ. กรุงเทพฯ: สือดี, 2545.

เพ็ญศรี ตุ๊ก. การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย (ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ถึงสิ้นสมัย
จอมพล ป. พิบูลสงคราม). พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2554.

ไพฑูริย์ เครือแก้ว. ลักษณะสังคมไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เลียงเชียงจงเจริญ, 2513.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชบันทึกภาษาอังกฤษเรื่องโรงเรียนมหาดเล็ก
หลวง. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2524.

มลิวัลย์ แดงแก้วฟ้า. “สองศตวรรษบนเส้นทางการเมืองไทย.” เอกสารประกอบการสอนรายวิชา 415
150 ประวัติศาสตร์ไทย ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ศิลปากร, 2547.

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, สาขาวิชารัฐศาสตร์. เอกสารการสอนชุดวิชาความสัมพันธ์ระหว่าง
ประเทศ. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2527.

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, สาขาวิชาศึกษาศาสตร์. เอกสารการสอนชุดวิชาจริยศึกษา. พิมพ์
ครั้งที่ 14. นนทบุรี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2550.

_____. เอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย 3 ภาษาศาสตร์สำหรับครู. พิมพ์ครั้งที่ 9. นนทบุรี:
โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2544.

_____. เอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย 4 วรรณคดีไทย. นนทบุรี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย
สุโขทัยธรรมาธิราช, 2533.

_____. เอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย 6 การเขียนสำหรับครู. นนทบุรี: โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2529.

มาลี บุญศิริพันธ์. การเขียนสารคดีสำหรับสื่อสิ่งพิมพ์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ประกายพริก,
2535.

- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2556.
- _____. **พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย**. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2542.
- รีนฤทัย สัจจพันธุ์. **อิทธิพลวรรณกรรมต่างประเทศในวรรณกรรมไทย**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2524.
- วรชาติ มีชูบท. **พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2552.
- วิจิตรนัฏ ภาณุพงศ์. **โครงสร้างภาษาไทย: ระบบไวยากรณ์**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2543.
- วินิตา ดิถียนต์. “การเขียนบันเทิงคดี.” เอกสารประกอบการสอนวิชา 411 211. ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530.
- วิไลเลขา ถาวรณสาร. **ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2545.
- วิสุทธสุริยศักดิ์, พระยา. **หนังสือสอนอ่านชั้นประถมศึกษาเรื่อง “พลเมืองดี”**. กรุงเทพฯ: มปท, 2523.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. **เมื่อเริ่มปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 5 – รัชกาลที่ 7**. กรุงเทพฯ: 2020 เวิลด์มีเดีย, 2541.
- _____. **วิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ป้อมพระจุลจอมเกล้ากับการรักษาเอกราชของชาติ**. กรุงเทพฯ: ชมรมเด็ก, 2548.
- _____. **สมเด็จพระปิยมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ, 2554.
- ศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ, สมเด็จพระ. **พระราชหัตถเลขาสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีในรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 พระราชทานเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี**. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507.
- ส. พลายน้อย (นามแฝง). **พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ พระปิยมหาราช**. กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ, 2553.
- สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, ผู้รวบรวม. **ตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ, 2542.

- สยาม ภัทรานุประวัติ. “นิทานสิบสองเหลี่ยม: วรรณกรรมภูมิปัญญาไทยในบริบทความสัมพันธ์ไทย-อิหร่าน.” ใน 100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 9 (นิทานสิบสองเหลี่ยมและไตรเพท), 5-188. วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2554.
- สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ. **สตุดีบุคคลสำคัญ 1.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สามเจริญพานิช, 2525.
- ลิตธา พินิจภูวดล, นิตยา กาญจนะวรรณ และสาส์ ศรีเพ็ญ. **การเขียนและการพูด.** กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2514.
- สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา. “การศึกษาพระราชนิพนธ์ในฐานวรรณคดีคำสอน.” ใน **ปิยราชกนิพนธ์ 150 ปี วันพระบรมราชสมภพ (พ.ศ.2546)**, 23-39. กรุงเทพฯ: ศูนย์วิจัยภาษาและวรรณคดีไทย และภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.
- _____. **พุทธธรรมในกวีนิพนธ์ไทยสมัยใหม่.** กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. **พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน.** พิมพ์ครั้งที่ 17. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2550.
- สุทธิ ชัตติยะ. **ศาสตร์การเขียน.** กรุงเทพฯ: สถาบันวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยเพื่อการศึกษา, 2552.
- สุน อมรวิวัฒน์, สวัสดิ์ จงกล และไพฑูรย์ สีนลารัตน์. **ปรัชญาถนอม: บทวิเคราะห์ด้านการศึกษา.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.
- เสถียร ศุภโสภณ. **พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและประวัติลูกเสือไทย.** พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504.
- อเนก เหล่าธรรมทัศน์. **การเมืองของพลเมือง.** พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, 2545.
- อมรรตุมารักษ์, จมื่น (แจ่ม สุนทรเวช). **พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 9.** พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2514.
- _____. **เสือป่าและลูกเสือในประวัติศาสตร์รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอน 1.** พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2511.
- อมรา ประเสริฐรัฐสินธุ์. **ภาษาในสังคมไทย: ความหลากหลาย การเปลี่ยนแปลง และการพัฒนา.** พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545.

อรรถจักร สัตยานุรักษ์. การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4-พ.ศ.2475.

กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.

อรุณ ภาณุพงศ์. การทูตและการระหว่างประเทศ. กรุงเทพฯ: โครงการบรรยายพิเศษ ดิเรก ชัยนาม

ปี 2529 คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530.

อุดม วโรตม์สิขิตติ์. ภาษาศาสตร์เบื้องต้น. กรุงเทพฯ: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง,

2527.

เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.พระนคร:

โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511.

เอ็ม. เอช. อับรามส์, อธิบายศัพท์วรรณคดี. แปลจาก A glossary of literary terms, แปลโดย

ทองสุก เกตุโรจน์. กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ, 2529.

โอฬาร รัตนภักดี. “อวาศโฆหาร: วรรณกรรมคำสอนสำหรับผู้ (จะ) ครองเรือน.” ใน วารวิสัย, 225-

247. บาทยัน อัมสำราญ, บรรณาธิการ. นครปฐม: ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2549.

วิทยานิพนธ์และงานวิจัย

ฉันทานาถ สังขประดิษฐ์. “คอลัมน์ตอบปัญหาชีวิต: การศึกษาในฐานะวรรณกรรมคำสอนร่วมสมัย.”

วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542.

จิระพันธ์ชาติชินเซาว์. “การดำเนินนโยบายชาตินิยมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า

เจ้าอยู่หัว.” ปริญญาวิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2538.

จิราภรณ์ ภัทรานุกัทร. ถ้อยคำที่ใช้เป็นสำนวนในภาษาไทย. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต แผนก

วิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521.

จุไรรัตน์ ลักษณะศิริ. “การสร้างคำภาษาไทยสมัยสุโขทัย,” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชา

จารึกภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530.

ดวงดาว ยังสามารถ. “พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องบทบาทของ

พระมหากษัตริย์ในสังคมสยาม : ศึกษาจากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์.”

วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534.

ทัศนีย์ กระจ่าอินทร์. “อารมณ์ขันในวรรณกรรมร้อยแก้วของไทย ระหว่าง พ.ศ.2453-2516.”

ปริญญาวิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2521.

- บัวพร มาลัยคำ. “การศึกษาเปรียบเทียบวรรณกรรมคำสอนสตรีของไทยและลาว.” วิทยานิพนธ์
ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2544.
- เบญจภรณ์ อ่อนประเสริฐ. “คำยืมภาษาอังกฤษในจดหมายเหตุไทยสมัยรัชกาลที่ 3-5.” วิทยานิพนธ์
ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2533.
- พอพล สุกใส. “ราชวงศ์ : คำสอนของวีรบุรุษบัณฑิตสำหรับข้าราชการที่สืบทอดอยู่ในวรรณกรรมคำสอน
ของไทย.” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2550.
- มัชฌิมา สุขคง. “การเปรียบเทียบวรรณกรรมคำสอนชายของไทย.” วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2548.
- ราตรี ธีนวารชร. “การศึกษาการช้อนคำในภาษาไทย.” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชา
ภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- รุ่งฤดี ดวงดาว. ลีลางานเขียนของสมศรี สุกุมลนันทน์.” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชา
ภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2540.
- เล็กดา อิมใจ. “การศึกษาเปรียบเทียบโคลงพระราชนิพนธ์ 6 เรื่องในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ.”
วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.
- วารีย์ ธีระจิตตร. รายงานผลการวิจัย แนวคิดทางการศึกษาของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี.
กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- วารุณี โอสธามย์. “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ.2411-2475.” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต
ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.
- ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์. “ผูกปี้: การจัดเก็บเงินค่าแรงแทนการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยรัตนโกสินทร์.”
วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2524.
- สหะโรจน์ กิตติมหาเจริญ. ““สุภาพบุรุษ” ในพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัวกับวรรณกรรมศรีบูรพา.” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาวรรณคดี
และวรรณคดีเปรียบเทียบ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2551.
- สายวรุณ น้อยนิมิต. “อรรถกถาชาดก: การศึกษาในฐานวรรณคดีคำสอนของไทยและความสัมพันธ์
กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น.” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542.

สุภาพร คงศิริรัตน์. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมคำสอนสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเรื่อง ศรีสวัสดิ์วัตร.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย ภาควิชา ภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531.

อิวราตี ไตลังคะ. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์คำสอนพระยามังราย.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

บทความในวารสาร

กุสุมา รักษมณี. “นิทานราชธรรมเปอร์เซียในราชสำนักไทย.” **ศิลปวัฒนธรรม** 25, 10 (สิงหาคม 2547): 108-116.

เจือ สตะเวทิน. “ท่วงทำนองเขียนของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี.” **วารสารจันทร์เกษม ฉบับพิเศษ** (มีนาคม-เมษายน 2510): 54-59.

เดวิด เค. วย้อจ. “การศึกษากับการทำสังคมไทยให้ทันสมัย.” แปลจาก *Education and the Modernization of Thai Society*, แปลโดย โกวิท วงศ์สุรวัฒน์. **วารสาร ประวัติศาสตร์** 7, 1 (มกราคม-เมษายน 2525): 63-90.

ธรรมศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา. “ประวัติมหากษัตริย์เอก เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี.” **วารสาร จันทร์เกษม ฉบับพิเศษ** (มีนาคม-เมษายน 2510): 4-13.

นันทา ขุนภักดี. “ความรู้จากพระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี.” **วชิราวุธานุสรณ์สาร** 13, 2 (6 เมษายน 2536): 46-69.

นิยะดา เหล่าสุนทร และจันทวรรณ อนันต์ประยูร. “งานสำรวจวรรณกรรมคำสอนของไทยใน พรรคคณะของนักวิชาการตะวันตก.” **วารสารราชบัณฑิตยสถาน** 24, 3 (มิถุนายน-กันยายน 2542): 18-23.

บัวบาน (นามแฝง). “พระอภิบาลของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.” **วชิราวุธานุสรณ์สาร** 4, 2 (6 เมษายน 2527): 52-57.

บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, หม่อมหลวง. “ความคิดเห็นเล็ก ๆ น้อย ๆ ในการฉลอง.” **วารสาร จันทร์เกษม ฉบับพิเศษ** (มีนาคม-เมษายน 2510): 14-18.

ปอง มาลากุล, หม่อมหลวง. “บุรพจารย์ของเรา.” **วารสารจันทร์เกษม ฉบับพิเศษ** (มีนาคม-เมษายน 2510): 126-129.

ปิยนาด บุนนาค. “การส่งเสริมการศึกษาแบบสมัยใหม่เพื่อสนองต่อระบบราชการ: ผลกระทบต่อ โลกทัศน์และภูมิปัญญาทางการเมืองของข้าราชการ (พ.ศ.2435-2475).” **วารสาร ราชบัณฑิตยสถาน** 26, 1 (ตุลาคม 2543-มกราคม 2544): 174-216.

_____. “ระบบราชการแบบตะวันตกในบริบทของสังคมไทย: ผลกระทบต่อโลกทัศน์ และ
 ภูมิปัญญาทางเมืองของข้าราชการระดับผู้บริหารในสมัยปฏิรูป (พ.ศ.2435-2453).”
วารสารราชบัณฑิตยสถาน 25, 1 (ตุลาคม 2542-มกราคม 2543): 130-174.

_____. “โลกทัศน์และภูมิปัญญาทางการเมืองของขุนนางก่อนการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.
 2435.” **วารสารราชบัณฑิตยสถาน** 22, 2 (มกราคม-มีนาคม 2540): 41-93.
 มารค ตามไท และสิริเพ็ญ พิริยจิตรกรกิจ. “สมบัติของผู้ดี.” **วารสารร่มพฤษ์** 17, 2 (ตุลาคม
 2541-มกราคม 2542): 93-113.

วรวิมล ภัคดีบุรุษ. “พุทธธรรมในโคลงสุภาษิต พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว.” **ภาษาและหนังสือ** 32 (2544), 5-13.

วันชนะ ทองคำเภา. “ชายชั้นกระฎุมพี : ภาพตัวแทนของ “ผู้ดี” ในหนังสือสมบัติของผู้ดี.”
วารสารวิชาการวไลยอลงกรณ์ 4, 1 (มกราคม-มิถุนายน 2552): 13-20.

เสาวภา ไพทยวัฒน์. “โลกทัศน์ของคนไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์.” **วารสารประวัติศาสตร์** 7, 1
 (มกราคม-เมษายน 2525): 1-41.

อวย เกตุสิงห์. “เจ้าพระยาพระเสด็จฯ กับโรงเรียนแพทย์.” **วารสารจันทร์เกษม ฉบับพิเศษ**
 (มีนาคม-เมษายน 2510): 49-53.

สื่ออิเล็กทรอนิกส์

สุมาลี สุขदानนท์. **สงครามฝิ่น**. เข้าถึงเมื่อ 13 กรกฎาคม 2557. เข้าถึงได้จาก
<http://www.tri.chula.ac.th/triresearch/hongkongport/poppy.html>

หนังสือภาษาอังกฤษ

Chris Baldick. **The concise Oxford dictionary of literary terms**. Oxford: Oxford
 University Press, 2004.

Marion Wynne-Davis. **Bloomsbury guide to English literature : the new authority
 on English literature**. London: Bloomsbury, 1989.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ - สกุล นายสุทธินันท์ ศรีสมศักดิ์
 ที่อยู่ 158/1 ซอยวัดอัมพวา ถนนอิสรภาพ แขวงบ้านช่างหล่อ
 เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ 10700
 ที่ทำงาน โรงเรียนสาธิตมหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม
 85 หมู่ที่ 3 ตำบลนครปฐม อำเภอเมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม

ประวัติการศึกษา

พ.ศ.2542 สำเร็จการศึกษาระดับประถมศึกษา โรงเรียนวัดอมรินทราราม
 เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ

พ.ศ.2548 สำเร็จการศึกษาระดับมัธยมศึกษา โรงเรียนทวีธาภิเศก
 เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพฯ

พ.ศ.2553 สำเร็จการศึกษาปริญญาศึกษาศาสตรบัณฑิต (เกียรตินิยมอันดับ 2)
 สาขาวิชาภาษาไทย คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
 อำเภอเมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม

พ.ศ.2554 ศึกษาต่อระดับปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
 บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร อำเภอเมืองนครปฐม
 จังหวัดนครปฐม

